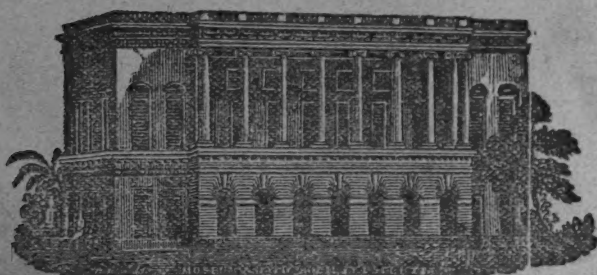

55
94-3
BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 761.

पराशर-स्मृतिः ।

PARĀS'ARA SMṚITI

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA

TARKALĀNKĀRA,

VOL III.

VYAVAHĀRA-KĀṆḌA

FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1890.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each	..	Rs. 1	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	.. 4	14
Aṇu Bhāṣyam, Fasc. I ..	..	.. 0	6
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	.. 1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I ..	..	.. 0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	.. 2	4
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	..	.. 2	4
Āśvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	.. 1	14
Avadāna Kalpalatā by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2 @ 1/	..	.. 2	0
Bhāmātī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	.. 3	0
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	..	.. 0	12
Bṛihaddevatā, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	.. 0	12
Bṛihadharma Purāṇam, Fasc. I—II @ /6/ each	..	.. 0	12
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	.. 1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	.. 0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	.. 1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	.. 0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	.. 22	2
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	..	.. 0	6
Daśarupa, Fasc. II and III @ /6/	..	.. 0	12
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	.. 4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	.. 1	2
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	..	.. 1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	.. 4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	.. 10	8
Kaushitaki Brahman Upanishads, Fasc. II ..	..	.. 0	6
Kūrma Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	.. 3	6
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	..	.. 1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	.. 2	4
Madana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	..	.. 2	10
Manutikā Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	.. 1	2
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	.. 1	8
Mārkaṇḍeya Purāṇa (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	..	.. 1	8
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	.. 6	12
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV ..	..	.. 0	6
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	..	.. 1	2
Nayavārtikam, (Sans.) Fasc. I ..	..	.. 0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	..	.. 8	4
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	..	.. 1	8
Nyayabindutika (Sans.) ..	..	.. 0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III ..	..	.. 0	6
Nyāya Karmamājali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	.. 1	14
Parīśiṣṭa Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	.. 1	8

(Continued on third page of Cover.)

Parás'ara

PARÁŚARA SMRITI (PARÁŚARA MÁDHAVA)

WITH THE GLOSS

OF

MÁDHAVÁCHÁRYYA

EDITED WITH NOTES

BY

MAHÁMAHOPÁDHYÁYA CHANDRAKÁNTA TARKÁLANKÁRA

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE

VOLUME III

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
1899

श्रीगणेशाय नमः ।

पराशरमाधवः ।

व्यवहारकाण्डम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यन्नत्वा कृतकृत्याः स्युः तं नमामि गजाननम् ॥

सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाप्नायतीर्थं परं

मज्जन् सज्जनसङ्गतीर्थनिपुणः सदृत्ततीर्थं अयन् ।

लब्ध्वा माकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो-

विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम्^(१) ॥

- (१) सोऽहं माधवाचार्यनामा विवेकरूपस्य तीर्थस्य पदवीं मागं प्राप्य
हृदि अव्याहृतं श्रीकण्ठं महादेवं भजे ध्यायामीत्यर्थः । कीदृशो-
ऽहं ? आचार्यो वेदस्तद्रूपे तीर्थे परं केवलं मज्जन् स्नानं कुर्वन् ।
तदेकपरायण इत्यर्थः । तथा, सज्जनसङ्गरूपेण तीर्थेन निपुणः,
निष्कलितशास्त्रतत्त्वः । तथा, सदृत्तं साधूनामाचरणं, महादेवं तीर्थं
अयन् आश्रयन् । तथा, श्रीभारतीतीर्थतः तन्नामकाङ्गुरीः सका-

1

(Indo)

2332

17

843812

Digitized by Google

सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीः अर्थो चतुर्वेदिता

पञ्चस्कन्धकृती षडम्बयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।

अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यद्वयप्रत्ययः

स्मार्त्तश्चायधुरन्धरो विजयते श्रीवृक्षणः आपतिः^(१) ॥

शात् जम्बां प्रभावजहरीमिष्टदेवताप्रसादरूपां जहरीमाकलयन्
प्राप्नुवन्नित्येकोऽर्थः । भारतीरूपात्तीर्थात् जम्बां प्रभावजहरीं पाण्डि-
त्यरूपामाकलयन्नित्यपरः । तथा, विद्या ब्रह्मविद्या, तद्रूपं तीर्थ-
मुपास्यन् सेवमान इत्यर्थः । एतस्यैव विद्यारण्यइति नाम प्रसिद्धम् ।
इति काशीपुस्तके टीका ।

- (१) धर्मवर्त्तकं स्वदेशाधिपतिं वर्णयति सत्येति । श्रीमान् बुक्कणनामा
आपतिः राजा विजयते । कीदृशः ? सत्वरूपं यदेकं मुख्यं व्रतं,
तत्पालकः । तथा द्विगुणधीरिति परापेक्षया द्विगुणबुद्धिमानि-
त्यर्थः । अथवा, द्वौ गुणौ सत्वरूपौ यस्यां, तादृशी धीर्यस्य,
न तु तमोगुणशालिनीत्यर्थः । तथा, चीन् धर्मार्थकामानर्थयते
प्रार्थयते, तच्छीलः । तथा, चतुर्णां वेदानां सामाद्युपायानां वा
वेदिता ज्ञाता । तथा, पञ्चसु स्कन्धेषु तन्नामकेषु सहायादिपदार्थेषु
कृती कुशलः । यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।

“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रोक्तकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिच्छते”—इति ।

अस्यार्थः । सहायाः राजकार्ये मन्त्रिसैनिकाद्याः । तथा, कार्यस्य
साधने उपायाः सामादयः । तथा, देशकालयोर्विभागो व्यवस्था,
अस्मिन् काले अस्मिन् देशे अयमुपाय इत्येवंरूपा । तथा, विनि-
पातस्य कुष्ठ (?) रोगोत्पातादिरूपस्य प्रतीकारो निराकरणम् ।
तथा, सिद्धिः इष्टलाभः । एते पञ्चस्कन्धा राज्याङ्गमित्यर्थः । कीदृशो-

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः त्रैव्यस्य मेधातिथि-
 द्वौर्गो धर्मसुतस्य वैष्णवपतेः खौजा निमेर्गौतमिः ।
 प्रत्यग्दृष्टिरन्वतीसहचरो^(१) रामस्य पुण्यात्मनो-
 यदन्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥
 प्रज्ञामूलमही विवेकसखिलैः सिक्ता बलोपपन्निता^(२)
 मन्त्रैः* पञ्चविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।

* बलोपपन्निकामन्त्रैः,—इति पाठान्तरम् ।

राजा ? षड्व्ययदृष्टः, षष्ठां गुणानामन्वयेन संबन्धेन वृद्धोऽजेय-
 इत्यर्थः । षष्ठां शास्त्राणामित्यर्थान्तरम् । पुनः कीदृशः ? सप्तभि-
 रङ्गैः सर्वसङ्गनशीलः । तानि च,—

“स्नान्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च”—इति
 नीतिशास्त्रोक्तानि ज्ञेयाणि । तथा, अष्टौ(?) व्यक्तयो भूतयो यस्य,
 तादृशस्य शिवस्य कलाया अंशस्य धारकः । तास्य भूतयो जलाम्नि-
 यजमानचन्द्रसूर्याकाशवायुपुरुषा आगमोक्ताः । पुनः कीदृशः ? नव-
 निधिः, नवसङ्ख्याका निधयो यस्य, ते च महापद्मादयः प्रसिद्धाः ।
 नवानां रसानां निधिरित्यर्थान्तरम् । नवो नूतनो निधिरिति वा ।
 पुनः कीदृशः ? पुण्यदृष्टप्रत्ययः, पुण्यन्ती वर्द्धमाना दशा यस्य, तादृशः
 प्रत्ययो ज्ञानं यस्य, तादृशः । तथा, स्मार्त्तानां पाषण्डिभिर्नशिष्टा-
 नासुष्ठ्यायस्य दृष्टेर्धुरन्वरः तत्प्रवर्त्तक इत्यर्थः । इति काशीपुस्तके
 टीका ।

(१) अष्टतजद्विप्रातिपूज्येण सच्चिदानन्दरूपेणास्ति प्रकाशते इति प्रत्यक्
 तथा दृष्टिर्यस्येति विग्रहः । इति काशीपुस्तके टीका ।

(२) प्रज्ञैव मूलं च मही च यस्याः, सा तथा । बलैरुपपन्निता जालोपपन्ना ।
 उपपन्नः पुनरावृत्ततः । स्पष्टमन्यत् ।

श्रद्धा कोरकिता यशःसुरभिता सिद्धा समुद्यत्फला
 सम्राज्ञा भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥
 श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
 सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धौ सहोदरौ ॥
 यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
 भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-
 प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः ।
 पराशरस्मृतिजगदीहिताम्रये
 पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥

व्याख्याते आचारप्रायश्चित्ते ।

अथ व्यवहारः प्रस्तूयते ।

यद्यप्युणादानादीनामष्टादशपदानां व्यवहाराणां मध्ये कमपि
 व्यवहारं पराशरो न व्युत्पादितवान्, तथाप्याचारकाण्डे चतुर्णां
 वर्णानां क्रमेणाचारान् ब्रुवन्,—

“चत्त्रियसु प्रजास्यैव चितिं धर्मेण पालयेत्”—

इत्यस्मिन् वचने चत्त्रियविशेषस्य राज्ञ आचारविशेषमेवमवोचत्*,
 “चितिं धर्मेण पालयेत्”—इति । तत्र चितिपालनं नाम, चित्याश्रि-
 तासु प्रजासु दुष्टानां निग्रहः शिष्टोपद्रवपरिहारश्च । एतदर्थमेव हि

* राजाचारविशेषमेवमवोचत्,—इति पाठान्तरम् ।

जगदीश्वरस्य रामकृष्णादिचञ्चियावतारः । तच्च गीतासु भगवता
विलिख्यमभिहितम्,—

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे”—इति ।

यथा महतां रावणादीनां शिञ्चायै रामाद्यवतारः, तथा बुद्धाणां
चौरादीनां शिञ्चायै राजावतारः,—इति द्रष्टव्यम् । अतएव मनुः,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।

रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥

चन्द्रानिलयमार्काणामग्रेस्वररूपस्य च ।

इन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा आहृत्य शाश्वतीः^(१) ॥

यस्मादेव सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।

तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥

तपत्यादित्यवच्चैव चक्षूषि च मनांसि च ।

न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।

स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥

बाह्योऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महतौ देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥

(१) चन्द्रादीनां शाश्वतीर्निर्त्यामात्रा अंशान् आहृत्य राजानमसृजदिति
पूर्वेष्वसम्बन्धः ।

एकमेव दहत्यग्निरं दुरूपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्त्वतः ।

कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः”—इति ।

एतच्च सर्वमस्माभिराचारकाण्डेव राजधर्मान् व्याचक्षाणैः प्रप-
ञ्चितम् । वृहस्पतिस्तु विशेषतः ऋषादानादिव्यवहारविचारमेव
राजोत्पत्तिप्रयोजनमभिप्रेत्य तद्विचारचमत्वमुपपादयितुं इन्द्राद्या-
त्मकत्वं राज्ञ उदाजहार,—

“गुणधर्मवतो राज्ञः कथयाम्यनुपूर्वशः ।

धनिकर्णिकसन्दिग्धौ प्रतिभूलेख्यसाक्षिणः ॥

विचारयति यः सम्यक् तस्योत्पत्तिं निबोधत ।

सोमाम्यर्काबिलेन्द्राणां वित्ताप्यत्योर्यमस्य च ॥

तेजोमाचं समुद्धृत्य राज्ञोमूर्त्तिर्विनिर्मिता ।

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥

भूयोभोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ।

नाराजके ऋषिवणिक्कुसीदपशुपालनम् ।

तस्माद्वर्णाश्रमाणान्तु नेताऽसौ निर्मितः सुरैः”—इति ।

लोके हि, राजा भूपो नृप इत्येते शब्दा एकार्थवाच्यत्वेन प्रयु-
ज्यन्ते । तत्र राजशब्दो रूढः, भूपनृपशब्दौ यौगिकौ । भुवं पातीति
भूपः, नृन् पातीति नृपः । तथाच राज्ञो भूपालकत्वं मनुष्यपालकत्वं
च गुणः । तत्रयुक्तधर्मो व्यवहारविचारः । स च पूर्वं नाभिहितः, किन्तु
वर्णाश्रमधर्मान् व्याचक्षाणेन वृहस्पतिना राजन्यपि क्षत्रियत्ववर्णप्र-

युक्तोऽग्रहस्याग्रमप्रयुक्तस्य धर्मीऽभिहितः । अतः परं भूपत्वगुणप्रयुक्त-
व्यवहारविचारात्मको राजधर्मीऽभिधीयते । धनिको धनप्रदाता,
अणिकस्तदीयस्यार्थस्य गृहीता, तयोः सन्दिग्धविवादः^(१) । प्रति-
भूतस्य प्रत्यर्पणं कारयिष्यामीति प्रतिश्रुत्य तदीयस्य भारस्य
बोढा । लेख्यं धनसङ्ख्यावृद्धिविशेषादियुक्तं पञ्चम् । साक्षिण उत्त-
माधमर्णयोः सम्यतिपक्षाः मध्यस्थाः । एतेषां प्रतिभादीनां चयाणां
सन्दिग्धन्यायान्यायवर्त्तित्वाभ्यां सन्देहः । तस्मिन् सन्देहे सति
थोराजा विचारयितुं प्रभवति, तस्योत्पत्तिरभिधीयते इत्यर्थः ।
यस्माद्राजा सोमेन्द्रादिदेवतांशसम्भूतत्वादृणादानादीन् व्यवहारान्
विचारयितुं प्रभवति, तस्मात्तानसौ विचारयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“व्यवहारान् नृपः पश्येद् विद्वद्भिर्मातृभ्यैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः”—इति ।

अत्र व्यवहारशब्दो रूढियोगाभ्यां निर्णयफलकमर्थिप्रत्यर्थि-
विवादमाचष्टे । तत्र रूढिः कात्यायनेन निरूपिता,—

“प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।

साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

न्यायः शिष्टसम्यतिपक्षं लौकिकमाचरणं, तस्य विस्तर इदं
मदीयं धनमन्येनापहृतम् ; तत् चेत्तं धनादिकमेतस्य युक्तं नान्य-
थेति उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन् न्यायविस्तरे विषयीभूते सति
तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्यो विवादः स व्यवहार उच्यते । मदीयं धनं
अन्येनापहृतं तत् पुनर्मया साधनीयमिति अर्थी यदुद्दिश्य प्रवर्त्तते,

(१) सन्दिग्धौ इति पदं सन्दिग्धशब्दात् सम्यक्त्ववचने विषयम् ।

तद्धनं साध्यम् । तच्च मूलं यस्य विवादस्य, सोऽयं साध्यमूलः । स च कदा
सम्पद्यते,—इत्यपेक्षायामुक्तम्,—“प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये”—
इति ।

“सत्यं ब्रूयात् मिथं ब्रूयात् न स्तेनः स्यात् न वाद्धूषिः”—

इत्यादिविधिनिषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने
चोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नः । तेन साध्यो धर्मनामकः पदार्थो यदा
विच्छिन्नो भवति, तदानीमयं विवाद उत्पद्यते । असति तु धर्म-
विच्छेदे नास्ति व्यवहारस्यावकाशः । अतएव नारदः,—

“मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमबूभुजत् ।

धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥

तदा न व्यवहारोऽभूत् न द्वेषो नापि मत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते”—इति ।

बृहस्पतिस्तु द्वेषलोभादिदुष्टस्यैव व्यवहर्दत्वमाह,—

“धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।

लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्तते” ॥

तस्माद्धर्मे विच्छिन्ने सति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो-
व्यवहारशब्देन कृत्वाऽभिधीयते । हारीतोऽपि निरूढिमभिप्रेत्याह,—

“स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

व्यवहारशब्दस्य यौगिकमर्थं कात्यायन आह,—

“वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः”—इति ।

व्यवहार इत्यत्र विशिष्टो नानेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । व्यवहारस्य सन्देहे वर्तते । तानेतानेवंविधानेकसन्देहहारिणो व्यवहारानर्था-
दिगतरागद्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत्^(१) । तद्वि-
चारश्च राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएव आचारकाण्डे
व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डमकृत्वा,
“चित्तिं धर्मेण पालयेत्”—इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान् ।
तानेवात्र सूचितान् व्यवहारान् वयं स्मृत्यन्तराणि तन्निबन्धनानि
चानुसृत्य यथाशक्ति निरूपयामः ।

तत्र पूर्वोदाहृताभ्यां कृडियोगस्मृतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरू-
पितम् ।

अथ तद्भेदाः निरूपयन्ते ।

तत्र सपणत्वापणत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह नारदः,—

“सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः”—इति ।

अहं यदि पराजयेयं, तदा शास्त्रप्रापितादृण्ड्रव्यात् अधिक-
मेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यश्च दास्यामीति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं,
तदुत्तरम् । तेन सह वर्तते इति सोत्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः । पुनरपि

(१) अर्थो धनम् । अर्थादिविषयरोगद्वेषवशात् प्राप्तान् व्यवहारान्
राजा विचारयेदित्यर्थः । व्यवहारानर्थान् विगतरागद्वेषवशात्
प्राप्तानित्यादिपाठे, प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विगतरागद्वेषवशात्
विचारयेदिति सम्बन्धः ।

चतुर्व्याधादिभिर्यथोदग्रभिः प्रकारैः व्यवहारस्तु अवाप्तरमेदान्
सर्वं निर्दिश्य विवृणोति,—

“चतुर्व्याधं चतुःस्त्राणः चतुःसाधनएवच ।
चतुर्हितः चतुर्व्यापी चतुःकारी च कीर्तितः ॥
त्रिभ्योभिर्द्वाभिर्योगस्तु द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ।
अष्टाङ्गीऽष्टादशपदः शतशास्त्रस्तथैवच ॥
धर्मस्तु व्यवहारस्तु चरित्रं राजशासनम् ।
चतुर्व्याध्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ।
तच्च सत्ये स्थितो धर्मे व्यवहारस्तु साक्षिषु ॥
चरित्रं तु स्वीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ।
सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ॥
चतुर्णामपि वर्णानां रचणाच्च चतुर्हितः ।
कर्तारं तत्साक्षिणस्तु सम्भाषाजानमेवच ॥
व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ।
धर्मस्थार्थस्तु धर्मसो लोकहेतोस्तथैवच ।
चतुर्लोकं करणादेष चतुष्कारी प्रकीर्तितः ॥
कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते ।
त्रिभ्योभिः कीर्तयते तच्च त्रयमेतद्विवादस्तु ॥
द्वाभिर्योगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभिर्योगतः ।
शङ्काऽस्यतान्तु संयोगात् तत्त्वं होढादिदर्शनात् ॥
वचनद्वयाभिसम्बन्धात् द्विद्वारः स उदाहृतः ।
पूर्ववादस्तयोः पक्षः प्रतिवादस्तदुत्तरः ॥

भूतच्छानुसारिणात् द्विगतिः च उदाहृतः ।

भूतं तन्मादिसंयुक्तं प्रमादाभिहितं दृष्टम् ॥

राक्षा वसुधैव कुटुम्बकः प्राणं गणकलेखकौ ।

हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः च उदाहृतः ॥

अशादानं क्षुपनिधिः सम्भूयोत्पानमेव च ।

दत्तस्य पुनरादानमशुभ्रूषाऽभुपेत्य च ॥

वेतनस्यावपाकर्म तथैवास्माभिविक्तयः ।

विक्कीयासन्नदानस्य क्रीत्वाऽनुग्रह एव च ॥

समसंस्तानप्राकर्म विवादः सेनजस्तथा ।

क्रीडुं च योश्च सम्बन्धो दायभागोऽयं साहचर्यम् ॥

वाक्पादस्य तथैवोक्तं दृष्टपादस्यमेव च ।

द्यूतं प्रकीर्णकश्चैवेत्याष्टादशपदः सतः ॥

क्रिषाम्भेद्रात्मबुद्ध्याणां शतशास्त्री निगद्यन्ते”—इति ।

अतु धर्मादीनां पादस्त्रमयुक्तं, प्रतिज्ञोत्तरप्रश्नश्चत्विर्विज्ञानं व्यव-
हारपादत्वात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह,—

“अतुष्पाद्वावहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“पूर्वपक्षः सतः पादः द्वितीयस्योत्तरः सतः ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः सतः”—इति ।

नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादलोपपत्तेः । योऽयं
निर्णयाख्यस्तुर्धपादोऽभिहितः, स धर्मादिभिस्तुर्भिः निश्चयते ।

तदाह वृहस्पतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाञ्जया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः”—इति ।

तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भविष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्,—

“दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकन्धनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः”—इति ।

दोषकारी वाक्पाख्यादिकारी च* यस्मिन् विवादे व्यवहारे चरित्र-
राजशासननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नद्धो धर्माद्भूतः† स्वकीयं दोष-
कर्तृत्वं स्वयमेव अङ्गीकरोति ; यत्तु धनस्वामी‡ व्यवहारादिप्रायासम-
न्तरेण धर्माभिमुखाङ्गनापहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति, तत्र दोषका-
रिणो धर्माभिमुख्यमेव निर्णयहेतुः । व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं स एवाह,—

“स्यतिशास्त्रन्तु यत्किञ्चित् प्रथितं१ धर्मसाधकैः ।

कार्याणां निर्णयाद्धेतोर्व्यवहारः स्यतौ हि सः॥”—इति ।

यत्र धर्मशास्त्रकुशलेर्विद्वद्भिरर्थिप्रत्यर्थिनोरपे निर्णयाय धर्मशास्त्रं

* अत्र चकारोऽधिकः प्रतिभाति । दोषकारी इत्यस्य विवरणरूप-
त्वात् वाक्पाख्यादिकारीत्यस्य । परन्तु, सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु स्थित-
त्वाच्चक्षितः ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु । मम तु, सन् अथवा अधर्माद्भू-
तः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ यत्तद्धनस्वामी,—इति का० । मम तु, यत्र धनस्वामी,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

१ प्रापितम्,—इति का० ।

॥ कार्याणां निर्णयार्थे तु व्यवहारस्य स्यतौ हि सः,—इति का० । मम तु,
व्यवहारः स्यतौ हि सः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रस्थापितं भवति, स निर्णयो व्यवहारजन्यः । चरित्रजन्यं निर्णय-
माह सएव.—

“यद्यदाचरते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा ।

देशस्थाचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम्”—इति ।

शास्त्रोक्तधर्माद्युपेतं* धर्म्यं, तद्विपरीतं अधर्म्यं, तदुभयं देशाचा-
रानुसारेण यत्र स्वीक्रियते, तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः । राजशासनस्य
निर्णयहेतुतामाह सएव,—

“न्यायशास्त्राविरोधेन† देशदृष्टेस्तथैव च ।

यद्भूमिं स्थापयेद्राजाऽन्याय्यं तद्वाजशासनम्”—इति ।

न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं स्यातिशास्त्रं, तस्य देशाचारस्य वा
विरोधेन राजा यमनुशास्ति, स निर्णयो राजशासनजन्यः । यथो-
क्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य च बाध्यत्वं उत्तरो-
त्तरस्य बाधकत्वञ्च दृष्टव्यतिना प्रपञ्चितम्,—

“शास्त्रमेव समाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते ॥

देशस्थित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु कथ्यते ॥

* शास्त्रोक्तधर्माद्युपेतम्,—इति शा० स० ।

† सर्व्वेष्वादर्थपुस्तकेष्वेवमेव पाठः । मम तु, न्यायशास्त्रविरोधेन,—इति
पाठः प्रतिभाति । अतएव, उत्तरः पूर्व्वबाधक इत्यादिना राजशासनस्य
सर्व्वबाधकत्वमुक्तं सङ्गच्छते । न्यायशास्त्राविरोधेन,—इति पाठे तु,
'ऽन्याय्यम्'—इत्यत्र न्याय्यं, 'देशाचारस्य वा विरोधेन'—इत्यत्र,
देशाचारस्य वाऽविरोधेन,—इति पठितुमुचितम् ।

विहाय चरिताचारं च कुर्व्यात् पुनर्नृपः ।

निर्णयं, सा तु राजाज्ञा चरिचं बाध्यते तथा”—इति ।

(१) चतुर्षु वर्षेषु यः कश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञो भौतः सन् अति-
भौरवस्थां स्थापयामासौ चकार । तत्र समीपवर्तिनः साक्षिणो वर्षि-
वर्षं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुक्तव्यं, तत्र साक्ष्यनृत्नं वदेदित्ये-
तादृशं शास्त्रमेवास्मिन् तदीयमपराधं पर्यहर्षुः । तत्र व्यवहारेण
धर्मा बाध्यते । केरलदेशादौ वेद्यागमने साक्षिभिराप्यादिनेऽपि देशा-
चारवशात्सायं राज्ञा दण्ड्यते । तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः ।
सत्यपि तादृशे देशाक्षरे ‘त्वमेवं न व्यवहर्त्तव्यम्’—इति राजा यदा-
ऽनुशास्ति, तदा राजाज्ञाया चरित्रस्य बाधः । (२) ये एते प्रोक्ताः धर्मा-
दयश्चत्वारः साक्षात् सत्यादिषु चतुर्षु प्रतिष्ठिताः । दोषकारी स्वय-
मनृताङ्गीतोऽयमपि* अपराधीऽस्मीति सत्यं ब्रूते । अतो धर्मस्य सद्ये
अवस्थानम् । प्रतिज्ञोत्तरयोः कृतयोः साक्षिण यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते,
तस्य जयः, तेन व्यवहारस्तस्य साक्षिण्यवस्थानम् । कार्णाटकदेशे बला-
न्मातुलसुताकिवाहो न दोषाय, केरलदेशे कन्यायाः षट्सप्तमतीतं न
दोषायेत्येवमादिकस्तद्देशेष्वमयः । तत्र तत्र पक्षादिशासनञ्च तिष्ठति ।
श्रियते इति शासनं, राजाज्ञानुसारेण प्रजानां वर्त्तनम् । तच्च राजा-
ज्ञायां प्रतिष्ठितम् । सामदानभेददण्डैश्चतुर्भिः दोषकारिणो दोष-

* मन्त्रताङ्गीतोऽपि,—इति का० ।

(१) उक्तः पूर्वमाशङ्क इति गारुडवचनांशं व्याचष्टे चतुर्भिर्व्यक्तिभिः ।

(२) तत्र सत्ये स्मृतो धर्म इत्यादिवचनानि व्याख्यातुमुपक्रमते, ये एते
इत्यादिना ।

करणाय* चतुःसाधनत्वम् । चतुर्द्वित्वं विख्यातम् । कर्मादिचतुष्टय-
व्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्,—

“पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादो गच्छति साक्षिणः ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति”—इति ।

चेतुर्नृपस्य वा धर्मार्थवशतो लोकानुरागं विधादनास्तुष्कारित्वम् ।
त्रियोनित्वं स्पष्टम् । अघतां कितवसेनादीनां संघर्षे यः करोति, तस्मि-
न् अपि सौख्यादिशङ्का जायते । होढोऽपहतद्रव्यादिदर्शनम्, तस्मिन् वा ।
तस्मादभियोगो भवति । अर्थिप्रत्यर्थिनोः यौ पूर्वोत्तरवधौ तौ व्यव-
हारस्य प्रवर्तकौ । तस्मात् द्विद्वारत्वम् । द्रव्यसङ्ख्यादिकं व्याघातये-
गान्यथा वा राजादीनां अग्रे यदा ब्रूते, तदा तस्योभयस्य उपरि
व्यवहारः प्रवर्तते । ततो द्विगतित्वम् । अष्टांगेषु सपुत्रस्यो राजेत्ये-
तदेकमङ्गम् । अतो नास्ति नक्षत्रसङ्ख्याप्रसङ्गः । अष्टादशपदानां
अष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्ठात् तत्र तत्र विचारयिष्यते† । इतेषां
अष्टादशपदानां मध्ये एकैकस्य पदस्य अवान्तरक्रियाभेदाद्वचनभेद-
भिन्नत्वं शतशतत्वं । एतान् अष्टादशपदानवन्तराजन्मभेदभिन्नान्
व्यवहारान् प्रकारान्तरेण द्वेधा संश्लेषति कात्यायनः,—

“द्वे पदे साध्यभेदान् पदाष्टादशानां वते ।

अष्टादशक्रियाभेदाद्विज्ञान्यथ सहस्रधा”—इति ।

* दोषकारणाय,—इति का० । मम तु, दोषकारणादिति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मार्थास्त्रयोक्तोऽनुराग,—इति का० । मम तु, धर्मार्थवशतोऽनुरा-
ग,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ विविदिष्यते,—इति शा० स० ।

द्विपदत्वं विग्रहयति दृष्टस्यतिः,—

“द्विपदे व्यवहारः स्याद्भूतहिंसासमुद्भवः ।

द्विसप्तकोऽर्थमूखस्तु^(१) हिंसामूखः चतुर्विधः”—इति ।

तदेतदुभयविधं सएव विवृणोति,—

“कुसीदनिध्वाधेयाद्यं* सम्भूयोत्यानमेवच ।

भृत्यदानमशुश्रूषा†^(२) भूवादोऽस्त्रामिविक्रयः ॥

क्रयविक्रयानुग्रहः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोगः स्तेयञ्च दायभागोऽचदेवनम् ॥

एवमर्थसमुत्थानं पदानि‡ तु चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिज्ञानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥

पाठ्ये द्वे साहसञ्च परस्त्रीसंगहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्यह दृष्टस्यतिः”—इति ।

अगति सम्भाविताग्रेषान् विवादानुक्तेष्वष्टादशसु सएव अन्त-
र्भावयति,—

“पदान्यष्टादशैतानि धर्माग्रास्तोदितानि तु ।

मूखं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीचकाः”—इति ।

इति व्यवहारपरिच्छेदः ।

* कुसीदनिध्वाधेयाद्यं,—इति शा० ।

† भृत्यदारमशुश्रूषा,—इति का० ।

‡ एवमर्थसमुत्थानपदानि,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

(१) द्विसप्तकइति चतुर्दशइत्यर्थः ।

(२) भूतिः कर्ममूखं, तस्याभूतेरदानं भृत्यदानम् ।

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र दृश्यति:—

“दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक् ।

प्राग्दिशि प्राप्नुवीन्तस्य लक्षणां कल्पयेत् सभाम् ॥

मातृधूपासनोपेतां बीजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमाऽऽलेख्यदेवैश्च युक्तामस्त्राम्बुना तथा”—इति ।

गृहं राजगृहम् । तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा । सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्तव्या । तस्याः सभायाः धर्माधिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति,—

“धर्मशास्त्रविचारेण मूलसारविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्”—इति ।

मूलस्यावेदितार्थस्य सारासारविवेचनं* तत्र निष्कर्षः† । तत्र प्रवेशकालं स एवाह,—

“प्रातरुत्थाय च नृपः कृत्वा नित्यं समाहितः ।

गुरुं ज्योतिर्विदो वैद्यान् देवान् विप्रान् पुरोहितान् ॥

यथार्हमेतान् सम्पूज्य सुपुण्याभरणैर्नृपः ।

अभिवन्द्य च गुर्वादीन् सम्मुखान् प्रविशेत्सभाम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सारविवेचनं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† तत्तन्निष्कर्षः,—इति शा० । मम तु, तत्त्वनिष्कर्षः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रविश्य तत्र विद्वद्भिर्मन्त्रिभिश्च सह कार्याण्यनुसन्धधात् ।
तदाह मनुः,—

“व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रशैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥
तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्थिणाम् ॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारान्* पृथक् पृथक्”—इति ।

विचारकालमाह कात्यायनः,—

“दिवसस्याष्टमभागं मुक्त्वा कालत्रयञ्चा यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः”—इति ।
दिवसमष्टधा कृत्वा प्रथमभागमग्निहोचाद्यर्थं मुक्त्वा अनन्तरभाग-
वथं व्यवहारकालः । अत्र वर्ज्यास्तिथीराह सम्बर्त्तः,—

“चतुर्दशी क्षमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमी ।
तिथिष्व्वासु न पश्येत्तु† व्यवहारांसु नित्यशः”—इति ।
येयमुक्त्वा सभा, तस्याः चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः,—
“प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिता शास्त्रिता तथा ।
चतुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः ॥

* निबन्धानि,—इति का० ।

† भागत्रयन्तु,—इत्यन्यत्र पाठः ।

‡ तिथिष्वेतासु नो पश्येत्,—इति का० ।

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चला नामाप्रतिष्ठिता ।

मुद्रिताऽध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता”—इति

राजगृहसमीपवर्त्तिनः सभास्थानान्मुखादन्यान्यमुख्यानि स्ना-

नान्याह भृगुः,—

“दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाग्रवीद्भृगुः ।

निर्णयं धेन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः ॥

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्धिकाः* सार्धिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः ॥

उभयानुमतश्चैव गृह्यते स्थानमीक्षितम् ।

कुलिकाः सार्धसुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ॥

ग्रामधौरगणश्रेष्ठश्चातुर्विधश्च वर्गिणः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ताः नृपतिस्तथा”—इति ।

स्वकैरारण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यादि शब्दात् येषां ग्रामे आरण्यादौ च निवसन्ति, तेऽप्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिरारण्यवासिभिश्च निर्णयं कुर्युः, उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः । सार्धः ग्रामयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः । सुख्याः ग्रामस्थादयः । पुरं मुख्यं नगरं, तस्मादर्वाचीनो ग्रामः । १पुरग्रामनिवासिनां भेदः । कुलिकादौनि पञ्च स्थानानि । तानि आरण्याकादिजनविश्लेषाणामेव । ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिः निर्णयः ।

* ‘सार्ध’ स्थाने ‘सार्द्ध’—इति पाठः शा० पुस्तके सर्वत्र ।

† स्थानमीक्षितम्,—इति शा० ।

‡ ये तु,—इत्येतावन्मात्रं शा० पुस्तके ।

§ अत्र, ‘इति’—इति भवितुं युक्तम् ।

तद्धनं साध्यम् । तच्च मूलं यस्य विवादस्य, सोऽयं साध्यमूलः । स च कदा
सम्पद्यते,—इत्यपेक्षायामुक्तम्,—“प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये”—
इति ।

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न स्तेनः स्यात् न वाद्धूषिः”—

इत्यादिविधिनिषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने
चोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नः । तेन साध्यो धर्मनामकः पदार्थो यदा
विच्छिन्नो भवति, तदानीमयं विवाद उत्पद्यते । असति तु धर्म-
विच्छेदे नास्ति व्यवहारस्यावकाशः । अतएव नारदः,—

“मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमब्रूजत् ।

धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥

तदा न व्यवहारोऽभूत् न द्वेषो नापि मत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते”—इति ।

वृहस्पतिस्तु द्वेषलोभादिदुष्टस्यैव व्यवहर्तृत्वमाह,—

“धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।

लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्तते” ॥

तस्माद्धर्मे विच्छिन्ने सति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो-
व्यवहारशब्देन रूढ्याऽभिधीयते । हारीतोऽपि निरूढिमभिप्रेत्याह,—

“स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

व्यवहारशब्दस्य यौगिकमर्थं कात्यायन आह,—

“वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणाद्भवहार इति स्यतः”—इति ।

व्यवहार इत्यत्र विग्रहो नानेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । व्यवहारस्य सन्देहे वर्तते । तानेतानेवंविधानेकसन्देहहारिणो व्यवहारानर्थ-दिगतरागद्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत्^(१) । तद्विचारश्च राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएव आचारकाण्डे व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डमकृत्वा, “चित्तिं धर्मेण पालयेत्”—इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान् । तानेवात्र सूचितान् व्यवहारान् वयं सत्यन्तराणि तस्मिन्मन्त्रानि चानुसृत्य यथाशक्ति निरूपयामः ।

तत्र पूर्वादाहताभ्यां रुढियोगस्यतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरूपितम् ।

अथ तद्भेदाः निरूपयन्ते ।

तत्र सपणत्वापणत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह नारदः,—

“सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः”—इति ।

अहं यदि पराजयेयं, तदा ग्रास्त्रप्रापिताहण्डद्रव्यात् अधिकमेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यश्च दास्यामीति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं, तदुत्तरम् । तेन सह वर्तते इति सोत्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः । पुनरपि

(१) अर्थो धनम् । अर्थादिविषयरोगद्वेषवशात् प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विचारयेदित्यर्थः । व्यवहारानर्थान् विगतरागद्वेषवशात् प्राप्तानित्यादिपाठे, प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विगतरागद्वेषवशात् विचारयेदिति सम्बन्धः ।

चतुर्व्याधादिभिर्योदशभिः प्रकारैः व्यवहारस्तु अवान्तरमेदान्
सर्वं निर्दिष्टं विवृणोति,—

“चतुर्व्याधं चतुःस्थानः चतुःसाधनएवच ।
चतुर्हितः चतुर्व्यापी चतुःकारी च कीर्तितः ॥
त्रिषोमिर्द्वाभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ।
अष्टाङ्गीऽष्टादशपदः शतश्राखस्तथैवच ॥
धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
चतुर्व्याध्यावहारोऽयमुत्तरः पूर्ववाधकः ।
तत्र सत्ये स्थितो धर्मे व्यवहारस्तु साक्षिषु ॥
चरित्रं तु स्त्रीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ।
सामान्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ॥
चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणञ्च चतुर्हितः ।
कर्तारं तत्साक्षिणश्च सम्मानाजानमेवच ॥
व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ।
धर्मस्यार्थश्च धर्मसो लोकहेतोरुक्तथैवच ।
चतुर्णीं करणादिषु चतुष्कारी प्रकीर्तितः ॥
कामात्कीर्त्तयन् लोभाच्च चिन्धे यस्मात् प्रवर्त्तते ।
त्रियोमिः कीर्त्तयते तत्र अथमेतद्विवादस्तु ॥
द्वाभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
शङ्काऽसतान्तु संयोगात् तत्त्वं होढादिदर्शनात् ॥
वचद्वयाभिरुक्त्यात् द्विद्वारः स उदाहृतः ।
पूर्ववादस्तयोः पञ्चः प्रतिवादस्तदुत्तरः ॥

भूतच्छानुसारिणात् द्विगतिः च उदाहृतः ।

भूतं तन्माद्विबन्धुक्तं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम् ॥

राकाः समुत्पद्यः सन्धाः प्राप्तां गणकलोचकौ ।

हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः च उदाहृतः ॥

पञ्चादानं क्षुपनिधिः सम्भूयोत्यागमेव च ।

दत्तस्य पुनरादानमग्न्युपाऽभ्युपेत्य च ॥

वेतनस्यावपाकर्म तथैवास्मान्निविश्रयः ।

विक्रीयावपादानञ्च क्रीत्वाऽनुग्रय एव च ॥

समस्तस्यावपाकर्म विवादः चेन्नज्ञाया ।

स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽयं साहचर्यम् ॥

वाक्पादस्य तथैवोक्तं दण्डपादस्यमेव च ।

धूतं प्रकीर्णकश्चैवेत्यष्टादशपदः सतः ॥

क्रियाभेदज्ञानमुखाणां त्रयस्याख्यो निगद्यते"—इति ।

अनु धर्मादीनां पादत्वमवक्तुं, प्रतिज्ञोत्तरप्रश्नश्चर्चिर्निष्पत्तां व्यव-
हारपादत्वात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह,—

“अतुष्याद्वावहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“पूर्वपक्षः सतः पादः द्वितीयश्चोत्तरः सतः ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्यो निर्णयः सतः”—इति ।

नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादत्वोपपत्तेः । योऽयं
निर्णयाख्यस्तुर्थपादोऽभिहितः, स धर्मादिभिस्तुर्भिः निश्चयते ।
तदाह वृहस्पतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः”—इति ।

तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भविष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्,—

“दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकन्धनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः”—इति ।

दोषकारी वाक्पातव्यादिकारी च* यस्मिन् विवादे व्यवहारे चरित्र-
राजशासननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नद्धो धर्माद्भीतः† स्वकीयं दोष-
कर्तृत्वं स्वयमेव अङ्गीकरोति ; यत्तु धनस्वामी‡ व्यवहारादिप्रायासम-
न्तरेण धर्माभिमुखाद्वनापहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति, तत्र दोषका-
रिणो धर्माधिमुख्यमेव निर्णयहेतुः । व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं स एवाह,—

“स्मृतिशास्त्रान्तु यत्किञ्चित् प्रथितं१ धर्मसाधकैः ।

कार्याणां निर्णयाद्धेतोर्व्यवहारः स्मृतौ हि सः॥”—इति ।

यत्र धर्मशास्त्रकुशलेर्विद्वद्भिरर्थिप्रत्यर्थिनोरपे निर्णयाय धर्मशास्त्रं

* अत्र चकारोऽधिकः प्रतिभाति । दोषकारी इत्यस्य विवरणरूप-
त्वात् वाक्पातव्यादिकारीत्यस्य । परन्तु, सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु स्थित-
त्वाद्भूतः ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु । मम तु, सन् अध्वा अधर्माद्
भीतः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ यत्तद्धनस्वामी,—इति का० । मम तु, यत्र धनस्वामी,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

§ प्रापितम्,—इति का० ।

॥ कार्याणां निर्णयार्थे तु व्यवहारस्मृतौ हि सः,—इति का० । मम तु,
व्यवहारः स्मृतौ हि सः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रस्थापितं भवति, स निर्णयो व्यवहारजन्यः । चरित्रजन्यं निर्णय-
माह सएव.—

“यद्यदाचरते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा ।

देशस्थाचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कौर्त्तितम्”—इति ।

शास्त्रोक्तधर्मादनुपेतं* धर्म्यं, तद्विपरीतं अधर्म्यं, तदुभयं देशाचा-
रानुसारेण यत्र स्वीक्रियते, तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः । राजशासनस्य
निर्णयहेतुतामाह सएव,—

“न्यायशास्त्राविरोधेन† देशदृष्टेस्तथैव च ।

यद्धर्मं स्थापयेद्राजाऽन्याय्यं तद्वाजशासनम्”—इति ।

न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं सतिशास्त्रं, तस्य देशाचारस्य वा
विरोधेन राजा यमनुशास्ति, स निर्णयो राजशासनजन्यः । यद्यो-
क्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य च बाधत्वं उत्तरो-
त्तरस्य बाधकत्वञ्च दृश्यतिना प्रपञ्चितम्,—

“शास्त्रमेव समाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते ॥

देशस्थित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु कथ्यते ॥

* शास्त्रोक्तधर्माद्युपेतम्,—इति शा० स० ।

† सर्वधर्मादर्शपुस्तकेष्वेवमेव पाठः । मम तु, न्यायशास्त्रविरोधेन,—इति
पाठः प्रतिभाति । अतएव, उत्तरः पूर्वबाधक इत्यादिना राजशासनस्य
सर्वबाधकत्वमुक्तं सङ्गच्छते । न्यायशास्त्राविरोधेन,—इति पाठे तु,
'ऽन्याय्यम्'—इत्यत्र न्याय्यं, 'देशाचारस्य वा विरोधेन'—इत्यत्र,
देशाचारस्य वाऽविरोधेन,—इति पठितुमुचितम् ।

विहाय चरिताचारं यच्च कुर्वीत पुनर्नृपः ।

निर्णयं, सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तथा”—इति ।

(१) चतुर्षु वर्षेषु यः कश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञो भौतः सन् अति-
भीरुतया स्थायराधमग्नौचकार । तच्च समीपवर्तिनः साक्षिणो वर्षि-
वर्षं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुल्लङ्घ्य, तच्च साध्यनृतं वदेदित्ये-
तादृशं ब्राह्ममेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यहर्षुः । तच्च व्यवहारेण
धर्मा बाध्यते । केरलदेशादौ वेश्यागमने साक्षिभिरायादितेऽपि देश-
चारवशात्तथायं राज्ञा दण्ड्यते । तच्च चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः ।
सत्यपि तादृशे देशाचारे ‘त्वयैवं न व्यवहर्त्तव्यम्’—इति राजा यदा-
ऽनुशास्ति, तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बाधः । (२) ये एते प्रोक्ताः धर्मा-
दयश्चत्वारः साक्षात् सत्यादिषु चतुर्षु प्रतिष्ठिताः । दोषकारौ स्वय-
मनृताङ्गीतोऽयमपि* अपराधोऽस्तीति सत्यं ब्रूते । अतो धर्मस्य सत्ये
अवस्थानम् । प्रतिज्ञोत्तरयोः कृतयोः साक्षिणश्च यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते,
तस्य जयः, तेन व्यवहारस्तस्य साक्षिण्यवस्थानम् । कार्णाटकदेशे बला-
न्मातुलसुताक्विही न दोषाय, केरलदेशे कन्यायाः ऋतुमतीत्वं न
दोषायेत्येवमादिकस्तत्तद्देशसमयः । तच्च तच्च पक्षादिशासनञ्च तिष्ठति ।
श्रियते इति शासनं, राजाज्ञानुसारेण प्रजानां वर्त्तनम् । तच्च राजा-
ज्ञायां प्रतिष्ठितम् । सामदानमेददण्डैश्चतुर्भिः दोषकारिणो दोष-

* मन्दताङ्गीतोऽपि,—इति का० ।

(१) उक्तः पूर्वभाष्ये इति नास्त्यवचनांशं व्याचष्टे चतुर्भिस्तद्विधा ।

(२) तच्च सत्ये स्मृतो धर्म इत्यादिवचनानि व्याख्यातुमुपक्रमते, ये एते
इत्यादिना ।

कर्णाय* चतुःसाधनत्वम् । चतुर्धित्वं विसृष्टम् । कर्णादिचतुष्टय-
व्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्,—

“पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादो गच्छति साक्षिणः ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति”—इति ।

चेतुर्नृपस्य वा धर्मार्थवशतो लोकानुरागविभादाभावाच्चतुष्कारित्वम् ।
त्रियोनित्वं स्पष्टम् । असतां कितवशेनादीनां संघर्षं यः करोति, तस्मि-
न्नपि चौर्यादिशङ्का जायते । होढोऽपहतद्रव्यादिदर्शनम्, तस्मिन् वा ।
तस्मादभियोगो भवति । अर्धप्रत्यर्धिनाः यौ पूर्वोत्तरवशौ तौ व्यव-
हारस्य प्रवर्तकौ । तस्मात् द्विद्वारत्वम् । द्रव्यसङ्ख्यादिकं आधातव्ये-
नान्यथा वा राजादीनां अपेक्षया ब्रूते, तदा तस्योभयस्य उपरि
व्यवहारः प्रवर्तते । ततो द्विगतित्वम् । अष्टाङ्गेषु सपुरुषो राजेत्ये-
तदेकमङ्गम् । अतो नास्ति नक्त्यसङ्ख्याप्रसङ्गः । अष्टादशपदादीनां
अष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्ठात् तत्र तत्र विचारविषयतेः । इतेषां
अष्टादशपदानां मध्ये एकैकस्य पदस्य अवान्तरक्रियाभेदादचक्षते-
भित्तत्वं शतशास्त्रत्वम् । इतान् अष्टादशपदानवन्तराजन्मभेदभिन्नान्
व्यवहारान् प्रकारान्तरेण देधा संश्लेषति कात्यायनः,—

“दे पदे साध्यभेदान् पदाष्टादशतां बते ।

अष्टादशक्रियाभेदाङ्गिज्ञान्यथ सहस्रधा”—इति ।

* दोषकारणाय,—इति का० । मम तु, दोषकारणादिति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मार्थास्त्रयोक्तानुराग,—इति का० । मम तु, धर्मार्थवशतोक्तानुराग,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ विवदिष्यते,—इति शा० स० ।

द्विपदत्वं विग्रहयति वृहस्पतिः,—

“द्विपदे व्यवहारः स्याद्भूतहिंसासमुद्भवः ।

द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु^(१) हिंसामूलः चतुर्विधः”—इति ।

तदेतदुभयविधं सएव विवृणोति,—

“कुसीदनिध्वाधेयाद्यं* सम्भूयोत्यानमेवच ।

भृत्यदानमशुश्रूषा†^(२) भूवादोऽस्त्रामिविक्रयः ॥

क्रयविक्रयानुग्रयः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोगः स्तेयञ्च दायभागोऽचदेवनम् ॥

एवमर्थसमुत्थानं पदानि‡ तु चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥

पारुष्ये द्वे साहसञ्च परस्त्रीसंगहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्यह वृहस्पतिः”—इति ।

जगति सम्भावितान्गेषान् विवादानुक्तेष्वष्टादशसु सएव अन्त-
र्भावयति,—

“पदान्यष्टादशैतानि धर्माशास्त्रोदितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीचकाः”—इति ।

इति व्यवहारपरिच्छेदः ।

* कुसीदनिध्वाधेयाद्यं,—इति शा० ।

† भृत्यदारमशुश्रूषा,—इति का० ।

‡ एवमर्थसमुत्थानपदानि,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

(१) द्विसप्तकइति चतुर्दशइत्यर्थः ।

(२) भूतिः कर्ममूल्यं, तस्याभूतेरदानं भृत्यदानम् ।

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र दृश्यति:—

“दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलदृशान्वितं पृथक् ।

प्राग्दिशि प्राङ्मुखीन्तस्य लक्षणां कल्पयेत् सभाम् ॥

माख्यधूपासनोपेतां बीजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमाऽऽलेख्यदेवैश्च युक्तामन्नाम्बुना तथा”—इति ।

गृहं राजगृहम् । तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा । सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्त्तव्या । तस्याः सभायाः धर्माधिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति,—

“धर्माशास्त्रविचारेण मूलसारविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्”—इति ।

मूलस्यावेदितार्थस्य सारासारविवेचनं* तत्र निष्कर्षः† । तत्र प्रवेशकालं स एवाह,—

“प्रातरुत्थाय च नृपः कृत्वा नित्यं समाहितः ।

गुरुं ज्योतिर्विदे वैद्यान् देवान् विप्रान् पुरोहितान् ॥

यथार्हमेतान् सम्पूज्य सुपुष्पाभरणैर्नृपः ।

अभिवन्द्य च गुर्वादीन् सम्मुखान् प्रविशेत्सभाम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सारविवेचनं,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

† तत्तन्निष्कर्षः,—इति शा० । मम तु, तत्त्वनिष्कर्षः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

प्रविश्य तत्र विद्वद्भिर्मन्त्रिभिश्च सह कार्याण्यनुसन्ध्यात् ।
तदाह मनुः,—

“व्यवहारान् दिदृचुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्थिणाम् ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारान्* पृथक् पृथक्”—इति ।

विचारकालमाह कात्यायनः,—

“दिवसस्याष्टमभागं मुक्त्वा कालत्रयञ्चा यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः”—इति ।

दिवसमष्टधा कृत्वा प्रथमभागमग्निहोत्रार्थं मुक्त्वा अनन्तरभाग-
मर्थं व्यवहारकालः । अत्र वर्ज्यास्तिथीराह सम्बर्त्तः,—

“चतुर्दशी क्षमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमी ।

तिथिष्वामु न पश्येत्तु† व्यवहारांसु नित्यम्”—इति ।

थेयमुक्त्वा सभा, तस्याः चातुर्विध्यमाह वृहस्पतिः,—

“प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिता शास्त्रिता तथा ।

चतुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः ॥

* निबन्धानि,—इति का० ।

† भागत्रयन्तु,—इत्यन्यत्र पाठः ।

‡ तिथिष्वेतासु नो पश्येत्,—इति का० ।

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चला नामाप्रतिष्ठिता ।

मुद्रिताऽध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता”—इति

राजगृहसमीपवर्तिनः सभास्थानानुस्थादन्यान्यमुख्यानि स्ना-

नान्याह भृगुः,—

“दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाग्रवीद्भृगुः ।

निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः ॥

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः* सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः ॥

उभयानुमतश्चैव गृह्यते स्थानमौचितम् ।

कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ॥

ग्रामधीरगणश्रेष्ठश्चातुर्विधश्च वर्गिणः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ताः नृपतिस्तथा”—इति ।

स्वकैरारण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यादि शब्दात् चे ग्रामे अरण्यादौ

च निवसन्ति, तेऽप्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिररण्यवासिभिश्च निर्णयं

कुर्युः, उभयव्यवहाराभिज्ञत्वान्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः ।

सार्थः ग्रामयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्याः ग्रामस्थादयः । पुरं

मुख्यं नगरं, तस्मादर्वाचीनो ग्रामः । पुरग्रामनिवासिनां भेदः ।

कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि । तानि चारण्यकादिजनविशेषाणामेव ।

ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिः निर्णयः ।

* ‘सार्थ’ स्थाने ‘सार्द्ध’—इति पाठः शा० पुस्तके सर्वत्र ।

† स्थानमौचितम्,—इति शा० ।

‡ ये तु,—इत्येतावन्मात्रं शा० पुस्तके ।

§ अत्र, ‘इति’—इति भवितुं युक्तम् ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोरननुग्रयानुमतं स्थानं कुलिकसार्थमुख्यपुरग्रामनिवासिनो गृह्यन्ते । ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो-ग्रामाकारेणावस्थितो जनः । पौरः पुरवाशिनां समूहः । गणः कुलानां समूहः । श्रेष्ठो रजकाद्यष्टादशहीनजातयः । चातुर्विधः आन्वीक्षिका-दिविद्याचतुष्टयोपेतः^(१) । वर्गिणो गणप्रभृतयः । तथाच कात्यायनः,—

“गणः पाषण्डपूगश्च* ब्राह्मणश्रेण्यस्तथा ।

समूहस्यास्य ये चान्ये वर्ग्याख्यास्ते वृहस्पतिः”—इति ।

आयुधधराणां समूहो जातमां । कुलानि अर्थिप्रत्यर्थिनोः सगो-चाणि । कुलिकास्तत्र वृद्धाः । नियुक्ताः प्राङ्निवाकसहितास्त्रयः सभ्याः । नृपतिः ब्राह्मणादिसहितः । सभ्यानाह याज्ञवल्क्यः,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्य्याः रिपौ मित्रे च ये समाः”—इति ।

तेषां सङ्ख्यामाह वृहस्पतिः,—

“लोकधर्माङ्गतत्त्वज्ञाः^(२) सप्त पञ्च च योऽपि वा ।

* पौगण्डपूगश्च,—इति स० शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

(१) “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शास्त्रतो”—इत्यान्वीक्षिकादिविद्याचतुष्टयं ज्ञेयम् ।

(२) लोकोलोकाचारः देशाचार इति यावत् । धर्मेधर्मशास्त्रमिति प्रणितार्थः । अङ्गानि, “शिक्षा कल्पोत्थाकरणं निरुक्तं ज्योतिषां चितिः । छन्दसां विधितिश्चैव षडङ्गो वेद इत्येते”—इत्युक्तलक्षणाणि वेदाङ्गानि ।

यचोपविष्टाः विप्राय्याः सा यज्ञसदृशी सभा”—इति ।

तत्र वर्ध्यान् सएवाह,—

“देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।

उन्मत्तकुहका लुब्धाः* न प्रष्टव्याः विनिर्णये”—इति ।

राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अप्रमत्ता कार्यवशात् व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्”—इति ।

सोऽपि राजवत् सर्वकार्याणि विचारयेत् । यदाह मनुः,—

“यदा स्वयं न कुर्यान्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुज्यादिद्वासं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्यग्धेत् सभ्यैरेव चिभिर्दृतः ।

सभामेव प्रविश्येमामासीनः स्थितएववा”—इति ।

स च विचारको ब्राह्मणः प्राङ्निवाक इति उच्यते । तदाह
वृहस्पतिः,—

“राजा कार्याणि सम्यग्धेत् प्राङ्निवाकोऽपि वा द्विजः ।

न्यायाङ्गान्ययतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः॥

बलेन चतुरङ्गेन यतो रञ्जयते प्रजाः ।

दीप्यमानः स्वपुषा तेन राजाऽभिधीयते ॥

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्निवाकोऽभिधीयते”—इति ।

नारदोऽपि,—

* उन्मत्तकुहलुब्धाश्च,—इति का० ।

“अष्टादशपदाभिन्नः षड्भेदाष्टसहस्रवित् ।
 आन्वीचिक्यादिकुशलः श्रुतिस्मृतिपरायणः ॥
 विवादसंश्रितं धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम् ।
 विवेचयति यस्तस्मात् प्राङ्निवाकस्तु स स्मृतः ॥
 यथा शल्यं भिषक् कायादुद्धरेद्यन्वयुक्तिः ।
 प्राङ्निवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्भवहारतः”—इति ।
 प्राङ्निवाकस्य गुणाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—
 “अक्रूरो मधुरः स्निग्धः क्रमायातो विचक्षणः ।
 उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु”—इति ।
 प्राङ्निवाकस्य अनुकल्पमाह कात्यायनः,—
 “ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु चक्षियं तत्र योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥
 *यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् चक्षियं तत्र योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्*”—इति ।
 तद्वर्जने बाधमाह मनुः,—
 “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद् ब्राह्मणब्रुवः^(१) ।

---

* नास्त्ययं श्लोकः स० शा० पुस्तकयोः ।

---

(१) ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तो यः, सोऽयं ब्राह्मणब्रुवः ।
 स च,—

“धर्मकर्मविहीनस्तु ब्राह्मैर्लिङ्गैर्विवर्जितः ।

ब्रवीति ब्राह्मणोऽस्मीति तमाहुर्ब्राह्मणब्रुवम्”—इत्युक्तलक्ष्यः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥
 यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।
 तस्य सौदति तद्वाङ्मं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥
 द्विजान् विहाय सम्यग्नेत् कार्याणि वृषलैः सह ।
 तस्य प्रचुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति”—इति ।

गणक-लेखकावपि कार्यावित्याह दृश्यति:,—

“शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलो शूची ।
 मनास्त्रिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ”—इति ।

आसोऽपि,—

“चिस्त्वन्वयोतिषाभिज्ञं^(१) स्फुटं प्रत्ययकारणम् ।
 श्रुताध्ययनसम्पन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥
 स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं* लाक्षणिकं शुचिम् ।

* स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं,—इति शा० ।

(१) ज्योतिःशास्त्रं हि गणितस्त्वन्व-जातकस्त्वन्व-सिद्धान्तस्त्वन्वरूपस्त्वन्व-
 चयोपेतमिति गणिततत्त्वचिन्तामणिप्रभृतिषूक्तम् । गणितस्त्वन्वे
 व्यक्ताव्यक्तभेदाद् द्विविधं गणितं निर्णीतम् । जातकस्त्वन्वे तु जातस्य
 शुभामुमचिन्ता । सिद्धान्तस्तु, “बुद्ध्यादिप्रत्ययान्तकालकलनामान-
 प्रभेदः क्रमाचारश्च युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा स्रोतसराः ।
 भूषिष्ण्वग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदा-
 हृतोऽत्र गणितस्त्वन्वप्रबन्धे बुधैः ।”—इति सिद्धान्तशिरोमण्युक्त-
 कक्षयः । द्विधा गणितमिति प्रतिस्रोमानुलोमभेदादिति गणिततत्त्व-
 चिन्तामणौ व्याख्यातम् ।

स्थष्टाचरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम्”—इति ।

साध्यपालोऽपि कर्त्तव्य इति तेनैवोक्तम्,—

“साध्यपालस्तु कर्त्तव्योराज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानाञ्च मते स्थितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“आकारणे रक्षणे च साध्यर्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्त्तव्यश्च स पूरुषः”—इति ।

राज्ञा कतिपयैर्वणिगिरधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यम् । तदाह
कात्यायनः,—

“कुलश्रीलवयोवृद्धैर्वित्तवद्भिरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्”—इति ।

कुलभूतैर्वृन्दभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह सएव,—

“ओतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्या न्यायदर्शने”—इति ।

यथोक्तराजादियुक्तायाः सभायाः दशाङ्गानि सप्रयोजनान्याह
वृहस्पतिः,—

“नृपोऽधिष्ठितसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ ।

सहेमान्यम्बुपुरुषाः* साधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसम्मिता ॥

दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक् पृथक् ।

* हेमान्यम्बुपुरुषाः,—इति का० ।

सभाध्यक्षो नृपः शास्ता सभाः कार्यपरौषकाः ॥

स्रुतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानधननद्या ।

ग्रपचार्यं हिरण्याग्री जलं दधितसुभयोः ॥

गणको गणयेदृष्टं* लिखेद्यायञ्च लेखकः ।

प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणाञ्च स पूरुषः ॥

वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ तु तावुभौ ।

अर्थदण्डबधावुक्तौ राजायन्तावुभावपि ॥

राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुलप्रेषीगणादयः ।

साहसन्यायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृषाम्”—इति ।

यथाविधि विचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः,—

“सप्राङ्निवाकः† सामात्यः सम्राट्पणपुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः”—इति ।

वैपरीत्ये दोषमाह मनुः,—

“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयग्रो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति”—इति ।

सभ्यानां फलमाह वृहस्पतिः,—

“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलाभितान् ।

निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनप्रसाकथा ॥

इह कौर्त्तिं राजपूजां लभते स्वर्गतिञ्च सः ।

लोभदेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात्कार्यनिर्णयम् ॥

* मणयेदिष्टं,—इति का० ।

† प्राङ्निवाकश्च,—इति का० ।

ग्रास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्”—इति ।

विपक्षे दोषमाह कात्यायनः,—

“न्यायग्रास्त्रमतिक्रम्य सभैर्यच्च विनिश्चितम् ।

तच्च धर्मेऽङ्गधर्मेण हतो हन्ति* न संग्रयः ॥

अपन्यायप्रवृत्तन्तु नोपेक्ष्यं तत् सभासदः† ।

उपेक्षमाणाः सनृपाः नरकं यान्द्यधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि तं यान्तं ये तु यान्ति‡ सभासदः ।

तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥

न्यायमार्गादपेतन्तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।

वक्तव्यं तत्प्रियं तच्च न सभ्यः किल्बिषी भवेत्§”—इति ।

कार्यानिष्पत्तावपि यथाग्रास्त्रवादिनो नास्ति प्रत्यवायः,—इति

सएवाह,—

“सभ्येनावश्यकर्त्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।

शृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्ततोऽनघः”—इति ।

यदा तु राजा यथाग्रास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणि पक्षपातं न करोति, तदा निष्पापो भवति । तदाह मनुः,—

“राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो॥ गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते”—इति ।

* हतोहीति,—इति का० ।

† नोपेक्षन्ते सभासदः,—इति का० ।

‡ येऽनुयान्ति,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

§ “तत्प्रियं न वक्तव्यं तद्वचने किल्बिषी भवेत्”—इति पाठान्तरं का० ।

॥ यतो,—इति का० । विना,—इति शा० ।

अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः,—

“रागादज्ञानतो वाऽपि यो लोभादन्यथा वदेत् ।

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्नेहादज्ञानतो वाऽपि मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

तत्र सभ्योऽन्यथावादी दण्ड्योऽसभ्यः स्मृतो हि सः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“रागाद् द्वेषाद् भयाद्वाऽपि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्याः विवादात् द्विगुणं दमम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अन्यायवादिनः सभ्याः तथैवोक्तोऽज्ञौविनः ।

विश्वस्तवस्त्रकाश्चैव निर्वास्याः सर्वेऽपि ते”—इति ।

कात्यायनः,—

“अनिर्णीते तु यद्यर्थे सम्भाषेत रहोऽर्थिना ।

प्राङ्मुखाकोऽपि दण्ड्यः स्यात् सभ्यश्चैव* विगेषतः”—इति ।

राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारमाह वृहस्पतिः,—

“पूर्वामुखस्तूपविशेद्राजा सभ्याः उदङ्मुखाः ।

गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः”—इति ।

सभोपविष्टाः नृपादयो यस्याङ्गानि, तमङ्गिनं व्यवहारं पुरुष-
रूपेण परिकल्पयति स एव,—

* सभ्याश्चैव,—इति स० शा० ।

“एषां मूर्द्धा नृपोऽङ्गानां मुखेऽभिमतः स्मृतः ।

बाह्व सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ जङ्घे गणकलेखकौ ॥

हेमान्धम्यन्नपुरुषाः पादौ च पुरुषस्य च”—इति ।

या वृद्धराहित्यादिदोषरहिता, सा मुख्या सभा । तदुक्तं महाभारते,—

“न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः

न ते वृद्धाः ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छलेनानुबिद्धम्”—इति ।

इति सभानिरूपणम् ।

अथ व्यवहारदर्शनविधिर्निरूप्यते ।

तत्र प्रजापतिः,—

“राजाऽभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बद्धश्रुतः ।

धर्मासनगतः पश्येत् व्यवहाराननुत्त्वणान्”—इति ।

नारदः,—

“तस्माद्धर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।

समः स्यात् सर्वभूतेषु बिभ्रदैवस्ततं व्रतम्”—इति ।

(१) यथा यमः,

“प्रियदेव्यौ समौ ज्ञात्वा प्राप्तकाले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम्”—इति ।

(१) यमेयथा प्राप्तकाले प्रियदेव्यावभावपि नियच्छति, तथा राज्ञा सर्वाः प्रजा नियन्तव्या इति सम्बन्धः ।

यद्भवहारप्रतिपादकं धर्मशास्त्रं यच्च तदन्तर्गतं द्रव्यदण्डादि-
रूपमर्थशास्त्रं, तदुभयमपि व्यवहारदर्शिना राज्ञा अनुसरणीयम् ।
तदाह सएव,—

“धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।

समीक्षमाणो निपुणो व्यवहारगतिं गयेत्”—इति ।

धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि,—

“वेदाः साङ्गान्तु चत्वारो मीमांसा स्मृतयस्तथा ।

एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम्*”—इति ।

ननु न धर्मशास्त्रान्तर्गतमर्थशास्त्रं, किन्वन्यदेव नीत्यात्मकम् ।

यत्तु भविष्यपुराणे दर्शितम्,—

“षाड्गुण्यस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।

सामादौनामुपायानां योगो व्याससमासतः ।

अध्यक्षाणाञ्च निक्षेपः कष्टकानां निरूपणम् ॥

दृष्टार्थं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गृह्यगज”—इति ।

वाङ्मन् । अस्मिन्नर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो योऽङ्गः स उपा-
देयः, इतरस्तु परित्याज्यः । तदाह नारदः,—

“यच्च विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्”—इति ।

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे^(१) न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह

* पुराणन्यायदर्शिनानाम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) धर्मशास्त्रयोरर्थशास्त्रयोश्च विरोधे इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,—

“सूत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः”—इति ।

व्यवहारतो वृद्धव्यवहारप्रसिद्धो* न्यायोबलवान् । न्यायानाश्रयणे
बाधमाह वृहस्पतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचोरोऽसाधुः साधुर्जायते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरताङ्गतः ॥

असत्याः सत्यसदृशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः तस्माद्युक्त्वा विचारयेत्”—इति ।

न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः,—

“यथा नयत्यसृक्पातैः मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तथाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥

वाक्यैर्विभावयेत्क्षिप्रैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णैर्ङ्गिताकारैश्चक्षुषोऽपेक्षितेन वा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“असाक्षिके हते चिह्ने युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृताङ्गयात्”—इति ।

यत्तु पूर्वमुक्तं, भूतच्छलानुसारित्वात् दिगतिरिति ; तत्र क्लृप्तं
हेयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

* वृद्धव्यवहारात् प्रसिद्धो,—इति शा० स० ।

† चोरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते,—इति का० ।

‡ वाक्यैः,—इत्यन्यत्र समौचौगः पाठः ।

“ह्यलं निरस्य भूतेन व्यवहाराख्येक्षपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्यं हीयते व्यवहारतः”—इति ॥

निर्णये प्रमाणं साक्षादिकम् । तदाह गौतमः । “विप्रतिपत्तौ
साक्षिनिमित्ता सत्यव्यवस्था”—इति । मनुरपि,—

“प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निबन्धानि पृथक् पृथक्”—इति ।

देशाचारैः शास्त्रोक्तदिव्यादिभिश्चाष्टादशपदसम्बन्धीनि का-
र्याणि निर्णयेत् । तच्च देशाचारोऽनुकल्पः । तदाह कात्यायनः,—

“तस्मात् शास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टेन तज्जयेत्”—इति ।

देशदृष्टस्य लक्षणमाह सएव,—

“यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते”—इति ।

तत्तद्देशीयानां मिथोविवादे देशदृष्टेन निर्णयः । तदाह सएव,—

“देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।

तेषां स्वसमयैर्द्धर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह” ॥

यच्च तत्तद्देशीयानां इतरैः सह विवादः, तच्च शास्त्रतो निर्णयो-
न तु देशदृष्टतः । लेख्यादिप्रमाणभावे राजा स्वेच्छया निर्णयेत् ।
तदाह सएव,—

“लेख्यं यच्च न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तच्च पार्थिवः”—इति ।

* देशदृष्टं मतं नयेत्,—इति का० ।

वणिगादिसमयेषु समधिभिरेव निर्णेतव्यम् । तदाह व्यासः,—

“वणिकग्रिन्धिप्रभृतिषु कृषिरङ्गोपजीविषु ।

अश्वक्यो निर्णयोद्यन्यैस्तत्तैरेव तु* कारयेत् ॥

गुरुः स्वामी कुटुम्बश्च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।

विवादानय पश्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम्”—इति ।

निर्णयकारिणां उत्तमाधमभावमाह नारदः,—

“कुलानि श्रेण्यस्यैव गणास्त्राधिकृतो नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“यामे दृष्टः पुरं यायात् पुरे दृष्टस्तु राजनि ।

राज्ञा दृष्टः कुटुम्बो वा नास्ति तस्य पुनर्भवः”—इति ।

राज्ञो नियममाह पितामहः,—

“न रागेण न लोभेन न क्रोधेन नयेन्नृपः ।

परैरप्रार्थितानर्थान् न चापि स्वमनीषया”—इति ।

अस्यापवादमाह सएव,—

“कुलानि चापराधांश्च पदानि नृपतिस्तथा ।

स्वयमेव निगृह्णीयात् नृपस्त्रीवेदकैर्विना”—इति ।

तत्र क्लृप्त्याह सएव,—

“पथिभङ्गौ कराचेपौ† प्राकारोपरिलङ्घकः ।

* स्तज्ज्ञैरेव तु,—इति का० ।

† पथिभङ्गकराक्षेपः,—इति शा० स० ।

निपानस्य विनाशौ च तथा चायतनस्य च ॥
 परिखापूरकस्यैव राजच्छिद्रप्रकाशकः ।
 अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम् ॥
 प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनस्य निरीक्ष्यते ।
 विष्णुचक्षुस्त्रेणवातानां चेत्तुकामो नृपात्मजः ॥
 पर्यङ्कासनबन्धौ* चाप्ययस्याननिरोधकः ।
 राज्ञोऽतिरिक्तवेषस्य विधृतस्यां विग्रेस्तु यः ॥
 यस्यापदारेण विग्रेद्वेक्षायां तथैव च ।
 ग्रय्यासने पादुके च ग्रथनासनरोहणे ॥
 राजन्यासन्नग्रथने यस्तिष्ठति समीपतः ।
 राज्ञो विदिष्टसेवी वा ऽप्यदत्तविहितासनः ॥
 वस्त्राभरणयोस्यैव सुवर्णपरिधायकः ।
 स्वयं ग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ॥
 अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोशकएव च ।
 एकवासास्तथाऽभ्यक्तो मुक्तकेशोऽवगुण्डितः ॥
 विचिचिताङ्गः स्वम्बौ च परिधानविधूनकः ।
 हस्तान्येतानि पञ्चाशत् भवन्ति नृपसन्निधौ”—इति ॥

अपराधानाह नारदः,—

“आज्ञासङ्गनकर्तारः स्त्रीबधो वर्णसङ्करः ।
 परस्त्रीगमनस्यौघं गर्भस्यैव पतिं विना ॥

* कार्यं काम्यानुबन्धं,—इति स० शा० ।

† राज्ञोऽतिरिक्तवर्षस्य द्विवर्षस्य,—इति शा० स० ।

वाक्पाहस्यमवाच्यन्तु* दण्डपाहस्यमेव च ।

गर्भस्य पातनञ्चैवेत्यपराधाः दृष्टैव च"—इति ॥

विवादमन्तरेणापि दण्डस्यां हेतुत्वादेतेषामपराधत्वम् । अतएव सम्बर्त्तः,—

“आसेवं पथिभङ्गञ्च यस्य गर्भः पतिं विना ।

स्वयमन्वेषयेद्राजा विना चैव विवादिना ॥

कन्याऽपहारकं पापं विनाञ्च पतितं तथा ।

परापवादसंयुक्तं स्वयं राजा विचारयेत् ॥

षड्भागकालं शुस्कार्ये मार्गच्छेदकमेव च ।

स्वराष्ट्रचौर्यभीतिञ्च परदाराभिमर्शनम् ॥

गोब्राह्मणनिहतारं सख्यानाञ्चैव घातकम् ।

दृष्टैतानपराधांसु स्वयं राजा विचारयेत्"—इति ।

तदप्याह पितामहः,—

“उत्क्षत्ती‡ सख्यघाती च अग्निदश्च तथैव च ।

पटहाघोषणाच्छादी^(१) द्रव्यमस्त्रात्मिकञ्च यत् ॥

राजाबलीद्वयं यत् यच्चैवाङ्गविनाशनम् ।

द्वाविंशतिः पदान्माहुः नृपज्ञेयानि पण्डिताः"—इति ।

* मवाच्यथा,—इति का० ।

† दण्डन,—इति का० ।

‡ उत्क्षत्तिः,—इति शा० ।

§ द्वाविंशतिः,—इति का० ।

(१) पटहेन यदापुण्यते, तस्माच्छादनकर्ता इत्यर्थः ।

यत्र कृष्णादीनि राजा स्वर्णं द्रष्टुमशक्तः, तत्र शोभकात् सूच-
काच्च बोद्धव्यम् । तस्योः स्वरूपमाह कात्यायनः,—

“ग्रास्त्रेण निन्दितं त्वर्थमुख्योराज्ञा* प्रचोदितः ।

आवेदयति यः पूर्वं शोभकः स उदाहृतः ॥

नृपेणैव निबुद्धः स्थात् परदोषमवेचितुम् ।

नृपस्य समर्थं ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः”—इति ।

ग्रास्त्रनिन्दितं कृष्णादिकम् । अर्थमुख्यो धनसाधनप्रधानः । राज्ञा
ग्रास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम् । तदाह शरीतः,—

“ग्रास्त्राणि वर्षधर्मास्तु प्रकृतीनाञ्च भूपतिः ।

व्यवहारस्वरूपञ्च ज्ञात्वा कार्यं समाचरेत्”—इति ।

प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः,—

“रजकचर्मकारस्य नटो वरुटा एव च ।

कैवर्त्तकस्य विज्ञेयो खेच्छभिस्तौ तथैव च ॥

मेधिकस्त्रिरवव्यालहस्तौ लक्षद्विषट्टिकौ† ।

कोसेदिकाः‡ भारूपदामानगोण्डोपगोपमाः ॥

एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादश मनीषिभिः ।

वर्णानामाश्रमाणान् सर्वदेव वक्षिः स्मिताः”—इति ।

* त्वर्थं मुख्यार्थः,—इति का० ।

† बुरुड,—इति का० ।

‡ लक्षद्विषट्टिकाः,—इति पाठः ।

§ कोसेदिकाः,—इति का० ।

मनुष्य जात्यादि समीक्षणीयमित्याह,—

“जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च ग्राह्यतान् ।

समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्त्रे वर्णं प्रतिपादयेत्”—इति ।

उन्मार्गवर्त्तिनः कुलादीन् स्वमार्गं स्थापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“कुलानि प्रकृतीश्चैव श्रेणीर्जनपदानपि ।

स्वधर्माश्चक्षितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि”—इति ।

कार्यदर्शनप्रकारमाह नारदः,—

“धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राज्ञिवाकमते स्थितः ।

समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारमनुक्रमात् ॥

आगमः प्रथमः कार्यो* व्यवहारपदन्ततः ।

विचारो निर्णयश्चेति दर्शनं स्याच्चतुर्विधम्”—इति ।

आगमोऽर्थिवचनश्रवणं, तदादौ कर्त्तव्यम् । ततस्तद्वचनं श्रुत्वादाना-
द्यन्यतममस्मिन् पदे अन्तर्भाव्यम् । ततः प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणानां विचारः ।
ततः प्रमाणतो जयावधारणम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

* कार्ये,—इति का० ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारदः,—

“वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तश्च तद्वचः ।

आसेधयेत् विवादार्थं यावदाज्ञानदर्शनम्”—इति ।

प्रथमन्तावदर्थी प्रत्यर्थिनं प्रति त्वयैतावन्मात्रं देयमित्यादिकं कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तमनभ्युपगम्योत्क्रान्तुमिच्छेत्, तदा स्वकार्यपर्यन्तं राजाज्ञया तं निरुन्ध्यात् । आसेधभेदानाह सएव,—

“स्नानासेधः कालज्ञतः प्रवासात् कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्वादासेधस्तमासेधं न लङ्घयेत्”—इति ।

अस्नात् स्नानात् त्वया न चलितव्यमिति स्नानासेधः । मदीयद्रव्यप्रदाने दिनमेतन्नोल्लङ्घनीयमिति कालासेधः । अदत्त्वा ग्रामान्तरं न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः । अदत्त्वा न सन्ध्यावन्दनं कर्त्तव्यमिति कर्मासेधः । सन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनिरोधो न आसेधार्हः । तदाह कात्यायनः,—

“यस्त्रिन्द्रियनिरोधेन व्याहरेत् कुशलादिभिः ।

आसेधयेदनासेधैः स दण्डो न त्वतिक्रमात्”—इति ।

इन्द्रियनिरोधवत् विषमदेशोऽपि नासेधार्हः इत्याह नारदः,—

“नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।

असिद्धश्च परासेधमुत्क्रामन्नापराध्रूयात्”—इति ।

आसेध्यासेधकयोः तत्कालोल्लङ्घने दण्डमाह सएव,—

* तदुत्तर,—इति का० ।

† दुर्गमोपप्लवादिषु,—इति का० ।

“आसेधकालाशिक्षा आसेधं योऽतिवर्त्तते ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन् आसेद्धा दण्डभाग्यवेत्”-इति ।

अन्यथा कुर्वन् अयोग्ये निग्रीयादिकास्ते तमासेधयन् । अनासे-
ध्यानाह कात्यायनः,—

“वृक्षपर्वतमाकृद्धा ह्येभरथनौमताः ।

विषमस्त्रास्य ते सर्वे नासेध्याः कार्त्तव्यसाधकैः ॥

व्याधार्त्तव्यसनस्त्रास्य यजमानस्तथैवच ।

अनुत्तीर्णास्य नासेध्याः मत्तोऽन्यजडास्तथा ॥

न कर्षको बीजकाले सेनाकालेऽप्य सैनिकाः ।

प्रतिज्ञास्य प्रयातस्य कृतकालस्य नान्तरा ॥

उद्युक्तः कर्षकः सखे तोयस्यागमने यदा ।

आरम्भसङ्ग्रहं* यावत् तत्कालं न विवादयेत्”-इति ।

वृक्षपर्वतिरपि,—

“सचोदाहोद्यतो रोगी ओकार्त्ता मृतवाचकः ।

मत्तो वृद्धोऽभियुक्तस्य नृपकार्त्तव्योद्यतो व्रतौ ॥

आसन्ने सैनिकः सङ्ग्रहे^(१) कर्षकश्चायसङ्ग्रहे ।

विषमस्त्रास्य नासेध्याः स्त्रीसनायास्तथैवच”-इति ।

नारदोऽपि,—

“निवेष्टुकामो रोगार्त्ता धियद्युर्व्यसने स्त्रितः ।

* आरम्भाः सङ्ग्रहं,—इति का० ।

(१) सङ्ग्रहे यद्धे आसन्ने सति सैनिको नासेधः ।

अभियुक्तस्याऽन्येन^(१) राजकार्योद्यमस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपाखाः सत्वारश्च क्षयीवत्ताः ।

अल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयास्तु विपद्दे ॥

अप्राप्तव्यवहारस्य दूतो दानोन्मुखो व्रती ।

विषमस्यास्य नासेष्या न चैतानाङ्गयेऽनृपः”—इति ।

कदा तर्हि द्रव्यं दापनीयमित्याकाङ्क्षायां दृश्यतिराह,—

“वणिग्विक्रीतपण्यस्तु सखे जाते क्षयीवत्ताः ।

सञ्चोद्यतास्यैव तथा दापनीयाः कृतक्रियाः”—इति ।

यद्यसिद्धो नागच्छेत्, तदा राजा तमानयेत् । तदाह दृश्यतिः,—

“यत्राभियोगं कुरुते सत्येनाग्रज्ज्ञया तथा ।

तमेवानायधेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा”—इति ।

नारदोऽपि,—

“देवं कालञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम् ।

अकल्पादीनपि^(२) तथा अग्नैराङ्गानयेऽनृपः”—इति ।

आङ्गानानर्हानाह हारीतः.—

“अकल्पबालस्यविरविषमस्यक्रियाऽऽकुलान् ।

* अकल्पादीनपि अग्नैर्याग्नैराङ्गानयेऽनृपः,—इति का० ।

(१) अन्येन वादान्तदेयाभियुक्तो वादान्तरार्थं नासेष्यः ।

(२) अकल्पोऽस्यमर्थः ।

कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान्^(१) ॥
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च^(२) सजातिप्रभुकां स्त्रियम् ।
 धर्मोत्सुकान् जडानात्तन्मत्त्यान्नाङ्गानयेन्नृपः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धर्मोत्सुकान्भुदये रोगिणोऽथ जडानपि ।
 अस्त्रस्त्रमत्तोन्मत्तात्तन्मत्त्यो नाङ्गानयेन्नृपः ॥
 न हीनपक्षां युवतीं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।
 सजातिप्रभुकाश्चैव तथा नाङ्गानयेन्नृपः”—इति ।

सजातिप्रभुका तु मरौचिना निरुक्ता,—

“सर्ववर्णोत्तमा कन्या सजातिप्रभुका स्मृता ।
 तदधीनकुटुम्बिन्यः स्त्रैरिच्छो गणिकाश्च याः ॥
 निष्कुला याश्च पतिताः तासामाङ्गानमिच्छते”—इति ।

दृप्तस्य दण्डमाह वृहस्पतिः,—

“आहूतो यस्तु नागच्छेत् दर्पाद्भुवलाग्नितः ।
 अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति ।

(१) व्यसनं विपत्, कामजक्रोधजदोषविशेषोवा । स चाष्टादशप्रकारः
 मनुजोक्तः । यथा,—

“भृगयाऽक्षोदिवास्त्रप्रः परिवादः स्त्रियोमदः ।
 तौर्ध्वत्रिकं वृथाऽटाद्या कामजो दशक्रोगणः ॥
 पैशून्यं साहसं क्रोध ईर्ष्याऽसूयाऽयं दूषणम् ।
 वाग्दहजश्च पादर्थं क्रोधजोऽपि गण्योऽष्टकः”—इति ।

(२) मत्तोमद्यादिना, उन्मत्तोबातादिना, प्रमत्तोऽनवहितः ।

कात्यायनोऽपि,—

“आहृतस्त्वमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।

गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् नित्यं पञ्चशतावरः”—इति ।

आपन्नस्थानागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः,—

“परानीकहते देशे दुर्भिक्षे व्याधिपीडिते ।

कुर्वीत पुनराह्वयं दण्डं न परिकल्पयेत्”—इति ।

इत्यासेधादिविधिः ।

अथ दर्शनोपक्रमः ।

अथ मनुः,—

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्”—इति ।

आरभ्य कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—

“काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।

किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव ।

केन कस्मिन् कथं कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“आगतानां विवदतामसकृदादिनां नृपः ।

वादान् पश्येन्नात्मकतान् न चाध्यचनिवेदितान् ॥

पौडितः स्वयमायातः शास्त्रेणार्थी यदा भवेत् ।

प्राप्तिवाक्यं तं वृत्तेत् पुरुषो वा मनैः शब्दैः—इति ।

वृत्त्युक्त्या कार्यं यथावदावेदवेदित्वाह याज्ञवल्क्यः,—

“सूत्याचारव्यपेतेन मार्गैर्वाभर्षितः सदैः ।

अवेदयति चेद्रात्रे व्यवहारपदं हि तत्”—इति ।

यदि केनचिन्नित्येन क नावेदयेत्, तदा क वक्ष्यते न
बलात् कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । अवेदनकाक्षे सखादयो-
वर्जनीया इत्यह उच्यते,—

“समखोऽनुत्तरीयो क सुकृच्छ्रः सहासनः ।

वामहस्तेन वा सम्बो वदन् दण्डमवाप्नुयात्”—इति ।

अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति कात्यायनः,—

“अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्यार्थं विवदते तयोर्यथपराजयौ”—इति ॥

अन्तरेणापि निधोमं विवादयो विवादं कुर्युरित्यहं वितामहः,—

“पिता माता सुहृदाऽपि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा* ।

यदि कुर्युरपस्थानं वादं तत्र प्रवर्त्तयेत्† ॥

यः कश्चित् कारयेत्किञ्चित् निधोगाह्येन केचनपित् ।

तत्तेनैव दत्तं ज्ञेयमनिवर्त्यं हि तत् स्वतम्”—इति ।

उक्तयो व्यतिरिक्तस्य विवादश्च निषेधनि नारदः,—

* सम्बन्धिकोऽपि वा,—इति शा० ।

† प्रवर्त्तते,—इति का० ।

“को न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्* ।

परार्थवादौ दण्डः स्याद् व्यवहारेषु विमुक्तम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“दासाः कर्षकराः शिष्याः निष्पन्नाः बान्धवास्तथा ।

वादिनो न च दण्ड्याः सूर्यस्ततोऽन्वः स दण्डभाक्”—इति ।

आवेदितार्था स्तेखनीय इत्याह नारदः,—

“रागादिना यदैकेन कोपितः† करणे वदेत् ।

तदोमिति सिखेत्तु† वादिनः कलकादिषु”—इति ।

करणे धर्माधिकरणे । लिखितस्य अर्थस्य सम्भावितत्वे सति

प्रसुप्तस्य प्रसक्तत्वे इत्याह कात्यायनः,—

“एवं पृष्ठः स यद्ब्रूयात् तत्सम्भवेद्वाक्यैः सह ।

विस्तृतं कार्यं न्याय्यसेदाङ्गानार्थमतः परम् ॥

मुद्रां वा निचिमेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्”—इति ।

आहतं प्रत्यर्थिनं सुरक्षितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः,—

“सभायाः मुरतः स्थाप्योऽभियोगी वादिना तथा ।

शंसितेऽन्वच वा स्थाने‡ प्रमाणं सोऽन्वधा न तु”—इति ॥

स्थापितस्य कलवादिनादि बाह्यस्मिन्निर्निषेयम् । अतएव मतुः,—

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

* नियोजितः,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः ।

† रोगादिना यदैकेन कोऽपि वा,—इति शा० स० ।

‡ तदस्थाने,—इति शा० ।

नेचवक्त्रविकारेण गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः^(१)—इति ।

लिङ्गान्तराणि याज्ञवल्क्य आह,—

“दिग्गद्देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेढि च ।

स्रलाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिश्रयत्स्वलदाक्यो विरुद्धमङ्ग भाषते ।

वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि^(२) ॥

स्वभावाद्विद्वति गच्छेन्ननोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेऽथ साध्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः”—इति ॥

हस्तवादपचे सएवाह,—

“उभयोः प्रतिभूर्पाद्भ्यः समर्थः कार्यनिर्णये”—इति ।

तत्र वर्ज्यानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः* स्वामिनाऽधिहतस्तथा ।

विरुद्धोदण्डितश्चैव संग्रयस्थो न च कश्चित् ॥

नैव रिक्थी न रिक्थश्च न चैवात्यन्तवासितः ।

राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाग्रक्ता धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो गृहीतव्यः प्रतिभूस्तत्क्रियाम्प्रति”—इति ।

* कर्त्ता,—इति शा० ।

(१) आकारो विद्वतः । इङ्गितं खेदवेपथुरोमाश्चादि ।

(२) न परकीयां वाचं प्रतिवचनदानेन पूजयति, चक्षुष परकीयवीक्ष-
णेन । निर्भुजति कुटिबीकरोति ।

यदि वादी विवादप्रतिभुवं दातुमसमर्थः, तदाऽपि तेनैवोक्तम्,—

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति दक्षोयस्य च* वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद् भृत्याय वेतनम् ॥

द्विजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्यात् वाङ्मचारिभिः ।

शूद्रादीन् प्रतिभूहीनान् बन्धयेन्निगडेन तु ॥

अतिक्रमेऽपयाते चां दण्डयेत् तं दिनाष्टकम् ।

नित्यकर्म्मोपरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम्”—इति ।

अभियोक्तादीनां उक्तिक्रमोऽपि तेनैवोक्तः,—

“तत्राभियोक्ता प्राग् ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।

तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्निवाकस्ततः परम्”—इति ।

प्राग् ब्रूयात् प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः । तथाच नारदः,—

“आज्ञालेख्ये पट्टिके ग्रासने वा

आधौ परे विक्रये वा क्रये वा ।

राशौ कुर्यात् पूर्वमावेदनं यः

तस्य ज्ञेयं पूर्ववादो विधिज्ञैः”—इति ।

विदादे पूर्वाभियोक्तुरेव प्रतिज्ञावादित्वमित्यर्थः । अत्रापवाद-

माह सएव,—

“यस्य चाभ्यधिका पीडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थवादो † दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

* वादयोग्यस्य,—इति शा० । वादयोग्यस्तु,—इति ग्रन्थान्तरे ।

† अतिक्रमे च पाते च,—इति का० ।

‡ तस्यार्थभावो,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

आत्माद्यः,—

“यस्य स्वादधिका पीडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

पूर्वमणो भवेत्तस्य न सः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

यत्रोभवोरपि परस्परमर्थिमं प्रत्यर्थित्वं साध्यमेदाद्युपपन्न-
वति, तत्रोत्पद्यमानेर्बहुपौडस्य वाऽर्थिनो वादः पूर्वं द्रष्टव्यः । तथाच
वृहस्पतिः,—

“अहंपूर्विकयाऽऽद्यामावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण साक्षः पीडामवेक्ष्य च”—इति ।

समानवर्णने पीडापेक्षया साक्षः । अनेकवादिषु व्याजां युगपदु-
पस्थाने दर्शनक्रममाह भरुः,—

“अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्या धर्माधर्मौ च ज्ञेयौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि यथेष्टकार्याणि कार्यिणाम्”—इति ।

इति दर्शनोपक्रमो निरूपितः ।

अथ चतुष्पाद्व्यवहारः प्रस्तूयते ॥

प्रतिज्ञोत्तरं प्रमाणं निर्णययेति चत्वारः पादाः । तत्र प्रतिज्ञां
संगृह्णाति याज्ञवल्क्यः,—

“प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना ।

समामासतदर्द्धार्हनामजात्यादिचिह्नितम्”—इति ।

एतच्च वृहस्पतिना स्पष्टीकृतम्,—

“उपस्थिते ततस्तस्मिन् वादी पक्षं प्रकल्पयेत् ।

निवेद्य सप्रतिज्ञश्च* प्रमाणागमसंयुतम् ॥

द्वैत्रस्यासमामासपचाहर्गामजाति च ।

द्रव्यसङ्ख्योदयं पौडां चमाक्षिप्य च लेखयेत् ॥

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकविद्वद्भ्यः पचं पचविदो विदुः ॥

अस्पाचरस्त्वभिदग्धो वक्ष्येद्याप्यनाकुलः ।

युक्तो विरोधकरणे विरोधिप्रतिषेधकः"—इति ।

ततः प्रत्यर्थाज्ञानानन्तरम् । तस्मिन्नुपस्थिते प्रत्यर्थिव्यागते सति ।

निरवयं पचदोषरहितम् । पचदोषाश्च सत्याप्यनेन दर्शिताः,—

“देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्ख्यविर्जितः ।

साध्यप्रमासहीनश्च कस्योऽनादेव इत्यते"—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

“अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पचाभासं विवर्जयेत्"—इति ।

अप्रसिद्धं, मदीयं शस्त्रविषासं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं,

असद्वृत्तप्रदीपप्रकाशेनायं स्वमृदे व्यवहारं करोतीत्यादि । निरर्थक-

मभिधेयरहितं कचटनप इत्यादि । निष्प्रयोजनं, यथा, अयं देवदत्तो-

ऽसद्वृत्तसन्निधौ सुखरमभीते, इत्यादि । असाध्यं यथा, अहं देवदत्तेन

सधूभङ्गं ग्रहसित इत्यादि । विरुद्धं यथा, अहं मूलेन शस्त्र इत्यादि ।

पुरुराष्ट्रादिविरुद्धं भागश्च विषयपचदोषनिश्चितम् । निरवयं,

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, निरवयप्रतिज्ञश्च,—इति पाठः प्रतिभाति । निरवयं पचदोषरहितमिति व्याख्यानदर्शनात् ।

मदीयं द्रव्यमनेन गृहीतं तत्प्रत्यर्पणीयमिति प्रतिज्ञा, तथा युक्तं
सप्रतिज्ञम् । प्रमाणं लिखितभुक्त्वादि । आगमो द्रव्यप्राप्तिप्रकारः
कात्यायनोऽपि स्पष्टमुदाजहार,—

“निर्दिश्य कालं वर्षञ्च मासं पञ्च तिथिन्तथा ।

वेलां प्रवेशं विषयं स्थानं जात्याह्वतौ वयः ॥

साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथाऽऽत्मनः ।

राज्ञाञ्च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च ॥

क्रमात् पिढूणां नामानि पौडामाहर्ददायकौ ।

चमालिङ्गानि वाक्यानि पञ्च सङ्कीर्त्य कल्पयेत् ॥

देशं कालं तथोन्मानं सन्निवेशं तथैवच ॥

जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं चेचनाम च ।

पिढपैतामहश्चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ॥

स्थारेषु विवादिषु दगैतानि निवेशयेत्”—इति ।

देशादीनां स्थावरविवादिषु पुनरभिधानं, यत्र यावदुपयुज्यते
तत्र तावदेवोपादेयं न तु सर्वं सर्वत्रेति प्रदर्शनार्थम् । संग्रहकारोऽपि,—

“अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।

साध्यवदाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥

प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनचमम् ।

सङ्क्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च ॥

वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ।

स्थानावसथसाध्याख्यं* जात्याकारवयोर्युतम्

* समावसतिसाध्याख्या,—इति का० ।

साध्यप्रमाणसङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरक्षितम् ॥

चमाखिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्ददायकम् ।

यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते”—इति ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिः परः प्रतिवादी, आत्मा वादी, तयोः पूर्वजाः पितादयः, अनेके राजानो भुक्तिकास्त्रीनाः, तेषां नामभिः । भाषादोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् ।

लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः”—इति ।

तांश्च स्वयमेव व्याचष्टे,—

“दृष्टे साधारणेऽप्येको यद्यथैवानियुक्तः ।

लेखयेद्यस्तु भाषायामन्यार्थञ्च विदुर्बुधाः ॥

गणिते तुलिते मेये तथा चेचगृहादिके ।

यच्च सङ्ख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता ॥

विद्यया प्राप्तमायातं बलं क्रौतं क्रमागतम् ।

न त्वेवं लिख्यते यच्च सा भाषा स्यादनागमा ॥

समा मासस्तथा पक्षस्थितिर्बारस्तथैवच ।

यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः ।

लेखयित्वा तु यो भाषां निर्दिष्टेन तथोत्तरे ।

उद्दिशेत् साक्षिणः पूर्वम् अधिकान्तां विनिर्दिशेत् ।

यच्च स्यादुभयं सर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना ।

सन्दिग्धमिव लिख्येत भ्रष्टां भाषां तु तां विदुः”—इति ।

अर्थे साधारणे बहूनां सम्बन्धिनि कार्ये । पुनरपि सप्त हेयपत्रं
संगृह्य विदृणोति,—

“भिक्षकमोक्षकसार्थः प्रकीर्णार्थविरर्थकः ।

अतीतकालोद्दिष्टश्च पचोऽनादेय इत्यते ॥

सत्त्वाख्यानविवेकेन नैव पचार्थकस्यना ।

ब्रह्मते न स पचस्तु भिक्षकस उदाहृतः ॥

मूलमर्थं परित्यज्य तदुपो यच्च सिध्यते ।

विरर्थकः स वै पचोद्भूतसाधनवर्जितः ॥

भूतकालमतिक्रान्तं ब्रह्मं यच्च हि सिध्यते ।

अतीतकालः पचोऽसौ प्रमाणे सत्यपि सत्यः ॥

यस्मिन् पचे द्विधा साध्यं भिक्षकालविमर्शणम् ।

विमृश्यते क्रियाभेदात् स पचोद्दिष्ट उच्यते”—इति ।

एकेन अर्थिना बह्वसाध्यनिर्देशो युग्यस्य कर्तव्यः, कालभेदेन
तु कर्तव्यः । तदुभयं तात्पर्येण आह,—

“पुरराडविद्वत्सु यच्च राज्ञा विवर्जितः ।

अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपचो न सिध्यति ॥

बहुप्रतिज्ञं सत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।

कामस्तदपि गृहीयात् राजा तत्त्वबुधस्य”—इति ।

पूर्ववादिनो भिक्षसम्पाद दृष्ट्यतिः,—

“क्षुधाशुक्तं क्रियाहीनसमारान्वार्थमाकुलम् ।

पूर्वपत्रं लेख्यतेऽददद्वाणिः प्रज्ञायते ॥

उपदिष्टाभियोगं यत् समतीत्यापरं वदेत् ।

क्रियासुक्ताऽन्यथा ब्रूयात् स वादी शान्तिमाप्नुयात् ॥

सूत्राधिकं* पूर्वपक्षं तावदादी विप्रोक्षयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सम्यक्प्रतिधी"—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“अधिकान् हेदयेदर्थान् शीनांश्च प्रतिपूरयेत् ।

भूमौ निविशयेत्तावद् यावदर्थोऽभिप्रेक्षितः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाषायामुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी नाभिलेखयेत् ।

यस्यान्तु लेखयेत्तावद् यावदस्तु विवक्षितम्”—इति ।

अप्रगल्भं वादिनं प्रति वृहस्पतिराह,—

“अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वात् वक्तुं नेत्सहते यदा ।

तस्य कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः”—इति ।

कात्सेयत्तामाह कात्यायनः,—

“संलेखनं वा सभते श्यद् सप्ताहमेववा ।

मतिरुत्पद्यते यावद्विवादे वक्तुमिच्छतः”—इति ।

पूर्वपक्षस्य चातुर्विधं प्रतिपादयति वृहस्पतिः,—

“चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैवच ।

चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिद्वृद्धविधः स्मृतः ॥

शङ्काऽभियोगस्तथ्यच्च सभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं तथा ।

वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः ॥

भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा तथ्यं नष्टार्थदर्शनम् ।

• उक्ताधिकं,—इति का० ।

“कन्धेऽर्धेऽव्ययं मोहः तथा वृत्ते पुनः क्रिया” ॥

एतत् पाण्डुलेखेन लिखित्वाऽऽवापोद्गारेण^(१) शोधितं पत्रं
निवेष्टयेदित्याह कात्यायनः,—

“पूर्वपक्षस्य भावोक्तं प्राप्तिवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे च शोधितम्” —इति ।

शोधनं यावदुत्तरदर्शनं, नातः परम् । अतएव नारदः,—

“शोधयेत्पूर्ववादान्तु यावदुत्तरदर्शनम् ।

अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्” —इति ।

हेयोपादेयौ पूर्वपक्षौ विविनक्ति दृश्यतिः,—

“राज्ञा विवर्जितो यस्य यस्य पौरविरोधकत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥

अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

न्यायं वा नेच्छते कर्तुं नान्यायं वा करोति यः ।

स लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥

विरुद्धं वाऽविरुद्धं वा दावप्यर्थौ निवेष्टितौ ।

एकस्मिन् यत्र दृश्येतां तं पक्षं दूरतस्त्यजेत् ॥

* विशोधितम्,—इति का० ।

† कुर्वन्न्यायं वा,—इति का० ।

(१) आवापः पूर्वमलिखितस्य निवेष्टनम् । उद्गारः पूर्व निवेष्टितस्या-
पनयः ।

उक्तमन्ताभिभूता महापातकदूषिताः ।
जडातिवृद्धवासाश्च विज्ञेयाः स्थुर्निहन्तराः ॥
पक्षः प्रोक्तस्त्वनादेयो वादी चानुत्तरस्तथा ।
यादृग्वादी न यः पक्षो याज्ञस्तत्कथयाम्यहम् ॥
पौडातिग्रथमाश्रित्य यद्भवौति विवक्षितम् ।
स्वार्थसिद्धिपरो वादी पूर्वपक्षः स उच्यते”—इति ॥
इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अथ उत्तरपादो निरूप्यते ।

तच्च याज्ञवल्क्यः संगृह्णाति,—

“श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकमग्निधौ”—इति ।

तदेतद् वृहस्पतिर्विवृणोति,—

“यदा चैवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥

विनिश्चिते पूर्वपक्षे याज्ञायाज्ञविशेषिते ।

प्रतिज्ञार्थं स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः”—इति ।

उत्तरे स्तुतः प्रवृत्त्यभावे च तद्दापनीयमित्याह^(१) सएव,—

“पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।

प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥

(१) तथाच प्रत्यर्थी यदि स्वयमुत्तरं दातुं न प्रवर्तते, तथा दाद्याच्च
उत्तरं दापनीय इत्यर्थः ।

प्रियपूर्वं अवेक्षामः* भेदस्त्वनयदग्निः ।

यथापकर्षणं दण्डः ताडनं बन्धनं तथा”—इति ॥

उत्तरस्वच्छणमाह प्रजापतिः,—

“पक्षस्य व्यापकं साध्यमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागन्धमित्येतदुत्तरमदिदो विदुः”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“पूर्वपक्षस्य सम्बन्धमनेकार्थमनाकुलम् ।

अनल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥

सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकाग्रसम्भवम् ।

अर्थिअवसमूढार्थं देयमुत्तरमीदृशम्”—इति ॥

स्वपक्षैकाग्रसम्भवं अनवग्रेषितस्वपक्षैकदेशं, सम्पूर्णस्वपक्षमिति या-

वत् । सहस्रोत्तरन्दातुमसक्तं प्रति कात्यायन आह,—

“श्रुत्वा लेख्यमसत्यार्थं प्रत्यर्थी कारणान्निदि ।

कालं विवादे याचेत तस्य देयो न संग्रहः”—इति ॥

काशभेदं कारणार्थं शेषञ्चाह नारदः,—

“शास्त्रीनत्वाद् भयार्त्तत्वात् प्रत्यर्थी सतिविधमात् ।

कालं प्रार्थयते यच्च तच्च तत्सम्बुमर्हति ॥

एकाहं अथपञ्चाहं सप्ताहं पक्षमेववा ।

मासं मासत्रयं वर्षं सभते शास्त्रपेक्षया”—इति ॥

तच्च व्यवस्थामाह सएव,—

• प्रियः सामः,—इति का० ।

“वृषः कृति वृषवाहः* माचेऽतीते दिनं क्षिपेत् ।
 षडब्दिके चिराचन्तु सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥
 विंशत्यब्दे द्वादशान्तु मासाह्वं वा लभेत सः ।
 मासं चिंशत्समातीते क्षिपणं परतो भवेत् ॥
 अस्वतन्त्रकण्डोष्मन्तवाहदीक्षितरोगिणाम् ।
 काक्षः संवत्सरादर्थाक् स्वधनेव यथेक्षितम्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“संवत्सरं कण्डोष्मन्तेऽमनस्को व्याधिपौडिते ।
 हिमन्तरप्रपञ्चेन अज्ञातार्थे च वस्तुनि ॥
 मूलं वा साक्षिणो वाऽथ परदेशे स्थितो यदा ।
 तत्र काक्षो भवेत् पुंसामा स्वदेशसमागमात् ॥
 दत्तेऽपि काले देवं स्यात्पुनः कार्यञ्च गौरवात्”—इति ॥

कालदानस्य विषयमाह नारदः,—

“गहनत्वादिबादानामसामर्थ्यात् स्वतेरपि ।
 क्षणादिषु हरेत् काक्षं कामन्तत्त्वबुभुक्षया”—इति ॥

क्षणादीन् दर्शयति धितामहः,—

“क्षणेपनिधिनिक्षेपे दाने सम्भूयकर्मणि ।
 समये दासभागे च काक्षः कार्यः प्रयत्नतः”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“साहस्रक्षेपसाहस्रानोऽभिग्राप्ते तथात्यये ।

* तदा वादः,—इति का० ।

† क्षणसे,—इति शा० स० ।

‡ अद्योऽपि च निधिनिक्षेपे,—इति का० ।

भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि दृश्यतिः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धेनावनडुहि चेचे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे याचितके दत्ते तथैव क्रयविक्रये ॥

कन्याया दूषणे स्तेये कलहे साहसे विधौ ।

उपधौ कूटसाध्ये च सद्यएव विवादयेत्”—इति ॥

उपधिर्भयादिवशात् प्राप्तं कार्यम् । उत्तरस्य भेदानाह नारदः,—

“मिथ्या सम्प्रतिपत्तिस्तु प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्न्यायसोत्तराः प्रोक्तास्तारः शास्त्रवेदिभिः”—इति ॥

मिथ्यादीनां स्वरूपमाह दृश्यतिः,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्तु यदि कुर्यात्तु निश्चयम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥

श्रुत्वाऽभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।

सा तु सम्प्रतिपत्तिस्तु शास्त्रविद्विहता ॥

अर्थिनाऽभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्नया ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेश्यते यदि ।

स विनेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते”—इति ॥

प्रजापतिरपि,—

“यावदावेदितं किञ्चित् मत्सम्बन्धमिहार्थिना ।

तावत्सर्वमसम्भूत*मिति मिथ्योत्तरं स्मृतम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तावत् सर्वमसम्भूत,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यस्यैव देयमेवैतं* नासम्भावितमर्थिना ।
 इति सम्प्रतिपत्त्याख्यं द्वितीयमिदमुत्तरम् ॥
 दत्तमेव ममानेन किञ्चस्यापि मया पुनः ।
 प्रतिदत्तमितीदृक् च प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥
 अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं प्रारम्भोऽस्यैवमर्थिना ।
 जितस्यायं मया तच्च प्राङ्गन्यायविधिरुच्यते”—इति ॥

मिथोत्तरस्यावान्तरभेदमाह सएव,—

“मिथ्यैतत् नाभिजानामि तदा तच्च न सन्निधिः ।
 अजातस्यास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्”—इति ॥

उत्तराभाषानाह कात्यायनः,—

“अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च ।
 सन्दिग्धासम्भवाव्यक्तमन्यार्थञ्चातिदोषवत् ॥
 यद्वास्तपदमपि निगूढार्थं तथाऽऽकुलम् ।
 व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्मार्थसिद्धये”—इति ॥

अप्रसिद्धादीन् सएव व्याचष्टे,—

“चिह्नाकारसहस्रान्तु समयं वाऽविजानता ।
 भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धन्तदुत्तरम् ॥
 प्रतिदत्तं मया वाख्ये प्रतिदत्तं मया न हि ।
 यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धं तदिहोत्तरम् ॥
 जितः पुरा मया त्वन्तु अर्थेऽस्मिन्निति भाषितम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, तस्यैव देयमेवैतत्,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

पुरा मया च प्रमितमङ्गीकरोत्तरं सत्यम्* ॥
 गृहीतमिति साक्षार्त्तं कार्यन्तेन ज्ञानं मया ।
 पुरा गृहीतं यद्व्यमिति चेत् वस्तुभूरि तत् ॥
 देयं मयेति वक्तव्यं मया देवमितीदृशम् ।
 सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैस्तदा ॥
 वस्तुवत्त्वेन चैतेन साक्षं साधितं पुरा ।
 अनुकमेतन्मन्यन्ते तदव्यर्थमिति रितम् ।
 अस्मै दत्तं मया साद्धं यच्चमिति भाषिते† ॥
 प्रतित्तं तदर्थं यत्तदिहाव्यापकं सत्यम् ॥
 पूर्ववादक्रियां यावत् सम्यङ्मैव विवेक्येत् ।
 मया गृहीतं पूर्वं न तद्व्यपदमुच्यते ॥
 तत्किंवाग्दत्तं किञ्चिद् गृहीतं न प्रदास्यति॥ ।
 निगूढार्थं तु तज्ज्ञेयमुत्तरं व्यवहारतः ॥
 किन्तेनैव वदा देवं मया देयं मवेदिति ।

* जितः पुरा मया जन्तुर्धर्मस्मिन्निति भाषितम् ।

पुरा मया पञ्चमिति पक्षतं चोत्तरं सत्यम्,—इति का० ।

उभयमप्यसङ्गतमिव प्रतिभाति । क्रमप्राप्तस्याव्यप्योत्तरेणैवात्र व्याख्यातुमुचितत्वात् ।

† देयं ममेति वक्तव्यं,—इति का० ।

‡ भाषितम्,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममत्वं, तदर्थं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ किञ्चिदगृहीतं प्रदास्यति,—इति का० ।

एतदाहुचमित्युक्तमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

काकस्थ कति वा दन्ता* यन्तीत्यादि तदुत्तरम् ।

अथारमिति तप्तेन सङ्गच्छन् नोत्तरमित्यते"—इति ।

अथ चिह्नोत्पत्तिदेशमर्थः । विषादविषयस्य गोहिरण्यादिद्रव्यस्य
वर्णविशेषादिकं चिह्नं, दीर्घशृङ्गलादिराकारः, सङ्कादि संज्ञा,
समयः काष्ठविशेषः शृङ्गेतविशेषो वा, तत्सर्वमजायता यन्तीकं, यायता
वा सभ्यानामपरिचितया भाषया यदुक्तं, तदुभयमप्रचिदम् । काष्ठ-
एव मया सर्वं द्रव्यं प्रतिदत्तमित्युक्ता, य पुनरपि विषयस्य वा प्रति-
यद्विबुद्धिप्रच्छादयितुक्तामो वा न दत्तमिति यदूच्यात्, तद्वि-
दम् । पुरा मयाऽयं जित इति वक्तव्ये सति जितशब्दं परित्यज्य
तदुभयम् । गृहीतमित्येतावत्येव वक्तव्ये सति प्रथमतः तदनुक्ता तेन
कर्त्तव्यं तत्कार्यं मया कृतमित्येतादृशं प्रकृतानुषङ्गोमि किञ्चिदुक्ता
पश्चाद्गृहीतमिति यदूच्यात्, तदुत्तरमतिभूरि । देयं मध्येत्युक्ते सति
सन्देहमन्तरेण दातव्यमित्यसौ भवति, तदनुक्ता मया देयमिति यदि
ब्रूयात्, तदावीनस्य देयं इति वा अदेयमिति वा पदं हेतुं शक्यत्वा-
दुत्तरं सन्दिग्धम् । यदि षोडशवर्षः प्रतिवादी मत्पौत्रेण दत्तमिति
ब्रूयात्, तदसम्भवि । एकादशवर्षाणि मया दत्तानीति वक्तव्ये सति,
एकाकाग्रनामकानि सुसप्तप्रतियोगिशब्दवाच्यत्वेन विभाषितानीत्येव-
मप्रचिद्धैः पदैरभिहितमुत्तरमुक्तम् । प्रकृतस्य प्रतिज्ञार्थस्य सचित-
मुत्तरमनुक्ता चानुपयुक्तमेव किञ्चिदूक्ते; एतेन वादिना प्राक्क्षेपेन

* काकस्थ दन्तागोसन्ति,—इति का० ।

† सभ्यादिबुद्धिप्रचोदयितुक्तामो वा,—इति का० ।

दौर्बल्येन वा किञ्चिद्व्याहृतं कृतमित्यादि । तच्च प्रकृतस्य अनुकृतात्
 उत्तरमन्यार्थं भवति । शतं देयमिति प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य शतद्वय-
 मित्युत्तरं दोषवत् । सार्द्धं सहस्रं मध्यं देयमिति प्रतिज्ञातस्य तद्वै
 प्रमितमिति वक्तव्ये सति विषयं न वदति, किन्तु लोके यः को-
 ऽपि किमगृहीतनामरसं दास्यतीत्येवमप्रसिद्धशब्देन व्यतिरेकमुखेन
 काकस्त्ररेणाभिहितमुत्तरं निगूढम् । किन्तेनैव सदा देयं मद्या
 देयमित्यपोभयोर्वाक्ययोरादेयमिति वा पदच्छेदसम्भवादर्थस्य अनि-
 श्चयात् किमिति काका व्यज्यमानस्याप्यनिस्रयादिदमुत्तरं व्या-
 जुक्तम् । तत्पिचा सुवर्णशतं गृहीतमित्यभियोगे नाहं पितुर्वाक्यं
 जानामीति वक्तव्ये सति व्यत्यस्तान्वयेन दुर्बोधं वचो ब्रूते, गृहीतं
 शतं वचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । तदिदमुत्तरं व्याख्या-
 गम्यम् । काकदन्तादिविषयं मिषप्रयोजनं असारमिति । संकरा-
 ल्यमुत्तराभासमाह कात्यायनः,—

“एकैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैकैकदेशे* यत् संकरं तदनुत्तरम्”—इति ॥

तच्च सएव विशदयति,—

“न चैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।

न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम्”—इति ॥

मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया
 प्राप्नोति ।

* मिथ्या चैकैकदेशे,—इति का० ।

“मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि”—इति स्मर-
णात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विद्मः । यथा सुवर्णं
रूपकशतं च अनेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णञ्च गृहीतं रूपकशतं
गृहीतं प्रतिदत्तमिति । कारणप्राङ्न्यायसङ्करे प्रत्यर्थिनएव क्रिया-
दयम् ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थौ निर्दिशेत् क्रियाम्”—इति
स्मरणात् । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण
पराजित इति । अत्र प्राङ्न्यायेन* जयपत्रेण वा न्यायदर्शिभिर्वा
भावितव्यं† कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादिभिः भावयितव्यमित्य-
विरोधः । एवमुत्तरत्र‡ सङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपक-
शतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे ; सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रति-
दास्यामि, रूपकशतं न गृहीतं, वस्त्रविषये पूर्वं न्यायेन पराजित-
इति । एवं चतुःसङ्करेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्येन, तस्य
तथाग्रस्य तेन तेन विवादप्रसिद्धेः । क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमस्यार्थिनः
प्रत्यर्थिनः सभ्यानाञ्चेच्छ्या भवति । यत्र पुनरुभयोः सङ्करः,§ तत्र
यस्य प्रभृतार्थविषयत्वं तत्र क्रियोपादानेन व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः ।
पश्चादन्यविषयोत्तरोपादानेन॥ । यत्र च सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्राङ्न्याये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, भावयितव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एवमुत्तरत्रय,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ पुनरुभयोरसङ्करः,—इति शा० स० ।

॥ पश्चादप्यविषयान्तरोपादानेन,—इति का० ।

च सङ्करः, तत्रोत्तरोपादानेन* व्यवहारोद्बुद्धः । सम्प्रतिपत्तेः
प्रसङ्गोभावात् । यथा हारीतेजीकम्,—

“मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकञ्च चेदुभे ।

सत्यञ्चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्”—इत्युक्त्वा,

“यत् प्रभृतार्थविषयं यच्च वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरं तच्च विज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा—इति ।

संकीर्णं भवतीति शेषः । ऐच्छिकक्रमं भवतीत्यर्थः । तच्च प्रभृतार्थ-
विषयं यथा, अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानी
प्रत्यभियोगे, सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि
चेति† । अत्र मिथ्योत्तर‡ प्रभृतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं
व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः, पश्चादस्त्वविषये व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राङ्-
न्यायसङ्करे कारणप्राङ्न्यायसङ्करे च योजनीयम् । यथा तस्मिन्नेवा-
भियोगे, सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि, वस्त्राणि तु
न गृहीतानि प्रतिदत्तानि वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति
चोत्तरे, सम्प्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेऽपि तच्च क्रियाऽभावात् मिथ्योत्तर-
क्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, तत्रोत्तरान्तरोपादानेन,— इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीतं, वस्त्राणि
गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति,— इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, मिथ्योत्तरस्य,— इति पाठः प्रति-
भाति ।

यच्च तु मिथ्याकारणोत्तरयोः क्त्वापचयापितं ; यथा इदं पञ्चा-
 रिकाया कश्चिददति, इत्थं गौर्मदीया अमुकस्मिन् काले गृष्टा अस्म
 मृष्टे दृष्टेति, अन्यस्तु मिथ्येतत् प्रदर्शितकात्तात् पूर्वमेव अस्मदृष्टे
 कालः चेति वदति । इदं तावत् पञ्चनिराकरणसमर्थत्वात् नानु-
 त्तरम् । नापि मिथ्यैव, कारणोपन्यासात् । नापि कारणम्,
 एकदेशाभ्युपगमाभावात् । तस्मात् चकारणं मिथ्योत्तरमिदम् ।
 अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया “कारणे प्रतिवादिनि”—इति वचनात् ।

ननु “मिथ्याक्रिया पूर्ववादे”—इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रिया न
 भवति ? * तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि
 तस्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति ? नैतत् । सर्वस्यापि कारणो-
 त्तरस्य मिथ्यासद्वचनरूपत्वात् शुद्धकारणोत्तरस्याभावात् । प्रसि-
 द्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम् ।
 यथा सत्यं रूपकग्रतं मृद्हीतं न धारयामि† दत्तत्वादिति । प्रकृतो-
 दाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमो नास्तीति विशेषः । एतच्च
 शरीतेन स्पष्टमुक्तम्,—

“मिथ्याकारणोर्वाऽपि याज्ञं कारणमुत्तरम्”—इति ।

यच्च मिथ्याप्राङ्न्याययोः पञ्चापितं ; यथा रूपकग्रतं धारयती-
 त्यभिधोगे मिथ्येतत्तस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजित इति, अत्रापि वादिन-
 एव क्रिया ।

* अत्र, न,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कस्माच्छुद्धकारणविषयं,—इति
 पाठः प्रतिभाति ।

‡ न दास्यामि,—इति का० ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्—”इति वचनात् । शुद्धप्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् । सम्यतिपक्षे-
रपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराक-
रणाङ्गोत्तरत्वम् । यच्च तु कारणप्राङ्न्यायसङ्करः ; यथा प्रतमनेन
गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्प्रसिद्धे-
वार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति । तच्च प्रतिवादिनो यथा-
वचीति न कश्चिदादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियाप्रसङ्ग-
इति निर्णयः । निरुत्तरं प्रत्यर्थिनं प्रति कात्यायन आह,—

“उपायैश्वोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरन्तु यः ।

मुक्तस्थान्ते सप्तरात्रे जितोऽसौ दातुमर्हति”—इति ।

हीनवादिनं दर्शयति नारदः,—

“पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमाश्रमते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

समयाभिहितं* कार्यमभियुक्तं परं वदेत् ।

विब्रुवंश भवेदेवं हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।

आहृतोऽप्यपलापी च हीनः पञ्चविधः स्यतः”—इति ॥

तान् वादिनो विवृणोति सएव,—

* न मयाऽभिहितं,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । आहृतः प्रपलायी च,—इति पाठस्तु भवितु-
मुचितः । वक्ष्यमाणकात्यायनवचने तथा दर्शनात् । एवं परश्च ।

“लेखयित्वा तु यो वाक्यं मूलवाक्याधिसंयुतः* ॥

वदेदादौ स हीयेत नाभियोगस्तु सोऽर्हति ।

सम्भास्य† साक्षिणस्यैव क्रिया ज्ञेया मनीषिणाम् ॥

तां क्रियां देष्टि योमोहात् क्रियादेवी स उच्यते ।

आह्वानादनुपस्थानात्सद्य एव प्रहीयते ॥

ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यो बन्धनमर्हति ।

द्वितीयेऽहमि दुर्बुद्धेर्विद्यान्तस्य पराजयम्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“आहृतोऽप्यपलापी च मौनी साक्षिपराजितः ।

स्ववाक्यप्रतिपक्षस्य हीनवादी चतुर्विधः,—इति ।

हीनत्वकात्यावधिमाह स एव,—

“प्रपलायी तु पक्षेण मौनकृत् सप्तभिर्दिनैः ।

साक्षिभिः तत्पक्षेणैव प्रतिपक्षस्य हीयते”—इति ।

दैविकादिविघ्नेन यथोक्तकात्यातिक्रमेऽपि नापराध इत्याह स एव,—

“दैवराजकृतो दोषः तत्काले तु यदा भवेत् ।

अवधित्यागमाच्चेन न भवेत् स पराजितः”—इति ॥

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारमाह कात्यायनः,—

“अन्यवादी पणान् पक्ष क्रियादेवी पणान् दद्युः ।

नोपस्थाता दद्युः द्वौच षोडशैव निरुत्तरः ।

आहृतः प्रपलायी च पणान् पाद्वस्तु विंग्रतिम् ॥

चिराहृतमनायातमाहृतव्यपकायिनम्‡ ।

* मूलवाक्याधिसंयुतः,—इति का० ।

† सम्भास्य,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्रपकायिनम्,—इति पाठस्तु भवितुमुचितः ।

पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेन महीपतिः”—इति ।

यत्तु तेनैव पुनर्वादनिषेधः कथितः,—

“दोषानुरूपं संघातः* पुनर्वादो न विद्यते”—इति ।

तदेतन्मनुकृतविवादविषयम् । इतरत्र तु प्रकृतशान्तिर्नास्तीत्याह
नारदः,—

“सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति ।

पशुस्त्रीभृत्यदादने शास्त्रोऽप्यर्थात् हीयते”—इति ॥

नावसीदतीति प्रतिज्ञातार्थस्य न हीयत इत्युपपादनम् ।

अत्रापवादमाह कात्यायनः,—

“उभयोर्लिखिते वाक्ये प्रारम्भे कार्यनिर्णये ।

अयुक्तं तत्र थो ब्रूयात् तस्मादर्थो हीयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सन्दिग्धार्थं स्तनन्तो† यः साधयेद्द्वयस्य निष्पतेत् ।

न चाहृतो वदेत् किञ्चिद्धीनो दण्डस्य स स्मृतः”—इति ॥

अत्र दण्डग्रहणेनैव हीनत्वमिद्वेः पुनर्हीनग्रहणं प्रकृतार्थात् हीयते इति
ज्ञापनार्थम् । वादसुपक्रमतोर्निवृत्तयोर्द्वयोरपि दण्डमाह दृश्यतिः,—

“पूर्वरूपे समिविष्टे विचारे सम्भवति ।

प्रश्नं चे मिथो ज्ञानि दायासे द्विगुणन्दमम्”—इति ॥

तदेतन्नृपवञ्चनविषयमित्याह कात्यायनः,—

“आवेद्य प्रगृह्येतार्थं प्रश्नं ज्ञानि चे मिथः ।

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । ममतु, स ग्राह्यः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

स हीनवादी दोषानुरूपं दण्डं ग्राह्य इति वदर्थः ।

† स्तनन्तं,—इति का० ।

‡ वादं प्रक्रमतेरप्रवृत्तयो,—इति का० ।

सर्वे दिगुच्छदपञ्चास्युर्ध्वप्रसङ्गात्पञ्च ते”—इति ॥

हवस्त्रावस्त्रनया प्रशान्तानां न दृश्यः । अतएव दृश्यत्वमिति,—

“पूर्वोक्तदेऽभिहिते प्रशान्ते कार्यनिर्णये ।

इत्योः सन्तप्रयोः सन्धिः स्यादयःखण्डयोरिव ॥

साक्षिसम्भविकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।

दोषाद्यमानयोः सन्धिं प्रकुर्यातां विचक्षणैः* ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रपरिचयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिर्द्वयोरपि ग्रह्यते”—इति ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोरभियोगे कश्चिन्नियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभियोगमनिसौख्यं नैवमप्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं न चान्येन नोक्तं विप्रकृतिस्मयेत्”—इति ॥

प्रत्यर्थिनि यस्मिन् वादिना सम्पादितमभियोगमपरिहृत्य
प्रत्युतेनं प्रत्यभियोगं न कुर्यात् । अर्थी† च अन्येनार्थिना अभियुक्ते
प्रत्यर्थिनि तदभियोगपरिहारात् पुरा स्वयं नाभियुञ्ज्यात् । उभाभ्या-
मपि प्रतिज्ञारूपमुत्तररूपं वा वचोयत् यथाऽभिहितं, तत्तथैव समा-
भिप्रेक्ष्यन्तं निर्वाह्यम् । प्रत्यभियोगनिषेधस्य अपवादमाह सएव,—

“कुर्यात् प्रत्यभियोगस्तु कलहे साहसेषु च”—इति ।

कलहे वाग्दण्डपादव्यात्मकै, साहसेषु विषग्रस्तादिनिमित्तप्राण-
यापादनादिषु, प्रत्यभियोगसम्भवेनाभियोगमनिसौख्यापि स्वाभि-
योक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वापि पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वे चानुत्त-

* भवेद्यत्रोभयोरपि । दोषाद्यमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्ष-
णौ,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† अर्थिनि,—इति ब्रा० ख० ।

रत्नात्* प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्भवहारासम्भवः समा-
नः । सत्यम् । नात्र युगपद्भवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः, अपि
तु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये च । तथाहि । अने-
नाहं ताडितः शप्तो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शप्तो वेति
प्रत्यभियोगे दण्डास्पत्नम् । यथाह कात्यायनः,—

“पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दण्डभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः”—इति ॥

पश्चाद्यः चारयेत्, सोऽप्यसत्कारी दण्डभाक् । तयोर्मध्ये पूर्वस्य
दण्डाधिक्यम् ।

इत्युत्तरपादः ।

अथ क्रियापादः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”—इति ।

वृहस्पतिस्तु तं विवृणोति,—

“पूर्ववादे विस्तिष्ठितं यदचरमशेषतः ।

अर्थी द्वितीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्”—इति ॥

क्रियाया उपयोगमाह कात्यायनः,—

“कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।

अतः क्रिया सदा प्रोक्ता पूर्वपक्षस्य साधनौ”—इति ॥

क्रियाभेदानाह वृहस्पतिः,—

“द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकाऽनेकधा भिन्ना ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥

* रूपत्वेनानुत्तरत्वात्,—इति का० ।

साचिलेख्यानुमानस्य* मानुषी त्रिविधा क्रिया ।

साची दादग्रभेदस्तु लिखितं तद्वृथा सप्ततम् ॥

अनुमानं त्रिविधाप्रोक्तं* मानुषी दैविकी क्रिया”—इति ।

देवमानुषक्रिययोः मानुष्याः प्राबल्यमाह कात्यायनः,—

“यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयान्तु दैविकीम् ।

मानुषीं तच्च गृह्णीयात् न तु दैवीं क्रियां नृपः”—इति ॥

मानुषयोः साचिलेख्ययोः सन्निपाते लेख्यस्य प्राबल्यमाह सएव,—

“क्रिया तु दैविकी प्राप्ता विद्यमानेषु साचिषु ।

लेख्ये च प्रतिवादिषु न दिव्यं न च साचिणः”—इति ॥

लेख्यप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“पूगश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ।

तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साचिणः”—इति ॥

साचिप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।

विक्रियादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति† ॥

द्युते समाकुर्ये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साचिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्”—इति ॥

कचिदनुमानं प्रबलम् । अनुमानं नाम भुक्तिः । याज्ञवल्क्येना-
नुमानस्याने भुक्तिशब्दप्रयोगात्,—

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साचिणश्चेति कीर्तितम्”—इति ॥

भुक्तिप्राबल्यस्य विषयमाह व्यासः,—

* नास्त्ययमंशः स० शा० पुस्तकयोः ।

† क्रिया न दैविकी प्रोक्ता,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ क्रियादानस्य सम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति,—इति स० शा० ।

“रक्षकं प्रकाशं द्विविधं कार्यमुच्यते ।

प्रकाशं साक्षिभिर्भावं दैविकेन रक्षकतम्”—इति ॥

प्रकाशं साक्षिभिर्भावंमित्यस्यापवादमाह वृहस्पतिः,—

“महापापाभिग्रापेषु निक्षेपे हरणे* तथा ।

दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्त्वपि साक्षिषु ॥

प्रदुष्टेऽस्तुमानेषु दिव्यैः कार्यं विप्रबोधयेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“समत्वं साक्षिणां सच दिव्येस्तथापि बोधयेत् ।

प्राणान्निकामादेशु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमात्मनो वादौ न पृच्छेत् तत्र साक्षिणः ।

उत्तमेषु च सर्वेषु साक्ष्येषु विचारयेत् ॥

सर्वज्ञं दिव्यदृष्टेन सत्तु साक्षिषु वै भूम्नुः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“न मयैतत्कृतं पञ्च कूटमेतेन कारितम् ।

अधरौकृत्य तत्पञ्च स्मर्ये दिव्येन निर्णयः ॥

यन्नामलेख्यं तस्मैत्यं तुल्यं लेख्यं कश्चित् भवेत् ।

अगृहीते धने तत्र कार्यं देवेन निर्णयः”—इति ॥

कात्यायनः,—

“यत्र स्यात् सोपधं लेख्यं सप्रज्ञैसाक्षितं यदि ।

दिव्येन बोधयेत्तत्र राजा धर्मासनस्थितः”—इति ॥

दिव्यसाक्षिविकल्पविषयमाह सएत्र,—

“प्रज्ञाने साक्ष्ये वादे पारव्ये दण्डवाचिके ।

बल्लोद्धृतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेववा ॥

* निक्षेपहरणे,—इति का० ।

क्षणे स्वेष्टं साक्षिणो वा युक्तिलेख्यादयोऽपि च ।

दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रमाणं हितकाम्यया”—इति ॥

युक्तिलेखैव दर्शिता,—

“साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं भिविधं विदुः ।

लिङ्गोद्देशस्तु भुक्तिः स्थाह्वयानाह विवादयः”—इति ॥

चोदनादीनान्तु सुख्यानुकल्पभावमाह स एव,—

“चोदना प्रतिकाशन्तु युक्तिलेखस्तथैवच* ।

तृतीयः श्रपथः प्रोक्तः तत्त्वणं† साधयेत् क्रमात्”—इति ॥

अस्यार्थस्तेनैव विवृतः,—

“अभौक्ष्यं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तदचः ।

त्रिचतुःपञ्चकृतो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥

चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेखैस्तमन्विधात् ।

देशकालार्थसम्बन्धपरिणामक्रियादिभिः ॥

युक्तिव्ययसमर्थास्तु श्रपथैरेनमर्दयेत् ।

अर्थकाले वलापेक्षमन्यन्सुकृतादिभिः‡”—इति ॥

श्रपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्थयाऽवश्यं परिपालनीयम् । तदाह नारदः,—

“प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः पालनीयानि यत्नतः ।

चोदन्ति हि प्रमाणानि पुरुषस्यापराधतः”—इति ॥

प्रमाणज्ञैः प्रमाणं प्रत्याकलयितव्यमित्यर्थः । यच्च प्रमाणेर्निर्णयं कर्तुं न शक्यते, तदा राजेच्छया निर्णयः कार्यः । तदाह पितामहः,—

* युक्तिर्देशस्तथैवच,—इति शा० ।

† मर्यादं,—इति का० ।

‡ वलापेक्षमन्वियुः सुकृतादितिः,—इति का० । अर्थकालवलापेक्षमन्यन्सुकृतादितिः,—इत्यन्यत्र पाठः ।

§ श्रपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्था, सा चावश्यं परिपालनीया,—इति का० ।

“लेख्यं यच्च न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तच्च पार्थिवः ॥
 निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादास्तन्दिग्धरूपिणः ।
 तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् सर्वं तस्य प्रभावतः”—इति ॥
 इति क्रियाभेदा निरूपिताः ।

अथ साक्षिनिरूपणम् ।

तच्च साक्षिग्रन्थार्थं निर्वक्ति मनुः,—

“समक्षदर्शनात् साक्षी अवणाच्चैव* सिध्यति”—इति ।

विष्णुरपि । “समक्षदर्शनात् साक्षी अवणाद्वा”—इति । चक्षुषा
 सह मनोव्यापारो यस्य, स साक्षी । “साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्”—
 इति पाणिनिस्मरणात् । साक्षिणः प्रयोजनं मनुरेवाह,—

“सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्”—इति ॥

साक्षिलक्षणं सएवाह,—

“यादृशा अर्थिभिः† कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान्‡ सम्प्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतञ्च तैः ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः चचविट्शूद्रयोनयः ॥

प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ।

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥

सर्वधर्मविदोऽसुभ्या विपरीतांस्तु वर्जयेत्”—इति ।

* सच तथैव,—इति शा० ।

† धनिभिः,—इति का० ।

‡ तादृशं,—इति शा० ।

आसोऽपि,—

“धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौखाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ताः विगतद्वेषमत्सराः ॥

ओत्रिया न पराधीनाः सूरयस्याप्रवासिनः ।

युवानः साचिणः कार्य्यं चक्षणादिषु विजानता”—इति ॥

आश्ववत्स्योऽपि,—

“तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधानाः चजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ।

त्ववराः साचिणो ज्ञेयाः शुचयश्च सुवृत्तयः ॥

ब्राह्मणः चत्रियाः वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।

प्रतिवर्णं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वादिनः ॥

श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्त्रेषु वर्गेषु वर्गिणः ।

वहिर्वासिषु वाङ्मांस स्त्रियः स्त्रीषु च साचिणः”—इति ॥

संख्यामाह वृहस्पतिः,—

“नव सप्त पञ्च वा सुसत्त्वारस्तथैववत् ।

उभौ वा ओत्रियो स्यातौ नैकं पृच्छेत् कदाचन”—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्,—

“हृतकः खटिकायाही कार्य्यमध्यगतस्तथा ।

एकैव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच”—इति ॥

आसोऽपि,—

“शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी योक्तानुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु* विग्रेषतः”—इति ॥
कात्यायनोऽपि,—

“अभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो साक्षिव्येकोऽपि वा भवेत्†”—इति ॥
तदेतत् सर्वमुभयानुमतसाक्षिविषयम् । तथाच नारदः,—

“उभयानुमतो यस्तु द्वयोर्विवदमानयोः ।

स साक्ष्येकोऽपि‡ साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि”—इति ॥

साक्षिषु वर्ज्यानाह मनुः,—

“नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्याप्ता न दूषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्य्या न कारककुशीलवौ ।

न ओषियो विस्मिङ्गस्थो न सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः ॥

नान्वाधीनो न वक्तव्यो न दक्षुर्न विकर्षकः ।

न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्यो न विकलेन्द्रियः ॥

नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।

न अमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

* सहस्रेषु,—इति का० शा० ।

† यदपि कात्यायनः,—इति का० ।

‡ साक्ष्यमेकोऽपि वाहयेत्,—इति का० ।

§ स साक्ष्यमिष,—इति शा० ।

“दासनैष्ठिक”क्रुद्धद्वस्त्रीवासचक्रिकाः ।
 मत्तोन्नतप्रमत्तार्त्तकितवयामयाजकाः ॥
 महापथिकसामुद्रवणिकप्रप्रजितानुगाः ।
 युग्मेकओचियाचारहीनक्लोवकुग्रीववाः ॥
 नास्तिकप्रात्यदाराग्नित्यागिनोऽथाव्ययाजकाः ।
 एकस्त्राली त्वरिचरः अरिज्ञातिसनाभयः ॥
 वाग्दुष्टदेविग्रीलूषविषजौव्यहितुष्टिकाः ।
 गरदस्त्राग्निदस्त्रैव शूद्रापत्योपपातकाः ॥
 क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धूतान्धावसाधिनः ।
 भिन्नवृत्ताः समावृत्ता जड़तैलिकपौष्टिकाः† ॥
 भूताविष्टनृपदिष्टवर्षानक्षत्रसूचकाः ।
 अघशंखात्मविष्कम्भविहीनाग्रनवृत्तयः ॥
 कुनखी श्वावदन्तश्च श्वित्रिमिचधुक्शौष्टिकाः‡ ॥
 ऐन्द्रजालिकलुब्धोपश्रेणीगणविरोधिनः ॥
 बधकश्चित्रकृन्मुखः पतितः कूटकारकः§ ॥
 कुहकः प्रत्यवसितः तस्करो राजपूरुषः ॥

* नैष्ठिक-स्थाने, नैष्कृतिक,—इति पाठः का० पुस्तके । एवं परत्र ।

† भिन्नवृत्ताः समावृत्तजगतैलिकमौलिकाः,—इति का० । भिन्नवृत्ता-
 क्लमोवृत्ताः,—इत्यादि शा० ।

‡ कुनखी श्वावदन् श्वित्रौ मिचधुक् श्वशौष्टिकाः,—इति का० ।

§ बन्धकश्चित्रकृत् श्वित्रौ पतितः कूटकारकः,—इति का० ।

मनुष्यविषमांसास्त्रिमधुचीराम्बुसर्पिषाम् ।

विक्रेता ब्रह्मणस्यैव द्विजो वार्धुषिकस्य यः ॥

च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको हीनसेवकः ।

पिचा विवदमानस्य भेदकश्चेत्यसाचिणः”—इति ॥

नैष्ठिकः पररग्भावेषणशीलः । चाक्रिको वैतालिकः । समुद्र-
वणिक् स्नाहितयायी* । युग्मो द्वित्वविशिष्टः । एकस्यास्त्रीत्यत्र द्वेधा-
विग्रहः ; एका पाकसाधनस्थाली यस्य सः, यदा पाकस्थाली भोज-
नस्थाली वा एकं भोजनपात्रं स्थासं यस्य । अरिषु चरतीत्यरिचरः,
अनुसमन्वीति यावत् । सनाभयसु कात्यायनेन दर्शिताः,—

“मातृस्वसृसुतास्यैव सोदर्यसुतमातुषाः ।

एते सनाभयस्त्रक्ताः साध्यन्तेषु न योजयेत्”—इति ॥

शैलूषो नटः । विषस्य सङ्ग्रहणरक्षणदिव्यापारे नियुक्तः विष-
जीवी । अहितुण्डिकः सर्पघाही । गरदो विषदः । अग्निदो गृहदा-
हादिकर्त्ता । आन्तः श्वेनः । निर्धूतो वहिष्कृतः । अग्न्यावसायी
प्रतिलोमजः । भिन्नवृत्तो दुराचारः । समावृत्तोऽनैष्ठिकब्रह्मचारी ।
जड़ो मन्दबुद्धिः । तैलिकः तिलघाती । वर्षसूचकः दृष्टिसूचकः ।
मचचसूचको ज्यौतिषः । अघशंसी परदोषप्रकाशकः । शौण्डिको मद्य-
विक्री । देवताव्याजेन द्रव्योपजौविक आत्मविष्कम्भः । कुहको-
दाम्भिकः । प्रत्यवसितः प्रव्रज्यातो निवृत्तः । सूचकः परदोषसूचनायै
राज्ञाऽभियुक्तः । भेदकृत्पिशुनः । अन्ये प्रसिद्धाः । कात्यायनोऽपि,—

* स्नानान्निकपाती,—इति का० ।

† भोजनस्थानं,—इति का० ।

“पिता बन्धुः पित्रव्यस्य श्वशुरो गुरवस्तथा ।

नगरग्रामदेशेषु नियुक्ता ये परेषु च* ।

वत्सभांस्य न पृच्छेयुः भक्तास्ते राजपूरुषाः”—इति ॥

न पृच्छेयुर्भवदीयो विवादः स कौटुम्ब इति तैर्न प्रष्टव्यं, सा-
क्षिणो न भवन्तीति यावत् । एतेषामसाक्षित्वे हेतुमाह नारदः,—

“असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः ।

तेषामपि न बालः स्यान्नैव स्त्री न च कूटङ्कत् ।

न बान्धवो न चारातिः ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥

बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापान्यायाच्च† कूटङ्कत् ।

विब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहादैनिर्यातनादरिः ॥

एकोऽप्यलुब्धः‡ साक्षी स्यात् बह्वः शूच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरशिरत्वाच्च दोषैश्चान्यैश्च ये वृताः”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“स्तेनास्त्राहसिकाः षण्डाः कितवा वच्चकास्तथा ।

न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“ओत्रिधास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।

असाक्षिणस्ते वचनास्माच्च हेतुरुदाहृतः”—इति ॥

* पदेषु च,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । पापाभ्यासाच्च,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः
समीचीनः प्रतिभाति ।

‡ एकोऽलुब्धस्तु,—इति का० ।

उक्तानां साक्षिणमसम्भवे कार्यगौरवे च प्रतिप्रसवमाह नारदः,—

“साक्षिणो ये च निर्दिष्टाः* दासनेकृतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तोऽपि साक्षिणः”—इति ॥

मनुरपि,—

“स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बास्तेन स्त्रविरेण वा ।

ग्रिथेण वाऽपि दासेन बन्धुना भृतकेन वा”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“स्तेये चां साहसे चैव पारुथ्ये सङ्गमे स्त्रियाः ।

क्षणादीनां प्रयोगे च न दोषः† साक्षिषु स्यतः”—इति ॥

व्याघ्रोऽपि,—

“साहसेषु च सर्वेषु स्तेये सङ्ग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुथ्ये परीक्षेत न साक्षिणः”—इति ॥

यत्पूर्वमुक्तं साक्षी द्वादशभेदस्त्विति, तान् भेदानाह बृहस्पतिः,—

“लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ ।

यदृच्छोत्तरसाक्षी च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥

नृपोऽथ्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्यतः ॥

प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

जातिनामाभिलिखितं येन स्वं पितृनाम च ।

निवासं च समुद्दिष्टं स साक्षी लिखितः स्यतः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः—इति तु मय्यान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† स्त्रीबधे,—इति शा० ।

‡ स दोषः,—इति शा० ।

सन्धिक्रियादिभेदैर्यत्तत्कृत्वा च* चण्णादिकम् ।
 प्रत्यचं लेख्यते यस्य लेखितः स उदाहृतः ॥
 कुक्ष्यवहितो यस्तु आस्यते चण्णभाषितम् ।
 विनिष्कृते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्तितः ॥
 आह्वय यः कृतः साक्षी चण्णस्यासक्रियादिने ।
 स्मार्थ्यते च मुञ्जस्तत्र स्मारितः सोऽभिधीयते ॥
 विभागे दानमाधाने ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ।
 द्वयोः समानधर्माणः कुक्ष्यस्तु परिकीर्तितः ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिवचने दृष्टुं चात् प्रेषितस्तु यः ।
 उभयोः सस्यतः साधुः दूतकः स उदाहृतः ॥
 क्रियमाणे तु कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वथमागतः ।
 अत्र साक्षी त्वमस्माकमुक्तोयादृष्टिको मतः ॥
 यत्र साक्षी दिग्गङ्गच्छन् सुमूर्धुर्वा यथास्यतम् ।
 अन्यं संभ्रावयेत्तन्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥
 उभाभ्यां यस्य विश्वसं कार्य्यस्यापि निवेदितम् ।
 कूटसाक्षी स विशेषः कार्य्यमध्यगतस्तथा ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाऽपि च दृष्टं भूयता स्वथम् ।
 स एव तत्र साक्षी स्यात् विसंवादे द्वयोस्तथा ॥
 निरीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।
 अथ्यत्रः सभ्यसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा ॥
 उचितं छादितं यत्र सीमायाश्च समन्ततः ।

* सन्धिक्रियाक्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा,—इति का० ।

स ह्यतोऽपि* भवेत् साची ग्रामस्तत्र न संशयः”—इति ॥

तेष्वेव दादग्रसु विशेषान्तरमाह सएव,—

“लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः ।

यदृच्छास्मारिताः कुख्याः तथा शोत्तरसाक्षिणः ॥

दूतकः पृच्छकायाही† कार्यमध्यगतस्तथा ।

एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच”—इति ॥

लिखितादावपरं विशेषमाह नारदः,—

“सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

आत्मनैव लिखेज्ज्ञातमशस्वन्येन लेखयेत्”—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

“अष्टमादत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।

आ पञ्चमात्तथा सिद्धिः यदृच्छोपगतस्य तु ॥

आ तृतीयान्तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।

आ च संवत्सरात्‡ सिद्धिर्वदन्युत्तरसाक्षिणः”—इति ॥

तदेतत् परमताभिप्रायेणोक्तम् । यतः स्वमतमुपरिष्ठादाह

सएव,—

“न कालनियमो दृष्टो निर्णये साक्षिणं प्रति ।

सत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥

* अह्यतोऽपि,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† खटिकायाही,—इति का० ।

‡ आ पञ्चवत्सरात्,—इति शा० स० ।

यस्य नोपहता बुद्धिः सतिः ओषे च नित्यशः ।

सुदौर्घ्यापि कालेन स साक्षी साध्यमर्हति"—इति ॥

साक्षिदोषोद्भावनं विदधाति दृश्यतिः,—

“साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेण दूषयेत् * ।

अदुष्टं दूषयेदादौ तत्समं दण्डमर्हति ॥

साक्षिणो दूषणं ह्यर्थं पूर्वं साक्षिपरीक्षणात् ।

शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात् कार्यं विशोधयेत्"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभासदा प्रसिद्धं यत्लोकसिद्धं तदापि वा† ।

साक्षिणां दूषणं याज्ञमसाध्यं नान्यदिष्यते"—इति ।

संसदि प्रतिवादिना साक्षिदूषणे कृते साक्षिणः प्रष्टव्याः, युष्मा-
कमभिहितो दोषः सत्यञ्च वेति । ते च यदि दूषणमभ्युपगच्छन्ति,
तदा न साक्षिणः । अथ नाङ्गीकुर्वन्ति, तदा दूषणवादिना दूषण-
क्रिया भाव्या । अथ सम्भावयितुं न शक्नोति, तदा दूषणवादी तदनु-
सारेण दण्ड्यः । यदि विभावयति, तदा ते न साक्षिणः‡ सर्वएव
दुष्टाभवन्ति । तदाऽर्थिनः पराजयः, विपर्ययस्य निश्चितत्वात् । अथ
साक्षिणां दोषैः सम्भानां साध्यार्थसन्देहः, तदा वादविशेषः साधना-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेषु दूष-
येत्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सभासदां प्रसिद्धं यत् लोकसिद्धमथापि वा,
—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदा ते साक्षिणः,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

नारं प्रवर्तयितव्यः* । यदि साधनान्नरं पूर्वं न निर्दिष्टं, तदा वादस-
माप्तिः । पूर्वमावेदितं न चेदिति वचनात् । न चैतत् प्रस्तुतव्य-
हाराद्भवहारान्नरं, तस्मिन्नेव व्यवहारे प्रमाणसाधनदूषणव्यवहारा-
दिति । तत् सर्वं कात्यायन आह,—

“साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।

अभावयन् धनं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणं स्फुटम् ॥

भाविताः साक्षिणः सर्वे साक्षिधर्मनिराकृताः ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽपि साक्षिदूषणसाधने ॥

प्रस्तुतार्थोपयोगेन व्यवहारान्नरं न च ।

जितः स विजयं प्राप्तः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षी सत्ये व्यवस्थितः”—इति ॥

दोषोद्भावनकाशमाह सएव,—

“लेख्यदोषास्तु ये केचित् साक्षिणां चैव ये स्युताः ।

वादकालेषु वक्तव्याः पश्चादुक्ताश्च दूषयेत्”—इति ॥

उक्तान् पश्चाद्दूषयतो दण्डमाह सएव,—

“उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत् प्राग्दूषितान् ।

स च तत्कारणं ब्रूयात्† प्राप्नुयात् पूर्वसाक्षसम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, वादविजयं साधनान्नरं प्रवर्तयि-
तव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, न च तत्कारणं ब्रूयात्,—इति पाठः
प्रतिभाति । पूर्वपाठे तु, यत्तदानीं दूषयेत्, सएव तदानीं दूषयत्य-
कारणं ब्रूयात् । यदि तत्कारणं न ब्रवीति, तदा पूर्वसाक्षसम्
प्राप्नुयादिति कथञ्चित् तत्सङ्गतिः कर्तव्या ।

नातज्जेन प्रमाणां तु दोषेष्वेव तु दूषयेत् ।

मित्राऽभिचोने दृष्टः स्वात् साध्यार्थाद्यापि हीयते”—इति॥

साक्षिपरीक्षामाह कात्यायनः,—

“राजा क्रियां समीक्ष्यैव यमात् न्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः”—इति ॥

दृष्ट्यतिरपि,—

“उपस्थिताः परीक्ष्यः स्तुः स्मरवर्षेऽङ्गितादिभिः”—इति ।

दङ्गितादीन् विगदयति नारदः,—

“यस्मात्प्रदोषदृष्टत्वादस्यैव स चक्षते ।

स्नानात् स्नानान्नरं गच्छेदेकैकस्यानुधावति ॥

कावस्थकस्याश्च भ्रममभीक्ष्णं निमग्नस्यपि ।

विस्मियत्यवनीं पद्मां वाङ्ग नासाश्च धूयते ॥

भिद्यते सुखवर्णीऽस्य सप्ताटं स्मिद्यते तथा ।

सोऽयमागच्छते चेष्टां* पूर्वं निशीथ वीचते ॥

तरमाश्च द्वात्यर्थमपृष्टो बड् भाषते ।

कूटसाक्षी च विज्ञेयस्त्वं पापं विनयेद्भ्रमम्”—इति ॥

साक्ष्यसुचोक्तमाह मनुः,—

“सभाऽन्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।

प्राङ्निवाकः प्रयुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्वयम् ॥

यद्दयोरनयोर्वेत्य कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।

तद्भूत सर्वं सत्येन युष्माकं ज्ञानं साक्षिता ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

सत्यं सत्यं ब्रुवन् साची लोकान् प्राप्नोति पुष्कलान् ।
 इह सानुत्तमां कौर्म्मिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥
 ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्त्रेजसामिव ।
 शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥
 सत्येन पूज्यते साची धर्मः सत्येन वर्धते ।
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्षेषु साक्षिभिः ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मो लोकोत्तरमिति स्मृतिः ॥
 सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्रनृतं स्मृतम् ।
 इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥
 नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
 साक्षिधर्मे विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“साक्षिणा धर्मसंस्थेन सत्यमेव वदेत्ततः ।
 साक्षिभावे नियुक्तानां देवता विंशतिः स्थिताः ॥
 पितरस्यावलम्बन्तेऽवितथाख्यातौ न तु ।
 सत्यवाक्याद् ब्रजन्यूर्द्ध्वमधो याप्ति तथाऽनृतात् ॥
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं भवद्भिः सभ्यसज्जिधौ”—इति ।

नारदोऽपि,—

“कुबेरादित्यवरुणशक्रवैवस्वतादयः ।
 पश्यन्ति लोकपालाश्च नित्यं दिव्येन चक्षुषा”—इति ॥

मनुरपि,—

“आत्मैव ज्ञातमनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।

माऽवमंक्षाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति तथैवान्तरपूरुषः* ॥

द्यौर्भूमिरापोऽदृश्यं चन्द्रार्काग्निमानिषाः ।

रात्रिः सन्ध्या च धर्मश्च तनुगाः सर्वदेहिनाम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“अथ चेद्वृतं ब्रूयात् सर्वतोऽसाध्यलक्षणम्† ।

मृतो नरकमायाति तिर्य्यङ्गं चात्यन्तरम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“बध्यन्ते वारुणैः पात्रैः साक्षिणोऽनृतवादिनः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि तिष्ठन्ते नरके भ्रुवम् ॥

तेषां वर्षशते पूर्णं पात्र एकः प्रमुच्यते ।

कालेऽतीते मुक्तपात्रः तिर्य्यग्योनिषु जायते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“शूकरो दशवर्षाणि शतवर्षाणि गर्हभः ।

आ चैव दशवर्षाणि भासो वर्षाणि विंशतिम् ॥

क्रिमिकीटपतङ्गेषु चत्वारिंशत् तथैव च ।

मृगस्तु दशवर्षाणि जायते मानवस्ततः ॥

* तथैवान्तरपूरुषः,—इति का० । मम तु, स्वैवान्तरपूरुषः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† सर्वतः साध्यलक्षणम्,—इति का० ।

मातुषं तु वदाऽऽप्नोति मूकोऽन्धश्च भवेत्तु सः ।

दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥

स नरो जायते पश्चात् परित्यक्तस्तु बान्धवैः ।

पञ्चान्वधिरः मूकः कुडी गन्धः पिपासितः ॥

बुभुक्षितः अचुष्टहे भिक्षते भार्गवा सह ।

ज्ञात्वा त्वगतदोषांश्च ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान्* ॥

श्रेयस्करमिहासुच सत्यं साध्यं वदेत्ततः”—इति ।

साधिप्रश्नप्रकारं दर्शयति मनुः,—

“देवब्राह्मणसाधिष्वे साध्यं पृच्छेत्ततो दिवान् ।

उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा सर्वानेवोपवेष्टयेत् ॥

सत्येन श्रापयेद् विप्रं चक्षियं वाहमायुधैः ।

गोवीजकाञ्चनैर्वैश्वं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥

ब्रह्मज्ञोये स्यता लोका ये च स्त्रीवासपातिनः ।

मिचद्रोहिणतन्त्रस्य ते ते स्युर्बुवतस्तवा ॥

जन्मप्रभृति यत् किञ्चित् पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् ।

तप्ते सर्वं शून्यो मच्छेद् यदि ब्रूयाः त्वमन्वया ॥

यावन्तो बान्धवास्तोऽस्मिन् इमि साध्येऽनृतं वदन् ।

* ज्ञात्वा त्वगतदोषांश्च ज्ञात्वा सत्ये महद्गुणान्—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ते ते स्युर्बुवतोन्मथा,—इति यज्ज्ञान्तरीयः
पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भद्र, —इति यज्ज्ञान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

तावत्तत्संज्ञया तस्मिन् ब्रह्मणु सौम्यानुपूर्वज्ञः ॥
 पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
 हन्ति जातानजातांस्य हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदः ॥
 यच्च भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
 अश्वेषु चैव रत्नेषु सर्वेभ्यश्चमयेषु च ॥
 एवं दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।
 यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवाञ्जसा वद"—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“विहायोपानदुष्णीषौ दक्षिणं पाणिमुद्धरन् ।
 हिरण्यं गोशृङ्गहर्मान् समादाय क्षतं वदेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभाऽन्तःस्थेभ्यः वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः ।
 सर्वसाक्षिव्ययं धर्मे नित्यः स्यात् स्थावरेषु च ॥
 अर्थस्योपरि वक्तव्यं तयोरपि विना कश्चित् ।
 चतुस्तदेव्ययं धर्मे द्विपदस्थावरेषु च”—इति ॥

तयोः पूर्वोक्तयोः स्नानयोः । कश्चित् बधरूपविवादे, ताभ्यां
 स्नानाभ्यां विनाऽपि साक्ष्यं वदेत् । तथाच सएव,—

“बधे चेत् प्राणिनां साक्ष्यं वादयेत् श्वसन्निधौ ।
 तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत्”—इति ॥
 क्षतं वदेदित्यस्य कश्चिद्विषये अपवादमाह मनुः,—

“शूद्रविट्पञ्चविप्राणां यथोक्तौ तु भवेद्ब्रधः* ।

तच्च वक्तव्यमनृतं तदिग्निय्यादिग्निय्यते†”—इति ॥

साध्युक्तौ कश्चित् विशेषमाह वसिष्ठः,—

“समवेतैस्तु यद्वृष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत् ।

विभिन्नेनैव यत्काव्यं वक्तव्यं तत् पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्काव्यं ज्ञातं वा यच्च साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तच्च विधिरेव प्रकीर्तितः”—इति ॥

साध्यसुपादेयं हेयञ्च विभजते मनुः,—

“स्वभावेनैव यद्रूप्यसद् याज्ञं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यत् ब्रूयुस्ते धर्मार्थं तदपार्थकम्”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“देशकालवयोद्रव्यसंज्ञाजातिप्रमाणतः ।

अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत् साध्य आगतः ।

न ब्रूयादचरसमं न तन्निगदितमवेत् ॥

यस्य श्रेयः प्रतिज्ञाऽर्थः साक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।

सोऽजयौ स्यादन्यनीतं साध्यार्थं न समानुयात्‡ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यत्रर्त्ताक्तौ भवेद्ब्रधः,—इति ग्रन्थान्तरीय-
पाठस्तु समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदि सत्यादिग्निय्यते,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु
पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यस्याश्रेयं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादि-
तम् । स जयौ स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समानुयात्,—इति ग्रन्था-
न्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

जनमभधिक्रयार्थं विमूर्ख्येष साक्षिः ।

तदर्थानुक्त*विज्ञेयमेव साक्षिविधिः स्मृतः”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“अणादिषु विवादेषु स्मिरप्रायेषु निश्चितम् ।

जने साभधिके सार्यं प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति ॥

देवं काशं धनं संख्यां मासं जात्याकृती वयः ।

विस्वदेहं यत्र साक्ष्ये तदनुक्तं विदुर्बुधाः”—इति ॥

कूटसाक्षिणमाह नारदः,—

“आवधित्वा ततोऽन्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिष्कृते ।

स विनेयो भ्रमतरं कूटसाक्षी भवेद्वि सः”—इति ॥

शाम्बरवक्त्रः,—

“न ददातीह यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणं पापैस्तुल्योदण्डो न चैव हि†”—इति ॥

कूटसाक्षिणो दण्डमाह मनुः,—

“लोभान्मोहात् भयान्मौढ्यात् कामात्मोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्वासभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदप्यनुक्तं,—इति मय्यान्तरीयसु पाठः समीचीनः ।

† इयं,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । दण्डेन चैव हि,—इति मय्यान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

एषामन्यतमत्वेन चः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषेण प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
 सोभात् सहस्रं दण्डसु मोहात् पूर्वं तु साहसम् ।
 भयाद् मध्यमं दण्डो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
 कामाद्भगुणं पूर्वं क्रोधात्तु द्विगुणं परम् ।
 अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णं वासिष्ठाच्छतमेव तु ॥
 एतानाहुः कूटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनूषिभिः ।
 धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥
 कूटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणान् चीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।
 प्रवासयेद् दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥
 यस्य पश्येत्तु सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
 रोगार्तिज्ञातिमरणमृणं* दाप्यं दमश्च सः"—इति ॥

कात्यायनः,—

“साक्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात् समन्दस्यं वहेन्नृणाम् ।
 अतोऽन्येषु विवादेषु चिन्नतं दण्डमर्हति”—इति ॥

वृहस्पतिः,—

“आहूतो यस्य नागच्छेत् साक्षी रोगविवर्जितः ।
 क्षणं दमश्च दाप्यः स्यात् क्षिपचात् परतस्तु सः ॥
 अपृष्टसत्यवचने पृष्टस्याकथने तथा ।
 साक्षिणस्य निरोद्धव्या गर्हा दण्ड्यास्य धर्मतः”—इति ॥

* रोगोऽर्तिज्ञातिमरणमृणं—इति शा० स० ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, वहेद्दण्डम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

साक्षिणामनेकविधावशाङ्गान् विभजते ब्रह्मसतिः,—

“साक्षिदैधे प्रभृतास्तु शाङ्गाः सान्ये गुणान्विताः ।

गुणिदैधे क्रियायुक्ताः सान्ये तु शुचिमन्तराः”—इति ॥

मनुरपि,—

“न हि तं प्रतिगृहीयात् साक्षिदैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिदैधे द्विजोत्तमान्”—इति ॥

यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“साक्षिणां सिञ्चितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वे न साक्षिणः”—इति ॥

तच्च सर्वशब्देनान्यथावादिसहितानामेव बह्वनामसाक्षित्वमुक्तं,
न पुनः केवलानामिति मन्तव्यम् । अन्यथा, दैधे बह्वनामिति वचन-
विरोधात् । साक्षित्वे विशेषान्तरमाह नारदः,—

“द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।

पूर्वपक्षो भवेद् यस्य भावयेत् तस्य साक्षिणः ॥

आध्वर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः”—इति ॥

अत्रोदाहरणम् । यत्रैकः चेन्न प्रतिग्रहेण प्राप्य भुक्त्वा त्यक्त्वा सकु-
टुम्नो देशान्तरं प्राप्तः । पुनरन्येन सन्धं भुक्तञ्च । सोऽपि देशविक्षवा-
दिना देशान्तरं सकुटुम्नो गतः । पुनस्तौ द्वावपि चिरन्तनकासा-
पणमेव स्मृत्यन्तिसोभेन स्वीकृत्यमागत्य चेन्नम्* । अन्योऽपि प्रतिजानीते ;

* एतावन्मात्रमेव पश्यते सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, स्वीकृत्यमागत्य क्षेत्र-
मेकः प्रतिजानीते नयवर्म्माख्येन मन्त्रं दत्तं मदीयमेवैतत् क्षेत्रम्,—
इति पाठः प्रविभाति ।

धर्मपालेन राज्ञा मद्यं दत्तं मदौघमेवेतत् चेष्टम् । यद्य चैकस्त्वेवं
प्रतिज्ञा,—यत्नं नयवर्माख्येन दत्तम्, इतस्तु इत्यादूर्ध्वपालेनेतत् चेष्टं
क्रयेण गृहीत्वा मद्यं दत्तम्,—इति । यन्ति च द्वयोरपि वादिनोः
साक्षिणः । तच्चेदमुक्तम्,—द्वयोर्विवदतोरर्थे—इति । अथमर्थः । यस्य
विवदमानस्य पूर्वपक्षो भवेत् ; पूर्वकाशिकस्य दानस्य स्वत्वहेतुत-
द्योपन्वासेन यः पक्षो भवेत्, तस्य साक्षिणः सधैः प्रवृत्तः भवेयुः ।
अन्यतरस्य साक्षिणश्च* । तेषामुत्तरकाशदानसाक्षिणामसाक्षिणाय-
त्वात् । यदा पुनरितरप्रतिज्ञा, तदाऽर्धवशेन एतस्य इत्यात् क्रीत्वा
मद्यं दत्तमित्यादि तु पूर्वदानोपन्वासपक्षस्याधर्ममकिञ्चित्करत्वं भवेत्,
तदा पक्षात्प्रतिजानानस्य साक्षिणः । पूर्ववादिनः पूर्वपक्षेऽधरौभूते
भवन्नुत्तरवादिनः,—इति । साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायानाह वारदः,—

“असाक्षिप्रत्ययाख्ये षड्वादाः परिकीर्तिताः ।

उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिस्तु घातकः ॥

केशाकेशि गृहीतस्तु धुनफत्पारदारिकः ।

कुडालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ॥

तथा कुठारपाणिस्तु वनज्ज्ञेयः प्रकीर्तितः ।

प्रत्ययचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपाद्व्यक्तकरः ।

असाक्षिप्रत्यया ज्ञेते वारुख्ये तु परीक्षणम्”—इति ।

ब्रह्मलिखितावपि । “केशाकेशिग्रहणात् पारदारिक उल्का-
हस्तोऽग्निदग्धा शस्त्रपाणिर्घातकः शोभनहस्तद्वोरः”—इति । सञ्चि-
निरूपणोपसंहारपुरःसरं लिखितनिरूपणं करोति दृश्यतिः,—

* यत्र, न प्रवृत्ताः,—इति भवितुमुचितम् ।

“साक्षिबामेव* निर्दिष्टः सञ्ज्ञाचक्षणनिश्चयः ।
 लिखितस्याधुना वप्ति विधानमनुपूर्वम् ॥
 अष्टादिकेऽपि समये भानिः सञ्ज्ञापते यतः ।
 धात्राऽचराणि सृष्टानि पञ्चाङ्गान्वतः पुरा ॥
 देशाचारयुतं वर्षमासपक्षादिद्विमतम् ।
 अष्टादिकेऽपि सञ्ज्ञाचक्षणनिश्चयः ॥
 राजसेव्यं ज्ञानकृतं सञ्ज्ञाचक्षणनिश्चयं तथा ।
 लेख्यञ्च त्रिविधं प्रोक्तं विष्णुनादत् दिवा पुनः†”—इति ॥

एतन्नयं द्विविधेन संस्पृष्टाति वसिष्ठः,—

“लौकिकं राजकीयञ्च लेख्यं विद्याद्विसञ्चयम्”—इति ।

तयोरवान्तरभेदानाह वृहस्पतिः,—

“भागदत्तकथाधानसंविदासञ्ज्ञादिभिः ।
 सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥
 आतरः संविभक्त्यो वे सञ्ज्ञाया तु परस्परम् ।
 कुर्वन्ति भागपञ्चाणि भागलेख्यं तदुच्यते ॥
 भूमिं दत्त्वा तु यत्पञ्च कुर्वन् पञ्चार्ककाव्यिकम् ।
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यम् तद्विदुः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिबामेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† बाष्पादिकेऽपि,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

‡ वित्तं तद्वज्रधा पुनः,—इति का० ।

§ सञ्ज्ञाचक्षण,—इति शा० स० ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्व्यात्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

गृह्येषादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याहरान्वितम् ।
 पचद्धारयते यच्च* ऋयलेख्यं तदुच्यते ॥
 जङ्गमं स्थावरं बद्धं यच्च लेख्यं करोति यः ।
 गोप्याभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यन्तु तन्मतम् ॥
 ग्रामादिसमवात् कुर्वात् मतं लेख्यं परस्परम् ।
 राजाविरोधिधर्मायै संवित्पचं वदन्ति तत् ॥
 वस्त्राजहीनः कान्तारे सिद्धितं कुरुते तु यत् ।
 कर्माणि ते करोमीति वासपचं तदुच्यते ॥
 धनं दद्यात् गृहीत्वा तु स्वयं कुर्वाच्च कारयेत् ।
 उद्धारपचं तत्प्रोक्तं ऋणलेख्यं मनोविभिः ॥
 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा तासपचे पटेऽथ वा ।
 शासनं कारयेत् धर्मे स्नानवंशादिसंयुतम्† ॥
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभावविवर्जितम् ।
 चन्द्रार्कसमकाशीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ॥
 दातुः पात्रयितुः‡ स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
 षष्ठिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं सिखेत् ॥
 समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षाहरान्वितम् ।
 दानमेवेति सिद्धितं सन्धिविग्रहलेखकैः ॥

* यत्तु,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† गोप्यं,—इति का० ।

‡ स्नानपञ्चादिकं युतम्,—इति शा० स० ।

§ बाणयतः,—इति का० ।

एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ।

देशादिकं यस्य राजा लिखितम् प्रयच्छति ॥

सेवाग्रीष्मादिना तुष्टः प्रसादलिखितम् तत् ।

पूर्वोत्तरक्रियापादनिर्णयान्तं यदा नृपः ।

प्रदद्यात् जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते”—इति ॥

यत्तु पूर्वमुदाहृतं, “लिखितं दशधा स्युतम्”—इति । तत्तु
विग्रहं सञ्ज्ञितं*, लौकिकस्य सप्तविधत्वात् राजपत्रस्य चिविधत्वात् ।
शासनमेकं, जयपत्रं द्वितीयं, राज्ञः शासनपत्रयोरेकीकरणे द्वितीयं
द्रष्टव्यम् । वशिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विध्यमाह,—

“शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् ।

आज्ञापत्रं प्रसादोक्तं राजकीयं चतुर्विधम्”—इति ॥

शासनजयपत्रे पूर्वमुदाहृते । तत्र शासने विशेषमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यम् कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः”—इति ॥

अत्र निबन्धो वाणिज्याधिकारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमासञ्च किञ्चि-
द्रूपमसौ ब्राह्मणायास्यै देवतायै वा देयमित्यादि प्रभुसमय-

* समन्वितं,—इति शा० स० । मम तु, सम्पन्नं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, आज्ञापत्रादपत्रयोरेकीकरणेन,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

लभ्योऽर्थः । अत्र यद्यपि धनदाढ्यं वाणिज्यादिकर्तुः, तथापि निबन्धकर्तृरेव पुण्यं; तदुद्देशेनैव तत्प्रवृत्तेः* । व्यासोऽपि,—

“राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।

ताम्रपट्टे पटे वाऽपि प्रलिखेद्राजशासनम् ।

क्रियाकारकसम्बन्धं समासार्थक्रियाऽन्वितम्”—इति ॥

क्रियाकारकयोः सम्बन्धो यस्मिन् शासने, तत्तथोक्तम् । समासार्थक्रियाऽन्वितं; सङ्क्षिप्तार्थं, क्रियया समक्रियया समन्वितमित्यर्थः । तत्र लेखनीयार्थमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विलिखेदात्मनो वंशानात्मानं च महीपतिः ।

प्रतिग्रहपरीमाणं दानभेदोपवर्णनम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“सवर्षमासपचाहर्नृपनामोपलक्षितम् ।

प्रतिग्रहौढजात्यादिसगोचब्रह्मचारिकम् ॥

स्थानं वंशानुपूर्वञ्चा देशं ग्राममुपागतम् ।

ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्यन्यानधिकृतान् लिखेत् ॥

कुटुम्बिनायका यस्य दूतवैद्यमहत्तराः ।

ते च चण्डालपर्यन्ताः सर्वान् सम्बोधयन्निति ॥

मातापिचोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूत्रवे ।

* तदुद्देशेनैव तदुद्दिश्य प्रवृत्तेः,—इति शा० । मम तु, तदुद्देशेनैव तत्प्रवृत्तेः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वंशानुपूर्वञ्च,—इति का० ।

दत्तं मयाऽमुकीवाच दानं सन्नद्धचारिणे”—इति ॥

अपरमपि विशेषं स एवाह,—

“सन्निवेशं प्रमाद्यच्च सप्तसप्त सिखेत् स्वयम् ।

मतं नेऽसुकपुत्रस्याप्यसुकस्य महीपतेः ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां

काले काले पावनौयो भवद्भिः* ।

सर्वानेतान् भाविनः पार्थिवेन्द्रान्

भूयोभूयो याचते रामचन्द्रः”—इति ।

अथपचे विशेषमाह व्यासः,—

“व्यवहारान् स्वयं कृत्वा श्रुत्वा वा प्राप्तिवाकतः ।

अथपचं ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

अङ्गमं स्थावरं येन परीक्षायात्मयाल्लतम् ।

नानाऽभिप्रायसन्दिग्धे चः सम्यक् विजयी भवेत् ॥

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं अथपचं सुलेखितम् ।

पूर्णान्तरक्रियापादां प्रमाणं तत्परीक्षणम् ॥

निगदं स्मृतिवाक्यञ्च यथा सन्धविनिश्चितम् ।

* एतदनन्तरं, तस्यै राज्ञा प्रदातव्यं अथपचं सुलेखितम् । पूर्वपूर्व-
क्रियामुक्तं प्रमाणं तत्त्ववेदिभिः,—इत्ययं श्लोकः का० शा० पुस्तक-
घोटेऽस्ति ।

† इत्यमेव सर्वत्र पाठः । मम तु, पूर्वोत्तरक्रियापादं,—इति पाठः
प्रसिद्धान्ति ।

एतत् सर्वं समासेन जयपत्रे विखेखयेत्”—इति ॥
वसिष्ठोऽपि,—

“प्राञ्चिकादिहस्ताङ्ग*मुद्रितं राजमुद्रया ।

सिद्धेऽर्थे यदिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम्”—इति ॥

जयपत्रभेदमाह कात्यायनः,—

“अनेन विधिना लेख्यं पद्यात्कार्यं विदुर्बुधाः ।

तिरस्कारक्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥

पद्यात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।

अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां विधीयते ॥

वृत्तानुभावासन्दिग्धं तच्च स्याद्राजपत्रकम्”—इति ॥

प्राज्ञापपञ्चापनापचयोर्लक्षणमाह वसिष्ठः,—

“प्राज्ञापपञ्चापनापचे द्वे वसिष्ठेन दर्शिते ।

समन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपाक्षादिकेषु च ॥

कार्यमादिश्यते येन तदप्राज्ञापचमुच्यते ।

अतिक्पुरोहिताभ्यर्थसामान्येन्तर्हितेषु तु ।

कार्यं निगद्यते येन पत्रं प्राज्ञापनं यतः†”—इति ॥

जानपदमपि पत्रं पुनर्व्यासेन निरूपितम्,—

“लेख्यं जानपदं लोके प्रसिद्धस्थानलेखकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, हस्ताङ्गं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वृत्तानुवादसंविद्धं,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मतम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

राजवंशक्रमयुतं वर्षमासार्धवासरैः* ॥

पिटपूर्वं नामजातिज्ञातिकर्णिकयोर्लिखेत्† ।

द्रव्यभेदप्रमाणञ्च दृष्टिद्वयेभ्यसम्प्रदायाम्—इति ॥

वशिष्टोऽपि,—

“कालं निवेश्यं राजानं स्थानं निवसनं तथा †

दायकं ग्राहकं चैव पिटनाम्ना च संयुतम् ॥

जातिं गोचरञ्च ग्राह्याञ्च द्रव्यमाधिं सवस्तुक्रमम् ।

दृष्टिग्राहकहस्ताञ्च विदितार्थं च साक्षिणौ”—इति ॥

ग्राहकहस्तनिवेशनप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्त्रहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यत्पत्रोपरि लिखितम्”—इति ॥

ऋणिवत् साक्षिभिरपि स्त्रहस्तनिवेशनं कर्त्तव्यमित्याह सपुत्र,—

“साक्षिणस्य स्त्रहस्तेन पिटनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनैव मया ऋमुकसूनुना ।

लिखितं ऋमुकेनेति लेखकस्त्वन्मतो लिखेत्”—इति ॥

पूर्वं लौकिकलिखितानुदृष्टहस्तनिनाः सप्तविधत्वं दर्शितं, व्यासस्य

प्रकारान्तरेणाष्टविधत्वमाह,—

* वर्षमासार्धवासरैः,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पिटपूर्वं नाम जातिं धनिकर्णिक-
योर्लिखेत्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निवेश्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, लिखितस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“चीकरश्च” खड्गश्च तयोपगतसंज्ञितम् ।

आभिपचं चतुर्थं तु पञ्चमं क्रयपचकम् ॥

यद्वन्तु क्षितिपचाकं यत्नं वन्धिपचकम् ।

विशद्विपचकं चैव अष्टधा लौकिकं खड्गम्”—इति ॥

तेषां खड्गसमुच्यते । तत्र संपादकारः,—

“चीकरं नाम लिखितं पुराणैः पौरसेखदैः ।

अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टं यथासम्भवसंज्ञितैः ॥

खकीचैः प्रतिनामाद्यैरर्थिप्रत्यर्थिवाचिषाम् ।

प्रतिनामभिराक्रान्तं पचं प्रोक्तं खड्गवत् ।

सहावगमसंबुक्तं यथास्त्युक्तवचनम्”—इति ॥

कात्यायनः । “पादकेन खड्गखेनां लिखितं पादकेनाभ्युपगतं
लेख्यमुपगताकां विज्ञेयम्” । नारदः,—

“आधिकृता तु बह्व्यं प्रयुक्तं तत् खड्गं कुपैः ।

यत्तत्र क्रियते लेख्यमाभिपचं तदुच्यते”—इति ॥

अन्याधिलेख्ये विशेषमाह प्रजापतिः,—

“धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद् यदि ।

कृत्वा तद्व्याधिलेख्यं पूर्वं वाऽथ ससर्पधेतु”—इति ॥

पितामहः,—

“क्रीते क्रयप्रकाशार्थं द्रव्ये यत् क्रियते कथितम् ।

* ‘चीकर’ खाने, ‘चीरक’—इति पठ्यते का० पुस्तके । एवं परञ्च ।

† द्रव्यमेव प्रादः खल्वेव । भस्म तु, पादकेन खड्गखेन वा,—इति पाठः
प्रविभाति ।

विक्रेचलुमतं क्रेतुर्ज्ञेयं तत् क्रयपचकम् ॥

पुरःसरश्रेणिगणा यच्च पौरादिकस्थितिः ।

तत्सिद्ध्यर्थं यत्नेष्यं तद्भवेत् स्थितिपचकम् ॥

उत्तमेषु समस्तेषु अभिग्रापे समागते ।

वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपचकम् ॥

अभिग्रापे समुत्तीर्णं प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।

विशुद्धिपचकं ज्ञेयं तेभ्यः* साक्षिसमन्वितम्”—इति ।

अन्यदपि लेख्यमाह कात्यायनः,—

“बीमाधिवादे निर्णीते बीमापचं विधीयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दमर्षं पाटयेत् पचं शुद्धौ चान्यत् कारयेत्”—इति ।

लेख्यस्य प्रयोजनमाह मरीचिः,—

“स्त्रावरे विक्रवाधाने त्रिभागे दानएव च ।

प्रतिपक्षे च क्रीते च नालेख्या सिद्ध्यति क्रिया”—इति ।

लिप्यनभिज्ञस्त्वन्येन लेखयेदित्याह भारदः,—

“अलिपिज्ञ एतौ यः स्नात् लेखयेत् क्षमस्तु यः ।

वाची वा साक्षिणोऽन्ये वा सर्वसाक्षिसमीपतः”—इति ।

पचनाग्रादौ पचान्तरं लेख्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* तेभ्योऽसाक्षिसमन्वितम्,—इति शा० ।

† इत्यनेव पाठः सर्वत्र । साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन,—इति यस्यान्तरौ-
यस्तु पाठः समीचीनः ।

“देशान्तरस्थे दुर्लब्धे गृहे मृष्टे हते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा हिन्ये लेख्यमन्यत्तु कारयेत्”—इति ।

यच्च नारदेनोक्तम्,—

“लेख्ये देशान्तरे न्यस्ते ग्रीर्णे दुर्लिखिते हते ।

सतस्तत्काशकरणमसतोदृष्टदर्शनम्”—इति ।

तद्वनदानोद्यतच्छणिकविषयम् । लेख्यपरीक्षामाह दृष्टदृष्ट-
स्यतिः,—

“त्रिविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

च्छणिमाचिलेखकानां हस्तात् संग्रोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“राजाज्ञया समाह्वय यथान्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साध्याचारेण साचिणः ॥

वर्णवाच्यक्रियायुक्तमसन्दिग्धस्फुटाक्षरम् ।

अहीनक्रमसिद्धञ्च लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यस्य ग्रामाख्यस्य सिद्धिमाह सएव,—

“लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यक्तं तथा ।

असाचिमत्साचिमच्च सिद्धिर्देयस्थितेस्तयोः”—इति ।

देशस्थितिर्देयाचारः । स्वहस्तकृते विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विनाऽपि साचिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बलीयाधिहतादृते”—इति ।

---

* दृष्टदर्शनम्,— इति शा० । सतस्तत्काशकरणमसतो दृष्टदर्शनम्,—
इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

परहस्तकृते विग्रेषमाह सएव,—

“वादिनामभ्यनुज्ञातं लेखकेन ससाक्षिकम् ।

लिखितं सर्वकार्येषु तत्प्रमाणं सत्यं बुधैः”—इति ।

आधिपते नारद आह,—

“देशाचाराविरुद्धं यत् वक्तादिविधिलक्षणम् ।

तत्प्रमाणं सत्यं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम्”—इति ।

लेख्यदोषमाह कात्यायनः,—

“स्थानभ्रष्टाः सकान्तिस्था सन्दिग्धालक्षणच्युताः ।

तोयसंस्थापिता वर्णा कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥

देशाचारविरुद्धं यत् सन्दिग्धं क्रमवर्जितम् ।

कृतमस्त्रामिना यच्च साध्यहीनञ्च दुष्यति”—इति ।

शारीतोऽपि,—

“यच्च काकपदाकीर्णं तलेख्यं कूटतामियात् ।

विन्दुमात्राविहीनं यत् सहितं महितञ्च तत्”—इति ।

वृहस्पतिः,—

“दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेशितः ।

कूटलेख्यन्तु तन्नाज्जर्लेखको वाऽपि तद्विधः ॥

सुमूर्धुधनलुब्धार्त्तसोन्मत्तव्यसनातुरैः ।

तत् सोपाधिवञ्चात्कारकतं लेख्यं न सिद्ध्यति ॥

अत्युज्ज्वलं चिरकृतं मलिनञ्चास्पृशकालिकम् ।

भग्नोत्सृष्टाक्षरयुतं लेख्यं कूटत्वमाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“मत्ताभियुक्तस्त्रीवासवसात्कारकृतं तु यत् ।
तदप्रमाणं सिद्धितन्मन्त्रोपाधिकृतं तथा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“साचिदोषात् भवेद्गन्धं* पञ्च वै लेखकस्य वा ।
धनिकस्यापि वै दोषात् तथा वा च्छिकस्य च”—इति ।

दोषोद्भावयितुं स एवाह,—

“प्रमाणस्य हि ते दोषाः† वक्तव्यास्ते विवादिनः ।
गूढाः सुप्रकटाः सभ्यैः कार्यैः शास्त्रप्रदर्शनात्”—इति ॥

उद्भावनप्रकारांश्च स एवाह,—

“साचिलेखनकर्तारः कूटतां चान्ति वादिनः ।
तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दृष्टे लेख्यं प्रदुष्यति ॥
न लेखकेन सिद्धितं न दृष्टं साचिमिसाया ।
एवं प्रत्यर्थिनोन्नेन कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥
तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।
मिथ्याऽभियोगे दण्ड्यः स्यात् साधार्यादपि दौष्यते”—इति ।

अनन्तरभाविराजकृत्यमाह वृहस्पतिः,—

“तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।
एवं दृष्टं नृपस्थाने यस्मिन् तद्धि विचार्यते ॥
विमृश्य ब्राह्मणैः सार्द्धं वक्तृदोषाच्च निश्चितम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, भवेद्गुह्यं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ये दोषाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आह सएव,—

“दातुर्लेख्ये सहस्रन्तु ऋणिको यदि निम्नते ।

पचस्वसाक्षिभिर्वाऽपि लेखकस्य मतेन च”—इति ।

निस्यथं कुर्यादिति शेषः । सन्दिग्धलेख्ये निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वरहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“यत् साक्षिसंग्रहे लेख्ये भूताभूतकृते कश्चित् ।

तत् स्वरहस्तक्रियाचिह्नप्राप्तियुक्तिभिरुद्धरेत्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“विविधस्यास्य लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

ऋणिसाक्षिलेखकानां हस्तात्मसंग्रोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“अथ पञ्चत्वमापन्ने लेखके सह साक्षिभिः ।

तत् स्वरहस्तादिभिस्तेषां विशुध्येत न संग्रहः ॥

ऋणिस्वरहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।

तत् स्वरहस्तकृतैरन्यैः पचैर्लेख्यविनिर्णयः ॥

समुद्रेऽपि यदा लेख्ये मृताः सर्वे च ते स्मिताः ।

लिखितं तत् प्रमाणं तु मृतेष्वपि हि तेषु च”—इति

विष्णुरपि,—

“यत्रर्णौ धनिको वाऽपि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।

म्रियते तत्र तल्लेख्यं तत्स्वरहस्तैः प्रसाधयेत्”—इति ।

गिराकरणे व्यवस्थितानि साधनान्याह कात्यायनः,—

“लिखिते लिखितं नैव स* साक्षी साक्षिभिर्दरेत् ।

कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यात् लेखकस्य च पत्रकम् ॥

आद्यस्थां निकटस्थस्य चक्षुःश्रेण न साक्षितम् ।

शुद्धवर्णशब्दाः† तत्तु लेख्यं दुर्बलतामियात् ॥

लेख्यं विंग्रसमाप्नोति तमदृष्टाश्रावितञ्च यत् ।

न तत्सिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्स्यपि हि साक्षिषु ॥

प्रयुक्ते प्राम्निस्त्राभे तु लिखितं यो न दर्शयेत् ।

न वाच्यते च ऋषिकं न तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“योऽनुतार्यमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।

न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्स्यपि हि साक्षिषु ॥

मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।

तदप्यपार्थं लिखितं ऋणत्वाच्चेष्टराश्रयात्? ॥

अदृष्टाश्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, आद्यास्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुष्कवर्णशब्दाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ऋते त्वाधेः स्थिराश्रयात्,—इति ग्रन्था-
न्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

अतयाख्यग्रकश्चैव बद्ध कालं न सिद्ध्यति”—इति ।

लेख्यहानेरपवादमाह दृष्टस्यतिः,—

“उन्मत्तजडमूकानां राजभौतिप्रवाणिनाम् ।

अप्रगल्भभाषार्त्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यशुद्धिप्रकारमाह नारदः,—

“दर्शितं प्रतिकाशं यत् तथा तु आवितं च यत् ।

न लेख्यसिद्धिः सर्वत्र ऋणित्वमपि हि साक्षिषु” ॥

कात्यायनोऽपि,—

“निर्दीप्तं प्रथितं चक्षु लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात् ।

यथादृष्टे स्फुटं दोषं नोक्तवान् ऋणिको यदि ॥

ततो विंशतिवर्षाणि क्रीतं पञ्च स्थितभावेत् ।

ग्रन्थस्य सन्निधावर्यो यस्य लेख्येन भुज्यते ॥

वर्षाणि विंशतिं जायते तत्परं दोषवर्जितम् ।

अथ विंशतिवर्षाण्यधिकं भुक्तिः सुनिश्चिता ॥

न लेख्येन तु तस्मिन् लेख्यदोषविवर्जितम् ।

सीमाविवादे निर्णीते सीमापञ्चं विधीयते ॥

तस्य दोषः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः ।

आधानवर्जितं यत्र ऋणं लेख्यं निवेशितम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । लेख्यं सिध्यति सर्वत्र नृतेष्वपि च साक्षिषु,
इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† पञ्च,—इति स० शा० ।

मृतः साक्षी प्रमाणानु स्वरूपभोगेषु तद्विदुः ।

प्राप्तं वाऽनेन चेत् किञ्चिदायञ्चाच निरूपितम् ॥

विनाऽपि सुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ।

*यदि लेख्यं न चेत् किञ्चित् प्रशस्तिर्वा कृता भवेत् ।

प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः*—इति ।

लेख्यानां मिथोविरोधे बाध्यबाधकमाह व्यासः । “स्वहस्ता-
ज्ञानपेतं समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम्”—इति ।
साक्षाद्यसम्भवे शरीतः,—

“न मयेतत्कृतं पञ्च कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पञ्चमर्थे दिव्येन निर्णयः”—इति ।

प्रजापतिः,—

“स्वनामगोत्रैस्तत्तुल्यं रूपं लेख्यं कश्चिद् भवेत् ।

अगृहीतधने तत्र कार्य्या दिव्येन निर्णयः”—इति ।

कृत्स्नदानासमर्थं प्रति याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत् दत्त्वा तदृणिको धनम् ।

धनिकोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्”—इति ।

लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पञ्चकम् ।

न चेत् शङ्किं नयेत् कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम्”—इति ।

* नास्त्ययं श्लोकः स० शा० पुस्तकयोः ।

साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च प्रति कूटोक्तौ उक्तविधां यो वादी
कूटशुद्धिं न नयेत्, स उत्तमसाहसं दण्ड्य इत्यर्थः । स्यावरादौ तु
विशेषमाह सएव,—

“स्यावरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः ।

असम्यग्भावितः कार्य्यो जिज्ञापाण्डुप्रिवर्जितः” ॥

अन्यलेख्यावारके याते* लेख्यागमनकारणमुद्भावनीयमित्याह
व्यासः,—

“पञ्चाद्यस्य कृतं लेख्यमन्यहस्ते प्रदृश्यते ।

अवश्यं तेन वक्तव्यं पञ्चस्यागमनं ततः”—इति ।

नारदोऽपि,—

लेख्यं यच्चान्यनामाङ्गं वाद्यन्तरकृतं भवेत् ।

विद्वत्य वैपरीत्यां तत्सर्वैरागमहेतुभिः”—इति ।

इति लेख्यप्रकरणम् ।

लिखितोपसंहारपुरःसरभुक्तिमुपक्रमते दृहस्यतिः,—

“एतद्विज्ञानमाख्यातं साक्षिणां लिखितस्य च ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्यलेख्ये अन्यकरं याते,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विविच्य वै परीक्ष्यम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतद्विधानमाख्यातम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

साम्प्रतं स्थावरप्राप्तेर्भुक्तेषु विधिदृश्यते”--इति ।

तत्र स्थावरप्राप्तिनिमित्तानि स एवाह,—

“विद्यया क्रयवन्धेन* श्रौर्यभार्याऽन्वयागतम् ।

सपिण्डस्थाप्रजस्थांश्च स्थावरं सप्तधोच्यते”—इति ।

नारदोऽपि,—

“लब्धं दानक्रियाप्राप्तं श्रौर्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजाप्लातं षड्विधस्तु धनागमः”—इति ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यमित्याह हारीतः,—

“न मूलेन विना शाखा अन्तरीचे प्ररोहति ।

आगमस्तु भवेन्मूलं भुक्तिः शाखा प्रकीर्त्तिता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति”—इति ।

आगमवद्दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणमित्याह

नारदः,—

“आगमोदीर्घकालस्य विच्छेदोपरबोधितः† ।

प्रत्यर्थिसन्निधानस्य पञ्चाङ्गोभोग इत्यते”—इति ।

अन्यतराङ्गस्य वैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं नास्तीति आह

नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रयवन्धेन,—इति पाठः प्रतिपाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निश्चिद्रोऽन्तरवोच्छिन्नः,—इति मय्यान्त-
रीयपाठस्तु सम्यक् ।

“सम्भोगं केवलं यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं कश्चित् ।

भोगश्चापदेगेन विज्ञेयः स तु तत्स्वरः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“प्रणष्टागमलोत्थेन भोगाच्छेदेन वादिना ।

कालः प्रमाणं दानञ्चाकीर्त्तनीयाधिसंशदि”—इति ।

पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ साधनीयमित्याह संहकारः,—

“भुक्तिप्रसाधने सुखाः प्रथमन्तु कृषीवशाः ।

ग्रामस्थः चेत्सामन्तास्तस्मीमापतयः क्रमात् ॥

लिखितं साक्षिणोभुक्तिः क्रियाः चेत्तद्वत्तद्विषु ।

आगमे क्रयदानादौ प्रत्याख्याते शिरस्तने”—इति ।

क्रयदानादावागमे प्रतिवादिना प्रत्याख्याते सति लिखितसा-

क्षिभुक्तयः क्रियाः प्रमाणम् । भुक्तेर्भेदमाह कात्यायनः,—

“भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमाऽनागमा तथा ।

चिपुरुषी स्वतन्त्रा तु भवेदस्या तु बाणमा”—इति ।

पुरुषत्रयानुगता भुक्तिरागमानुपन्यासेऽपि प्रमाणम् । स्वस्या तु
भुक्तिरागमसहितैव प्रमाणम् । एतदेव* वृहस्पतिः,—

“भुक्तिस्त्रैपुरुषी यच्च चतुर्थे सम्प्रवर्त्तिता ।

तद्भोगः स्थितरां याति न वृष्केदागमं कश्चित् ॥

अनिषिद्धेन यद्भुक्तं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

तच्च नैवागमः कार्यो भुक्तिस्त्रिपुरुषी यतः” ॥

“तच्च नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तच्च गरीयसी”—इति वा पाठः ।

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतदेवाह,—इति पाठः प्रतिभाति ।

त्रिपुररूपभोगेन षष्टिसंवत्सरादयः उपलक्ष्यन्ते । अतएव व्यासः,-

“पूर्वाणि*विंशतिं भुक्त्वा स्वामिनाऽव्याहता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया दिगुणा च दिपौरुषी ॥

त्रिपुररुषी त्रिगुणिता तत्र नाश्वेय आगमः”—इति ।

दृष्टव्यतिर्नवतिसंवत्सरानुपलक्षयति,—

“पितामहो यस्य जीवेज्जीवेच्च प्रपितामहः ।

त्रिंशत् समा या तु भुक्तिः† सा भुक्तिर्याहता परैः ॥

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया दिगुणा च दिपौरुषी ।

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा परतः सा चिरन्तनी‡”—इति ।

सत्यन्तरे पञ्चत्रिंशद्वर्षाणि पौरुषोभोग इत्युक्तम्,—

“वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् पौरुषोभोग उच्यते”—इति ।

यदि विंशतिवर्षः पौरुषोभोगः, यदि वा त्रिंशद्वर्षः, पञ्चत्रिंश-
द्वर्षो वा, सर्वथाऽपि त्रिपुररूपभोगेन तत्करणयोग्यः कालउपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“स्मार्त्तं काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मार्त्तंऽनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुररुषागता”—इति ।

अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेन आगमाभावनिश्चया-
सम्भवात् । एतदुक्तं भवति । स्मरणयोग्ये पञ्चाशदधिकशतवर्षपर्यन्ताती-
तकालमध्ये प्रारब्धा भुक्तिस्त्वेतत्सारप्रमाणावगममूलैव स्त्रवे प्रमाणम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । वर्षाणि,—इति ग्रन्थान्तरीयपाठस्तु सम्यक् ।

† त्रिंशत्समायान्तु सृक्तौ,—इति शा० ।

‡ स्याच्चिरन्तनी,—इति का० ।

तन्मूलसागमाभावाद्*योग्यानुपलब्ध्या बाधमानत्वात् । स्मरणायोग्ये
पुनः पञ्चाशदधिकशतवर्षातीतकालात् प्राचीनकाले प्रारब्धा स्व-
कालदार्यावसितागममूलिका विनाऽपि मानान्तरागतसागममूलतां
स्वत्वे प्रमाणमिति । अस्मार्त्तेऽपि काले अनागमस्मृतिपरम्परायां
सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव नारदः,—

“अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बह्वन्यद्गतान्यपि ।

चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः”—इति ।

निश्चितानागमः स्वभोगस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्याहितं हतन्यसं बलावष्टब्धयाचितम् ।

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतेऽप्यागमं विना”—इति ।

अन्याहितं अन्यस्मै दातुमर्पितम् । हतमाहतम् । न्यसं निक्षिप्तम् ।
बलावष्टब्धं राजप्रसादादिवलावष्टम्भेन भुक्तम् । याचितं परकीय-
मखङ्गाराद्यर्थमानीतम् । सम्पत्ताऽपि,—

“या राजक्रोधलोभेन क्लान्त्यायेन वा कृता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

“अन्यायेनापि यद् भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तत् शक्यं पराहर्तुं क्रमात् त्रिपुरसागतम्”—इति ।

एतच्च अन्यायेनापि भुक्तमाहर्तुमशक्यम्, किं पुनर्न्यायेन
भुक्तमित्येतत्परम् । शासनविरोधे भुक्तेरप्रामाण्यमाह वृहस्पतिः,—

“यस्य त्रिपुरघ्नो भुक्तिः पारम्पर्यक्रममागता ।

* तन्मूलमनागमाभावाद्,—इति शा० ।

न सा चास्यितुं शक्या पूर्विकाष्ठासनादृते”—इति ।

यत्तु पितामहेनोक्तम्,—

“स्वहस्तादागमपदं तस्मात्तु नृपशासनम् ।

ततस्त्रैपुरुषो भोगः प्रमाणान्तरमिष्यते *”—इति ।

तत्रवाहपरम्परया तत्रसिद्ध्या निश्चितागमभोगविषयम् । सत्य-
विच्छेदे† सागमा भुक्तिः प्रमाणमित्याह दृढस्यतिः,—

“भुक्तिर्वसवतौ शास्त्रे अविच्छिन्ना चिरन्तनी ।

विच्छिन्नाऽपि हि सा ज्ञेया या तु पूर्वप्रसाधिता”—इति ।

चिरन्तनायाः भुक्तेः कचिदपवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“द्योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य चक्षुषी तमुद्धरेत् ।

त तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“अथाकूटविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः शोधः स्यान्न तद्भोगान्निवर्त्तयेत् ‡”—इति ।

अनुद्वारे त्वभियुक्तस्यैव दण्डो न तत्पुत्रादेः । तदुक्तं सत्यन्तरे,—

“आगमस्तु कृतो येन स दण्डस्तमनुद्धरन् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रमाणान्तरमिष्यते,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सत्यपि विच्छेदे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ तद्भोगमात्राज्ज्ञेतोर्थव्यवहारं न निवर्त्तयेदित्यर्थः । न तं भोगोनिव-
र्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्थयोरपि”—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य कात्यायन आह,—

“आहर्त्ता युक्तभुक्तोऽपि* लेख्यदोषान् विप्रोदयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्नुयात्”—इति ।

त्रिपुरुषेषु व्यवस्थितं साधकं क्रमेण दर्शयति नारदः,—

“आदौ तु कारणं भुक्तिर्मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।

कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी”—इति ।

अक्षरार्थस्तु संग्रहकारेण दर्शितः,—

“कृतागमस्योक्तकाले भुक्तेषु प्रभुरागमः ।

तस्यैवाथ द्वितीयस्य प्रभुर्भुक्तिस्तु सामग्रा† ॥

भुक्तिर्या सा चतुर्थस्य प्रमाणं सन्तता महत् ।

परित्यक्तागमा भुक्तिः केवलैव प्रभुर्मता”—इति ।

कचित् भुक्तेरेव प्राबल्यमितराभ्यामित्याह कात्यायनः,—

“रथ्याविर्गमनद्वारे जलवाहादिसंश्रये ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात् प्रमाणेष्विति निश्चयः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“विद्यमानेऽपि क्षिप्तिते जीवत्त्वपि हि साक्षिषु ।

विशेषतः स्थावरेषु यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम्”—इति ।

सम्बन्तोऽपि,—

* युक्तभुक्तोऽपि,—इति शा० ।

† प्रभुर्भुक्तिः स्फुटागमा,—इति का० ।

“व्यव्यमाने गृह्येणे विद्यमाने तु राजनि ।

भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेख्यं तच्च कारणम्”—इति ।

एतच्च लेख्यवैयर्थ्यकथनार्थमुक्तं, न पुनर्भोक्तुः स्वामित्वप्रतिपादनार्थम् । तस्य भोगमात्रेण स्वामित्वाभिद्वेः । अपहारेणापि भोगसम्भवात् । अतएव कात्यायनः,—

“नोपभोगे बलं कार्य्यमाहर्षा तत्सुतेन वा ।

पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मा व्यवस्थितः”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“पशतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विग्रतिवार्धिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दग्नवार्धिकी”—इति ।

यदपि प्रजापतिनोक्तम्,—

“दानकालादयदाऽऽरभ्य भुक्तिर्यस्य विघातिनी ।

समा विंग्रत्यवधिका तस्यान्तं न विचारयेत्”—इति ।

तदेतदासेधमकुर्वतां फलहानिविषयम् । न तु भूहानिविषयम् । यस्मात् तत्कालोपसहितभुक्तेरेव तच्च प्रामाण्यात् । अतएव वृहस्पतिः,—

“चिपुरुषं भुज्यते येन समघं भूरवारिता ।

तस्य नैवापहर्षतया क्षमाक्षिप्तेन चेदयः”—इति ।

आध्यादिपक्षकस्य न फलहानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* क्षमाक्षिप्तेन चेदयदा,—इति का० । मम तु, क्षमाक्षिप्तेन न चेदयः,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“आधिसौमोपनिषेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीओचियाणां धनैरपि”—इति ।

मनुरपि,—

“आधिः सौमा बालधनं निषेपोपनिधिक्षियः ।

राजस्वं ओचियद्रथं नोपभोगेन नश्यति”—इति ।

ओचियग्रहणमन्यासक्तोपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“ब्रह्मचारी चरेत् कश्चित् व्रतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।

अर्थार्थी चान्यविषये दीर्घकालं चरेन्नरः* ॥

समावृत्तो व्रती कुर्यात् स्वधनान्वेषणं ततः ।

पञ्चाशदाब्दिको भोगः तद्धनस्यापहारकः ॥

प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः ।

शिक्ष्यविद्यार्थिनाञ्चैव ग्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥

सुहृद्भिर्वन्धुभिश्चैषां यत्नं भुक्तमपश्यताम् ।

नृपापराधिनां चैव भवेत् कालेन हीयते”—इति ॥

धनस्य दशवार्षिकी हानिरिति यदुक्तं, तस्य विषयविशेषे संको-
चमाह मरीचिः,—

“धनवाञ्छालंकरणं याचितं प्रीतिकर्षणा ।

चतुःपञ्चाब्दिकं देयमन्यथा हानिमाप्नुयात्”—इति ।

अत्रापवादमाह मनुः—

“संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

* वसेन्नरः,—इति का० ।

धेनुद्वयोवहद्वयो यस्य वस्त्रः प्रभुष्यते”—इति ।

याचितेव्यपवादमाह व्यासः,—

“याच्याधर्मेण यहुक्तं ओचियै राजपूरुषैः ।

सुहृद्भिर्बान्धवैश्चापि न तद्भागेन हीयते”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अनागमं तु यहुक्तं गृह्यचेचापणादिकम् ।

सुहृद्बन्धुसकुलैश्च न तद्भागेन हीयते”—इति ।

हानौ कारणमाह सएव,—

“धर्मक्षयः ओचिये स्यादभयं राजपूरुषे ।

खेहः सुहृद्बान्धवेषु भुक्तान्येतानि हीयते”—इति ।

कचिदेकदेशभोगेऽनुपभुक्ते प्रत्येकदेशान्तरेषु* प्रमाणम् । तदाह

वृहस्पतिः,—

“यथेकशासने ग्रामचेचारामास्य लेखिताः ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते”—इति ।

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

भुक्त्युपसंहारपुरःसरं दिव्यमुपस्थापयति वृहस्पतिः,—

“स्वावरस्य तदाख्यातं† साभभोगप्रसाधनम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कचिदेकदेशभोगोऽनुपभुक्तप्रत्येक-
देशान्तरेषु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, स्वावरस्यैतदाख्यातं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

प्रमाणहीने पादे तु न दोषो दैविकी क्रिया”—इति ।

दिव्यमुद्दिशति वृहस्पतिः,—

“घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्य पञ्चमः ।

षष्ठस्य तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमस्तप्तमाषकः ॥

अष्टमं कालमित्युक्तं नवमं धर्म्यकं तथा ।

दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥

यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि दुष्करार्थं महात्मनः”—इति ।

शङ्खः । “तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाग्नं* कोशोऽग्नि-
प्रवेशोलोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांस्य ग्रपथान् कारयेत्”—इति ।

ग्रपथस्य वृहस्पतिना दर्शितः,—

“सत्यं वाहनग्रस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादांस्य पुषदारगिरांसि च ।

एते च ग्रपथाः प्रोक्ता अल्पार्थं सुकराः सदा”—इति ।

शंखलिखितावपि । “इष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांस्य ग्रपथान् कारयेत्”—
इति । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयो-
क्तव्यानि । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाऽम्यापोविषं कोशो दिव्यानीह विशुद्ध्ये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तुरि”—इति ॥

एषामग्निग्रध्देन तप्तायःपिण्डतप्तमाषतप्ततण्डुलास्य गृह्यन्ते ।
“न भुक्तौ कोशमन्त्रेऽपि दापयेत्”—इति स्वल्पाभियोगे कोशस्य ।

* विषाकर्षणं—इति शा० स० ।

कोशस्य तुलादिषु पाठः सावष्टंभाभियोगेऽपि प्राप्स्यर्थः । न महा-
भियोगेष्वेवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य ग्रंकाभियोगएव प्राप्तिः
स्यात्,—

“अवष्टंभाभियुक्तानां धटादौ नि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलाश्चैव कोशास्य ग्रंकाश्चैव न संग्रहः”—इति

स्मरणात् । ग्रीष्मकं विवादपराजयनिबन्धनो दण्डः । तच्च गिरिषि
तिष्ठतीति ग्रीष्मकस्यः । *यदा ग्रीष्मकस्योऽभियोक्ता न स्यात्तदा
दिव्यानि देयानि । तथाच नारदः,—

“ग्रीष्मकस्यो यदा न स्यात् तदा दिव्यं तु दौयते*”—इति ।

दिव्यदाने नियममाह पितामहः,—

“अभियोक्ता गिरःस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्तयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिदर्शनात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः”—इति ।

अभियुक्ताय दातव्यं नान्यस्येति नियमस्य अपवादमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“हृत्वा वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् गिरः”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यदा ग्रीष्मकस्योऽभियोक्ता न स्यात्,
तदा दिव्यानि न देयानि । तथाच नारदः,—ग्रीष्मकस्यो यदा न स्या-
त्तदा दिव्यं न दौयते । इति पाठः प्रतिमाति । अन्यथा ‘ग्रीष्मकस्यो-
ऽभियोक्तरि’—इति याज्ञवल्क्यादिवचनविरोधापत्तेरिति ध्येयम् ।

नारदोऽपि,—

“परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वचैकः* प्रकल्पितः ।

इतरानितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः†”—इति ।

कश्चित् विषयविशेषेऽग्नौ दिव्यं देयमित्याह कात्यायनः,—

“पार्थिवैः शंकितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दक्षुभिः ।

शंकाशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना ॥

लोकापवाददुष्टानां शंकितानाम् दक्षुभिः ।

तुलादौ नि नियोज्यानि नो शिरस्तत्र वै भृगुः ॥

न शंकासु शिरः शोके कल्पये न कदाचन ।

अग्निरांश्च च दिव्यानि राजभृत्येषु दापयेत्”—इति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषान् व्यवस्थापयति संप्रहकारः,—

“धटादौ नि विषान्तानि गुरुस्वर्थेषु दापयेत्”—इति ।

पितामहः,—

“अवष्टम्भाभियुक्तानां धटादौ नि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलस्यैव कोशस्य शंकास्तेतौ नियोजयेत्”—इति ॥

कात्यायनः,—

“शंकाविश्वाससन्धाने विभागे षड्विधनां तथा‡ ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

* सर्वचैव,—इति स० ।

† अभियोक्ता शिरःस्थाने सर्वचैव प्रकीर्तितः । स्याद्वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेद्विरः,—इति ग्रन्थान्तरोपः पाठः समीचीनः ।

‡ सदा,—इति स० शा० ।

“विश्वे सर्वशंकासु सन्धिकार्ये तथैव च ।

एषु कोशः प्रदातव्यो विद्वद्भिः शुद्धितुल्यै* ॥

शिरस्त्रोऽपि विहीनानि दिव्यादीनि विवर्द्धयेत्

धटादीनि विषाम्नानि कोशएकोऽग्निरःस्थितः†”-इति ।

धनतारतम्येन ‡ दिव्यवस्त्रामाह वृहस्पतिः,—

“विषं सहस्रापकृते पादोने च ऊताशनः ।

चिभागोने च सक्षिप्तं सर्वं देयो धटः सदा ॥

चतुःशतेऽभियोगे तु दातव्यं तप्तमाषकम् ।

चिशते तण्डुलं देयं कोशएकः शिरः स्रतः ॥

शते हते निवृत्ते वा दातव्यं धनशोधनम् ।

गोचोरस्य प्रदातव्यं शस्ये फालं प्रयत्नतः ॥

एषा संख्या निरुष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्रता ।

चतुर्गुणोत्तमानां तु कल्पनीया परीचकैः”—इति ॥

कात्यायनोपि,—

“ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतमाने विषं स्रतम् ।

अशीतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव ऊताशनम् ॥

षष्ठ्यानाशे विषं देयं चत्वारिंशतिके धटम् ।

चिंशद्दशविनाशे वै कोशपानं विधीयते ॥

पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्धार्धस्य तण्डुलम् ।

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धिसिद्धये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† कोशएकः शिरः स्रतः,—इति शा० स० ।

‡ पयतारतम्येन,—इति शा० स० ।

तदर्धार्धस्य नाग्रे तु देयं पुत्रादिमक्षकम् ॥

तदर्धार्धविनाग्रे तु सौकिकाश्च क्रियाः स्रुताः”—इति ।

विष्णुरपि । “सर्वेषु चार्थजातेषु मूल्यां कनकं कल्पयेत् । तत्र ऋणलोने शूद्रं दूर्वाकुसैश्च* ग्रापयेत् । द्विगुणलोने तिलकरं, त्रिगुणलोने रजतकरं, चतुर्गुणलोने सुवर्णकरं, पञ्चगुणलोने शीरम्रतं, सौरोद्धृतमशीकरम् । दिगुणार्थं यथा विहिताः† समय-क्रिया वैश्वस्य । त्रिगुणैर्ऽयं राजन्यस्य । चतुर्गुणैर्ऽयं ब्राह्मणस्य”—इति । पादस्पर्शादीनां विमेषाः स्रुत्यन्तरे दर्शिताः,—

“विप्रे तु सत्यवचनं दिनिक्के पादलम्भनम् ।

जनं चिके तु रूप्यं स्यात् कोशपानमतः परम्”—इति ॥

निष्कग्रब्देन काञ्चनकर्षचतुर्थ्यांशो यो सुद्रासुद्रितः प्रतिपाद्यते । तत्रापि ऋषिहेत्रे निष्कथ्यवहारात् । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णाना-मिति वदुक्तं, तत्र सुवर्णपरिमाणमाह मनुः,—

“लोकसंख्यवहारार्थं या संख्या प्रथिता भुवि ।

तास्य रूप्यसुवर्णानाम्नाः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

जास्मान्तरगते भानौ चत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमन्तत् प्रमाणानां चसरेणुं प्रचक्षते ॥

चसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिखेका परिमाणतः ।

ताराजसर्वपक्षिसस्ते च यो गौरसर्वपः ॥

* दूर्वाकरं,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यथाभिहिता,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सर्वपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवम्बेककृष्णसम् ।
 पञ्च कृष्णसकोमापसो सुवर्णस्तु षोडश ॥
 पञ्च सुवर्णास्यत्वारः पञ्चानि धरणन्दश ।
 द्वे कृष्णसे समष्टते विज्ञेयो रौप्यमापकः ॥
 ते षोडश स्थाद्वरणग्युराणस्यैव राजतः ।
 कार्वापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
 चतुःशौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः—इति ॥

मापशब्दः सुवर्णस्य षोडशे भागे वर्तते । कृष्णस्यशब्दस्तु कर्ष-
 द्वतीयभागवाची । मापपञ्चमांशस्य कर्षत्वात् । रूप्यद्रव्यस्य नामनि
 कर्षवचनमस्ति* । कार्वापणशब्दौ† पञ्चचतुर्थांशस्य तत्तद्रव्यस्य नाम-
 धेये । गद्यानधारणशब्दौ पञ्चदशमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य नामनी । कर्ष-
 सत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य मापसंज्ञा । निष्कशतमापशब्दे एकपले
 रूप्यद्रव्ये वर्तते‡ । अतएव रूप्यसंज्ञाऽधिकारे याज्ञवल्क्यग्राह,—

“शतमानन्तु दशभिर्धराचैः पणमेव तु ।

निष्कं सुवर्णास्यत्वारः———”इति ।

बृहस्पतिः सुवर्णशब्दस्य अर्थान्तरमाह,—

“ताम्रकर्षकता मुद्रा विज्ञेया कर्षका पणः ।

* रूप्यद्रव्यस्य नामनिष्कर्षवचनमस्ति—इति स० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुरातनकार्वापणशब्दौ,—इति
 पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निष्कशतमापशब्दौ एकपले रूप्य-
 द्रव्ये वर्तते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सएव चाग्निका प्रोक्ता तास्यतस्तु धानकाः ॥

तद्द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः सएव तु”—इति ।

पाञ्चवक्त्रस्तु पले विकल्पमाह,—

“पलं सुवर्णाः चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम्”—इति ।

राजतेऽपि कार्षापणोऽस्तीत्याह नारदः,—

“कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्त्तते”—इति ।

व्यासस्तु सौवर्णनिष्कस्य प्रमाणमाह,—

“पलान्यष्टौ सुवर्णं स्युस्ते सुवर्णाश्चतुर्दश ।

एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्त्तितम्”—इति ।

तत्र मनूक्तप्रमाणात् प्रमाणान्तरमाषादि दिव्यदण्डव्यतिरिक्त-
विषये देशव्यवहाराविरोधेन ग्राह्यम् । तथा च वृहस्पतिः,—

“संख्या रश्मिरजोभूला* मनुना समुदाहृता ।

कार्षापणान्ता सा दिव्ये निधोव्या विनये तथा ॥

कार्षापणसहस्रन्तु दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्द्धो मध्यमः प्रोक्तः तदर्द्धमधमः स्मृतः”—इति ॥

जातिभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः,—

“ग्राह्यणस्य धटो देयः चक्षियस्य ऊताग्रनः ।

वैश्यस्य सखिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः”—इति ॥

अनित्या चेयं व्यवस्था ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संज्ञा रश्मिरजोभूर्या,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“सर्वेषु सर्वदिश्यं वा विषवर्जं द्विजोत्तमः”—इति
कात्यायनस्मरणम् । व्यवस्थापके वयोविशेषादिना व्यव-
स्थापनीयम् । तदाह नारदः,—

“कौवानुष्मन्तवधिरान् पतितांश्चार्दिताञ्जरान् ।
बाणवृद्धस्त्रिय एषां* परीक्षेत धटे सदा ॥
न स्त्रीणाम्नु विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
धटकोशादिभिस्तासामतस्तासां विचारयेत् ॥
न मज्जनीयाः स्त्रीबाणा धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्भगाः ॥
सहसाऽप्यागतानेताश्चैव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं न विशेषां विशोधयेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“न लोहशिखिनामग्निं सलिलं नान्मुषेविनाम् ।
मग्नयोगविदाश्चैव विषं दद्याच्च न कश्चित् ॥
तण्डुले न नियुञ्जीत व्रतिनां सुखरोगिणाम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकाशिनाम् ।
पित्तक्षेत्रवतां नित्यं विषम्नु परिवर्जयेत् ॥
सहाय्यं स्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।

* बाणवृद्धस्त्रियो येषां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न विषेण,—इति पाठः प्रतिभाति ।

कोशः प्राञ्चैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“मातापितादिजगृहद्वस्त्रीबाणघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ।

सिद्धिनां प्रसवानान्तु मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।

वर्णसङ्करजातीनां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव तु यत्नतः ।

एतेरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ॥

न सन्ति साधवो यत्र तत्र ग्रोधाः स्वकैर्नरैः”—इति ।

यदपि पितामहेनोक्तम्,—

“सप्ततानां क्षत्राङ्गानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।

स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते”—इति ॥

तदन्वयविषयम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“धनदारापहाराणां* स्त्रियानां पापकारिणाम् ।

प्रातिख्योन्मत्प्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संग्रहेषु न निर्दिशेत्”—इति ॥

तत्तैर्नियुक्तपुरुषास्त्राभविषयम् । हारीतः वर्णविषयो विशेष-

माह,—

“राजन्येऽग्निं धटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

* अस्पृश्यधनदाराणां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वर्णविशेषे,—इति प्रतिभाति ।

न विषं ब्राह्मणे दद्यात् विषं वर्णान्तरे स्यतम् ।

कोशतण्डुलधर्मस्तु धर्मसम्भवमेव च ॥

पुत्रदारादिशपथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत्”—इति ॥

दिव्यानां कालविशेषमाह पितामहः,—

“क्षेत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखस्य तथैव च ।

एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनाः ॥

धटः सार्वत्रिकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।

तथा शिशिरहेमन्ते वर्षास्त्रिष्वपि दापयेत् ।

घौघे सलिलमित्युक्तं हिमकाले तु वर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“अग्निः शिशिरहेमन्ते वर्षासु परिकौर्तितः ।

शरद्घौघे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥

न ग्रीते कोशसिद्धिः स्यात् गोष्णकालेऽग्निग्रोधनम् ।

न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृप”—इति ॥

विष्णुरपि । “स्त्रीब्राह्मणविकल्पासमर्थरोगिणां तुला देया । सा च न वाति वायौ न नास्तिकस्य । असद्गुणलोहकारिणामग्निर्देयः । न शरद्घौघयोश्च । न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयम् । प्रावृषि न । स्नेहव्याध्यर्दितानां भौरूणां श्वासकाग्निनामम्बुजीविनां न चोदकम् । हेमन्तशिशिरयोश्च न । नास्तिकेभ्यः कोशो न देयः । कुष्ठव्याधिमारकोपदृष्टेः”—इति । पितामहोऽपि,—

“पूर्वांशेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वांशे च धटो भवेत् ।

मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता ॥

दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।

रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुग्रीतलम्”--इति ॥

दिव्यदेशानाह,—

“प्राप्नुवो निखलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”—इति ॥

इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवतायतनोपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे”—इति ।

अधिकारिविशेषेण देशविशेषान् व्यवस्थापयति कात्यायनः,—

“दण्डस्थानेऽभिगमनानां महापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बन्धाः”—इति ।

दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिरित्याह नारदः,—

“अदेशकालदत्तानि वह्निर्वासकृतानि च ।

व्यभिचारं सदाऽर्थेषु कुर्वन्तीह न संग्रयः”—इति ॥

वासो जननिवासः । तस्मादह्निर्जन्मप्रदेशइति यावत् । तथा

च पितामहः,—

“दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्निवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाऽध्वर्युः सोपवासोऽनुपास्यया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन धर्मवित् ।

प्राप्नुवुः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततोवदेत् ॥

एष्टेहि भगवन् धर्मं अस्मिन् दिव्ये समाविश ।

सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्यमद्भुतैः ॥

आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्* ।

धटग्रहणं सर्वदिव्योपलक्षणार्थम् । एषां धर्माणां सर्वदिव्यसा-
धारणत्वात् । अङ्गविन्यासप्रकारस्तेनैव दर्शितः,—

“इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरश्चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोष्ठाग्रेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णभस्त्रग्रीवार्थसुवर्णभाः ।

तत्रैव निश्चरतिः श्यामो वायुस्ताम्रः प्रभस्यते ॥

ईशानस्तु भवेद्भक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ।

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेदुधः ॥

धर्मा* ध्रुवस्तथा व्योम आपस्यैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषस्य प्रभासस्य वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

देवेभ्योऽग्निमथोर्मध्ये आदित्यानां यथाक्रमम् ।

धाताऽर्घ्यमा च मित्रस्य वरुणेश्चौ भगस्तथा ॥

इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।

ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजयो यो जघन्यजः ॥

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ।

अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥

वीरभद्रस्य शम्भुस्य मिरौशस्य महायगाः ।

* धरो,—इति का० ।

अजैकपादहिर्बुध्नः पिनाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपासी च विश्राम्यति ।
 स्थाणुर्भवश्च* भगवान् रुद्रास्त्रेकादश स्मृताः ॥
 प्रेतेश्वरचोमध्ये च मातृस्नानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराही च महेश्वरी चामुण्डा गण्डसंयुता ।
 निष्ठतेस्त्रोत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणोत्तरे भागे महतां स्नानमुच्यते ।
 गगनः स्वर्गानो वायुरनिष्ठो मातृस्तथा ॥
 प्राणः प्राणेशजीवौ च महतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
 धटस्त्रोत्तरभागे† तु दुर्गामावाहयेदुधः ॥
 एतासां देवतानां च स्नानात् पूजनं विदुः ।
 भूषाञ्जलानं धर्माद्य दत्त्वा चार्घ्यादिकं‡ क्रमात् ॥
 अर्घ्यादि पञ्चादङ्गानां भूषान्मनुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।

* स्थाणुर्भगश्च—इति का० ।

† तथेन्द्राणी,—इति का० स० ।

‡ धर्मस्त्रोत्तरभागे,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दत्त्वा चार्घ्यादिकं,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥

सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्”—इति ॥

प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य
समिदाज्यचरुन् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

“अनुक्तसंख्या यच्च स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतम्”—इति ।

एतत् सर्वमुपवासादिपूर्वकं कर्तव्यम् । तदाह नारदः,—

“अहोरात्रोषितः स्वात्मा आर्द्रवासा स मानवः ।

पूर्वाह्नं सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सचेष्टस्नातमाहूय सूर्योदयउपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“त्रिरात्रोपषितायैव एकरात्रोषिताय च ।

नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे”—इति ॥

अथश्चोपवासविकल्पोबलवद्बलवद्विषयतया द्रष्टव्यः । होमानन्तरं
पितामहः,—

“यच्चार्यमभियुक्तः* स्यात् लिखितं तन्तु पत्रके ।

मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यञ्च शिरोगतम्”—इति ॥

मन्त्रस्य,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदर्थमभियुक्तः,—इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिभाति ।

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलस्य
द्यौर्भूमिरापोऽदयं यमस्य ।
अहस्य रात्रिस्तु उभे च सन्ध्ये
धर्मस्य जानाति नरस्य वृत्तम्” ॥

अथ च विधिः सर्वदिव्यसाधारणः ।

“इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत्”—इति
पितामहस्मरणात् । प्रयोगावसाने दक्षिणां दद्यात् । तथा च
सएव,—

“सृलिक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत्”—इति ।
इति दिव्यमाह्वका ।

अथ धटविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा ।
द्वन्द्वस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“सभाराजगृहद्वारसुरायतनचत्वरे”—इति ।

पितामहः,—

“विशाखामुच्छ्रितां शुभ्रां धटशालान्तु कारयेत् ।
यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चण्डालवायसैः ॥
कवाटवीजसंयुक्तां परिचारकरचिताम् ।
पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः”—इति ॥

धटनिर्माणप्रकारमाह पितामहः,—

“चतुर्हस्ता तुष्टा कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।
अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ न चेदध्यर्द्धमेव च ॥
स्थिला तु याञ्चिकं दृढं हेतुवन्मन्त्रपूर्वकम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुष्टा कार्या मनीषिभिः”—इति ॥

नारदः,—

“खादिरीं कारयेत् तच्च निर्गणं शुक्लवर्जिताम् ।
शिंशपान्तदभावे तु सालं वा कोटरैर्विना ॥
अर्जुनस्तिलकोऽशोकः शमीयो रक्तचन्दनः ।
एवंविधानि काष्ठानि धटार्थे परिकल्पयेत् ॥
ज्ज्यौ धटतुष्टा कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।
चतुरस्रस्त्रिभिः स्नानैर्धटः कर्कटकादिभिः”—इति ॥

पितामहः,—

“कर्कटानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ।
हस्तद्वयं त्रिखेयन्तु पादयोर्द्वयोरपि”—इति ॥

व्यासः,—

“हस्तद्वयं त्रिखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोस्तयोः ।
षड्हस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“तोरणे तु तयोः कार्यं पार्श्वयोर्द्वयोरपि ।
धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥
अवलम्ब्यौ तु कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।

मृण्मथौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ”--इति ॥

नारदः,—

“शिक्ष्यदयं समासाद्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।

एकत्र शिक्ष्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥

धारयेदुत्तरे पार्श्वं पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।

पीठकं पुरतस्तस्मिन्निष्ठकां* पांशुलोष्टकम्”--इति ॥

पितामहः,—

“एकस्मिन् रोपयेन्मर्त्यमन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।

इष्टकामस्त्रपाषाणकपालास्त्रिविवर्जिते”--इति ॥

अत्र मृत्तिकेष्टकाग्रावपांशूनां विकल्पः । समतानिरीक्षणार्थं
राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथाच पितामहः,—

“परीक्षका नियोक्तव्यास्तुल्यमानविशारदाः ।

वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैवच ॥

कार्यं परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमोधटः ।

उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्थोपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन् स्रवते तोयं स विज्ञेयः समोधटः ।

तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतारयेत् ॥

धटन्तु कारयेत् नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ।

तत आवाहयेत् देवान् विधानेन च मन्त्रवित् ॥

वाद्येन त्वर्यघोषेण गन्धमाख्यानुलेपनैः”--इति ।

अत्र विशेषमाह नारदः,—

* पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्ठकां,—इति का० ।

“रत्नैर्गन्धैश्च माख्यैश्च दध्यपूपाचतादिभिः ।

अर्चयेन्नु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत्”—इति ॥

इन्द्रादीनित्यर्थः । ततः प्राञ्चिवाकस्तुलामामग्नयेत् । तदाह
पितामहः,—

“धटमामग्नयेच्चैवं विधिनाऽनेन ग्रास्त्रवित् ।

त्वं धट, ब्रह्मणा दृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥

धकारात् धर्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ।

धृतो भावयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते*”—इति ॥

ग्रास्त्रवित् प्राञ्चिवाकः ।

“त्वमेव धट, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहारेऽभिग्रस्तोऽयं मानुषस्तोष्यते त्वयि ।

तदेनं संग्रथं तस्मात् धर्मतन्त्रेत्तुमर्हसि”—इति ॥

ततः संग्रोधां तुलामामग्नयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥

त्वं तुले, सत्यधामासि† पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, धटस्तेनाभिधीयसे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† संग्रोध्य,—इति स० । श्रोध्य,—इति का० । ममतु, श्रोध्यः,—
इति वा, स श्रोध्यः,—इति वा पाठः प्रतिभाति ।

‡ सन्निधौ मासि,—इति शा० स० ।

तत् सत्यं वद कश्चाच्च, संग्रहान्तां विमोचय ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोमां त्वमधो नय ।

शुद्धिचेद्वन्मथोऽहं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्"—इति ॥

ततः प्राङ्निवाकस्तुलाधारकं ग्रपथैर्नियम्य शोधं पुनरारोपयेत् ।

तथा च नारदः,—

“समघं परिगृह्णाथ पुनरारोपयेत् नरम् ।

निहिते दृष्टिरहिते शिरश्चारोप्य पञ्चकम्—इति ।

समयाः शपथाः । ते च विष्णुना दर्शिताः,—

“ब्रह्मज्ञानां कृता श्लोकाः* ये श्लोकाः कूटसाक्षिणाम् ।

तुल्यधारस्य ते श्लोकास्तुलां धारयतो मृषा”—इति ॥

पुनरारोपणानन्तरं नारदः,—

“त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं ज्ञानृतं तोष्यते त्वया ।

तदेवं संग्रहं कृत्वा धर्मतत्त्वात्तुमर्हसि ॥

देवाश्चरमनुव्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यते† ।

सत्यसन्धोऽसि भगवन्, शुभाशुभविभावतः‡ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ब्रह्मज्ञानोये स्मृताश्लोकाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, त्वमतिरिच्यसे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विभावितः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलस्य

सौर्भूमिरापोद्दयं यमस्य ।

अहस्य राजस्य उभे च सन्ध्ये

धर्मस्य आनाति मरस्य वृत्तम्”—इति ।

तदनन्तरं पितामहः,—

“व्योतिर्विद्वाङ्मणश्रेष्ठः कुर्यात्काशपरीक्षणम् ।

विनाशः पक्ष विज्ञेयाः परीक्षा काशकोविदैः ॥

साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।

ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धाः नियोक्तव्या नृपेण तु ॥

तेषां वचनतो गम्यः शुद्धयुक्तिविनिर्णयः*”—इति ॥

आरोपितश्च विनाडीपञ्चकं यावत्तावत्तथैवां स्थापयेत् । दशगु-
र्वचरोच्चारणकालः प्राणः, षट्प्राणा विनाडिका । उक्तञ्च,—

“दशगुर्वचरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका”—इति ।

शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणमाह नारदः,—

“तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः ।

समोवा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः—इति ॥

व्यासः,—

“अधोगतो न वै शुद्धोच्छुद्धोदूर्ध्वगतस्तथा ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धशुद्धिनिर्णयः,—इति पाठः
प्रतिभाति :

† यावत्तथैव,—इति का० ।

समोऽपि न विशुद्धः स्यादेषा शुद्धिरुदाहृता ॥

शिरश्छेदेऽक्षभङ्गे च भुयस्वारोपयेन्नरम् ।

एवं निःसंशयज्ञानात्ततो भवति निर्णयः” ॥

शुद्धेस्तु संशयो नारदेन प्रपञ्चितः,—

“तुलाग्निरोग्यामुद्भान्तं विषमं न्यस्तलक्षणम् ॥

यदा वा सुप्रणुज्ञा वा चलेत्पूर्वमधोऽपि वा ।

निर्मुक्तः सहसा वाऽपि तदा नैकतरं वदेत्”—इति ॥

अयमर्थः । यदा तुलाग्रभागौ तिर्यक् चलितौ, यदा वा समताज्ञानार्थं न्यस्तमुदकादि चलितं, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च कम्पते, यदा च तुलाधारकेण हठात् प्रमुच्यते, तदा जयं पराजयं वा न विनिश्चेतुं शक्नुयादिति । राज्ञः कर्त्तव्यमाह पितामहः,—

“शङ्खः परिवृतो राजा शुद्धं रुढं प्रपूजयेत् ।

चलिकूपुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥

एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।

महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति धटविधिः ।

अथाग्निविधिः ।

“अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्ताच्चवमं तथा ॥

आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

द्वतीयं वायुदैवत्वं चतुर्थं यमदैवतम् ॥

पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्वं षष्ठं कौबेरमुच्यते” ।

सप्तमं सोमदैवत्यमष्टमं सर्वदैवतम् ॥

पुरस्तात्तवमं यत्तु तन्महदैवतं विदुः ।

गोमयेन कृतानि स्युरङ्घ्रिः पर्युचितानि च ॥

दाक्षिण्यदङ्गुलान्याऽऽर्मण्डलान्माण्डलान्तरम्^(१) ।

अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥

षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ।

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः”—इति ।

तत्र, नवमं मण्डलं परिमिताङ्गुलप्रमाणकं, तद्विहाय अष्टभिर्मण्डलैरष्टभिस्त्राक्षरालैः प्रत्यकं षोडशाङ्गुलप्रमाणकैरङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयं सम्पद्यते । अङ्गुलप्रमाणञ्च स्वत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“तिर्य्यग्गवोदराण्यष्टौ ऊर्द्धा वा त्रीहयस्तयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्थोक्तं वितस्तिर्दाशाङ्गुला”—इति ।

अत्र च, गम्यानि सप्तैव मण्डलानि । “स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेत्”—इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । नारदोऽपि,—

“हस्ताभ्यां तं सहादाय प्राङ्निवाकसमिरीतः ।

- (१) अत्र, मण्डलपरिमाणं षोडशाङ्गुलं मण्डलयोरन्तरपरिमाणमपि तावदेव । तथाच प्रथममण्डलमवधौष्टाव द्वितीयमण्डलपर्यन्तं दाक्षिण्यदङ्गुलपरिमाणं सम्पद्यते इति बोध्यम् ।

स्त्रिलैकस्मिन् यतोऽन्यानि* व्रजेत्सप्त त्वजिह्वगः ॥

असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदक्रुद्धः सोऽष्टमं प्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य चा भूमिः परिकल्पिता ॥

न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वागर्पयेत्पदम् ।

मण्डलञ्चाष्टमं गत्वा ततोऽग्निं विसृजेन्नरः”—इति ।

अग्निविसर्गश्च नवमे मण्डले कार्यः । तदाह पितामहः,—

“अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेत्ततः†”—इति ।

अथ पिण्डपरिमाणमाह पितामहः,—

“असमं तं समकृत्वा पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

पिण्डन्तु तापयेद्ग्रावष्टाङ्गुलमधोमयम्”—इति ।

प्रथममण्डलाद्दिष्टान्तोऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्नये पवमानायेति मन्त्रेणा-
ष्टोत्तरशतवारं प्राक्षिवाको जुहुयात् । “अग्नौ दत्तमष्टोत्तरं शतम्”—
इति स्मरणात् । तस्मिन्नग्रावयःपिण्डं लोहकारेण तापयेत् । तदाह
नारदः,—

“जात्यैव लोहकारो यः कुशस्तस्याग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ तु दापयेत् ॥

अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुल्लिङ्गं सुरञ्चितम् ।

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्दिजैः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, ततोऽन्यानि,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

† निक्षिपेद्बुधः,—इति का० ।

द्वतीयतापे ताप्यक्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम्”—इति ।

लोहशुद्धयर्थमुचितजले* निक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निक्षिप्यपुनः
सन्तापनं द्वतीयस्तापः । तस्मिन् तापे वर्त्तमाने धर्मावाहनादिमन्-
मण्डपं पूर्वोक्तविधिं विधाय पिण्डस्नानग्निनेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् ।
मन्त्राश्च नारदेन दर्शिताः,—

“त्वमग्ने, वेदाश्चत्वारः त्वच्च यज्ञेषु ह्यथसे ।

त्वं सुखं सर्वदेवानां त्वं सुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥

जठरस्थो हि भूतानां यथा वेत्सि शुभाशुभम् ।

पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यसे ॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्चिभान् भव पावक ।

अथवा शुद्धभावेषु श्रौतो भव ऊताग्रम् ॥

त्वमग्ने, सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्मात्तुमर्हसि”—इति ।

तत्रादावेव ग्रीहिविमर्दनेन शोधय्य करौ लक्षयेत् । तदाह
विष्णुः । “करौ विमृदितौ ग्रीहिभिस्तस्यादावेव लक्षयेत्”—इति ।

लक्षयेदित्यस्यार्थो नारदेन विवृतः,—

“लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि ।

प्राकृतानीव गूढानि सप्रणान्यप्रणानि च ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, लोहशुद्धयर्थमुचितजले,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

हस्तचतेषु सर्वेषु कुर्याद्वंसपदानि तु” ।

अग्निधारणतः पूर्वमेतद्विज्ञानार्थं तस्य ग्रीधस्य करदयस्थितस्य
अत्रणादिस्थानेषु *अलक्तकादिरसेन वंसपदानि कुर्यादित्यर्थः । ततः
कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“करौ विमृदितग्रीही लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्यस्य पर्णाणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत्”—इति ।

पर्णाणि च समानि,—

“पचैरञ्जलिमापूर्य्य अश्वत्यैः सप्तभिः समैः”—इति

स्मरणात् । वेष्टनसूत्राणि च सितानि कर्त्तव्यानि ।

“वेष्टयेत् सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः”—इति

नारदस्मरणात् । तथा, सप्त ग्रमीपचाणि सप्तैव दूर्वापचाणि
दध्यक्षांश्चाचतानपि अश्वत्यपचाणामुपरि विन्यसेत् । तदुक्तं स्मृत्य-
न्तरे,—

“सप्त पिप्पलपचाणि अचतान् सुमनोदधि ।

हस्तयोर्मिचिपेत्तत्र सूत्रेणवेष्टनं तथा”—इति ।

यत्तु स्मृत्यन्तरम्,—

“अयस्तन्तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्वदग्धः सप्तमे पदे”—इति ।

तदश्वत्यपचाणाभविषयम् । यतोऽश्वत्यपचाणां मुख्यत्वमाह
पितामहः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, करदयस्थितेषु व्रणादिस्थानेषु,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“पिप्पसाज्जायते वक्त्रिः पिप्पसो वृक्षराट् स्यतः ।

अतस्तस्य तु पचाणि हस्तयोर्निक्षिपेत् बुधः”—इति ।

तदनन्तरं कर्तव्यमाह सएव,—

“ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।

सन्द्रेण निवृक्तोऽय हस्तयोस्तत्र निक्षिपेत् ॥

त्वरमाषो न गच्छेत् सप्तो गच्छेच्छनैः ग्रनैः ।

न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत् पदम् ॥

अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे स्थापयेत् बुधः ।

भयार्तः पातयेद्यस्तु त्रणञ्च न विभायते ॥

पुनरारोपयेन्नोहं स्थितिरेवा वृढीकृता”—इति ।

यदा दग्धसन्देहः तदा आह नारदः,—

“यदा तु न विभायते दग्धाविति करौ तदा ।

त्रौहीनतिप्रयत्नेन सप्तवारास्तु मर्दयेत् ।

मर्दितो यदि नो दग्धः सन्धैरेव विनिश्चितः ।

गोप्यः शुद्धस्तु तत्कृत्ये दग्धोदण्डो यथाक्रमम् ॥

पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यथापि क्षययेत् ।

मण्डलं रक्तसङ्काशं यत्र स्थादाऽग्निसम्भवम् ॥

यो निरुद्धः स विज्ञेयः सत्यधर्मव्यवस्थितः”—इति ।

यत्तु* चासात् प्रज्वालनेन हस्ताभ्यामन्यत्र दह्येत, तथाप्यशुद्धो-
न भवति । तदाह कात्यायनः,—

* यस्तु,—इति का० स० । मम तु, यदि तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“प्रज्वालनेनाभिग्नस्तप्तेत् स्थानादन्यत्र दह्यते ।

अद्रग्धन्तं विदुर्देवाः तस्य भूयो न योजयेत्”—इति ।

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“ततस्तद्भुक्तयोः प्राग्देष्टव्यौत्वाऽन्यैर्यवैर्यवान् ।

निर्विग्रहेण तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

निर्विकारे दिनस्थाने शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्”—इति ।

इत्यग्निविधिः ।

अथ जलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तोयस्थातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मं सनातनम् ।

मण्डलं धूपदीपाभ्यां पूजयेत् तद्विचक्षणः ॥

गरान् संपूजयेत् भक्त्या वैणवञ्च धनुस्तथा ।

मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत्”—इति ।

धनुषः प्रमाणमाह नारदः,—

“क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।

मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेव ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।

हस्तानाञ्च शते सार्द्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥

न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् क्षिपतः सायकांस्तथा”—इति ॥

अचाङ्गुलिसङ्ख्या विवक्षिता । शरा अनायसायाः कर्त्तव्याः ।

“शरैरनायसायेश्च प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

धनुषस्ताञ्जराश्चैव सुदृढानि विनिक्षिपेत्”—इति
स्मरणात् । ज्ञेया चाच क्षत्रियः, तद्वृत्तिब्राह्मणो वा । तदाह
पितामहः,—

“ज्ञेया च क्षत्रियः कार्य्यसहृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा ।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासः क्षिपेत् शरान् ॥
शरस्य पतनं याज्ञं सर्पणन्तु विवर्जयेत् ।
सर्पन् सर्पञ्जरो यायादूरादूरतरं यतः ॥
इषून् प्रक्षिपेद्दिद्वान् मारुते वाति वा भृशम् ।
विषमे वा प्रदेशे च वृक्षस्थानुसमाकुले ॥
तरुगुल्मलतावल्गिपङ्कपाषाणसंयुते”—इति ॥

तोरणं च मज्जनसमौपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणोष्कृतं कार्य्यम् ।
तदाह नारदः,—

“गत्वा तु सजलं स्थानं* तटे तोरणमुष्कृतम् ।
कुर्वीत कर्णमाचन्तु भूमिभागसमे शुचौ”—इति ॥
उपादेयानुपादेयजले विविनक्ति पितामहः,—
“स्थिरवारिणि मज्जेत न ग्राहिणि न चास्पके ।
दृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते ॥
देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्व्याद्विशोधनम् ।
आहार्य्यं वर्जयेत्तोयं ग्रीष्मगासु नदीषु च ॥
आविशेद्मले नित्यमूर्ध्निपङ्कविवर्जिते ।
स्थापयेत् प्रथमं तोये ग्राह्यं च पुरुषं नृपः ॥

* तज्जलस्थानं,—इति का० ।

आगतं प्राप्नुष्वं कृत्वा तोयमध्ये च कारिणम् ।

ततस्त्वावाहयेद्देवान् सखिषं चानुमन्त्रयेत्”—इति ॥

तत्र चादौ वरुणपूजा कर्त्तव्या । तदाह नारदः,—

“गन्धमाख्यैः सुरभिभिर्मधुरैश्च वृतादिभिः ।

वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः”—इति ॥

एवं वरुणपूजाकृत्वा धर्मावाहनादिषकस्यदेवतापूजां होमं समन्त्रकं प्रतिष्ठापचगिरोनिवेशनान्तं च कृत्वा प्राङ्निवाकोजसाभि-
मन्त्रणकुर्व्यात् । मन्त्रस्य विष्णुना दर्शितः,—

“त्वमन्तः सर्वभूतानामन्त्रस्वरसि साचिवत् ।

त्वमेषां भो विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।

तदेनं संग्रथान्तस्मात् धर्षतस्मातुमर्हसि”—इति ॥

पितामहेनापि,—

“तोय, त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।

शङ्केस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥

अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे”—इति ॥

गोथ्यस्येतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्येन माऽभिरच त्वं वरुणेत्यभिग्राय तम् ।

नाभिदध्नादकस्यस्य मृहीत्वोरुजस्रं विशेत्”—इति ॥

तदनन्तरकर्त्तव्यमाह सएव,—

“समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येच्चकुट्टिरात्मनः”—इति ॥

अथमर्थः । चिषु शरेषु मुक्तेष्वेको वेगवान् मध्यशरपातस्थानङ्गला
तमादाय तथैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोचणस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां
ग्रोथो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुतरं
मध्यशरपातस्थानङ्गच्छति । शरयाही च तस्मिन् प्राप्ते तदुत्तरं तोरण-
मूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति, तदा शुद्धो भवतीति । तदेव
स्पष्टीकृतं पितामहेन,—

“गन्तुस्यापि च कर्तुंश्च समंगमनमञ्जनम् ।

गच्छेत्तोरणमूलान्तु सख्यस्थानं जवी नरः ॥

तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् ।

गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

जविनोश्च नरयोर्निर्द्धारणं कृतं नारदेन,—

“पञ्चाग्रतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।

तौ च तत्र नियोक्तयौ शरानयनकारणात्”—इति ॥

निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशुद्धिमाह पितामहः,—

“अन्यस्थानविशुद्धिः* स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।

स्थानादन्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेष्टितः”—इति ॥

एकाङ्गदर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रयेण,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, अन्यस्यो न वि द्धः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“शिरोमाचन्तु दृश्येत न कर्णे नापि नासिका ।

अप्यु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्”—इति

विशेषस्मरणात् । कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनरपि कर्तव्यम् ।

तदाह कात्यायनः,—

“निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृष्टयेत् प्राणिभिर्नरः ।

पुनस्तत्र निमज्जेत्स दंशचिह्नविभावितः*”—इति ॥

इति जलविधिः ।

अथ विषविधिः ।

तत्र प्रजापतिः । विषस्यापि प्रवक्ष्यामीति । विषं च वत्सना-
भादि ग्राह्यम् ।

“शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च”—इति ॥

वर्ज्यान्त्याह सएव,—

“चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।

भूमिजानि च[†] सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“भ्रष्टं च चारितं चैव भूमिजं[‡] मिश्रितं तथा ।

कालकूटमलावुक्ष्य विषं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ॥

* निमज्जेत शशिचिह्नविभावितः,—इति शा० ।

† भूमिश्रुतानि,—इति शा० स० ।

‡ धूपितं,—इति का० ।

कास्यस्तेनैवोक्तः,—

“तोषपितृष्विते काले देयं तद्धि हिमागने ।

नापराधे न मध्याह्ने न सन्ध्यायां तु धर्मवित्”—इति ॥

कासान्तरे तृक्तप्रमाणादस्य देयम् । तदाह सएव,—

“वर्षे चतुर्यवा माघा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्यता ।

हेमन्ते वा सप्तयवा शरदस्या ततोऽपि हि”—इति ॥

विषस्य द्रुतश्रुतं देयम् । तदाह सएव,—

“विषस्य पक्षषड्भागाद्भागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागहीनन्तु श्रोत्रे दद्यात् द्रुतश्रुतम्”—इति ॥

पक्षं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्ठो भागो दश माषाः, माषस्य दश यवाश्च भवन्ति । चित्रवत्वं च कृष्णालं, पञ्चकृष्णालको माषः । एको माषः पञ्चदशयवा भवन्ति । एवं दशानां माषाणां यवाः सार्द्धशतं भवन्ति । पूर्वं च दश यवाः । एवं षष्ठ्यधिकशतं यवाः पक्षस्य षष्ठो भागः । तस्माद्विंशतितमो भागो अष्टयवाः । तस्याष्टमभागहीनः एकयवहीनः । तं सप्तयवं द्रुतश्रुतं दद्यात् । द्रुतस्य विषात् चिंशद्विगुणं याज्यम् । तदाह नारदः,—

“प्रदद्यात्सोपवासाय देवब्राह्मणसन्निधौ ।

धूपोपहारमग्नौ च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥

दिगानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः”—इति ॥

प्राङ्निवाकः कृतोपवासी महेश्वरं सन्पूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादिपूजां हवनान्तां पूर्ववद्विधाय प्रतिज्ञापचं श्रोत्रस्य

शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्य पितामहेनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतम्भव ॥

मृत्युमूर्त्ते, विष, त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।

चायस्त्वेन नरं पापास्त्येनास्यामृतम्भव”—इति ॥

कर्त्ता तु विषमभिमन्त्र्य भक्षयेत् । मन्त्रस्य याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणः पुत्र, सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

चायस्त्वास्मादभीशापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्विमशैलजम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्येत् शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

वेगो रोमाञ्चमाद्योरचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपग्रोषौ

तस्योर्ध्वं तत्परौ द्वौ वपुषि च जनयेदर्णभेदप्रवेपौ ।

यो वेगः पञ्चमोऽथौ नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां

षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य”—इति ।

गोधस्तु कुहकादिभ्यो रक्षणीय इत्याह पितामहः,—

“चिरात्तं पञ्चरात्तं स्यात्पुरुषैः खैरधिष्ठितम् ।

कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्विष्यकारिणम् ॥

श्रोत्रधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् ।

कर्त्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान् परीक्षयेत्”—इति ॥

शुद्धेः कालावधिमाह नारदः,—

“पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।

तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्”—इति ॥

धावत् करतालिकाग्रतपञ्चकं, तावत् प्रतीक्षणीयमित्यर्थः । यत्
पितामहेनोक्तम्,—

“भक्षिते तु यदा स्तब्धो मूर्च्छावर्द्धिविवर्जितः ।

निर्विकारो दिगस्थान्ते शुद्धन्तमपि निर्दिशेत्”—इति ॥

तदेतत् चतुर्मात्राविषयम् ।

इति विषविधिः ।

अथ कोशविधिः ।

तत्र नारदः,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।

ग्रास्त्रविद्धिर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥

पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्त्रार्द्रपटस्य च ।

सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ।

इच्छतः अह्वानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ”—इति ॥

देवस्येति दुर्गाऽऽदित्यादयो याज्ञाः । पितामहोऽपि,—

“प्राप्नुस्व कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसूतिचयम् ।

पूर्वाह्णेन विधानेन पीतमार्द्रपटञ्च तम्”—इति ॥

पूर्वाह्णेनेति धर्मावाहनादि शोध्यग्निरसि पचारोपणान्तमङ्गक-
लापं विधायेति । कारिणं नियुक्तं प्राप्नुस्व कृत्वा प्रसूतिचयं पाय-
येत् । तत्र विशेषो नारदेनोक्तः,—

“तमाह्वयाभिग्रस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

पथस्य स्नापयित्वा तु पाययेत् प्रसूतिचयम्”—इति ॥

स्नापनीयदेवानाह पितामहः,—

“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गाद्याः पाययेत् सोरान् ये च ग्रस्तोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तच्च* पाययेत्”—इति ॥

स्नापनीयप्रदेशविशेषमाह सएव,—

“दुर्गाद्याः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।
इतरेषान्तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु”—इति ॥

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“चिरात्वात् सप्तरात्राद्वा द्विसप्तरात्रात्तथाऽपि वा ।
वैकृतं यच्च दृश्येत पापहृत्य तु मानवः ॥
तस्यैकस्य तु† सर्वस्य जनस्य यदि वा भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सेव तस्य विभावयेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

“यस्य पश्येत् द्विसप्तरात्रात् त्रिसप्तरात्रात् तथाऽपि वा ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥
तमशुद्धं विजानीयादशुद्धं तद्विपर्यये”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“सप्तरात्राभ्यन्तरे यस्य द्विसप्तरात्रेण वा पुनः ।

* तच्च,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, स्नापये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ तस्यैकस्य न,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमर्थसंग्रोधनचयः ॥

प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य विद्यात्तस्य पराजयम्”—इति ॥

एतानि द्विसप्तप्ताहाद्यवधिवचनानि द्रव्याल्पत्वमहत्त्वाभ्यामभि-
योगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां वा व्यवस्थापनीयानि । अवधेरुद्धं वैकृतदर्शने न
पराजय इत्याह नारदः,—

“ऊर्द्धं तस्य द्विसप्ताहादैकृतं सुमहद्भवेत् ।

नाभियोज्यस्स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“सप्ताहादा द्विसप्ताहाद्यस्य किञ्चित् न जायते ।

पुत्रदारधनानां वा स शुद्धः स्थास्य संग्रयः”—इति ॥

इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणोदितम् ।

चौर्यं तु तण्डुला देया नान्यचेति विनिश्चयः”—इति ॥

चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् । “ततश्चार्थस्य तण्डुलाः”—इति
धनविवादे कात्यायनेन दर्शितत्वात् । पूर्वैश्चौर्यत्कर्त्तव्यं, तदाह सएव,—

“तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्यागतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः”—इति ॥

धर्मावाहनादि हवनान्तं साधारणविधिना दिव्यस्य, पुरतः कृत्वा
देवतास्नानोदकेन तण्डुलानामृत्य प्रभातपर्यन्तं प्राङ्निवाकस्तथैव
स्थापयेत् । तदनन्तरकर्त्तव्यं तेनैव दर्शितम्,—

“प्रभाते कारिणो देवाः जिः कृत्वा प्राप्नुवन् तया ।

प्राङ्निवाकसमाहृतस्तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिः ॥

शुद्धिः स्याच्छुक्लनिष्ठैवे विपरीते च दोषभाक् ।

श्रेष्ठितं दृश्यते यस्य हनुस्तान् च ग्रीर्यते ॥

गात्रं च कम्पते यस्य तस्याशुद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमाषविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।

कारयेदायसम्पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वाऽथ मण्डलम्”—इति ॥

मण्डलं वर्त्तुलम् । एवंविधपात्रं दृततैलाभ्यां पूरयेत् । तथाच

एव,—

“पूरयेत् दृततैलाभ्यां विंशत्या वै पलैस्तु तत् ।

तैलं दृतमुपादाय तदग्नौ पाचयेच्छुचिः ॥

सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ॥

करायं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ॥

शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारा चदाऽङ्गुलिः”—इति ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तर्जन्वङ्गुष्ठमध्यमाणां समूहेनेत्यर्थः । केवल-
गव्यघृततापने विशेषमाह सएव,—

“सौवर्चं रजते ताप्ते चायसे मृत्स्यसेऽपि वा ।

गव्यं घृतमुपादाय तदङ्गौ तापयेच्छुचिः ॥

सौवर्चौ राजतीन्नामौमायर्चौ वा सुगोधिताम् ।

सखिलेन सह्यद्भौतां प्रक्षिपेत् तच्च सुद्रिकाम् ॥

भ्रमदीचीतरङ्गाद्यो अणसुसर्गमोचरे ।

परीचेदार्द्रपर्णेन सचित्कारं सघोषकम्”—इति ॥

प्राङ्निवाको धर्मावाहनादि शोधशिरःपचारोपणान्तं कथं
कृत्वाऽभिमन्त्रणं कुर्यात् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः,—

“परम्यविचममृतं घृतं त्वं यज्ञकर्मसु ।

दह पावक, पापन्तु हिमश्रीतं शुचौ भव ॥

उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ।

साहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगतां तथा”—इति ॥

शोधस्तु, त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं पठेत् । शुद्धिलिङ्गा-
न्याह सएव,—

“प्रवेष्टनं च तस्याथ परीचेयुः परीचकाः ।

यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः”—इति ॥

इति तन्त्रमाषविधिः ।

अथ फालविधिः ।

तत्र दृश्यतिः,—

“आयसं दादप्रपलघटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलवितृतम् ॥

अग्निवर्षणु तक्षोरो जिह्वा लेलिहेस्तृत् ।

न दग्धश्चेच्छुचिर्भूयात् अन्यथा तु न हीयते”—इति ॥

अत्रापि धर्मावाहनादिगोच्यग्निरःपचारोपलान्तं कार्यम् ।

इति फालविधिः ।

अथ धर्माधर्मविचारविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“अधुना सख्यवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं बीसकायसम् ॥

लिखेत् भूर्जे पटे वाऽपि धर्माधर्मौ सितासितौ ।

अभुक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाख्यैः समर्चयेत् ॥

सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात् अधर्माऽसितपुष्पधृक् ।

पवंविधायोपलिप्य पिण्डकोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन मृदा वाऽपि पिण्डौ कार्याौ समन्ततः ।

मृद्गाण्डकोऽनुपहिते* स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

उपलिप्य ब्रह्मो देगे देवब्राह्मणसन्निधौ ।

आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥

* नुपहितौ,—इति का० ।

धर्मावाहनपूर्वम् प्रतिज्ञापयकं सिद्धेत् ।

यदि पापविसृक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥

अभियुक्तस्तस्यैकं प्रगृहीताविष्णुमितम्* ।

धर्मे गृहीते गृह्यः स्वाद्धर्मे तु स हीयते ॥

एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम्”—इति ॥

बीसकायसमिति बीसकमिआयसम् ।

इति धर्माधर्मद्विषयविधिः ।

इति क्रियापादः ।

अथ क्रमप्राप्तौ निर्णयपादः कथ्यते ।

अथ दृश्यतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धार्थविनिर्णयः ॥

एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्नगोषिभिः ।

अपराधानुरूपम् दण्डम् परिकल्पयेत् ॥

प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मस्य निर्णयः ।

द्विर्विशोधितस्तुम्यम्विनयस्तुमुदाहृतः ॥

प्रमाणनिश्चितो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।

वाक्कुलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥

अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कथ्यते ।

देशस्थित्या तृतीयस्तु तत्त्वविद्भिर्मुदाहृतः ॥

* प्रगृहीताविष्णुमितः,—इति का० ।

प्रमाणसमतायान्तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः ।

शास्त्रसम्भावविरोधेन चतुर्थः परिकीर्तितः”—इति ॥

संग्रहकारोऽपि,—

“उक्तप्रकाररूपेण स्वमतस्थापिता क्रिया ।

राज्ञा परीक्ष्या सभ्यैश्च स्थाप्यौ जयपराजयौ ॥

सोऽर्थोऽन्यतमया चैव क्रियया सम्प्रसाधयेत् ।

भाषाऽचरसमं साध्यं स जयौ परिकीर्तितः ॥

असाधयन् साधयन् वा विपरीतार्थमात्मनः ।

दृष्टकारणदोषो वा यः पुनः स पराजितः”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“तन्तु प्रदण्डयेद्वाजा जेतुः* पूजां प्रवर्त्तयेत् ।

अजिताद्यापि दण्ड्याः स्युर्वेदशास्त्रविरोधिनः”—इति ॥

पूजाकरणानन्तरं कात्यायनः,—

“सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् ।

लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यान्तु पार्थिवः”—इति ॥

गारदोऽपि,—

“मध्ये यत् स्थापितं द्रव्यं चलं वा यदि वा स्थिरम् ।

पश्चात् तत्सोदयं दाप्यं जयिने पञ्चसंयुतम्”—इति ॥

पञ्च जयपत्रम् । तदाह बृहस्पतिः,—

“पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।

प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते”—इति ॥

* जितं,—इति शा० स० ।

धनदापनप्रकारे विशेषमाह* कात्यायनः,—

“राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

देशाचारेण चान्यास्तु दुष्टान् सन्प्रीय दापयेत् ॥

रिक्थिनः सुहृदं वाऽपि कृत्वेनैव प्रदापयेत्”—इति ॥

न केवलं स्वामिने धनदापनमात्रं, स्वयमपि दण्डं गृहीयादित्याह नारदः,—

“अष्टमिकः सधनोचस्तु दौरात्म्याश्च प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा तन्नुविंशकम्”—इति ॥

एतदपि सप्रपञ्चअष्टमिकविषयम् । विप्रतिपञ्चअष्टमिकविषये विष्णु-
राह । “उत्तमर्णसेन्द्राजानमियात् तद्विभावितोऽधमर्णोदशमभागसमं
दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थस्योत्तमर्णो विंशतितमम्”—इति । उत्तमर्णो-
धनदानं भृतित्वे दण्डत्वो । यदा तु राज्ञः प्रियोऽधमर्णोऽपलापबुद्ध्या
राज्ञे पूर्वं निवेदयति, तत्र दण्डविशेषमाह मनुः,—

“यः शोधयन् स्वच्छन्देन वेदयेद्वृत्तिकं नृपे ।

स राज्ञर्णस्यतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्वृत्तम्”—इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“यो यावन्निष्कवीतार्थं मिथ्या वा ह्यभिवादयेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम्”—इति ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, धनदापने प्रकारविशेषमाह,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, उत्तमर्णस्य धनदानं भृतित्वेन न
दण्डत्वेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

तद्भूताधमर्णोत्तमर्णविषयम्* । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“निष्कवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समम्”—इति ॥

तद्विगुणदण्डपर्याप्तधनाभावविषयम् । मिथ्याऽभियोगिनस्तु अस्या-
पर्याप्तधनस्यापि न तत्समं दण्डः । यदाह सएव,—

“मिथ्याभियोगाद्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्”—इति ॥

धनाभावेऽपि, “आनृण्यं कर्मणा गच्छेत्”—इत्यनुकम्पो द्रष्टव्यः । † प्र-
यमतो निष्कवं कृत्वा पश्चात्स्वयं सम्यतिपद्यते, तस्याद्धं दण्डमाह व्यासः,—

“निष्कवे तु यदा वादी स्वयं तत्प्रतिपद्यते ।

ज्ञेया सा प्रतिपत्तिस्तु तस्याद्धं विनयः स्मृतः”—इति ॥

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्धनिकस्थार्थं दण्डलेखं च शक्तिः”—इति ।

तत्सदृत्तब्राह्मणाधमर्णविषयम् । निष्कवविषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“निष्कृते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न याच्यास्वनिवेदितः”—इति ।

नैकमनेकं प्रतिज्ञाकाले लिखितमभियुक्तं प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव
मिथैतदिति प्रतिजानीते, तदाऽर्थिना एकदेशभूदिरण्यादिविषये
प्रमाणादिभिः‡ प्रत्यर्थी भावितः अङ्गीकारितः, तदा स सर्वं पूर्वलि-

* तद्भूताधमर्णोत्तमर्णविषयम्,—इति का० । मम तु, तत् सदृत्ताधमर्णो-
त्तमर्णविषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अत्र, यस्तु,—इति भवितुमुचितम् ।

‡ दण्डं देयं,—इति शा० ।

§ आत्मन्यादिभिः,—इति का० ।

खितमर्चिणे नृपेणार्थं दाप्यः । सर्वं* भाषाकाले अर्थिनाऽनिवेदितश्चेत्,
यस्यात् निवेद्यमानो न याज्ञो नादर्शयो नृपेष्टेत्यर्थः । नारदोऽपि,—

“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थस्यापसापिना ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते”—इति ।

अनु प्राचीनवचनानां प्रागुक्तार्थाभिधाने धर्मनिर्णयार्थं न
स्यात्, हस्तानुसारेण तेषां व्यवहारनिर्णयाभिधायकत्वात् । सत्यं,
तथापि न दोषः । प्रागुक्तविषये व्यवहारनिर्णयस्य धर्मनिर्णयबाध-
कत्वात् । अतएव दृश्यतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य क्रियते यच्च निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि शीयते”—इति ।

यत्तु कात्यायनवचनम्,—

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत्तत्साधयेद्भनम् ।

साधिभिस्तावदेवाधौ लभते साधितं धनम्”—इति ।

तत्पुत्रादिदेयपिपादिच्छन्विषयम् । तच्च हि बह्वनर्थानभियुक्तः
पुत्रादिर्न ज्ञायते इति वदन् निरुक्तवादी न भवतीति एकदेश-
विभावितन्यायस्य तत्राप्रवृत्तिः । दिव्ये जयपराजयावधारणदण्ड-
विशेषः कात्यायनेन दर्शितः,—

“शताङ्गं दापयेत् शङ्खं, न शङ्खो दण्डभाग्यवेत् ।

विषे तोये ऊताग्रे च तण्डुले तप्तमाषके”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पूर्वं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मनिर्णयाधायकत्वात्,—इति शा० ।

‡ तदंश,—इति शा० । मम तु, इति वदन् तदंशनिरुक्तवादी,—इत्यादि
पाठः प्रतिभाति । तदंशस्य अभियोगविषयार्थांश्च,—इत्यर्थः ।

दिव्यक्रमादृष्टं प्रकल्पयेत्,

“सहस्रं षट्शतञ्चैव तथा पञ्चशतानि च ।

चतुस्त्रीन् द्व्येकमेकन्तु हीनं हीनेषु कल्पयेत्”—इति* ।

सपणविधाने† विधेयमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सपणश्चेद्विवादः स्याद्राजा हीनन्तु दापयेत् ।

दण्डश्च स्वपणञ्चैव धनिने धनमेव च”—इति ।

नारदोऽपि,—

“विवादे सौत्तरपणो‡ द्वयोर्यस्तत्र हीयते ।

स पणं स्वकृतं दाप्यो विनयं च पराजये”—इति ।

उक्तस्य दण्डस्य द्वैविध्यमाह शणव,—

“शरीरस्वार्थदण्डश्च दण्डो वै द्विविधः स्मृतः ।

शरीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥

काकिन्यादिस्वार्थदण्डः सर्वतस्तु॥ तथैव च ।

शरीरो दशधा प्रोक्तो स्वार्थदण्डस्त्वेकधा”—इति ।

दशधेति न सङ्ख्यानियमार्थम् । बलविधस्य बन्धनाङ्ककरण-
कर्मकरणबन्धनागारप्रवेग्नताडनरूपस्य शरीरे विद्यमानत्वात् । तच्च
दशविधत्वं शरीरदण्डस्य दर्शयति मनुः,—

“दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्थायश्रुवोऽब्रवीत् ।

* इति वचनात्,—इति भवितुमुच्यते ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, सपणविवादे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ शातातपोऽपि,—इति शा० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, सौत्तरपणे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, सर्व्वस्थान्तः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥

चक्षुर्नासा च कर्णौ च नरदेहस्तथैव च”—इति ।

द्विविध इत्युपलक्षणार्थम्,

“शिरसोमुण्डनं दण्डस्तथा निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिग्रस्ताङ्गः प्रयाणं गर्दभेन च”—इति

विध्यन्तरस्मृतत्वात् । याज्ञवल्क्यस्तु दण्डस्य चातुर्विध्यमाह,—

“वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डो धनदण्डो बधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा अपराधवशादितः”—इति ।

वाग्दण्डः परुषशापवचनात्मकः । धिग्दण्डो धिगिति भर्त्सनम् ।

समस्तानां योजने क्रममाह मनुः,—

“वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डन्तु बधदण्डमतः परम्”—इति ।

व्यस्तानां योजने व्यवस्थामाह बृहस्पतिः,—

“स्त्रियोऽपराधे वाग्दण्डो धिग्दण्डः पूर्वसाहसे ।

मध्यमे धनदण्डस्तु राजद्रोहे च बन्धनम् ॥

निर्वासनं बधो वाऽपि कार्यमात्महितैषिणा ।

व्यस्ताः समस्ता एकस्मान्* महापातककारिणाम्”—इति ।

पुरुषतारतम्येन व्यवस्थामाह सएव,—

“मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

विवादिनो नरांश्चापि न्यायादर्थेन दण्डयेत् ॥

गृह्णन् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

* एकस्यां,—इति का० । मम तु, एकस्मिन्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

विवादिनो नरांश्चान्यान् धिग्धनाभ्यां च दण्डयेत्”—इति ।

यत्तु शङ्केनोक्तम् । “अदण्डौ मातापितरौ स्नातकपुरोहितौ परि-
ब्राजकवानप्रस्थौ जन्मकर्मश्रुतश्रीलश्रीपाचारवन्तश्च”—इति । यदपि
कात्यायनेन,—

“आचार्यस्य पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च ।

एतेषामपराधे तु दण्डोनेव विधीयते”—इति ।

यच्च गौतमेन । “षड्भिः परिहार्यो राज्ञाऽवध्यसादण्ड्यसावहिः-
कार्यस्यापरिवाद्यस्यापरिहार्यश्च”—इति । तदेतत्, “स एव बज्र-
श्रुतो भवति । वेदवेदाङ्गविद्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्त-
द्वृत्तिश्चाष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्त्रभिरतः सम-
याचारेष्वपि निविष्टः^(१)”—इति प्रतिपादितबज्रश्रुतविषयम् । यत्तु
पित्रादीनां दण्डविधानं मनुवृहस्पतिभ्यामुक्तम्,—

(१) अत्र, अष्टचत्वारिंशत् संस्कारैः संस्कृत इत्यस्य, अष्टभिरात्मगुणै-
श्चत्वारिंशत् संस्कारैश्च संस्कृत इत्यर्थो बोध्यः । यस्मादनन्तरं गौतम-
एवाह । “गर्भाधानपुंसवनसोमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणाव्वाशनं,
चौजोपनयनं, चत्वारि वेदव्रतानि, स्नानं, सङ्घर्षमभिरिण्यसंयोगः,
पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं, देवपितृमनुष्यब्रह्मणामेतेषां साष्टका, पार्वण्या-
श्राद्धश्रावण्यायहायणी चैन्यान्वयुजोति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्या-
धेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ आययणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः
सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थ्यः
षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र आतोर्धाम इति सप्त सोमसंस्थाः, इत्येते
चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणाः, दया सर्वभूतेषु क्षान्ति-
रनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्षणमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वा-
रिंशत् संस्काराः न चाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मणः साक्षोक्तं सायुज्यं
च गच्छति”—इति । त्रिषु कर्मेषु दानाध्ययनयागेषु । समयाचाराः
यज्ञाध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतियज्ञाः ।

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचक्षिताः स्त्रिकात् ॥

ऋत्विक्पुरोहितामात्याः पुत्राः सम्बन्धिवान्धवाः ।

धर्माद्विचक्षिता दण्ड्या निर्वास्या राजभिः पुरात्”—इति ।

तदेतच्छारीरार्थदण्डव्यतिरिक्तदण्डविषयम्,

“गुरुम् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्”—इति

उक्तत्वात् । ब्राह्मणस्य बध्दण्डो नैव कार्यः, किन्तु स वहिस्कार्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्राच्चेनं वहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्”—इति ।

यस्तु वहिस्कारं नाङ्गीकारोति, तस्य क्षत्रियादिवदेव दण्ड-

इत्याह सएव,—

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्मं प्रकल्पयेत्”—इति ।

यत्तु गौतमेन । “न शारीरोब्राह्मणदण्डः”—इति । तदङ्गभङ्ग-

रूपदण्डनिषेधार्थम् ।

“न त्वङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति

हारीतेनोक्तत्वात् । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “जयाणामपि वर्णानाम-

पहारबध्बन्धक्रिया, विवासनधिकारणं ब्राह्मणस्य”—वति । तदकि-

ञ्चनब्राह्मणविषयम् । तथाच गौतमः । “कर्मविद्योगविस्थापनविवा-

सनाङ्गकरणाद्यवृत्तौ”—इति । अवृत्तिनिर्धनः । धनदानासमर्थं

प्रत्याह मनुः,—

“सचविद्भूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृत्यं कर्मणा गच्छेत् विप्रो दद्याच्चनैश्चनैः”—इति ।

कर्मकरणासामर्थ्यं तु कात्यायन आह,—

“धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।

अशक्तौ बन्धनागारप्रवेशो ब्राह्मणादृते”—इति ।

मनुरपि,—

“स्त्रीवासोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

श्रियिष्ठाविलस्रज्वाद्यैर्विद्याभृपतिमर्दनम्*”—इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्ड्यं विदधाति मनुः,—

“मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

न ब्राह्मणवधात् पापाद्धर्मा विद्यते कश्चित् ।

तस्मादस्य बधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

सप्ताटाङ्को ब्राह्मणस्य मान्यो दण्डो विधीयते ।

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो बधमर्हति ॥

निर्वासनाङ्ककरणे मौण्ड्यं कुर्यान्नराधिपः”—इति ।

अङ्कने च विशेषो नारदेन दर्शितः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च मृपदं कार्यं ब्रह्महण्यग्निराः पुमान्”—इति ।

अङ्कनं न चचियादिषु कर्तव्यम् ।

* विद्यास्य नृपतिवर्जनम्,—इति शा० स० ।

“ब्राह्मणस्यापराधे तु चतुर्विधं विधीयते ।

गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥

इतरेषाम्नु वर्णानामङ्गनं नात्र कारयेत्”—इति ।

न केवलं सभ्यादीनामेव दण्डः, किन्तु जयिनोऽपीत्याह
बृहस्पतिः,—

“निश्चित्य वज्रभिः साद्वं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना साकं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्”—इति ।

जयलोभादिना व्यवहारस्य अन्यथा करणे जयिसहिताः सभ्याः
प्रत्येकं विवादपराजयनिमित्तादर्शनात्* द्विगुणं दण्ड्याः । यदा पुनः
साक्षिणो दोषेण व्यवहारस्यान्यथात्वं, तदा साक्षिणएव दण्ड्या न
सभ्यादय इत्यर्थः । यः पुनर्न्यायितो निर्णीतमपि व्यवहारं मौढ्या-
दधर्म इति मन्यते, तस्यत्याह नारदः,—

“तौरितं चानुग्रिष्टञ्च यो मन्येत विधर्मवित् ।

द्विगुणं दण्डमाख्याय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, विवादपराजयनिमित्तादर्शान्,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

यस्त्वं पापमजित्वा च* पातयेद्विगुणं दमम्”—इति ।

तौरितानुशिष्टयोर्भेदः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः,—

“असत्सदिति यः पक्षः सभ्यैर्वा योऽवधार्यते ।

तौरितः सोऽनुशिष्टसु साचिवाक्यात् प्रकीर्तितः”—इति ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“तौरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्वर्तमानं विद्यान् तद्व्योऽपि वर्त्तयेत्”—इति ।

तत्स्वीकृतत्वादिनिवृत्तिहेतुभावविषयम् । स्त्यादिविषये पुनर्व्यवहारः प्रवर्त्तनीयः । तदाह नारदः,—

“स्त्रीषु राक्षसौ वह्निर्गामादन्तर्वैश्वरातिषु ।

व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामियात्”—इति ।

बलात्कारादिना कृतोऽपि व्यवहारो निवर्त्तनीय इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“बलोपधिविनिवृत्तान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत् ।

स्वीनक्तमन्तरागारवह्निःशत्रुकृतं तथा”—इति ।

कद्वैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारासिद्धिमाह सएव,—

“मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिबालभीतादियोजितः ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

आदिशब्देन दृष्टादिप्रयुक्तव्यवहारो गृह्यते । तथाच मनुः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुनर्जित्वा च तं पापं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† तद्व्योनिवर्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

“मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिवासेन स्वविरेह वा ।

असंबद्धकृतस्यैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पुरराष्ट्रविरुद्धस्य यस्य राज्ञा विवर्जितः ।

असंबद्धो भवेद्वादो धर्मविक्रिस्तदाहृतः”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“राज्ञा विवर्जितो यस्य स्वयं प्रौरविरोधकत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतौनां तथैवच ॥

अन्ये वा ये पुरयाममहाजनविरोधकाः ।

अनादेषास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्णिताः”—इति ।

स्ववाक्यजितस्य तु न पुनर्न्याय इत्याह नारदः,—

“साक्षिसभ्यावसम्मानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

स्ववाचैव जितानान्तु नोक्तः पौनर्भवो विधिः”—इति ।

अन्यानपि निवर्त्तनीयव्यवहारानाह मनुः,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतियहम् ।

यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

परकीयधनस्यात्मीयत्वहेतुभावे याचितकादिना प्राप्तिर्योगः ।

आधमनमाधिः । योगे आधमनं योगाधमनम् । एवं क्रीतमित्यत्रापि

योष्यम् । बभोऽपि,—

“बलादुक्तं बलाद्भुक्तं बलाच्चापि विलेखितम् ।

सर्वान् बलकृतानर्थान् निवर्त्यानाह वै मनुः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उन्मत्तेनैव मत्तेन तथा वाचान्तरेण” वा ।

यद्वृत्तं यत्कृतं वाऽपि प्रमाणं नैव तद्वदेत् ।

यद्वाचः कुरुते कार्यमस्मत्तन्मसाथेवच ।

अकृतं तदपि प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥

गर्भस्यसदृशो ज्ञेयः अष्टमादित्यराष्ट्रिः ।

वाच आषोड्ग्रादृषात् पौगण्ड्येति कथ्यते ॥

परतो व्यवहारज्ञः स्तनः पितरावृते ।

जीवतोर्न स्तनः स्याज्जरायाऽपि समन्वितः ॥

तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः”—इति ।

केषुचित् कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्मात्तन्मसामित्याह हारीतः,—

“दाने वाऽधमने वाऽऽपि धर्म्मार्थं वाऽविशेषतः ।

आदाने वा विमर्गे वा न स्त्री स्मात्तन्मसमर्हति”—इति ।

नारदः,—

“अस्तनः प्रजाः सर्वाः स्तनः पृथिवीपतिः ।

अस्तनः स्तनः म्रिय्य आचार्यं तु स्तनः”—इति ।

अत्रास्तनस्तनव्यवहारनिवर्त्तनं स्तनानुमत्यभावविषयं वेदि-
तयम् । तथाच नारदः,—

“एतान्येव प्रमाणानि भर्त्ता यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥

तत्र दासकृतं कार्यं न कृतं परिच्यते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वादान्तरेण,—इति पाठः प्रतिभाति ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशात् न दासः प्रभुरात्मनः ॥
 पुत्रेण वा कृतं कार्यं यत्सादृश्वन्दतः पितुः ।
 तदप्यकृतमेवाऽऽर्दासः पुत्रश्च तौ समौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न चेचगृहदासानां दानाधमनविक्रयाः ।
 अस्वतन्त्रकृताः सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥
 प्रमाणं सर्वएवैते पश्यानां क्रयविक्रये ।
 यदि स्वं व्यवहारन्ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥
 चेचादीनां तथैव स्वभ्राता भ्रातृसुतः सुतः ।
 निसृष्टाः कृत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छति”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“स्वस्वामिना नियुक्तस्तु धनमस्यापलापयेत्* ।
 कुसीदकृषिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्मतः ॥
 प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभं व्ययोदयम् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वातन्त्र्यं विसंवदेत्”—इति ।

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थं अस्वतन्त्रकृतं नान्यथा कर्तुमर्हं
 तौत्याह मनुः,—

“कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत्† ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनायव्ययपात्रने,—
 इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† कुटुम्बार्थेऽधीनोऽपि,—इत्यादि का० । कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यव-
 हारं समाचरेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तज्ज्ञायं न विचारयेत्”—इति ।

प्रकृतिस्वतन्त्रकृतं कार्यं सिध्यति, नाप्रकृतिस्वकृतम् । तथाच

नारदः,—

“कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्वस्य यो भवेत् ।

तत्कृतं स्यात् कृतं कार्यं नास्वतन्त्रकृतं* कृतम्”—इति ।

स्वतन्त्रप्रकृतिस्वकृतमपि कार्यं कश्चिन्न सिध्यतीत्याह कात्या-

यनः,—

“सुतस्य सुतदाराणां दासीत्वं तनुग्रासने ।

विक्रये चैव दाने च स्वातन्त्र्यां न सुते पितुः”—इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयं कुर्वतो राज्ञः फलं दर्शयति

दृश्यतिः,—

“एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम् ।

वितत्येह† यगो लोके महेन्द्रसदृशो भवेत् ॥

साक्षिणश्चानुमानेन‡ प्रकुर्वन् कार्यनिर्णयम् ।

वितत्येह यगो राजा ब्रह्मस्याप्नोति विष्टपम्”—इति ।

इति निर्णयपादः समाप्तः ।

* न स्वतन्त्रकृतं,—इति का० ।

† वसित्वं,—इति का० ।

‡ विततं च,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिभिश्चानुमानेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

अष्टादशपदोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूपिता ।
अथेदानीमष्टादशपदान्यनुक्रमेण निरूप्यन्ते ।

तत्र दृश्यति:,—

“पदानां सहितस्त्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताधुना ॥

अष्टादानप्रदानानि* धूताङ्गानादिकानि च ।

क्रमशः सम्यक्क्ष्यामि क्रियाभेदांश्च तत्त्वतः”—इति ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन अष्टादानाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते । तत्र
अष्टादानं सप्तविधम् । तदाह नारदः,—

“अष्टं देयमदेयञ्च येन यच्च यथा च यत् ।

दानयज्ञपथर्थाञ्च अष्टादानमिति स्मृतम्”—इति ।

तत्राधमर्णं पञ्चविधमीदृशमष्टं देयमीदृशमदेयमनेनाधिका-
रिणा देयमस्मिन्मये देयमनेन प्रकारेण देयमिति । उत्तमर्णं
द्विविधं, दानविधिरादानविधिश्चेति । तत्र दानविधिपूर्वकलादि-
तरेषां तत्रादौ दानविधिरुच्यते । तत्र दृश्यति:,—

“परिपूर्णं गृहीत्वाऽलं दृष्ट्वा साधु सम्रक्तम् ।

लेख्यारूढं साक्षिमदा अष्टं दद्याद्भुजो सदा”—इति ।

दृष्टेः परिपूर्णत्वं सदृष्टिकमूलद्रव्यपथ्याप्तता । दृष्टिप्रभेदाच्च
दृश्यतिना निरूपिता:,—

“दृष्टिसप्तविधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता ।

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अष्टादानप्रदानानि,—इति पाठः प्रतिभाति ।

वद्विधाऽस्मिन्समाख्याता तत्त्वतस्तथा निबोधत* ॥

कायिका काशिका चैव चक्रवृत्तिरतः परा ।

कारिता च शिखावृद्धिर्भोगसामस्तथैव च ॥

कायिका कर्मसंयुक्ता मासयाद्या तु काशिका ।

वृद्धेष्टद्विचक्रवृद्धिः कारिता तृणिना कृता ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।

गृहात् सोमः सदः चेत्तात्^(१)भोगसामः प्रकीर्तितः”—इति ।

वृद्धेष्ट परिमाणं मनुनोक्तम्,—

“अशीतिभागं गृहीयान्मासि वार्धुषिकः श्रुते”—इति ।

वृद्धर्थं निष्कश्रुते प्रयुक्ते सपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं मासि मासि गृहीयात् । एतत्सबन्धकविषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्षक्रमाच्छतन्दिचिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

मासस्य वृद्धिं गृहीयात् वर्षानामनुपूर्वशः”—इति ।

सप्तम्यकप्रयोगे व्यासः,—

“सबन्धे भाग आशीतः षष्ठो भागः सप्तम्यके ।

निराधाने द्विकश्रुतं माससाम उदाहृतः”—इति ।

यहीदमेदैर्द्वैः परिमाणान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

* तत्त्वतस्तान् निबोधत,—इति का०

(१) सोमोऽत्र गृहवासनिमित्तकं माटकम् । सदः क्षेत्रभवं पक्षादि,—
इति चण्डेश्वरेण व्याख्यातम् ।

“कान्तारगास्तु दशकं सासुद्रा विंशकं शतम्”—इति ।

कान्तारगाः दुर्गमवर्त्मगन्तारः, ते प्रतिमासन्दशकं शतं दद्युः ।
सासुद्रास्तुमुद्रगन्तारः विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायां तु न
नियम इत्याह सएव,—

“दद्युर्वा स्त्रीकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु”—इति ।

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः । सबन्धके अबन्धके सर्वासु जातिषू-
त्तमर्णानुभूतासु स्नाभ्युपगतां वृद्धिं दद्युः । कश्चिदनङ्गीकृताऽपि
वृद्धिर्भवति । तदाह विष्णुः,—

“यो गृहीत्वा स्त्र्यं पूर्वं दास्यामीति च सामकम् ।

न दद्यात्तोभतः पश्चात् स तस्मात् वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

सममेव सामकम् । प्रतिदिनकालावधिमङ्गीकृत्य गृहीतम-
वृद्धिकं धनं यदि न प्राग्ददाति, तदा अवधेरनन्तरकालादारभ्य
वर्द्धतएवेत्यर्थः । कालावधिमनङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य धनस्य षण्मासा-
दूर्द्धं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः,—

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां या त्वनाकारिता कश्चित् ।

अनाकारितमयूर्द्धं वत्सराद्धादिवर्धते”—इति ।

याचितकं गृहीत्वा देशान्तरगमने कात्यायनः,—

“यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते तु सएवाह,—

“कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

कृतोद्धारं, चाशितकमादायेत्यर्थः । अस्तु चाशितकं गृहीत्वा
देशे एव स्थितोऽपि चाशितकं न प्रयच्छति, तं प्रत्याह सएव,—

“स्तद्देशेऽपि स्थितो अस्तु न दद्याद्वाशितः कश्चित् ।

तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिष्कृतां ददापयेत्”—इति ।

ततः, प्रतिवाचनकासादारभ्येत्यर्थः ।

“याच्यमानं न वर्द्धेत चावस्य प्रतिवाचितम् ।

याच्यमानमदत्तञ्चेत् वर्द्धते पञ्चकं गतम्”—इति ।

निक्षेपादावपि सएव,—

“निक्षिप्तं वृद्धिग्रेष्वस्य क्रयविक्रयएवच ।

याच्यमानमदत्तं चेत् वर्द्धते पञ्चकं गतम्”—इति ।

गृहीतपक्षमौख्यनर्पणविषये तु सएव,—

“पक्षं गृहीत्वा यो मौख्यमदत्तैव दिशं प्रजेत् ।

अतुचयस्योपरिष्ठान्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतिवाचितविषयम् । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेन
दर्शितः,—

“पक्षमूल्यं भूतिर्वाप्तो दृष्टो यस्य प्रकल्पितः ।

वृथादानाच्चिकपणं वर्द्धते नाविवक्षितम्”—इति ।

वृथादानं, नटादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आचिकपणं द्यूतद्रव्यम् ।
विवक्षितं अनाकारितम् । पक्षमूल्यस्य वृद्धभावः, प्रवासप्रतिवाचना-
भावे । न्यासस्य तु वृद्धभावः, यथाऽवस्थाने प्रतिवाचनाभावे च ।

अन्यथा कात्यायनवचनविरोधापत्तेः । सम्बन्धोऽपि,—

“न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षिप्ते च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभावे च यदि न स्यात्स्वयं कृता”—इति ।

यथास्थिते निचेपे व्यक्त्यन्यथाकरणरहिते । दातुं योग्यम-
योग्यश्चेति सन्दिग्धे । प्रातिभावे ऋणिप्रत्यर्पणादौ । कात्यायनोऽपि,—

“कर्मासंस्थासवद्युते पक्षमूख्ये च सर्वदा ।

स्त्रीशक्तेषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यगतेषु च”—इति ।

सर्वदेति प्रतियाचनादेः परस्तादप्यकृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः ।
पक्षमूख्ये कात्यायनवचनविरोधः पूर्वमेव परिहृतः । व्यासोऽपि,—

“प्रातिभावं भुक्तबन्धमगृहीतञ्च दिक्षतः ।

न वर्द्धते प्रपन्नः स्यादथ शक्तं प्रतिश्रुतम्”—इति ।

भुक्तबन्धग्रहणं निचेपोपायने यथा वृद्धिर्देया, तथा गोप्यभोगे
वृद्धिर्न देयेत्येवमर्थम् । “भुक्ताधिर्न वर्द्धते”—इति गौतमस्मरणात् ।
अगृहीतं च दिक्षतः,—इति कृतवृद्धापवादः, अकृतवृद्धापवादप्रसङ्गा-
दुक्तः । कृतवृद्धापवादस्य याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“दीयमानं न गृह्णाति नियुक्तं यत्स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापितं तस्याद्वर्द्धते न ततः परम्”—इति ।

प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य परम् ।
वृद्धिद्रव्यभेदानाह याज्ञवल्क्यः,—

“सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिंशद्विगुणा परा”—इति ।

पशुस्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य तैलघृतादेः स्वकृतया
वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परं वर्द्धते । वस्त्रधान्य-
हिरण्यानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च परा वृद्धिः ।

यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् । “द्विगुणं द्विरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा
व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाद्यतमष्टगुणम्”—इति । यच्च
मनुनोक्तम्,—

“धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रमति पञ्चताम्”—इति ।

शदः चेत्रफलं पुष्पमूलफलानि । लवो मेषोर्णाचमरीकेशादिः ।
वाह्यो वलीवर्धतुरगादिः । धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं
नातिक्रामतीति ।

“उक्ताऽप्यष्टगुणा शाके बीजेचौ षड्गुणा स्मृता ।

लवणे कुप्यदमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिका”—इति ।

कुप्यन्मपुसीसकम् । तदेतत्सर्वमधमर्णयोग्यताऽनुसारेण दुर्भिचा-
दिकालवशेन व्यवस्थापनीयम् । देशभेदेनापि परां वृद्धिं दर्शयति
नारदः,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथाऽस्मिंश्च चतुर्गुणम् ।

तथाऽष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठते”—इति ।

देयमृणं वर्द्धमानं चिरकालावस्थितं कचित्रिगुणं कचिच्चतुर्गुणं
कचिदष्टगुणं भवतीत्यर्थः । वशिष्ठोऽपि,—

“वज्रमुक्तिप्रवालानां रत्नस्य रजतस्य वा ।

द्विगुणा दीयते वृद्धिः क्षतकालानुसारिणी ॥

तामायःकांस्यरीतीनाम्नपुणस्सीसकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालास्त्रैरक्षतस्य तु”—इति ।

मुक्तिरिति मुक्ताफलं लक्ष्यते, वज्रमाहचर्यात् । व्यासोपि,—

“शाककार्पासबीजेषौ वट्गुणा परिकीर्तिता ।

वदन्त्यट्गुणान् काले मद्यस्नेहरसासवान्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।

वट्द्विरट्गुणा श्रेया गुडस्य खवणस्य च”—इति ।

यच्च वट्द्विविशेषो न श्रूयते, तच्च दिगुणैव । तथाच विष्णुः ।
“अनुक्तानां दिगुणा”—इति । अयं च वट्पुपरमः सक्तप्रयोगे सक्त-
दाहरणे च वेदितव्यः । तथाच मनुः,—

“कुषीदवट्द्विर्द्वैगुण्यं नात्येति सक्तदाहिता”—इति ।

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुषीदं, तस्य वट्द्विः कुषीदवट्द्विः । द्वैगुण्यं
नात्येति नातिक्रामति । यदि सक्तदाहिता सक्तप्रयुक्ता । पुरुषान्तर-
संक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे, तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां*
प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववत् वर्द्धते । सक्तदाहतेति पाठे
ग्रनैः ग्रनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाऽधमर्णादाहत्य द्वैगुण्य-
मत्येतैति व्याख्येयम् । गौतमोऽपि । “चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य”—
इति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशेन प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमो-
ऽभिप्रेतः । चिरस्थाने,—इति निर्देशाच्छनैः ग्रनैः वट्द्विप्रकरणे द्वैगु-
ण्यातिक्रमोऽभिमतः । उक्तस्य वट्पुपरमस्य कश्चिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाह
वट्स्यतिः,—

* एकग्रपाभ्यां,—इति शा० ।

“दणकाष्ठेष्टकासूचकित्सवर्णास्त्रिवर्णानाम् ।

हेतिपुष्पफलाणाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते”—इति ।

कित्सः सुराद्रव्योपादानभूतो मलविशेषः । चर्म वाणादिनिवारकफलकः । वर्म तनुचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्दृष्टानिवृत्तिरत्यन्तमृद्धाधमर्णविषयः । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः । वसिष्ठोऽपि,—

“दण्डवर्णास्त्रिष्टङ्गाणां मृण्मयानां तथैव च ।

अत्रथा वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“शिखावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलाभं तथैव च ।

धनौ तावत्समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्”—इति ।

तदेवं, परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिमित्यत्र आधेः परिपूर्णत्वनिरूपणप्रसङ्गागता सविशेषा वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र नारदः,—

“अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो दिसक्षणः ।

कृतकासोपनेयस्य यावद्देयोद्यतस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रकृतो गोप्योभोग्यस्तथैव च”—इति ।

गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्यमधमर्णनोत्तमर्णे अधिक्रियते

आधीयते इत्याधिः । कृतकाले आधानकालएवैतद्विषाद्यवध्य-
माधिर्माया मोक्ष्यते, अन्यथा तवैव भविष्यतीत्येवं निरूपितकाले ।
उपरिष्ठात्सेवनीय इत्यर्थः* । यावद्देयोद्यतः, गृहीतधनप्रत्यर्पणावधि-
निरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः, भोग्यः फलभोग्यादिः ।
वृहस्पतिरपि,—

“आधिर्वन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरस्यैव गोप्योभोग्यस्तथैवच ॥

यादृच्छिकः सावधिस्य लेख्यारूढोऽथ साचिमान्”—इति ।

आधिर्नाम बन्धः । स द्विविधः, गोप्यो भोग्यश्च । पुनश्चैकैकशो-
द्विविधः, जङ्गमः स्थावरस्येत्येवं चतुर्विधः । पुनरपि प्रत्येकं द्विविधः,
यादृच्छिकः सावधिस्येति । यावदृणन्तव न ददामि तावदयमाधि-
रित्येवं कालविशेषावधिगूढतया कृतो यादृच्छिकः । कृतकालोप-
नेयः सावधिः । पुनश्च लेख्यारूढः साचिमानिति द्विविधः । भ-
द्राजः प्रकारान्तरेणाधेश्चातुर्विध्यमाह,—

“आधिस्यतुर्विधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तथैवच ।

अर्थप्रत्ययहेतुश्च चतुर्यस्त्राज्ञया कृतः ॥

आवणात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ।

गोप्याधिस्तु परेभ्यः खन्दत्वा यो गोप्यते गृहे ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्यश्च अर्थहेतुः स उच्यते ।

आज्ञाधिर्नामयो राज्ञा संसदि त्वाज्ञया कृतः”—इति ।

* स विनेय इत्यर्थः,—इति शा० ।

आवणं संसदि प्रकाशनम् । आधिग्रहणानन्तरं नाशविकारा-
दयोयथा न भवन्ति, तथा पालनीय इत्याह हारीतः,—

“बन्धं यथा स्थापितं स्थात्तयैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्भतिक्रमात्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“न्यासवत्परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्येत्तथाऽहते ।

भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।

बद्धमूल्यं यच्च नष्टमृणिकं न च तोषयेत् ॥

दैवराजोपघाते च यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्राधिं दापयेद्दृष्टान् सोदयं धनमन्यथा”—इति ।

तथाच व्यासः,—

“दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनां कश्चित् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा नाशमाप्नुयात् ॥

क्षणं दाप्यस्तु तन्नाशे बन्धनान्यमृणं तथा”—इति ।

आधेरसारत्वेऽप्येवमनुसन्धेयम् । तथाच नारदः,—

“रक्षमाणोऽपि यस्त्राधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्योऽथवा कार्यो देयं वा धनिने धनम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्षमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभावा धनी भवेत्”—इति ।

अथमर्थः । आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणात् ग्रहणात् उप-

भोगाद्याधियद्वयसिद्धिः, न चाखिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देश्यमात्रेण ।
तदाह नारदः,—

“आधिसु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरसोभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा”—इति ।

एवं च सति, या स्त्रीकारान्ता क्रिया पूर्वा, सा बलवती; या
पूर्वाऽपि स्त्रीकारादिरहिता, सा न बलवतीत्युक्तं भवति । आधिः
प्रयत्नेन रचमाणोऽपि कालादिवशेन यद्यसारताङ्गतस्तदाऽन्य आधेयः ।
अथ वा धनिने धनं देयम् । आधिसिद्धौ भोगएव प्रमाणमित्याह
विष्णुः—

“दयोर्निश्चितयोराधिर्विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृता”—इति ।

दयोरपि भुक्त्याह दृश्यतिः,—

“चेन्नमेकन्दयोर्बन्धे यद्दत्तं समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत्तस्य तत् तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“तुल्यकाले विमृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरा”—इति ।

भोगाधिगेषे सएवाह,—

“यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।

विभज्याधिः समन्तेन भोक्तव्य इति निश्चयः”—इति ।

दयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“आधिमेकं द्वयोः कृत्वा यद्येका प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं याज्ञं तत्कर्त्ता दण्डभाग्यवेत्”—इति ।

प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । आधिविशेषे दण्डविशेषमाह विष्णुः । “गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्य आधिकृत्वा तस्मादनिर्मा-
च्यान्यस्य यः प्रयच्छेत्स बध्यः । जनां चेत्, षोडशसुवर्णं दण्डः,—
इति । साचिलेख्यसिद्ध्योर्लेख्यसिद्धिर्बलवतीत्याह कात्यायनः,—

“आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाधिकृतं यदा ॥

एकक्रियाविद्वद्भ्यु लेख्यं तत्रापहारकम्”—इति ।

लेख्यसिद्धत्वाविशेषेऽपि स एवाह,—

“अनिर्दिष्टञ्च निर्दिष्टमेकञ्च च विलेखितम् ।

आकाशभूतमादाय अनादिष्टं च तद्भवेत् ॥

यद्यद्यदाऽस्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधातुराधानकाले यद्विद्यमानं धनं निरूपित-
स्वरूपं च, तद्भूतमाधिलेनादिष्टं, तन्निर्दिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतञ्च
धनमाधिलेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति निर्दिशेदिति । निर्दिष्ट-
त्वाविशेषे याज्ञवल्क्यः,—

“आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा”—इति ।

एकमेव चेन्नमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधाय
किमपि गृह्णाति, तच्च पूर्वस्यैव तत्चेन्नभवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे
क्रये च योजनीयम् । शृणादिपूत्तरक्रियायाः प्राबल्यमाह स एव,—

“सर्वस्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया”—इति ।

यद्येकं चेन्नमेकस्याधिं कृत्वाऽन्यस्य विक्रीणीते, तत्राह वसिष्ठः,—

“यः पूर्वोत्तरमाधाय विक्रीणीते तु तं पुनः ।

किमेतद्योर्वलीयः स्यात् प्रोक्तेन बलवत्तरम्”—इति ।

आध्यादीनां यौगपद्येऽप्याह सएव,—

“कृतं यच्चैकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।

त्रयाणामपि सन्देहे कथं तच्च विचिन्तयेत् ॥

अथोऽपि तद्धनं धार्यं विभजेयुर्यथाऽंशतः ।

उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागोनं प्रतिग्रही”—इति ।

एतदाधितोऽप्यधिकर्षिकविषयम् । अणपर्याप्ताधिनाग्रे लाह

नारदः,—

“विनष्टे मूलेनाशः स्यात् दैवराजकृतादृते”—इति ।

बहुमूल्याधिनाग्रे धनिकं समर्पयेदित्युक्तम् । तच्च विशेषमाह

मनुः,—

“मूलेन तोषयेदेनमाधिलेनोऽन्यथा भवेत्”—इति ।

गोप्याधिभोगे लाभहानिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽप्य हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते”—इति ।

अयमर्थः । गोप्यस्याधेः समयातिक्रमेण भोगे सति महत्यपि वृद्धिर्दांतया । सोपकारे सवृद्धिके भोग्याधौ हापिते व्यवहारा-
क्षमत्वं प्रापिते सति न वृद्धिः । गोप्याधिर्विकारं प्रापितः, पूर्वव-
त्कृत्वा देयः । विनष्टस्वेदात्यन्तिकनाशं प्राप्तश्चेत्तन्मूल्याद्विद्वारेणैव
निवेद्यः । गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरित्येतद्वलात्कारभोगविषयम् । अत-
एव मनुः,—

“न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिसुसृजेत्”—इति ।

वचनादिना आधिभोगे भोगानुसारेण लाभद्रव्यस्य नाशमाह
सएव,—

“यः स्वाभिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः”—इति ।

कचिद्विषये मूलद्रव्यनाशेन सह लाभनाशस्य विकल्पमाह
कात्यायनः,—

“अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः”—इति ।

दास्याद्याधौ कर्मफलं वेतनम् । आहितदास्यादिपौडने सए-
वाह,—

“यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणः वात्स्यादन्तेन कर्मभिः* ।

पौडयेत् भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्”—इति ।

आहितस्य द्रव्यस्य स्वल्पनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति”—इति ।

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्यं प्राप्ते सति यद्यकृत-
कालो गोप्याधिर्न मोक्ष्यते, तदा नश्येदधमर्णस्य, धनं प्रयोक्तुः सभ-
वति । कृतकालो गोप्यो भोग्यश्चाधिः सम्प्रतिपन्ने काले यदि न

* वात्स्या दखेन कर्मभिः,—इति का० । मम तु, यस्त्वाधिं कर्म
कुर्वाणं वेणुदखेन कर्मभिः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

मोक्ष्यते, तदाऽधमर्षस्य नश्येत् । अकृतकालः फलभोग्यः कदाचिदपि न नश्यति । द्वैगुण्यनिरूपितकालयोरुपरि चतुर्दशदिवसप्रतीचणं कर्त्तव्यमित्याह व्यासः,—

“हिरण्ये दिगुणीभूते पूर्णकाले कृतावधौ ।

बन्धकस्य धनस्त्रामी द्विसप्ताहं प्रतीचते ॥

तदन्तरा धनं दत्वा क्षणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

नन्वाधेः खल्वनिवृत्तेः खलोत्पत्तेः कारणं नास्ति, विषयोऽपि नास्ति । मैवम् । न केवलं दानादिरेव खल्वनिवृत्तिकारणम्, प्रति-
ग्रहादिरेव खलापत्तिकारणम् ; किन्तु द्वैगुण्यनिरूपितकालप्राप्तौ
द्रव्यादीनामपि तस्य याज्ञवल्क्यवचनेनैव क्षणिधमिनोरात्यन्तिक-
खल्वनिवृत्तिखलोत्पत्तिकारणत्वावगमात् । न च मनुवचनविरोधः,
तस्योक्तकालभोग्याधिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु बृहस्पतिना दशाह-
प्रतीचणमुक्तम्,—

“पूर्णावधौ सान्तस्त्रामे बन्धस्त्रामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे तु क्षणी मोक्षितुमर्हति”—इति ।

तदस्त्रादिविषयम् । हिरण्ये दिगुणीभूते,—इति व्यासेन विशेषो-
पादनात् । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिर्दिगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथाऽवधेः ।

आवेदयेद्दृणिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम्”—इति ।

तद्भोगमात्रविधिपरम्, न पुनः खलापत्तिपरम् । यदा तु
सान्तस्त्रामे धने बन्धस्य तथैवावस्थितस्य मोचनात् प्राग्व्यक्तस्य
मरणादिर्भवेत्, तदा किं कार्यमित्यपेक्षितमाह बृहस्पतिः,—

“हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यन्तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु दद्याद् जनसंसदि ।

क्षणानुरूपं परतो गृहीत्वाऽन्यत्तु वर्जयेत्”—इति ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते पञ्चादाधिमोक्षणादर्वागधमर्णिके मृते नष्टे कुचचिद्धते चिरकालमविज्ञाते सति, आधिकृतं द्रव्यं ससाक्षिकं विक्रीय चरितानुरूपं द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तं गृहीत, ततोऽवशिष्टं वर्जयेत् राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । तथाच कात्यायनः,—

“आधाता यच्च नष्टः स्यात् धनी बन्धं निवेदयेत् ।

राज्ञा ततः स विख्यातो विक्रेय इति धारणा ॥

सट्टद्विकं गृहीत्वा तु श्रेष्ठं राजन्यथार्पयेत्”—इति ।

राज्ञे समर्पणञ्च ज्ञात्याद्यभावविषयम् । तत्सङ्गावे तथैव समर्पणस्य न्याय्यत्वात् । अन्यत्तु वर्जयेदित्यनेन धनद्वैगुण्येऽप्यकृतकालावधिकाधौ धनिकस्यास्वामित्वमवगम्यते । धनद्वैगुण्ये स्वत्वप्रतिपादकं चाज्ञवल्क्यवचनं समानाधिविषयम्* । अतएव, न्यूनं अधिके च बन्धे आधिनाशो नास्ति, किन्तु द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव राज्ञा दाप्य इत्याह चाज्ञवल्क्यः,—

“चरिचबन्धकृतं सट्टञ्चा दापयेद्धनम् ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं दापयेत् ततः”—इति ।

चरित्रं शोभनाचरितं स्वच्छाश्रयत्वम् । तेन यत् बन्धकं, चरिचबन्धकम् । तेनाधिकेन यद्द्रव्यमात्मसात् कृतं पराधीनं वा कृतं, तच्च

* समांशाधिविषयम्,—इति शा० ।

रिचबन्धककृतम् । अथवा चरिचमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव बन्धकं चरिचबन्धकम् । तेन यद्रव्यमात्मसात्कृतं, तत्सदृष्टिकमेव दापयेत्, न तु धनद्वैगुण्येऽप्याधिनाशः । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः । तेन कृतं सत्यङ्कारकृतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं, न तु लाभान्नाशः* । अथमभिप्रायः । बन्धकार्पणसमय एव मया द्विगुणमेव द्रव्यं दातव्यं नाधिनाशः इति नियमे कृते, तदेव द्विगुणभूतं दातव्यं नाधिनाशः इति । क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते समर्पितं, तत्सत्यङ्कारकृतम् । तत्राङ्गुलीयकादि गृहीत्वा व्यवस्थामतिक्रामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् । इतरस्येदङ्गुलीयकादिकमेव त्यजेत् । वस्त्राधौ नियममाह प्रजापतिः,—

“यो वै धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाऽऽधिलिखितं पूर्वञ्चापि समर्पयेत्”—इति ।

यद्वन्धकस्वामिनि धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धनेन परं धनिकान्तरमाधिं नयेत्, न त्वधिकेन । अयं वस्त्राधिर्धनस्य द्वैगुण्ये सति । सम्प्रतिपत्तौ तु द्वैगुणादवागपि द्रष्टव्यः ।

अथाधिमेाचनम् ।

तत्र दृष्टव्यतिः,—

“धनं मूलीकृतं दत्त्वा यदाऽऽधिं प्रार्थयेद्गृणी ।

तदेव तस्य मोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभागधनी”—इति ।

* लाभान्नाशः,—इति का० ।

मूलीकृतमधमर्णेन देयं धनम् ; वस्तुभोग्याधौ मूलमात्रं, गो-
प्याधौ तु सट्टिकम् । यदा तद्वत्वा ऋणी आधिं प्रार्थयते, तदा
धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाग्यवेदित्यर्थः । तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“उपस्थितस्य मोक्तव्यः आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्”—इति ।

धनप्रयोजकसन्निहिते सति तदाप्तहस्ते सट्टिकं धनं निधाय
स्वीकृतमाधिं गृहीयात् । भोग्याधिस्तु मूलमात्रं दत्वा फलकालान्ते
मोक्तव्य इत्याह व्यासः,—

“फलभोग्यं पूर्णकालं दत्वा द्रव्यन्तु सामकम्”—इति ।

सममेव सामकम् । मूलमात्रं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति ।
आधिनाशनिबन्धनत्वे वैगुण्यादिकालादर्वागेव आधिर्मीक्तव्यः ।
तथाच सएव,—

“अतोऽन्तरा धनं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिं द्विगुणादूर्द्ध्वं मोचयेदधमर्णिकः”—इति ।

तद्वैगुण्यादूर्द्ध्वं, अर्वाक् द्विसप्ताहान्मोचयेदित्येवमपरम् । अन्यथा,
आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधापत्तेः । यदि
प्रयोजकसन्निहिते तत्कुले धनग्रहीतारो न सन्ति, यदि वाऽऽधि-
विक्रयेण धनादित्सा स्यादधमर्णस्य, तत्र यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदट्टिकः”—इति ।

अणदानेच्छाकाले यत् तस्याधेर्मूल्यं, तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्तत ऊर्ध्वं न वर्द्धते इति । भोग्याधिविषये कश्चिदिशेषमाह वृहस्पतिः,—

“चेचादिकं यदा भुक्तमत्यन्तमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाऽऽधिं प्राप्नुयादृणी”—इति ।

तेन प्रविष्टे सोदये द्रव्ये त्वयैतन्मोक्तव्यमित्येवं परिभाष्य यदा चेचादिकमादध्यात्, तदा भोगेन चेचार्यव्ययसहितसप्तद्विकधनप्रवेशे सति आधिमादद्यादधमर्ण इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदाऽखिलम् ।

मोक्ष्यआधिसदुत्पक्षे प्रविष्टे द्विगुणे धने”—इति ।

अयमेव क्षयाधिरित्युच्यते लोकैः । यत्र तु वृद्धार्थेव भोग-इति परिभाषते, तत्र भोगेनाधिकधनप्रवेशे यावन्मूलदानं नाधि-मोक्तव्यः ।

“परिभाष्य यदा चेचं तथा तु धनिके ऋणी ।

त्वयैतदुत्तलाभेऽर्थे भोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यन्वया मम”—इति ।

अणग्रहणकाले धनद्वैगुणानन्तरं भोगः । मूलमात्रं दत्त्वाऽधमर्णो बन्धनं प्राप्नोति । धनी च ऋणं मूलमात्रं न गृह्णीयात् । किन्तु पूर्णे वर्षे समग्रद्विपर्याप्ते धने प्रविष्टे सति धनिनो मूलमात्रं देयम् । ऋणिनो बन्धलाभ इति । परस्परानुमतौ तु वृद्धपर्याप्त-भोगेऽपि मूलमात्रदानेनैवाधिलाभः इत्यर्थः । परिभाषितकालैक-देशेनैव समग्रद्विपर्याप्तवर्षप्रवेशे स एवाह,—

“यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभागधनी ।
 क्षणी न लभते बन्धं परस्परमतं विना”—इति ।
 इत्याधिविधिः ।

अथ प्रतिभूः ।

तत्र वृहस्पतिः,—

“दर्शने प्रत्यये दाने क्षणे द्रव्यार्पणे तथा ।
 चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥
 आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।
 दाताऽहमेतद्रविणमर्पयामीति सापरः”—इति ।

अहमेव तदीयं धनमर्पयामीति ब्रवीतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभुवः

इत्यमाह सएव,—

“दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् ।
 निबन्धं वाहयेत् तत्र नैव राजकृतादृते”—इति ।

निबन्धं क्षणं वाहयेत् धनिनं प्रापयेत् । यस्तु न दर्शयति, तं

प्रत्याह मनुः,—

“द्यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् दर्शनायेह मानवः ।
 अदर्शयन्स तं तत्र प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्”—इति ।

दर्शनाय कालं दद्यादित्याह वृहस्पतिः,—

“नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी ।
 देशानुरूपतः पचं मासं सार्द्धमथापिवा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“नष्टस्यान्वेषणार्थं देयं पचचयं परम् ।

यद्यसौ दर्शयेत्तस्य मोक्षव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

कालेऽप्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् ।

स तमर्थं प्रदायः स्यात्प्रेते चैवं विधीयते”—इति ।

दानप्रत्ययप्रतिभुवोः कृत्यमाह नारदः,—

“अणिव्यप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाऽथ हापिते ।

प्रतिभूस्तु चणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा”—इति ।

अप्रतिकुर्वत्सु बन्धनदार्ढ्येन अददत्सु । प्रत्यये ज्ञापिततद्दि-
श्वामेऽपगते । धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यमाह सएव,—

“विश्वासार्थं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।

प्रापणौयस्तदा तेन देयं वा धनिनां धनम्”—इति ।

आधिप्रत्यर्पणप्रतिभुवं प्रत्याह सएव,—

“खादको वित्तहीनश्च लग्नको वित्तवान् यदि ।

मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति”—इति ।

खादको बन्धभक्षकः, लग्नकः प्रतिभूः । स तु वृद्धिं दातुं नार्हति ।
खादकादप्यत्र, मूलेन तोषयेदिति वचनात् तन्मूल्यमात्रमेव* देयम् ।
एवमितरेषां प्रतिभुवामपि देयद्रव्यविधयो द्रष्टव्याः । प्रतिभूर्पाञ्च-
इति प्रकृतमाह कात्यायनोऽपि,—

“दानोपस्थानवादिषु विश्वासग्रपथाय च ।

लग्नकं कारयेदेवं यथायोगं विपर्यये”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलेन तोषयेदिति वचनात् मूलमात्र-
मेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थानं दर्शनम् । व्यासोऽपि,—

“लेख्ये कृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।

मृहीतबन्धोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा”—इति ।

प्रतिभूर्ग्राह्य इति शेषः । प्रतिभूमरणे व्यवस्थामाह याज्ञ-

वल्क्यः,—

“दर्शनप्रतिभूर्धनं मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः”—इति ।

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा मृतः, तदा तयोः पुत्राः प्राति-
भावायातं पितृकृतमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्मृत-

स्तत्पुत्रा ऋणं दद्युः । तत्पौत्रपुत्रैरपि मूलमेव* देयं, न वृद्धिर्देया ।

तथाच व्यासः,—

“ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभावागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः”—इति ।

तत्सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ । वृहस्पतिः,—

“आद्यौ तु वितथे दाथौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा”—इति ।

आद्यौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ, वितथे अहमेनं दर्शयिष्यामि असौ
साधुरित्येवं विधयोर्वाक्ययोः मिथ्यात्वे राज्ञा दाथौ । उत्तरौ दान-
र्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ विसंवादे दाढ्यादिना धने ऋणिकेन अप्रति-
दत्ते दाथौ । तयोरभावे तत्सुतौ दाथौ । प्रत्ययप्रतिभूवत्प्रमाण

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलमेव,—इति पाठः प्रतिभावि ।

प्रतिभूरेव दाप्यो न तत्पुत्रः त्रिवादप्रतिभूक्तसाधितं धनं दण्ड्य
दाप्यः। तदभावे तत्पुत्रोऽपीत्याह व्यासः,—

“विप्रत्यये लेख्यदिव्ये दर्शने वाऽकृते सति।

अप्यं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्रन्तेषां न दापयेत् ॥

दानवादप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा”—इति।

यत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ बन्धकं गृहीत्वा प्रातिभाष्यमङ्गीकृतः,
तत्र विशेषमाह कात्यायनः,—

“गृहीत्वा बन्धकं यच्च दर्शनस्य स्थितो भवेत्।

विना पित्रा धनं तस्माद्दाप्यस्तस्य अप्यं सुतः”—इति।

अनेकप्रतिभूदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वहवः सूर्यदि स्वाग्नेर्दद्युः प्रतिभुवो धनम्।

एककायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथा रुचिः”—इति।

*एकस्मिन् प्रयोगे द्वौ वहवो वा प्रतिभुवः, तदप्यं विभज्य स्वाग्नेन
दद्युः। एककायाश्रितेषु यं पुरुषं धनिकः प्रार्थयेत्, स एव हस्तं
दद्यात् नाग्रतः। एककायाधिष्ठितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरङ्गतः, तदा
तत्पुत्रोऽपि दद्यात्। मृते तु पितरि पुत्रः पित्रंशमेव दद्यात्, न
हस्तम्। तथाच कात्यायनः,—

“एककायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते।

प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशन्तु मृते तु सः”—इति।

प्रातिभाष्यापेक्षया दण्डमाह पितामहः,—

“यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैव तु पृच्छति।

* अत्र, यदि,—इति भवितुमुचितम्।

धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥

कुर्याच्च प्रतिभुर्वादं कार्यं चार्थेऽर्थिना सह ।

सोपसर्गस्तदा दण्डो विवादात् द्विगुणं दमम्”—इति ।

अत्र प्रतिक्रियाविधिः । तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिभुर्दापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्भवेत्”—इति ।

धनिकेन पीडितः सन् प्रतिभुस्तत्सुतोवा जनसमचं राज्ञा यद्वनं
दापितस्तद्द्विगुणमृणिकः प्रतिभुवे दद्यात् । यदाह नारदः,—

“यं चार्थं प्रतिभुर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकः स्वप्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

कदा हि द्विगुणं दद्यादित्यपेक्षिते आह कात्यायनः,—

“प्रतिभायं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

चिपचात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लभ्यमर्हति”—इति ।

द्विगुणं हिरण्यविषयम् । पश्चादौ तु विशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा”—इति ।

प्रातिभाये निषेधानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा ।

निरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कश्चित् ॥

नैव रिक्तो न मित्रं वा न चैवात्यन्तवासिनः ।

राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

जीवन् वाऽपि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्तकः ॥

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति”—इति ।

सन्दिग्धोऽभिग्रस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“भ्रातृणामय दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृष्टं साक्ष्यं अविभक्ते न तु स्मृतम्”—ति ।

नारदोऽपि,—

“साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम्”—इति ।

अस्त्रतन्त्रेषु धनप्रयोगनिषेधमाह याज्ञवल्क्यः,—

‘ नस्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रयच्छेच्च कचिद्वनम् ।

दत्तञ्च लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं तु यद्वनम्”—इति ।

अथर्णाग्रहणधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रच्छन्नं साधयन्नर्थं स वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छेत् दण्ड्यो दाप्यञ्च तद्वनम्”—इति ।

अस्यार्थः । अधमर्णेनाभ्युपगतं साक्ष्यादिभिर्भावितं वा धर्मादि-
भिरूपायैः साधयन् राज्ञा न निवारणीयः । यदि तु पापात्तदा
दृश्यति,—

“धर्मापधिबलात्कारैर्गृहसम्बोधनेन* च”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । संम तु, संरोधनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मादीन् स्वयमेवाह,—

“सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्याऽनुगमेन च ।
 प्रायेणाथ ऋणी दाप्यो धर्म एवमुदाहृतः ॥
 क्लृप्ता याचितं चार्थमानीय ऋणिकात् धनी ।
 अन्वाहितं समाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥
 यदा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
 ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥
 दारपुत्रपशून् बध्वा कृत्वा द्वारोपरोधनम् ।
 यचणं दाप्यतेऽर्थन्तु तदाचरितमुच्यते”—इति ।

मनुरपि धर्मादीनुपायान् दर्शयति,—

“धर्मेण व्यवहारेण ऋलेनाचरितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च”—इति ।

धर्मादयस्त्रयोपायाः पुरुषापेक्षया प्रयोक्तव्याः । तदाह कात्या-

यनः,—

“राजा तु स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
 रिक्थिनं सुहृदं वाऽपि क्लृप्तेनैव प्रदापयेत् ॥
 वर्णिकाः कर्षिकाः चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः ।
 देशाचारेण दाप्याः सुदुष्टान् सम्पीड्य दापयेत्”—इति ।

दापने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।
 दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्”—इति ।

समानजातीयेषु धनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमात् धनं

दाप्यः, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । साधयितुमग्रतः धनिकं
प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञाऽधमर्णिकोदाप्यः साधितादृशकं शतम् ।

पञ्चकन्तु शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः”—इति ।

प्रतिपन्नस्यार्थस्य राजा दशमांशमधमर्णिकादृष्टरूपेण गृही-
यादुत्तमर्णादिंशतितमं भागं दृष्ट्यर्थं गृहीयादित्यर्थः । अधनिक-
च्छणादानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातिं परिचीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिचीणः शनेर्दाप्यो यथोदयम्”—इति ।

ब्राह्मणग्रहणमुक्तगृजात्युपलक्षणार्थम् ।

“कर्मणाऽपि समं कार्यं धनिकं वाऽधमर्णिकः ।

समोऽप्यगृजातिस्तु दद्यात् श्रेयांस्तु तच्छनैः”—इति स्मरणात् ।

नारदोऽपि,—

“अथ शक्तिविहीनश्चेदृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम्”—इति ।

दुष्टाधमर्णिकं प्रत्याह मनुः,—

“क्षणिकः सधनोयस्तु दौरात्स्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा द्विगुणो दमः”—इति ।

सन्दिग्धेऽर्थे क्षणग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिर्दण्डसेत्याह बृहस्पतिः,—

“अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धार्थं प्रवर्त्तते ।

प्रसङ्ग स प्रवेशः स्यात्सर्वोऽप्यर्थो न सिध्यति”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

पीडयेन् धनौ यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थात्स ह्येते तत्समं प्राप्नुयात् दमम्”—इति ।

यस्त्वधमर्णस्तत्तमर्णसकाशात् व्यवहारार्थं धनं गृहीतवान्, स तस्यैव धनं दद्यात्, नान्येषाम् । तदाह कात्यायनः,—

“यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्रव्यमृणिकेणैव दातव्यं तस्य नान्यथा”—इति ।

निर्धनाधमर्णविषये ऋणप्रतिदानप्रकारमाह भारद्वाजः,—

“ऋणिकस्य धनाभावे देयोऽन्योऽर्थस्तु तत्तन्मात् ।

धान्यं हिरण्यं सौहं वा गोमहिष्यादिकं तथा ॥

वस्त्रं भूदांसवर्गञ्च वाहनादि यथाक्रमम् ।

धनिकस्य तु विक्रीय प्रदेयमनुपूर्वशः ॥

चेन्नाभावे तथाऽऽरामस्तस्याभावे ह्यक्रयः ।

द्विजातीनां गृह्णाभावे कालहारो विधीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत्”—इति ।

अथमर्थः । प्रतिदानकाले धनासम्पत्तिवशात्सवृद्धिकमूलदाना-
शक्तोऽधमर्णः ऋणस्य चिरन्तनत्वं परिहरतो धनिकस्य समानार्थ-
क्रियां लेख्यादिरूपां पुनः कर्तुमिच्छेत्, स निष्पन्नां वृद्धिं दत्त्वा
करणं परिवर्त्तयेत् ; पुनर्लेख्यादिक्रियां वर्त्तमानवत्सरादिचिह्नितां
कुर्यादिति । यः पूर्वनिर्जितवृद्धिं दातुमसमर्थः, स तु तां मूलत्वे-
नारोपयेत् । तदाह सएव,—

“अदर्शयित्वा तथैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

यावती सम्भवेद्वृद्धिः तावती हातुमर्हति”—इति ।

हिरण्यमदर्शयित्वा निर्जितां वृद्धिमदत्वा तत्रैव लेख्ये परि
वर्त्तयेत् । यस्तु ऋणप्रतिदानकाले सवृद्धिकं मूलं दातुं न शक्नोति,
तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्तर्णिको धनम्”—इति ।

लेख्यासन्निधाने विष्णुः । “असमयदाने लेख्यासन्निधाने चोत्त-
मर्णस्य लिखितं दद्यात्”—इति । नारदोऽपि,—

“गृहीतोपगतं दद्यादृणिकात् वृद्धिमाप्नुयात् ।

यदि वा नो परिलिखेदृणिना चोदितोऽपि सन् ॥

धनिकस्यैव वर्द्धेत तथैव ऋणिकस्य च”—इति ।

यस्तु ऋणापाकरणं न करोति, तस्य प्रत्यवायः पुराणोऽपि
दर्शितः,—

“तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् धियते* यदि ।

तपस्यैवाग्निहोचक्ष सर्वं तद्वृत्तिने भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

स तस्य दासोभूत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे”—इति ।

उद्धारादिकं दातुमर्ह्येतया स्थितम् । नारदोऽपि,—

“याच्यमानं न दद्यात्तु ऋणमाधिप्रतिग्रहम् ।

तद्वचं वर्द्धयेत्तावत् यावत्कोटिग्रतं भवेत् ॥

* ऋणं नोभियते,—इति शा० ।

ततः कोटिग्रते पूर्णे दाननष्टेन* कर्मणा ।

अथः खरोवृषोदासो भवेज्जन्मनि जन्मनि”—इति ।

प्रतिदातुः कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दत्तार्हे पाटयेत्तेष्वं शुद्धे चान्यत्तु कारयेत् ।

साक्षिणं स्थापयेद्यद्वा दातव्यं वा ससाक्षिकम्”—इति ।

ससाक्षिकमृणं पूर्वसाक्षिसमचमेव दातव्यम् । पूर्वसाक्षिणामसम्भवे
साक्ष्यन्तरसमचमेव दातव्यमिति । नारदोऽपि,—

“लेख्यं दत्त्वा षण्णी शुद्धोत्तदभावे सुतैरिति” ।

†अल्पकालमदीर्घकालमृणं याच्यमानसमनन्तरमेव देयम् ।
सावधित्वेन कृतं तु पूर्णे त्वधौ सान्तलाभं संश्रवे । धनिकर्षिकयो-
रेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवमिति† । षण्णप्रतिदातृनाह दृश्यतिः,—

“याच्यमानाय दातव्यमल्पकालमृणं कृतम् ।

पूर्णेऽवधौ सान्तलाभमभावे च पितुः कश्चित्”—इति ॥

अनन्तरं षण्णग्रहणं तस्य पितुरभावे पितृकृतमृणं सुतैरवश्यं
दातव्यम् । अवश्यं दातव्यमित्यत्र हेतुमाह नारदः,—

* वार्धे नष्टेन,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, “अल्पकालमृणं देयं याचितं समन-
न्तरम् । पूर्णेऽवधौ सावधौ तु सान्तलाभं विनिर्दिष्टेत् । धनिकर्षि-
कयोरेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवम्”—इति । अल्पकालमदीर्घ-
कालमृणं याच्यमानसमनन्तरमेव देयम् । सावधित्वेन कृतन्तु पूर्णे
अवधौ सान्तलाभं देयम् । इति पाठोभवितुमर्हति, अन्योवा कोऽ-
प्येवं विधः पाठः स्यात्,—इति प्रतिभाति । परं सर्वत्र दर्शनादर्श-
नमप्येव पाठोमूले रक्षितः । एवं परत्र ।

‡ इत्य मेव पाः सर्वत्र ।

“इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तममृणाधममृणाभ्यां मामयं मोक्षयिष्यति ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः ।

च्छणात्पिता मोक्षणीयो यथा न नरकं व्रजेत्”—इति ।

उत्तममृणं, “जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ह्येवान् जायते”—
इति श्रुतिप्रतिपादितमृणम् । अधममृणं परहस्तात् कुसीदविधिना
गृहीतम् । कात्यायनोऽपि,—

“गृणान्तु सूनुभिर्जातैः दानेनेवाधमादृणात् ।

विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान्”—इति ।

जातेनेत्यभिधानाच्च जातमात्रस्य च्छणमोक्षनेऽधिकारः, किन्तु
प्राप्तव्यवहारस्येत्याह सएव,—

“नाप्राप्तव्यवहारस्तु पितर्युपरते कश्चित् ।

कास्ते तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा”—इति ।

कश्चिद्विद्यमानेऽपि पितरि सुतैर्देयमित्याह सएव,—

“विद्यमानेऽपि रोगार्त्तं स्वदेशात्प्रोषिते तथा ।

विंशात्संवत्सराद्देयमृणं पिबेद्यतं सुतैः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैः च्छणं देयं विभावितम् ।

जात्यन्वपतितोन्मत्तचयश्चित्रादिरोगिणः”—इति ।

च्छणदाने अधिकारिणं पुत्रं दर्शयति कात्यायनः,—

“च्छणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवम् ।

द्रविणार्हंश्च धूर्यश्च नान्यथा दापयेत्सुतम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथाऽग्रतः ।

विभक्तो वाऽविभक्तो वा यो वा तामुद्वहेद्गुरम्”—इति ।

विभागोत्तरकाणं पित्रा यदृणं कृतं, तत्केन देयमित्यपेक्षिते आह

कात्यायनः,—

“पितृणां विद्यमानेऽपि न च पुत्रो धनं हरेत् ।

देयं तद्धनिके द्रव्यं मृते गृह्णंस्तु दाप्यते”—इति ।

पित्रादिहृतर्णसमवाये दानक्रममाह बृहस्पतिः,—

“पित्र्यमादावृणं देयं पश्चादात्मीयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा”—इति ।

पैतामहमृणं सममेव देयम् । तथाच सएव,—

“ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं च याचितम् ।

पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च”—इति ।

तत्सुतस्यागृहीतधनस्य प्रपौत्रस्य । एतदेव अभिप्रेत्य नारदः,—

“ऋणादव्याहतं प्राप्तं पुत्रैर्यज्जर्णमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्त्तते”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“पित्रभावेऽपि दातव्यमृणं पौत्रेण यत्नतः ।

चतुर्थेन न दातव्यं तस्मात्तद्विनिवर्त्तते”—इति ।

देयमृणमनेन देयमित्यस्मिन्काले देयमित्येतत्तितयं याज्ञ-

वल्क्य आह,—

“पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिमुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्क्ष्यं देयं निऋवे साचिभावितम्”—इति ।

अदेयमृणमाह बृहस्पतिः,—

“सौराचिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभायं दण्डशुक्तं श्रेष्ठं यत्तन्न दापयेत्”—इति ।

सुरापानार्थं यत्कृतं तत्सौरम् । द्यूतपराजयनिमित्तकं आचि-
कम् । वृथादानं धूर्त्तादिभ्यो यत्तु दत्तम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयोः
स्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम्,—

“लिखितं मुक्तकं वाऽपि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रियै दत्तं विद्यात्कामकृतं नृणाम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्व्यं विनाशश्च ।

उक्तं तुष्टिकरं तत्तु विद्यात्क्रोधकृतं तु तत्”—इति ।

मुक्तकं लेखनरहितम् । प्रातिभायं दर्शनप्रातिभाव्यागतम् । तथाच
मनुः,—

“प्रातिभायं वृथादानमाचिकं सौरिकञ्च तत् ।

दण्डशुक्लावशिष्टञ्च न पुत्रो दातुमर्हति”—इति ।

दर्शनप्रातिभाव्ये तु नैष विधिः स्यात् ।

“दण्डो वा दण्डश्रेष्ठं वा शुक्तं तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्” ।

कुटुम्बार्थं पितृव्यादिना कृतमृणं गृही दद्यादित्याह बृहस्पतिः,—

“पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासश्रित्यानुजीविभिः ।

यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“श्रित्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेथ्यकृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोस्तुच्छिन्नं दातव्यं तत्कुटुम्बिना”-इति ।

श्रित्योऽत्र विद्यार्थी । श्रित्यग्रास्त्रार्थी अन्तेवासी । उत्च्छिन्नम-
सन्निधानादिना स्वानुज्ञां विनाऽपि कृतमृणम् । कात्यायनोऽपि,—

“प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दासस्त्रीभ्रातृश्रित्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा पिता”-इति ।

भृगुरपि,—

“च्छ्रणं पुत्रकृतं पित्रा शोध्यं यदनुमोदितम् ।

सुतच्छेदेन वा दद्यान्नान्यत्तद्दातुमर्हति”-इति ।

नारदोऽपि,—

“पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय च”-इति ।

कुटुम्बव्यतिरिक्तवर्णविषये याज्ञवल्क्यः,—

“न योषित्यतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादृणं कुटुम्बार्थी न पतिः स्त्रीकृतं तथा”-इति ।

न पुत्रेण कृतं पितेत्यस्य कचिदपवादमाह बृहस्पतिः,—

“कृतं वा यदृणं कच्छं दद्यात्पुत्रेण तत्पिता”-इति ।

अत्र पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणार्थम् । पितृग्रहणञ्च प्रभोरुप-
लक्षणार्थम् । तथाच कात्यायनः,—

“कुटुम्बार्थमग्नौ तु गृहीतं व्याधिनाऽथवा ।

उपस्रवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत् ॥

कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्येषु यत्कृतम् ।

* इत्यमेवं पाठः सर्वत्र । मम तु, दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः”—इति ।

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोपगौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया”—इति ।

योषित्पत्या कृतमृणं न दद्यादित्यस्यापवादमाह नारदः,—

“दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा सुमूर्षुणा ।

या वा तद्वक्ष्यमादद्याद् यतो ऋक्यमृणं ततः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति”—इति ।

अप्रतिपन्नमपि तद्वक्ष्यग्रहणे स्त्रिया देयमित्याह कात्यायनः,—

“ऋणे कृते कुटुम्बार्थं भर्तुः कामेन या भवेत् ।

दद्युः तद्वक्ष्यनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि”—इति ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं कृतमृणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन् प्रोषिते
तद्वक्ष्यनः सर्वे दद्युः । नारदोऽपि,—

“पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वम्वक्ष्यनः”—इति ।

अनेकऋणदाहसमवाये याज्ञवल्क्यः,—

“रिक्थग्राही ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैवच ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः”—इति ।

यो यदीयं द्रव्यं ऋक्थरूपेण गृह्णाति, स तत्कृतमृणं दाप्यः ।

तदभावे तु रागादिवशाद्दयो यदीयां भार्यां गृह्णाति, स तत्कृतमृणं

दायः । तदभावे अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्र ऋणं दायः । पुत्रहीनस्य ऋण्यनः ऋणं दायाः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव दायः ।

नन्वेतेषां समवाय एकदाऽनुपपन्नः । पुत्रे सत्यन्यस्य ऋण्यपाह्नत्वा-
सम्भवात् । न च पुत्रे सत्यपि पितृभ्रात्रोः ऋण्यहारित्वमिति वाच्यम् ।

“न भ्रातरो न पितरः पुत्रे तदृक्यहारिणः ।

यतो ऋण्यहरा एते पुत्रहीनस्य ऋण्यनः”—इति

पुत्रे सति ऋण्यपाह्नित्वात्सत्यत्वात् । योषिदृपाह्नित्वमपि न
सम्भवति,

“न द्वितीयस्य साध्वीनां कचिद्गर्भोपदिश्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः,—इत्येतदप्यनर्थकम् । ऋ-
ण्यपाही ऋणं दायः,—इत्यनेनैकार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य ऋण्यनः,—
इत्येतदपि । पुत्रस्य ऋण्यपाहिण्येव ऋण्यपाकरणाधिकारस्य ऋण्य-
पाही ऋणं दाय इत्युक्तत्वात्,—इति ।

तदेतदसङ्गतम् । सत्यपि क्लीवादिषु पुत्रेभ्यन्यायवर्तिषु वा
सर्वेषुपुत्रेषु पितृभ्रातृणां ऋण्यपाह्नित्वसम्भवात् । क्लीवादीनां
ऋण्यपाह्नित्वाभावं मनुराह,—

“अर्जुनो क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

सर्वेषुपुत्रस्यान्यायवृत्तस्य ऋण्ययोग्यतां गौतम आह । “तथा
सर्वेषुपुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभेतैकेषाम्”—इति । अतः पुत्रे सत्यपि
ऋण्यपाही अन्यः सम्भवति । योषितृपाही शास्त्रनिषिद्धोऽप्यतिक्रा-
न्तनिषेधः सम्भवत्येव । तदाह नारदः,—

“परपूर्व्याः स्त्रियस्त्रय्याः सप्त प्रोक्तावयाक्रमम् ।
 पुनर्भूस्त्रिविधास्त्रासां स्त्रैरिणी च चतुर्विधा ॥
 कन्यैवास्ततद्योनिर्या पाण्डिगृहणदूषिता ।
 पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥
 देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाहसाऽन्यसौ सा द्वितीया प्रकीर्णिता ॥
 असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्णिता ॥
 स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामात्ममाश्रयेदन्यं प्रथमा स्त्रैरिणी तु सा ॥
 कौमारं पतिसुत्सृज्य त्वन्यं पुरुषमाश्रिता ।
 पुनः पत्युर्मृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्णिता ।
 मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या ।
 उपगच्छेत्परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्णिता ॥
 प्राप्तादेशा धनक्रीता चुत्पिपासाऽऽतुरा च या ।
 तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्णिता ॥
 अन्तिमा स्त्रैरिणीणां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
 षष्ठं तथोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाधितः”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“या तु सम्बन्धनैव स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्रयेत् ।
 सोऽस्यादद्यादृणं भर्त्तुस्तृजेद्वा तथैव ताम्”—इति ।

तदाश्रितभ्रात्रादिविषयम् । अतएव कात्यायनः,—

“वात्सपुत्राऽधिकार्था वा भ्रातरं* याऽन्यमाश्रिता ।

आश्रितस्तद्वृणं दद्याद्वात्सपुत्राविधिः स्मृतः”—इति ।

यदपि नारदेनोक्तम्,—

“अधनस्य ज्ञापुत्रस्य मृतस्योचैति यः स्त्रियम् ।

ज्ञपणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम्”—इति ।

तत्, धनभागिनोः पुत्रयोषिद्वाहयोरभावे यः कोऽपि तदुप-
भोक्ता स ज्ञपणं दद्यादित्येवं प्रतिपादनार्थम् । यद्वा, पुत्रहीनस्य
ज्वक्षिण इत्यनेन पुत्राभावे योषिद्वाही दाप्य इत्युच्यते । ज्वक्ष-
णन्देन सैव चास्य धनं स्मृतमिति योषितो विवक्षितत्वात् । अयमभि-
प्रायः । स्त्रैरिणीनामन्तिमायाः पुनर्भुवां प्रथमायाश्च स्वप्रधनायाः
शपत्यस्त्रियाश्च ग्राहिणः अभावे पुत्रोदाप्यः, पुत्राभावे धनं निरपत्य-
योषिद्वाही दाप्य इति । अतएव नारदः,—

“धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रो धनस्त्रीधनिनोः स्त्रीहारौ धनिपुत्रयोः”—इति ।

धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये धनहारी ज्ञपणं दद्यात् । धन-
हारिणः स्त्रीहारिणस्याभावे पुत्रएव दद्यात् । धनपुत्रहीनस्य ज्वक्षि-
ण इत्यनेन पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य यो ज्वक्षी, तस्य धनस्त्रीहारि-
पुत्रज्ञपणं दाप्य इत्युच्यते । तथाच नारदः,—

“ब्राह्मणस्य तु यद्देयं साम्बयस्य न चास्ति चेत् ।

निर्वपेत् तत्सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥

* भर्तारं,—इति श्र० ।

अदा तु न सकुल्याः स्तुर्न च सन्निधान्धवाः ।

तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेभ्यस्तत्सु निक्षिपेत्”—इति ॥

इति क्षणादानप्रकरणम् ।

अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्य विधिरुच्यते ।

तत्र निक्षेपस्वरूपं नारद आह,—

“स्वं द्रव्यं यत्र विसृज्यानिक्षिपत्यविग्रहितः ।

निक्षेपो नाम तन्मोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

उपनिधिन्यासौ निक्षेपविशेषौ । तयोः स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“अनाख्यातं व्यवहितमसङ्ख्यातमदर्शितम् ।

मुद्राङ्कितञ्च यद्भुज्जन्तदौपनिधिकं स्मृतम् ।

राजचौरादिकभवाद् दायादानाञ्च वक्ष्यताम् ।

स्वाप्यतेऽन्यस्य यद्द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः”—इति ।

रूपसङ्ख्याविशेषमकथयित्वा समयमन्यहसो रक्षार्थं यत् स्वाप्यते,
तद्द्रव्यमौपनिधिकम् । निक्षेपविधिमाह मनुः,—

“कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापत्ने धनिन्यास्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः”—इति ।

बृहस्पतिः,—

“स्थानं गृहं स्थलञ्चैव तदर्थं विविधान् गुणान्* ।

सत्यं श्रौचं बन्धुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिम्”—इति ।

तस्य निक्षेपस्य पुनर्देविध्यमाह नारदः,—

* स्थानं गृहं गृहस्थञ्च तदर्थं विभवं गुणान्,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

“स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमागितरक्षाया ।

प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद् विपर्यये”—इति ।

दृष्टव्यतिरपि,—

“ससाक्षिकं रहोदत्तं द्विविधं तदुदाहृतम् ।

पुत्रवत् परिपाल्यं तद्विगम्यत्यनवेक्षया ॥

स्नापितं येन विधिना येन चक्षु विभावितम्* ।

तथैव तच्च दातव्यमदेयं प्रत्यगन्तरे”—इति ।

स्नापनेतरस्य यस्य स्नापितद्रव्ये स्नाम्यमस्ति, स इह प्रत्यगन्तर-
इत्युच्यते । मनुरपि,—

“यो यथा निशिपेद्वस्त्रे यमर्थं यस्य मानवः ।

स तथैव गृहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः”—इति ।

दायो दानं स्नापनमिति यावत् । ग्रहो ग्रहणम् । पाक्षयितुः

प्रसमाह दृष्टव्यतिः,—

“ददतो यद्वेत्पुण्यं हेमरूप्याम्बरादिकम् ।

तत् स्यात् पाक्षयतो न्यासं तथैव शरणागतम्”—इति ।

भक्षकस्य च दोषस्तेनैव दर्शितः,—

“भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृदधे ।

दोषोभवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृक्षाम्”—इति ।

देवाद्युपघाते तु न दोष इत्याह दृष्टव्यतिः,—

“राजदेवोपघातेन यदि तस्मात्प्रमाप्नुयात् ।

गृहीतद्रव्यसहितं तत्र दोषो न विद्यते”—इति ।

* यथाविधि,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

गृहीतुरिति शेषः । राजशब्देनासमाधेयनिमित्तमुपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“अराजदैविकेनापि निश्चितं यच्च नाशितम् ।

गृहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते”—इति ।

नारदः,—

“गृहीतुः सह योऽर्घ्येन नष्टो नष्टः स दायिनः ।

दैवराजकृते तदन्नं चेत् तज्जिह्वाकारितम्”—इति ।

दैवग्रहणं तस्करोपलक्षणार्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“न दाप्योऽपहतं तत्तु राजदैविकतस्करैः”—इति ।

मनुरपि,—

“चौरैर्हृतं जलेनोदमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन”—इति ।

यदि तस्माद्भूनात् स्तोकमपि स गृह्णाति, तदा दद्यादित्यर्थः ।

तथाच सएव,—

“समुद्रे नाभुयात् किञ्चित् यदि तस्मान्न संहरेत्”—इति ।

कश्चित् केनचित् हेतुना नष्टमपि गृहीता मूलद्वारेण न दाप्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“ज्ञात्वा द्रव्यवियोगन्तु दाता यच्च विनिश्चिपेत् ।

सर्वापायविनाशेऽपि गृहीता नैव दाप्यते”—इति ।

उपेक्षादिना नाशे तु बृहस्पतिराह,—

“भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीत्वा यदि नाशयेत् ।

न दद्याद्याच्यमानो वा दाप्यस्तं सोदयं भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितश्चैव येन दाप्यः स एव तत्”—इति ।

अत्र विशेषमाह व्यासः,—

“भक्षिते सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिद्गुणं प्रदाप्यः स्वाद्रव्यमज्ञाननाशितम्”—इति ।

याचनानन्तरं अदत्तस्य पश्चाद्देवराजोपघाते स्नापकाय मूलमात्रं देयम् । तथाच व्यासः,—

“याचनानन्तरं नाग्रे देवराजकृतेऽपि सः ।

गृहीता प्रतिदाप्यः स्यात्”—इति ।

मूलमात्रमिति शेषः । प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधेन वृद्धिदाना-
योगात् । याचनानन्तरमदाने दण्डमाह नारदः,—

“याच्यमानस्तु यो दातुर्निक्षेपं न प्रयच्छति ।

दण्ड्यः स राज्ञा भवति नष्टे दाप्यस्तत्समम्”—इति ।

यः पुनः स्नापकाननुज्ञया निक्षेपं प्रमुञ्चे, तस्य दण्डमाह स एव,—

“यच्चार्यं साधयेत्तेन निक्षेपेन ननुज्ञया ।

तत्रापि स भवेद्दण्ड्यस्तच्च सोदयमावहेत्”—इति ।

वाङ्मवस्थोऽपि,—

“आजीवन् स्नेह्या दण्ड्यो दाप्यस्तच्चापि सोदयम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“न्यासद्रव्येण यः कश्चित् साधयेदात्मनः सुखम्* ।

* साधयेत् कार्यमात्मनः,—इति का० ।

दण्डः स राज्ञा भवति दाप्यस्त्रापि सोदधम्”—इति ।

अथ दण्डोऽपि समएव शास्त्रः । तदाह मनुः,—

“निचेपस्थापहन्तारं तत्समं दापयेद्भुनम् ।

तथोपनिधिहन्तारं विशेषेणैव पार्थिवः”—इति ।

दृष्टव्यतिरपि,—

“गृहीतं निज्जुते यच्च साक्षिभिः श्रपयेन वा ।

विभाष्य दापयेद्यासं तत्समं विनयं नृपः”—इति ।

स्थापकस्थानृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निचेपो ह्यनिवेद्यो यः धनवान् कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो विबुद्धं दण्डमर्हति”—इति ।

ससाक्षिनिचेपे साक्षिवचनविबुद्धं न दण्डः । असाक्षिके तु दृष्ट-
व्यतिराह,—

“रहो दत्ते निधौ यच्च विसंवादः प्रजायते ।

विभावकं तच्च दिव्यमुभयोरपि च स्यतम्”—इति ।

ग्रहीतृस्थापकयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निचेपस्थापहन्तारं अनिचेप्तारमेव च ।

सर्वैरुपायैरन्विच्छेत् श्रापयेच्चैव वैदिकैः ॥

यो निचेपं नार्पयति यस्यानिच्छियं याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ प्रदायौ तत्समं दमम्”—इति ।

निक्षिप्तद्रव्यमकाले ददतो द्विगुणोदण्डः । तदाह कात्यायनः,—

“शास्त्रस्त्रपनिधिः काले कालहीनन्तु वर्जयेत् ।

कालहीनं ददद्दण्डं द्विगुणञ्च प्रदाप्यते”—इति ।

यद्गयादुपनिधिरन्यस्य हस्तो न्यस्तः, तद्गयातीते काले च याज्ञः ।
तद्गयातीतेऽपि काले स्वयमेव नार्पणीयः । “सकृद्याचनेऽर्पयेत्”—
इति वृहस्पतिस्मरणात् । तद्गये वर्त्तमाने स्वयमेव दौयमानं काल-
हीनम् । तद्दानमिष्टं नैवेति तद्गतोऽपि दण्डोयुक्तः । यस्तु वस्त्रा-
वष्टम्भेन निचेपं न ददाति, तं राजा निगृह्य दापयेदित्याह भगुः,—

“येषां न दद्याद्बुद्धिं तु तद्विरस्यं यथाविधि ।

इत्थं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च ।

क्षुर्यादिनिर्णयं राजाऽप्रक्षिप्तश्यामधारिणम्”—इति ।

अप्रक्षिप्त्वा अताडयन् । यदा तु स्वयमेव न दद्यात्, तदा प्रत्य-
नन्तरं प्रत्याह स एव,—

“अच्छलेनैव वाऽन्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साक्षैव परिखाधयेत्”—इति ।

निचेपेऽभिहितं धर्मं याचितादिष्वतिदिशति नारदः,—

“एष एव विधिर्दृष्टो याचिताम्वाहितादिषु ।

शिष्यिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“याचिताम्वाहितन्यासनिचेपादिष्वयं विधिः”—इति ।

याचितमुत्सवादिषु परकीयमलङ्कारार्थम् । अम्वाहितं स्वस्मिन्
स्थितं परधनं धनिकान्तरस्य तथा कृतम् । न्यासनिचेपौ पूर्वमेवा-
भिहितौ । वृहस्पतिरपि,—

“अम्वाहिते याचितके शिष्यिन्यासे सवन्धने ।

एषएवोदितो धर्मस्तथाच ग्रन्थागते”—इति ।

शिल्पिन्यासोनाम, अङ्गुलीयकरणाय स्वर्णकारादिहस्तसमर्पितः ।
अनेनावाचितस्य शिल्पिहस्तन्यस्तस्य दैवराजोपघातेन विनाशे स्वर्ण-
कारप्रभृतयस्तदा न दाया इत्युक्तं भवति । अत्रापवादमाह कात्या-
यनः,—

“येषु संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिश्चितः ।

तदूर्द्धं स्थापयन् शिल्पी दाया दैवहतेऽपि तम्”—इति ।

नेर्मन्त्रार्थं रजकादिन्यस्तवस्त्रादिविषयेऽप्याह सएव,—

“न्यासदोषादिनाशः स्थाष्मिन्पिनस्तत्र दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषान्तत् संस्कारार्थं यदर्पितम्”—इति ।

यच्च तन्त्रादिकं वस्त्रार्थं कुविन्दादौ न्यस्तं, खण्डपटादिदशायां
नष्टं, परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं स्वामिना न मृहीतं
नष्टञ्च, तच्चाप्याह सएव,—

“स्वल्पेनापि च यत्कर्म नष्टं चेद्भृतकस्य तत् ।

पर्याप्तं दिक्षतस्तस्य विनश्येत्तदमृग्यतः”—इति ।

स्वल्पेन प्रान्तरचनादिना विकलं नष्टञ्चेत्, भृतकस्य शिल्पिनो-
नष्टम् । पुनर्वर्तनग्रहणमन्त्रेणैव रचनादिक्रियां कुर्यादित्यर्थः । यदि
स्वामी पुनस्तन्त्रादिकं नार्पयति, तदा पुनर्वानाद्यभावे वेतनं शिल्पि-
ने दत्तं दाता न लभते । पर्याप्तं परिपूर्णवस्त्रादिकं, आदिक्षतो-
भृतकस्य यः स्वामी, तस्य दीयमानममृग्यतस्तत्पर्याप्तं विनश्यति ।
वाचितकविषयेऽपि विशेषस्तेनेवोक्तः,—

“यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालं परिनिश्चय्य वा ।

याचितोऽर्द्धकृते तस्मिन्नप्राप्तं न तु दाप्यते”—इति ।

यत्तु कार्यं दीर्घकालसाध्यं, तत्कार्यार्थं यदि याचितः, यदि वा संवत्सरपर्यन्तं दीयतामित्येवं कालं परिनियम्य याचेत, तच्च कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतियाच्यमानो याचितकं न ददाति ; असौ न सोदयं दाप्यः । याचितकमाचमेवासौ कृते कार्यं परिनियतकालात्यये वा दद्यात् । यदि तदाऽपि न ददाति, तदा दैवादितोविनाशे जाते मूल्यं देयमित्यर्थः । आह सएव,—

“अथ कार्यविपत्तिस्तु तथैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते चैव काले तु दाप्यन्वर्द्धकृतेऽपि तत्”—इति ।

इति निचेपप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयः ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा ।

विक्रीयेतासमच्च* यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“निचेपान्वाहितव्यासहृतयाचितबन्धकम् ।

उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते”—इति ।

अस्वामिना कृतो व्यवहारो निवर्त्तते इत्याह कात्यायनः,—

“अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

* विक्रीयतेऽसमच्च,—इति यथ्यान्तरद्वयः पाठः ।

नारदोऽपि,—

“अस्त्रामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रयएवच ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः”—इति ।

ततश्चास्त्रामिविक्रये याज्ञवल्क्यः,—

“इतं प्रणष्टं अद्रव्यं परहस्तादवाग्नयात् ।

अनिवेश नृपे दण्ड्यः स तु पञ्चवर्ति पणान्”—इति ।

यदा पुनः परहस्तादवाग्नयात्स धनस्त्रामी, तदा त्वाह सएव,—

“नष्टापहतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ वा गृहीत्वा* स्वयमर्पयेत्”—इति ।

नष्टमपहतं वा स्वकीयद्रव्यं अधिगन्तुरपहर्त्तुर्वा हस्ते दृष्ट्वा अधिगन्तारमपहर्त्तारं वा राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत् पुरुषः; राजा-
द्यानयनार्थदेशकालातिक्रमस्येद्भवति, तदा स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे
समर्पयेदित्यर्थः । यदा पुनर्विक्रयार्थमेव स्वकीयं द्रव्यं क्रेतुर्हस्ते
पश्यति, तदाऽप्याह सएव,—

“स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूख्ये वेलाहीने च तस्करः”—इति ।

स्त्रामी स्वसम्बन्धिद्रव्यमन्यविक्रीतं यदि पश्यति, तदा लभेत
गृहीयात् । अस्त्रामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । क्रेतुः पुनरप्रका-
शिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीनाद्रव्यागमोपायहीनात् रह-
एकान्ते हीनमूख्ये अल्पतरेण द्रव्येणाधिकमूख्ये वेलाहीने राव्यादौ

* गृहीता,—इति यज्ञान्तरध्वः पाठः ।

कृते क्रये च स चोरो भवति । तस्करवद्दण्डो भवतीत्यर्थः । यथोक्तं
मनुना,—

“द्रव्यमस्त्रामिविक्रीतं प्राक् राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपविक्रये”—इति ।

येन क्रेत्रा हीनमूख्येन क्रयात् प्रागेव राज्ञे निवेदितं, न तत्र
दोषः । उपविक्रयशब्दस्यार्थस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्तर्गृहे वहिर्घामाग्निशायामसतो जनात् ।

हीनमूख्यञ्च यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपविक्रयः”—इति ।

असतोजनात् चण्डालादेरित्यर्थः । असद्गृहणं स्वाम्यननुज्ञाता-
द्युपलक्ष्यार्थम् । अतएव मारदः,—

“अस्त्रान्वनुमताद्वासादसतश्च जनाद्गृहः ।

हीनमूख्यमवेलायां क्रीणस्तद्दोषभाग्यवेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“मष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्गुणं शादभिः स्वकम्”—इति ।

नाष्टिको नष्टधनः, तद्गुणं नष्टधनं, तादृभिः साध्यादिभिः,
प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । आह याज्ञवल्क्यः,—

“आगन्नेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चषण्भोदमस्त्रञ्च राज्ञस्तेनाविभाविते”—इति ।

आगमस्तु स्वत्यक्तरेऽभिहितो द्रष्टव्यः,—

“सत्त्वं दानक्रयप्राप्तं श्रौत्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजातञ्च षड्विधस्तु धनागमः”—इति ।

स्वकीयधनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानाद्यभावेन साधनीये-

त्याह कात्यायनः,—

“अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम्”—इति ।

अथैतदुत्तम्यक्तं विक्रीतञ्च न भवतीति प्रमाणैः प्रसाध्य स्वकीयं धनं नाष्टिकः विक्रेतादेः सकाशात्लभते इत्यर्थः । पञ्चविषये* विशेष-
माह बृहस्पतिः,—

“पूर्वस्वामी तु तद्व्यं यदाऽऽगत्य विभावयेत् ।

तच्च मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत्”—इति ।

मूलं विक्रेता । विक्रेतुर्दर्शनानन्तरं व्यासः,—

“मूले समाहते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत्”—इति ।

यदा तु मूलभूतो दर्शितोविक्रेता न किञ्चिदुत्तरं ददाति,
तदात्याह बृहस्पतिः,—

“विक्रेता दर्शितो यत्र विहीनो व्यवहारतः ।

क्रेतराज्ञोर्मूलदण्डौ प्रदद्यात् स्वामिनो धनम्”—इति ।

यदा तु मूलभूतोविक्रेता देशान्तरङ्गतः, तदा कात्यायन आह,—

“मूलानयनकालस्य देयो योजनसङ्ख्याया ।

प्रकाशं प्रकथं कुर्यात् साक्षिभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ॥

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ।

प्रसाधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चन”—इति ।

अयमर्थः । यस्तु क्रेता कालविलम्बेनापि मूलं दर्शयितुं न

* यत्र विषये,—इति का० । मम तु, यत्र विषये,—इति पाठः
प्रतिपाति ।

शक्नोति, क्रयप्रकाशनञ्च करोति, स नराधमः । तस्माच्च नाष्टिको धनं लभते इति । तदुक्तं मनुना,—

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।

अदण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम्”—इति ।

केतुः सकाशाद्धनग्रहणमर्द्धमूल्यं दत्तैव । तथाच कात्यायनः,—

“वणिग्बीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यच्च वा मृतः ॥

स्वामी दत्त्वाऽर्द्धमूल्यन्तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम्”—इति ।

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातस्थानकादित्यर्थः । क्रयप्रकाशनपक्षयोः*

सति सम्भवे मूलानयनपक्षएव ग्राह्यः । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेत् मूलमेवास्मै न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्”—इति ।

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति, तदा दण्ड इत्याह सएव,—

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविशोधयन् ।

यथाऽभियोगं धनिने धनं दाप्योदमञ्च सः”—इति ॥

नाष्टिकविप्रयोगमाह सएव,—

“यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्दण्डमर्हति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलानयनक्रयप्रकाशनपक्षयोः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यत्तु प्रकाशिते क्रये क्रेतुः स्वात्मप्रतिपादकं मरीचिवचनम्,—
“वणिज्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

दिवा गृहीतं यत् क्रेषा स प्रुद्धो सभते धनम्”—इति ।

तदेवं नाष्टिकेन साधितद्रव्यविषयम्* । अन्यथा, अथ मूलमना-
हार्यम्,—इति प्रागुदाहृतमनुवचनविरोधप्रसङ्गात् । यदा क्रेता
साध्यादिभिः क्रयं न विभावयति, नाष्टिकोऽपि स्वकीयत्वं, तदा
निर्णयमाह दृष्टस्यतिः,—

“प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यूनाधिकत्वेन स्वयं कुर्यादिर्निर्णयम्”—इति ।

ननु मानुषप्रमाणाभावेऽपि दिव्यस्य विद्यमानत्वात्प्रमाणहीन-
वादएव न सम्भवति । उच्यते । अस्यस्वामिविक्रयविवादे दिव्या-
भावात् तथा† ।

“प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः” ॥—इति

वचनेन साक्षीतरप्रमाणाभावोऽवगम्यते । तदेवाह कात्यायनः,—

“अर्द्धं द्वयोरपहतं तत्र स्वाङ्गवहारतः ।

अविज्ञातक्रयोदोषस्तथा चाप्ररिपासनम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदेवं नाष्टिकेन साधितद्रव्यविषयम्,
—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अस्मिन्नस्वामिविक्रये दिव्याभावान्न तथा,—इति का० ।

एतद्दयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ।

अविज्ञातस्थानकृतक्रेटनाष्टिकयोर्द्वयोः—इति ।

अस्वामिविक्रेतुरिव स्वाम्यदत्तमुपभुञ्जानस्य दण्डमाह नारदः,—

“उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा”—इति ।

*अविज्ञातात् क्रयोऽविज्ञातक्रयः । अथवा परमार्थतोऽयं स्वामी-
त्यज्ञानात्क्रयोऽविज्ञातक्रयः* । मरीचिरपि,—

“अविज्ञातनिवेद्यत्वादयम् मूल्यां न विद्यते ।

हानिस्तच्च समा कल्या क्रेटनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥

अनर्पितन्तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ।

अनिर्दिष्टन्तु यद्रव्यं वासचेष्टगृहादिकम् ॥

स्वयत्नेनैव भुञ्जानः चोरवद्दण्डमर्हति ।

अनङ्गाहं तथा धेनुं नावं दासं तथैव च ॥

अनिर्दिष्टं स भुञ्जानो दद्यात्पण्यचतुष्टयम् ।

दासी नौका तथा धुर्यो बन्धकं गोपभुञ्जते ।

उपभोक्ता तु तद्रव्यं पण्येनैव विग्रोधयेत् ॥

दिवसे द्विपणं दासीं धेनुमष्टपणं तथा ।

चयोदशमनङ्गाहं मत्स्यं भूमिश्च षोडश ॥

नौकामन्यश्च धेनुश्च साङ्गलं कार्मिकश्च च ।

वस्त्रात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यसाष्टपणं दिने ॥

* अयं ग्रन्थः, अस्वामिविक्रेतुरिवेत्यादिग्रन्थात् पूर्वं भवितुमुचितः ।

परमादर्शपुस्तकेषु दर्शनादनैव रक्षितः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उलूखले पणार्द्धं तु सुसलस्य पणद्वयम् ।

शूर्पस्य च पणार्द्धं तु द्वैविध्यं मुनिरब्रवीत्”—इति ।

अस्त्राभिविक्रयाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“वणिक्प्रभृतयो यत्र क्रयं* सम्भूय कुर्वते ।

तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्”—इति ।

तत्राधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः,—

“कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैः नाणकवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शूचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाम्”—इति ।

क्रियां कृषिवाणिज्यशिल्पिकृतसङ्गीतसैन्यात्मिकाम् । नाणक-
विज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रिया-
याम् । सङ्गीतादिशिल्पिक्रियायां प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । कृतक्रियायां
तु कुलीनत्वप्राज्ञत्वशूचित्वादि । सैन्यक्रियायां शूरत्वमात्रम् । दक्षत्वा-
नलसत्वे तु सर्वत्रोपयुज्यते । अतएवादक्षादि निषेधति सएव,—

“अशक्तालसदुर्बुद्धिमन्दभाग्यनिराश्रयैः ।

वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्त्तव्याबुधैः क्रियाः”—इति ।

ये तु सम्भूष वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति, ते द्रव्यानुसारेण
लाभभाजः । तथाच बृहस्पतिः,—

“प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।

* क्रयं,—इति का० । कर्म,—इति ग्रन्थान्तरद्वयत पाठः समीचीनः ।

समन्यूनाधिकैरंगैर्लाभस्तेषां तथाविधः”—इति ।

लाभवदेव यथादिरपि तथैवेत्याह सएव,—

“समन्यूनाधिकोवाऽंगो येन क्षिप्तस्तथैव सः ।

व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात्ततस्तेषां* तथाविधः”—इति ।

द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ”—इति ।

संविदा समयेन पुरुषविशेषानुसारेण, कृतौ कल्पितौ लाभालाभौ ज्ञेयौ, न तु द्रव्यानुसारेणेत्यर्थः । सम्भूयकारिणां कर्त्तव्यमाह व्यासः,—

“समक्षमसमक्षं वाऽवञ्चयन्तः परस्परम् ।

नानापण्यानुसारान्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि शुल्कं दद्युश्च तेऽध्वनि ।

अन्यथा दिगुणं दाप्यः शुल्कस्थानात् वद्भिः स्थिताः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाण्डपिण्डव्ययोद्भारभारसाराद्यवेक्षणम्^(१) ।

कुर्युस्तेऽप्यभिचारेण समये स्त्रे व्यवस्थिताः”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्यात् लाभस्तेषां,—इति पाठः प्रति-
माति । कुर्यात् लाभं गृह्णीत चैवहि,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

(१) भाण्डं क्रयविक्रयसमूहः । पिण्डं पाथेयम् । व्ययोवेतनम् । उद्धार-
कृत्स्नात् देयद्रव्यात् प्रयोजनविशेषादाकर्षणम् । भारउदाहृतः । सारं
प्रकृतं चन्दनादि । अन्ववेक्षणं रक्षणयोजनादि । इति विवादरत्ना-
करीया व्याख्या ।

सम्भूयकारिणां परस्परं विवादनिर्णयप्रकरमाह बृहस्पतिः,—

“परचीकाः साचिषश्च तएवोक्ताः परस्परम् ।

सन्दिग्धेऽर्थे वक्ष्यमाणां ते न चेद् देशसंयुताः* ॥

यः कश्चिदस्यकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

ग्रपचैः स विशोक्तः स्यात् सर्ववादेऽप्ययं विधिः”—इति ।

दैवराजकृतद्रव्यहानिविषयेऽप्याह सप्तव,—

“अथहानिर्यदा तत्र दैवराजकृताद्भवेत् ।

सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथाऽंशतः”—इति ।

अथाथैव हानिः अथहानिः, न तु अथाश्रयं अयः । प्रातिस्निक-
दोषेण द्रव्यनाशे सप्तवाह,—

“अनिर्दिष्टो वार्धमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम्”—इति ।

अनिर्दिष्टः समवायः, न तु अनुज्ञातः । चौरादिभ्यः पालयितु-
र्जाभाधिक्यमस्तीत्याह कात्यायनः,—

“चौरतः सखिस्त्रादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः†”—इति ।

समाहरेत् स्रगत्त्या परिपालयेत् ।

यस्तु समवायिभिः प्रयुक्तं धनं समवायिभिः सह प्रतिपादना-
दिभिः न साधयति, तस्य ज्ञातहानिः । तदाह बृहस्पतिः,—

* न चेद्देशसंयुताः,—इति ग्रन्थान्तरधृतः पाठः ।

† प्रवासायं,—इति का० ।

‡ तस्यांशं दशमं दत्वा ऋज्वीर्ये ततोऽपरम्,—इति पाठान्तरम् ।

“समवेतैस्तु धृत्तं प्रार्थनीयं” तथैव तत् ।

न धाचते च यः कश्चित् क्षाभात् परिहीयते”—इति ।

सर्वानुगतः सर्वेषां कार्त्तिकेकएव कुर्वात् । तदाह सएव,—

“बद्धनां सम्मतो यस्तु दद्यादेकोधनं नरः ।

करणं कारयेद्वाऽपि सर्वैरेव हतम्भवेत्”—इति ।

करणन्तरस्थादिकम् । सम्भूयकारिष्णामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सन्ने निमग्निताः ।

कुर्वुर्यथाऽर्हतः कर्म गृहीयुर्दक्षिणान्तथा”—इति ।

तथेति कर्मानुसारेण दक्षिणां गृहीयुरित्यर्थः । तथाच सएव,—

“सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांग्रकल्पयेत्”—इति ।

इयं चांग्रकल्पना “तस्य दादग्रगतं दक्षिणा”—इत्येवं क्रतुसम्बन्धि-
ग्रकल्पना विहितायां दक्षिणायामेव, न ऋत्विग्भिर्गोष्ठेखेन विहि-
तायाम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“रथं हरेत वाऽध्वर्युर्ब्रह्माऽऽधाने च वाजिनम् ।

होता हरेत्तथैवाथं उद्गाता चाप्यनः क्रये^(१)”—इति ।

दक्षिणांग्रकल्पनामाह सएव,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, काधनीयं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† करणं वेत्यादिकम्,—इति विवादरत्नाकरव्याख्या ।

(१) केषांचिच्छाखिनामाधाने अध्वर्यवे रथसाम्रायते, ब्रह्मणे वेगवा-
नम्, होत्रे चापः, उद्गात्रे सोमोदाहकमनः शकटम् । इति
चखेत्रीया व्याख्या ।

“सर्वेषामधिगोमुख्यास्तदर्धेनाधिगोऽपरे ।

द्वतीयिनस्तृतीयांशास्तुरीयांशास्तु पादिनः”—इति ।

सर्वेषां षोडशर्लिजां मध्ये मुख्यास्तत्वारोहोचध्वर्युब्रह्मोद्गातारः ।
ते गोशतस्याधिगः, सर्वेषां भागपरिपूर्णापपत्तिवशादायाताष्टाचला-
रिंशद्रूपार्द्धेणार्द्धभाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थाद्विज्याणां च वि-
प्रस्तोतारस्तदर्द्धिनः धनमुख्यांशस्यार्द्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्द्धभाजः ।
ये पुनस्तृतीयिनोऽष्टावाकनेद्विग्रीधप्रतिहत्तारस्ते द्वतीयिनोमुख्यांशस्य
षोडशगोरूपद्वितीयांशभाजः । ये पादिनो यावस्तोदनेद्विपोदसुब्रह्म-
ण्यास्ते मुख्यास्य भागस्य चतुर्थ्यांशेन द्वादशगोरूपेणांशभाजः । मुख्यानां
चतुर्णां मिथोविभागः समत्वेनैव । एवं तदनन्तरादीनामपि मिथोवि-
भागः । तथाच कात्यायनसूत्रम् । “द्वादश द्वादशाद्येभ्यः षट्षट्द्विती-
येभ्यः चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रः इतरेभ्यः”—इति । स्वकी-
यकर्मकलापस्याश्रयाऽकरणे कृतानुसारेण भागोदेयइत्याह मनुः,—

“अतिग्यदि दृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सहकर्तृभिः”—इति ।

सहकर्तृभिः, सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । कृतकर्मांशानुसारेण
दक्षिणां दद्यादित्युक्तम् । तस्य कचिदपवादमाह सएव,—

“दक्षिणासु प्रदत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्”—इति ।

अन्येन स्वस्वगणवर्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । कर्ममध्ये अतिहारेण*
नारद आह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अतिहारेण,—इति पाठः प्रतिभावि ।

“अस्त्रिणां व्यसनेऽप्येवमन्यसात्कर्म विस्तरेत् ।

सभते दक्षिणाभागं स तस्मात्सम्प्रकल्पितम्”—इति ।

सम्भूयकारिणां ह्यधिकराणां कर्त्तव्यमाह वृहस्पतिः,—

“पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊषरं मुषिकव्याप्तं चेत् यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

वाङ्मविवर्जनीयानाह सएव,—

“ह्यग्रातिवृद्धं चुद्रं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खञ्जं विनाऽऽदद्यात् वाङ्मं प्राज्ञः ह्यधीवलः”—इति ।

प्रातिस्निकदोषात् फलहानौ विशेषमाह सएव,—

“वाङ्मबीजात्ययाद्यस्य चेन्नहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां ह्यधिजीविनाम्”—इति ।

वाङ्मबीजग्रहणं ह्यसिद्धसाधनानामुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां
शिल्पिनां विभागमाह सएव,—

“हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वन्ते ।

कर्त्तव्यरूपं निर्वर्गं सभेरंस्ते यथाऽऽगतः”—इति ।

निर्वर्गोभूतिः । कात्यायनोऽपि,—

“शिल्पाकारिणकुशला* आचार्य्येति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागां हरेयुस्ते यथाऽऽगतः”—इति ।

स्तेनान् प्रत्याह सएव,—

“स्वाम्याज्ञया तु यच्चोरैः परदेशात्समाहृतम् ।

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं भजेयुस्ते यथाऽऽगतः ॥

* शिल्पकाभिज्ञकुशला,—इति दत्ताकरदृष्टः पाठः ।

चतुरोऽङ्गान् भजेन्मूलः शूरस्यंभ्रमवाप्नुयात् ।

समर्पस्तु हरेद्वाङ्गं शेषास्त्रान्ये समाग्निः”—इति ।

परदेष्ठात् वैरिदेष्ठादित्यर्थः । प्रवक्ष्येवैरिदेष्ठादाहृतधनविषय-
मेतत् । दुर्बलवैरिदेष्ठादाहृतविषये त्वाह कात्यायनः,—

“परराष्ट्राद्धनं यस्य शोरेस्त्रेदाज्ञयाऽऽहृतम् ।

राज्ञे दग्धाङ्गमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि”—इति ।

सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकाख्यं पदमुच्यते ।

तत्र नारदः,—

“दत्ता द्रव्यमसम्यग्धः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः”—इति ।

अदेयस्वरूपभेदानाह बृहस्पतिः,—

“सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टया स्मृतम्”—इति ।

सामान्यमनेकस्वत्वकं रथ्यादि । नारदोऽपि,—

“अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।

निचेपं पुत्रदारञ्च सर्वस्वं चान्यथे सति ॥

आपत्स्यपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याङ्गराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्”—इति ।

अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव दण्डः,—

“सामान्यं याचितं न्यासआधिर्दाराश्च तद्वनम् ।

अन्वाहितश्च निचेपं सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि नव वस्त्रानि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः”—इति ।

अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डो मनुनाऽभिहितः,—

“अदेयं यस्य गृह्णाति यस्यादेयं प्रयच्छति ।

तावुभौ चोरवच्छास्यौ दण्ड्यौ चोत्तमसाहसम्”—इति ।

अदेयग्रहणमदत्तस्याप्यपक्षक्षणार्थम् । अतएव नारदः,—

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यस्यादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीचिता”—इति ।

किं तर्हि देयमित्यपेक्षिते स एवाह,—

“कुटुम्भभरणाद्व्ययं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।

तद्देयमुपरुद्धान्यत् ददद्दोषमवाप्नुयात्”—इति ।

भर्त्तव्यं कुटुम्भमुपरुध्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“सर्वस्वं गृहवर्जन्तु कुटुम्भभरणाधिकम् ।

यद्व्ययं तत्स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते”—इति ।

सुतस्यादेयत्वं एकपुत्रविषयम् । तस्यापि दाने हते सन्तानविच्छे-
दापत्तेः । अतएवैकस्य पुत्रस्य दानं निषेधति वसिष्ठः । “न त्वेकं
पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्”—इति ।

“अतश्च सुतदाराणां वशित्वं त्वनुग्राहने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुतेपितुः”—इति ।

एवमादौनि सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि वचनान्येकपुत्रविषया-
णीत्यवगम्यते । अनेकपुत्रेष्वपि मातापित्रवियोगसङ्गममएव देयः ।

“विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्”—इति

कात्यायनस्मरणात् । न नेयाः स्युरनिच्छव इत्यापाद्विषयम् ।

“आपत्कालेऽपि कर्त्तव्यं दानं विक्रयएववा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः”—इति

तानेवाधिक्षत्य तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रस्य प्रतिग्रहप्रकारविशेषो-
वसिष्ठेन दर्शितः । “पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाङ्गय राजानि च
निवेद्य निवेग्नस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जलाऽदूरबान्धवमसञ्जिह्वमेव
मृच्छीयात्”— इति । अदूरबान्धवं सञ्जिह्वमातुलादिबान्धवम् ।
असञ्जिह्वं सञ्जिह्वभ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव । स्थावरविषये देयं
द्रव्यमाह प्रजापतिः,—

“सप्तागमात् मृहचेचाद् यद्यत् स्नेहं प्रचीयते ।

पित्र्यं वाऽथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्”—इति ।

सप्तभ्यश्चागमेभ्यो यत् प्रचीयते समधिकं स्यात्तद्दातव्यत्वेन
विवक्षितमिति । स्वयं प्राप्तं द्रव्यं अविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि
देयम् । “स्नेहादेयं स्वयम्प्राप्तम्”—इति वृहस्पतिवचनात् । यत्तु
तेनैवोक्तम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये”—इति ।

तद्विभक्तस्त्वावरविषयं, सप्तानधिकस्त्वावरविषयं वा । सप्ता-
धिकस्यैव देयत्वेनाभिधानात् । किञ्चिद् भर्त्ता भार्ययाऽनुज्ञातमेव
देयम् । किञ्चिद्वासेन स्वार्जितमपि स्वाभ्यनुज्ञातमेव देयम् ।
तथाच सएव,—

“सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तञ्च यद्भवेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

सौदायिकं विवाहलब्धम् । क्रमायातं पितामहादिक्रमायातम् ।
स्त्रीज्ञात्यनुमतं सावशेषं देयम् ।

“वैवाहिके क्रमायाते सर्वं दानं* न विद्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् ।

इत्थं देयादेयस्वरूपं निरूपितम् । दत्तादत्तयोस्तु स्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशात्मकम् । तथाच नारदः,—

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।

पण्यमूख्यं भृतिसुखा स्नेहात् प्रत्युपकारतः ॥

स्त्रीशस्त्रानुपहार्यञ्च दत्तं दानविदो विदुः ।

अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगानुगर्हितम् ॥

तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छ्रययोगतः ।

बाह्यमूढास्त्रतन्त्रार्त्तमन्तोन्मत्तापवर्जितम् ॥

कर्त्ता ममायं कर्षेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ।

अपाचे पात्रमित्युक्ते कार्यं चाधर्मसंहिते ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्व्वदानं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यद्वत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम्”—इति ।

पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । मृतिर्वेतनं कृतकर्षणे दत्तम् ।
तुष्या वन्दिषारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहादुद्दिषादिभ्यो दत्तम् ।
प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीशूत्रां परि-
णयनार्थं दत्तम् । अनुग्रहार्थं अद्दृष्टार्थं* दत्तम् । तदेतत्पण्यमूल्यादि
सप्तविधं दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः”—इति ।

भयेन वन्दिषादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिविषयकोपनि-
र्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम् ।
उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिहृतेभ्यो दत्तम् । परिहा-
सेनोपहासेन दत्तम् । द्रव्यव्यत्यासेन दत्तं एकस्य द्रव्यमन्यस्मै
ददाति, दानव्यत्यासेन दत्तं अन्यस्मै दातव्यस्यान्यस्मै दानम् ।
कुलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् ।
बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण दत्तम् । मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् ।
अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तम् ।
मत्तेन मदनियमितेन, उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयस्तेन अपवर्जितं
दत्तम् । अयं मदीयमिदं करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रति-
लाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण दत्तम् । यज्ञं
करिष्यामीति धनं लब्ध्वा धूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तम् । एवं
षोडशप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमित्युच्यते ।
तथाच कात्यायनः,—

* अद्दृष्टार्थे,—इति का० पुस्तके नास्ति ।

“कामक्रोधास्त्रतन्त्राद्वा क्लीवोन्मत्तप्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरिहासाच्च यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचा स्यात्प्रतिश्रुता ।

तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे* न देया स्यात् कथञ्चन ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्यात् प्रतिदायः स तां वञ्चात् ।

दण्डञ्चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः”—इति ।

उत्कोचस्वरूपमाह सएव,—

“स्नेहसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकसम्भवात्† ।

दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्त्तनात् ॥

प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ।

न दाता तच्च दण्डः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक्”—इति ।

मध्यस्थ उक्तानुवादकः‡ । चकारात् ग्राहकः समुच्चीयते । तावुभौ
दोषभाजौ दण्डनीयावित्यर्थः । आर्त्तदत्तेत्यादिकं तु धर्मकार्य-
यतिरिक्तविषयम् । तथाच सएव,—

“स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः”—इति ।

मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनीयतामाह,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तस्मिन्नर्थेऽप्रसिद्धे तु,—इति मय्यान्तरौघः
पाठस्तु समीचीनः ।

† शंसनात्,—इति मय्यान्तरद्वयः पाठः ।

‡ उक्तापादकः,—इति का० ।

यच वाऽप्यपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।
 योगउपधिः । अदेयदानतत्प्रतिग्रहयोर्दण्डो नारदेनोक्तः,—
 “गृह्णात्यदत्तं योसोभाद्यसादेयं प्रयच्छति ।
 अदेयदायको* दण्डस्त्वासादत्तप्रतीच्छकः”—इति ।
 इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्थानपाकर्म्मस्थं विवादपदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्थानपाकर्म्मं तद्विवादपदं स्यतम्”—इति ।

वेतनं कर्म्ममुखम् । तस्थानपाकर्म्मं भृत्यायासमर्पणं, समर्पितस्य
 परावर्त्तनं वा । तच्च समर्पणे विशेषमाह नारदः,—

“भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्म्मस्वामी यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने च कर्म्मणो यदिनिश्चितम्”—इति ।

एतावदेव तत्कर्म्मकरणाद्वास्वामीति भाषायां अभावे विशेष-
 माह सएव,—

“भृतावनिश्चितायान्तु दशभागमवाप्नुयुः ।

लाभगोवीर्यशस्त्रानां वणिग्गोपकृषीवत्ताः”—इति ।

गोवीर्यं पाश्र्वमानगवादिप्रभवं पयःप्रसृति । यदि कर्म्मस्वामी
 भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति, तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह
 याज्ञवल्क्यः,—

* दापको,—इति का० ।

“दायस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुशस्तः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता”—इति ।

यस्तु दृष्टस्थितिर्नोक्तम्,—

“चिभागं पञ्चभागं वा गृहीयात्सीरवाहकः”—इति ।

तदायाससाध्याकृष्टचेचकर्वविषयम् । तथापि चिभागपञ्चभागौ व्यवस्थया विकल्पितौ वेदितव्यौ । तथाच सएव,—

“भक्ताच्छादभृतः सीराङ्गां गृहीत पञ्चकम् ।

जातग्रन्थे चिभागन्तु प्रगृहीयान्तथाऽभृतः”—इति ।

अग्रनाच्छादानाभ्यां भृतः कृषीबलः चेचजातग्रन्थात्पञ्चमं भागं गृहीयात् । ताभ्यामभृतस्तृतीयं भागमित्यर्थः । एतावदास्यामीति परिभाषायां सत्यामपि कश्चित्ततोऽन्यूनं स्वाभिबुद्धिपरिकल्पितं वेतनं देयं, कश्चित्ततोऽप्यधिकं देयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“देशं कालञ्च योऽतीयात्ताभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तदा तु स्वामिनः कृन्दोऽधिकं देयं ततोऽधिके”—इति ।

यः स्वाम्यान्नामन्तरेण वाणिज्यादिलाभसाधनदेशकालातिक्रमं करोति, स्वाभं च बद्धतरव्ययकरणादस्यं करोति, तस्मै स्वामी स्नेहानुसारेण किञ्चिद्दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बद्धस्वाभं करोति, तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं देयमित्यर्थः । अनेकभृत्यकर्वककर्म्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह सएव,—

“यो यावत् क्रियते कर्म्म तावन्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्यात् यथाश्रुतम्”—इति ।

यदा पुनरेकं कर्म्म नियतवेतनमुभाभ्यां बद्धभिर्वा क्रियमाण-

मुभयोरप्यसाध्यं चेदुभाभ्यामेवापरिसमापितं; तदा यो यावत्कर्म्म-
करोति, तस्मै तत्कर्म्मनुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं, न पुनः
समम् । साध्ये उभाभ्यां कर्म्माणि परिसमापिते तु यथाश्रुतं यथावत्प-
रिभाषितं तावदुभाभ्यां देयम् । न पुनः प्रत्येकं कृत्स्नवेतनं देयं,
नापि कर्म्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् । भृत्यानां कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“कर्म्मोपकरणं तेषां क्रियां प्रति यदाहितम् ।

आप्तभावेन तद्रक्ष्यं न जैष्ठ्येन कदाचन”—इति ।

तेषां कर्म्मस्वामिनां कर्म्मोपकरणं स्नाङ्गस्नादि क्रियां उद्दिश्य
यस्मिन् कृत्ये निहितं, तेन सर्वदा निःश्रायेण रक्ष्यमित्यर्थः । वृह-
स्पतिरपि,—

“भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिना श्रायमप्यपि ।

भृतिहानिं समाप्नोति ततो वादः प्रवर्त्तते”—इति ।

यस्तु भृतिं स्वीकृत्य कर्म्म न करोति, तं प्रत्याह सएव,—

“गृहीतवेतनः कर्म्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थस्वेदमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्”—इति ।

अगृहीतवेतनविषये याज्ञवल्क्य आह,—

“अगृहीते समं दाप्यो भृत्यैरक्ष्य उपस्करः”—इति ।

समं, यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं, तावदेव स्वामिने दद्यात्,
न तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यदा, अत्राङ्गीकृतवेतनं दत्त्वा बला-
त्कारयितव्यः । तदाह नारदः,—

“कर्म्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यादत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणः द्विगुणं भृतिमाप्नुयात्”—इति ।

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदाह कात्यायनः,—

“कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।

बलात् कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति ।

स चेन्न कुर्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद्विगुणं दमम्”—इति ।

द्विगतं कार्षापणद्विगतमित्यर्थः^(१) । यत्तु मनुवचनम्,—

“भृत्योऽनात्ता न कुर्याद् यो दर्पात्कर्म यथोचितम् ।

स दण्ड्यः कृष्णालान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्”—इति ।

तदर्धावग्रेषितविषयम् । किञ्चिन्मात्रावग्रेषे तु दण्डवर्जवेतना-

दानम् । तदाह सएव,—

“यथोक्तमार्तः स्वस्त्रो वा यस्तु कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमस्योक्तस्यापि कर्मणः”—इति ।

यस्तु कास्त्रविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय कास्त्रात्पूर्वमेव कर्म
त्यजति, तं प्रत्याह नारदः,—

“कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भूतेर्नाशमवाप्नुयात् ।

स्त्रामिदोषादकरणे यावद्भूतिमवाप्नुयात्”—इति ।

स्त्रामिदोषात् पादव्यकरणादिस्त्रामिदोषात् । नारदः,—

“भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाप्योयन्तश्च नष्टं स्यादैवराजकृतादृते”—इति ।

वाहकदोषतः भूतकदोषतः । दृढमनुः,—

(१) एतद्व्याख्यानदर्शनात् द्विगतं दममिति पाठः प्रतीयते । खेचक-
प्रमादात्तु सर्वमेव द्विगुणं दममिति पाठोदृश्यते ।

“प्रमादाभाशितं दाप्यः समं दिद्रीहनाशितम् ।

न तु दाप्यो हतश्चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा”—इति ।

द्रोहनाशितं तीव्रप्रहरादिना द्रोहेण नाशितम् । वृद्धमनुः,—

“यः कर्मकाले संप्राप्ते न क्षुब्धादिभ्रमाचरेत् ।

उद्धृत्यान्वस्तु कर्मः स्यात् स दाप्योद्दिगुणां भृतिम्”—इति ।

यश्रवणः,—

“अराजदैवकोघातं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नकञ्चैव प्रदाप्यो दिगुणां भृतिम् ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पयि संत्यजन् ।

भृतिमर्द्धपये सर्वा प्रदाप्यस्याजकोऽपिच”—इति ।

अराजदैवकोघातो यस्य भाण्डस्य, तद्यदि प्रज्जाहीनतया वाहकेन नाशितं, तदा तन्मूल्यानुसारेण तद्भाण्डं दापनीयः । यस्तु प्रस्थान-
सप्तममयएव व्यवस्थाऽभ्युपगतं कर्म त्यजन् प्रस्थानविघ्नं करोति,
तदाऽसौ दिगुणां भृतिं दाप्यः । यस्तु भृत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे
स्वाप्तीकृतं कर्म त्यजति, असौ भृत्यः सप्तमं भागं दाप्यः । यः पुनः
पयि प्रक्रान्ते गमने वर्त्तमाने सति कर्म त्यजति, स भृतेस्तुर्थं भागं
दाप्यः । अर्द्धपये त्यजन् सर्वाभृतीर्दापनीयः । यस्तु स्वामी भृत्यं
स्वयमेव कर्म त्याजयति पूर्वोक्तदेशेषु, असावपि पूर्वोक्तसप्तमभागा-
दिकं दापनीयः । एतच्चाव्याधितादिविषयम् । व्याधितस्यापराधा-
भावात् । यदा पुनर्व्याधितो व्याध्युपगमे तदितरदिवसान् परिगणय्य
पूरयति, तदा सभूतएव सर्वा भृतिम् । तदाह मनुः,—

“आर्तः स क्षुब्धात् स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्यापि काण्डस्य तल्लभेतैव वेतनम्”—इति ।

त्याजकस्य स्वामिनस्तुर्धभागदिदापनमविक्रीतभाण्डविषयम् ।

विक्रीते तु भाण्डे विशेषो दृढमनुगाऽभिहितः,—

“पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यव्यजेद्दृष्टि ।

अगतस्यापि^(१) देयं स्यात् भूतेरर्द्धं लभेत यः”—इति ।

आसेधेन प्रतिबद्धभाण्डविषये राजाद्यपहतभाण्डविषये* चाह कात्यायनः,—

“यथा च पथि तद्भाण्डमाचिञ्चेत् द्विषेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् तावतो भूतिम्”—इति ।

भाटकस्त्रीकृतेन यानादिना भाण्डनेतरं प्रत्याह नारदः,—

“आनीय भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने^(२) ।

दाप्यो भूतेः चतुर्भागं सर्वामर्द्धपथे त्यजन् ॥

अनयन् वाहकोऽप्येवं भूतिहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

यः शकटादिकं भाटयित्वा तदेवोपकारः† शून्यमादाय देशा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, राजाद्यपहतभाण्डविषये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, उपस्कार,—इति पाठः प्रतिभाति । एवं परत्र ।

(१) अगतस्यापि यावद् गन्तव्यमगतस्यापीति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

(२) भाण्डवान् स्वामी । यानं शकटादि । वाहनमन्वादि ।

नारदः* । उपकारशब्देन तदाधारोक्तव्यते । परभूमौ
मृगनिर्वाणादिभाटकदातारमत्याह नारदः,—

“परभूमौ मृगं कृत्वा सोमं^(१) दत्वा वसेत्तु यः ।

स तद्मृगहीना निर्गच्छेत् दणकाष्ठानि चेष्टकाम्”—इति ।

तथा,—

“सोमादिना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि न मृगहीयात् कथञ्चन ॥

याम्येव दणकाष्ठानि त्रिष्टकाविनिवेशिताः ।

विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्”—इति ।

अनिश्चितः दणकाष्ठादियदृशपरिभाषायामित्यर्थः । परिभा-
षिते तु यथा परिभाषा तथेति । वेदयेत्, निवेदयेदित्यर्थः । भाटकं
दत्वा द्रव्यार्घ्यार्थं मृगहीतमशिकादिपाचभेदनादावप्याह स एव,—

“सोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकाष्ठान्युपानयेत् ।

मृगीतुरावहेद्भग्नं नष्टं वाऽन्यत्र संश्रवात्”—इति ।

संश्रवः परस्परसंघर्षः । तेनाल्पकेनां कार्त्स्न्येन वा भिक्षं पूर्ववत्कृत्वा
भाण्डं वा तन्मूल्यं वा स्वामिने देयम् । संश्रवादन्यत्र भेदे तु भाटक-
मृगीतुरेव तदित्यर्थः । कृतकर्माणे भूत्याय वेतनादातारमत्याह
वृहस्पतिः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स भूतिं न प्राप्नुयात्,—इति त्वधिकं भवितुं
युक्तम् ।

† तेन केशवः,—इति का० ।

(१) सोमं वासमूख्यम् ।

“कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्यादेतन्न भूते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् विनयं चानुरूपतः”—इति ।

निमग्नं भृत्यं पथि त्यजतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“त्यजेत्पथि सहायं यो भृत्यं रोगार्त्तमेव च ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे अहमपासयन्”—इति ।

पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये त्वाह नारदः,—

“शुक्लं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती दिगुणं वहेत्* ।

अनिच्छन् शुक्लदाताऽपि शुक्लहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतदव्याधितादिविषयम् । व्याधितविषये तु स्मृत्यन्तरम्,—

“व्याधिता संभ्रमा व्यया राजाधर्मपरायणा ।

आमन्विता च नागच्छेत् अवाच्या वड्वा स्यता”—इति ।

अत्यन्तावश्यके जातसंभ्रमा संभ्रमपदेन उक्ता । तत्रैव व्याकुला व्यया । वड्वा दासी । दासीग्रहणमच पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः,—

“अप्रयच्छन् तथा शुक्लमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।

अक्रमेण च सङ्गच्छेद्वातयेद्वा नखादिभिः ॥

अथोनौ यः समाक्रामेद्दण्डभिर्वा विवासयेत्^(१) ।

* तदा,—इति का० ।

† जड,—इति का० शा० ।

(१) अक्रमेण कामशास्त्रोक्तप्रकारविरोधेन । वातयेद्वा नखादिभिरित्वाप्येतदनुषङ्गनीयम् । अथोनौ मुखारौ, समाक्रामेत् ग्राभ्यधर्मं कुर्यात् । आत्मार्थं भाटयित्वा दण्डभिः पुरुषैः सह विशेषेण वासयेदिति वचनार्थः ।

शुक्लं लघुगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु”—इति ।

पञ्चस्त्रिंशत्परिधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणेऽभिहितम्,—

“गृहीत्वा वेतनं वेष्ट्या लोभादन्यत्र गच्छति ।

तां दमं दापयेद्भृत्यादित्यस्यापि च भाटकम्”—इति ।

अत्र निर्णयमाह नारदः,—

“वेष्ट्या प्रधाना यास्तत्र कामुकाः तद्गृहीताः ।

तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संग्रहे विदुः”—इति ।

इत्थं वेतनस्यानपाकर्माभिहितम् ।

अथेदानौमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपद- मभिधीयते ।

तस्य स्वरूपं नारद आह,—

“अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।

अशुश्रूषाऽभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

आज्ञाकरणं शुश्रूषा । शुश्रूषकश्च पञ्चप्रकारः । तथाच सएव,—

“शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टोमनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥

शिष्यान्तेवासिभृतकाः चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।

एते कर्मकराज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥

सामान्यमस्वतन्त्रत्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ।

जातकर्मकरस्ततो^(१) विग्रेषो वृत्तितस्तथा ॥

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभकर्मकरे स्मृतम् ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथाऽवस्करगोधनम् ।

गुह्याङ्गस्यर्गनोच्छिष्टविष्णुचक्रग्रहणोज्ज्वलम् ॥

इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरूपस्थानमथान्ततः ।

अशुभकर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्”—इति ।

तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिष्यशिष्यार्थी । मूखेन
यः कर्म करोति, स भूतकः । अधिकर्मकृतकर्मकुर्वतामधिष्ठाता ।

अशुचिस्थानं उच्छिष्टप्रक्षेपार्थकृत्तादिकम् । अवस्करः गृहसंमार्जित-
पांशादिनिचयत्यागस्थानम् । भूतकश्च त्रिविधः । तदुक्तं तेनैव,—

“उत्तमः कार्यकर्त्ता च मध्यमस्तु ह्यौबलः ।

अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भूतः”—इति ।

दासस्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्,—

“गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः ।

अन्नाकालभूतस्तददाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महत्सुपर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपागतः प्रव्रज्याऽवसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड्वाऽऽहतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः”—इति ।

(१) जातएव यः कर्मकरः स जातकर्मकरः । ग्रन्थान्तरे तु जातिकर्मकर-
इति पाठः । अत्रापि तथैवार्थः ।

मृहजातः स्वमृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूखेन । सन्धः प्रति-
 मृहादिना । दायागतो रिक्थपाहिलेन प्राप्तः । अन्नाकाशभृतः दुर्भिक्षे
 दासत्वाय पोषितः । आहितः स्वामिना धनपहणेनाधीनतां गीतः ।
 ऋणमोक्षितः ऋणमोक्षनप्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः
 समरे विजित्य मृहीतः । पणविजितः दासत्वपणके युतादौ जितः ।
 तवाहमित्युपगतः तव दासोऽस्मीति स्वयमेवागतः । प्रव्रज्याऽवसितः
 प्रव्रज्यातस्त्युतः । कृतः कृतकाशः, एतावत्काशं त्वं महाश इत्युपगत-
 इति । भक्तदासः सर्वकाशं भक्तार्थं एव दासत्वमभ्युपगतः । बद्धवया
 मृहदास्या आहितः तस्मिन्नेन तामुदास्य दासत्वेन प्रविष्टः । सः
 आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेता । एवं पञ्चदशप्रकाराः । यत्तु
 मनुनोक्तम्,—

“ध्वजाहतो भक्तदासो मृहजः क्रीतदक्षिणौ ।

पैत्रको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः”—इति ।

तत् तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं, न तु परिसङ्ख्यार्थम् । अत्र शिष्याणां
 कर्मकृतौ विशेषो नारदेनोक्तः,—

“आ विद्यापहणाच्छिष्यः शूश्रूषेत् प्रयतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैवच”—इति ।

विद्या चात्र त्रयी । तदुक्तं बृहस्पतिना,—

“विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुःसामख्यचणा ।

तदर्थं गुरुशूश्रूषां प्रकुर्याच्च प्रचोदिताम्”—इति ।

अन्तेवासिनामपि कर्मकृतौ विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“विज्ञानमुच्यते शिष्यं हेमरूप्यादिसंज्ञतिः ।

नृत्यादिकञ्च तन्नाप्तं* कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“स्नं शिष्यमिच्छन्वाहन्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम्”—इति ।

आचार्यस्यापि कर्त्तव्यमाह सणव,—

“आचार्यः शिष्येदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत्”—इति ।

अन्यकर्मकारकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः,—

“यस्तु न ग्राहयेत् शिष्यं कर्माश्चन्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्मात् शिष्यो निवर्त्तते”—इति ।

परिभाषितकालात्प्रागेव विद्याप्राप्तावपि तावत्कालं वसेदित्याह

नारदः,—

“शिष्यितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कृतशिष्योऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः”—इति ।

दुष्टं प्रत्याह नारदः,—

“शिष्ययन्तमदुष्टञ्च यस्माचार्यं परित्यजेत् ।

बलादासयितव्यः स्यात् बधवन्धं च सोऽर्हति”—इति ।

* तत् शिष्यन्,—इति ग्रन्थान्तरद्वयः पाठः ।

बधोऽथ ताडनादिः । परिभाषितकालसंपूर्णैः कर्तव्यमाह
नारदः,—

“गृहीतग्रिह्यः समये कृत्वाऽऽचार्यप्रदक्षिणम् ।

ग्रन्थितानुमान्येन अन्तेवासौ निवर्त्तते”—इति ।

भृतकानामपि भृतिस्ततः कालस्ततश्च विशेषो दृश्यतिना
दर्शितः,—

“यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो बड्वाभृतः ।

कर्म तत्सामिनः कुर्यात् यथाऽन्तेन भृतो नरः ॥

बड्वाभृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।

हीनमधोत्तमत्वञ्च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

दिनमासार्द्धषण्मासचिमासाब्दभृतस्तथा ।

कर्म कुर्यात् प्रतिज्ञातं लभते परिभाषितम्”—इति ।

अर्थभृतस्य बड्वाभृतं समर्थाख्यमहत्वाभ्यां द्रष्टव्यम् । ते चाख्य-
महत्वे शक्त्यनुसारतो द्रष्टव्ये । तथाच नारदः,—

“भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्तिभक्तानुसाराभ्यां तेषां कर्माश्रया भृतिः”—इति ।

भागभृतस्य द्वैविध्यमाह दृश्यतिः,—

“द्विप्रकारो भागभृतः कृपणो जीवितः स्मृतः ।

जातसंख्यास्तथा क्षीराल्लभते तु न संग्रहः”—इति ।

अधिकर्मभृतस्तु स्वरूपमाह नारदः,—

“अर्थध्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।

सोऽधिकर्मभृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः”—इति ।

एवं निरूपितेभ्यः शिष्यान्तेवासिभ्यः भृतकाधिकर्षकरेभ्यो* दाशानां भेदं दासग्रन्थ्युत्पत्तिदर्शनमुखेनाह कात्यायनः,—

“स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवङ्गुः”—इति ।

अयमर्थः । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्दारत्वं, तथा स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वम्,—इति भृगुराचार्य्यमन्यते,—इति । तेन चात्यन्तपारार्थ्यमासाद्य शुश्रूषकाः दासाः पारार्थ्यमात्रमासाद्य शुश्रूषकाः कर्षकरा इत्युक्तं भवति । दासत्वञ्च ब्राह्मणस्यतिरिक्तेष्वेव त्रिषु वर्णेषु विद्येयम् । “दास्यं विप्रस्य न कश्चित्”—इति तेनैवोक्त-
त्वात् । तेऽपि दास्यमानुलोभ्येनैवेत्याह सएव,—

“वर्णानामानुलोभ्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।

राजन्यवैश्यशूद्राण्यजतां हि स्वतन्त्रताम्”—इति ।

प्रातिलोभ्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मपरित्यागिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।

तथाच नारदः,—

“वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता”—इति ।

दारवद्दासता मतेति वचनात् ब्राह्मणस्य स्वर्णं प्रति दासत्व-
प्राप्ताद्यमाह कात्यायनः,—

“असवर्णे तु विप्रस्य दासत्वं नैव कारयेत्”—इति ।

यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यं भजते, तदाऽसौ नाशुभं कर्म
कुर्यादित्याह सएव,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नं तदूनं कर्म कामतः ।

* भृतकाधिकर्षकरेभ्यश्च,—इति भवितुं युक्तम् ।

तत्रापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः”—इति ।

ऊनं हीनमपि कर्म कामतो वेतनग्रहणमनरेण खेच्छया पर-
हितार्थम् । अत्रियवैश्वविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“अत्रिययज्ञैव वैश्वस्य ब्राह्मणोऽष्टत्तिकर्षितम् ।

विभृयादानग्रंथेन स्वानि कर्माणि कारयेत्”—इति ।

यस्तु द्विजातिं ब्रह्मादास्यं कर्म कारयति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“दास्यन्तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावत्वाद्ब्राह्मा दाप्यः श्रतानि षट्”—इति ।

प्रभावस्य भावः प्रभावत्वं, तस्मादिति । शूद्रन्तु यथा कथमपि
दास्यं कारयेदित्याह सएव,—

“शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव च ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा”—इति ।

पञ्चदशप्रकाराणां दासानां मध्ये गृहजातक्रीतलब्धदायागतानां
चतुर्णां दासत्वं स्वामिप्रसादादेव मुच्यते नान्यथेत्याह नारदः,—

“तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वात् न विमुच्यते ।

प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम्”—इति ।

आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह
नारदः,—

“विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते”—इति ।

प्रज्याऽवसितस्यापि दास्यमोचो नास्तीत्याह सएव,—

“राज्ञएव हि दासः स्यात् प्रज्याऽवसितो नरः ।

न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम्”—इति ।

प्रव्रज्याऽवसितस्य दासत्वं ब्राह्मणेतरविषयम् । ब्राह्मणस्तु निर्वास्य-
इत्याह कात्यायनः,—

“प्रव्रज्याऽवसिताये तु त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं चक्षियं विप्रः”—इति ।

निर्वासनप्रकारमाह नारदः,—

“पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मं न तिष्ठति ।

श्वपदेनाङ्गयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत्”—इति ।

प्रव्रज्यावसितात्मविक्रेतव्यतिरिक्तानामन्नाकालभृतादीनां दास्या-
पनयनप्रकारमाह सएव,—

“अन्नाकाले भृतोदास्यान्मुच्यते गोदयं ददत् ।

तद्गच्छितं दुर्भिक्षे यत् न तु शूद्रोदकर्षण* ॥

आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।

स्वपर्याप्तमृष्टं दत्वा तद्दृणात्स विमुच्यते ॥

भक्तस्योत्क्षेपणेनैव भक्तदासो विमुच्यते ।

निग्रहाद्बड़वायास्तु मुच्यते बड़वाऽऽहतः”—इति ।

स्वामिनः प्राणसंरक्षणादपि गृहजातादयः सर्वे दास्यान्मुच्यन्ते
इत्याह नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भक्षितश्चापि यत्नेन न तच्छुध्यति कर्मणा,—
इति ग्रन्थान्तरदृष्टपाठस्तु समीचीनः ।

“यस्यैषां स्वामिनं कश्चिन्नोचयेत्प्राणसंग्रयात् ।

दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च”—इति ।

दासाभासानां मोचनमाह याज्ञवल्क्यः,—

“बन्धादासीकृतस्यौरैर्विक्रीतस्यापि मुच्यते”—इति ।

चकारादाहितो दत्तश्च गृह्यत । नारदोऽपि,—

“चोरापहतविक्रीता ये च दासीकृतावस्थात् ।

राज्ञा मोचयितव्यास्तो दासत्वं तेषु नेह्यते”—इति ।

यस्त्वेकस्य पूर्वं दास्यमङ्गीकृत्य परस्यापि दासत्वमङ्गीकरोति,
असावपरेण विसर्जनीय इत्याह सएव,—

“तवाहमिति वाऽऽत्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स तस्याभुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्”—इति ।

दासविमोक्षणेतिकर्तव्यतामाह सएव,—

“स्वदासमिच्छेद्दयः कर्तुमदासम्यीतमानसः ।

स्वन्धादादाय तस्यासौ भिन्नात्कुम्भं सहाश्रया ॥

साक्षताभिः सपुण्याभिर्मूर्द्धन्यद्विरवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखस्तु तथोत्सृजेत्* ॥

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपाक्षितः ।

भोव्याप्नोऽथ प्रतिपाद्यो भवत्यभिमतः सताम्”—इति ।

इत्यभुपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदं समाप्तम् ।

* प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत्,—इति यस्यान्तरुद्धतः पाठः ।

अथ सम्बिद्ध्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य विधिरुच्यते ।

तस्य लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्,—

“पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्थानपाकर्षं तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

समयस्थानपाकर्षं अत्यतिक्रमः समयपरिपासनम् । तद्व्यतिक्रम-
मात्रं विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोगिनमर्थमाह बृहस्पतिः,—

“वेदविद्याविदोविप्रान् ओचियांश्चाग्निहोचिणः ।

आहत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यान् वृत्तिमद्भूयात्स्वधर्मः पाष्यतामिति”—इति ।

ब्राह्मणान् त्रैविद्यान् वेदत्रयसम्पन्नान् वृत्तिमद्भूरिहिरण्यादि-
सम्पन्नं कृत्वा स्वधर्मोपवर्णाश्रमश्रुतिसूतिविहितो भवद्भिरनुष्ठेयता-
मिति तान् ब्रूयात् । वृत्तिसम्पत्तिश्च बृहस्पतिना दर्शिता,—

“अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् गृहभूमयः ।

मुक्तभात्याश्च^(१) नृपतिर्लैखयित्वा स्वग्रासने”—इति ।

तेभ्यो दद्यादित्यर्थः । तेषां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

(१) अनाच्छेद्यकराः, न आच्छेद्यः आहर्त्तव्यः करोराजयाज्ञभागोयासां
तथाविधाः । गृहभूमय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । गृहभूमौदित्यर्थः ।
मुक्तभात्याख्यत्तराजदेवाः ।

पौराणां कर्म कुर्यस्ते सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम्”—इति ।

षास्त्रवक्तव्योऽपि,—

“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मांराजकृतस्य यः”—इति ।

औतस्मार्त्तधर्मानुपमर्देन गोत्राचारेक्षण*देवगृहपासनादिरूपो-
द्यो धर्माः समयाभिष्यक्तो भवेत्, सोऽपि यत्नेन पासनीयः । तथा,
राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यावत्पथिकभोजनं देयं अस्मदराति-
मण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया इत्येवं रूपः समयनिष्यक्तः, सोऽपि
रक्षणीयः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कर्त्तव्यविशेषोऽभिहितः ।
ग्रामादिसर्वसमुदायानां तु साधारणकार्यमाह दृढस्यतिः,—

“ग्रामश्रेणीगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्यं तथैव च ॥

वाटचोरभये बाधा सर्वसाधारणी स्यात् ।

तत्रोपग्रमनं कार्यं सर्वेषैकेन केनचित्”—इति ।

चकारेण पाषण्डनैगमदीनां चोपसंग्रहः । ततश्च ग्रामश्रेणीगण-
पाषण्डनैगमदीनामुपद्रवकाले धर्मकार्यं च यां पारिभाषिकीं
समयक्रियां विना उपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यञ्च दुःसाध्यं, सा
पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्या । वाटचोरेभ्यो भये
प्राप्ते तदा चोरोपग्रमनं सर्वैः सम्भूय कर्त्तव्यमित्यर्थः । धर्मकार्यं तु
विशेषस्तेनैवोक्तः,—

* गोत्रचारेक्षण, —इति का० ।

“सभा प्रपा देवगृहं तडागारामसंस्कृतिः ।

तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥

कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंगतः ।

यत्नेवं* लिखितं पञ्च धर्म्या सा समयक्रिया ॥

पालनीया समस्तैस्तु यः समर्थो विसंवदेत् ।

सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्”—इति ।

यजनक्रिया सोमयागादिकर्तव्यो दानम् । कुलायनं दुर्भिक्षा-
दिपीडितवृथागमनम् । तस्मिन्नागते सति यासंविधानं विधेयं,
तदेव तच्छब्देनोच्यते । निरोधः दुर्भिक्षाद्यपगमपर्यन्तं धारणम् ।
अंगतः गृहक्षेत्रपुरादिप्रयुक्तसंगृहीतधनेनाव्यक्तत्वेन वा स्थितेन
कार्यमिति । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिः पाल-
नीया, किन्तु राज्ञाऽप्येत्याह नारदः,—

“पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु ।

संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा”—इति ।

पाषण्डा वेदवाद्या वेदोक्तलिङ्गधारिणो वा अतिरिक्ता वा सर्वे
लिङ्गिनः । तेषु मध्ये अभिचरणाद्याः समयाः सन्ति । नैगमाः
सार्थिका वणिक्प्रभृतयः । तेषु सकल्पकसन्देशहरपुरुषतिरस्का-
रिणो दण्डा इत्येवमादयो बहवः समयाः विद्यन्ते । अथवा, नैगमा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यत्नेवं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पीडितजनागमनम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

चाप्तप्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति ये पाशुपतादयः । त्रातगण-
शब्दयोरर्थः कात्यायनेन दर्शितः,—

“नानायुधधरात्राताः समवेतास्तु कौर्त्तिताः ।

कुलानान्तु समूहस्तु गणः स परिकौर्त्तितः”—इति ।

पूगे त्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयः सन्ति
समयाः । गणे तु पञ्चमेऽहनि पञ्चमे वाऽब्दे कर्षवेधः कर्त्तव्य इत्यादि-
समयाः । दुर्गे धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र यास्यता न तद्विक्रय-
मित्यासौ समयः । जनपदे तु कश्चिद्विक्रेतुर्हस्ते कश्चित् क्रेट्वहस्ते
शुक्लपहणमित्यादिकोऽस्त्वनेकविधः समयः । तत्समयजातं यथा न
भ्रम्यति न च व्यतिवर्तते, तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुदाये तु
पुरुषविषये विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम्”—इति ।

मध्यस्थैः प्रतिभूभिः । कार्याणि समूहकार्याणि । कात्यायनोऽपि,—

“समूहानां तु यो धर्मः तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः”—इति ।

समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान्विभजति बृहस्पतिः,—

“विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः ।

बृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः ॥

शुचयो वेदधर्मज्ञाः दक्षाः दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः”—इति ।

ते च कियन्तः कर्त्तव्या इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“द्वौ चयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“युक्तियुक्तश्च यो हन्याद्यः कार्यानिवकाग्रदः ।

अयुक्तश्चैव यो ब्रूयात्स दाप्यः पूर्वसाहसम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“यस्तु साधारणं हिंसात् क्षिपेत् त्रैविध्यमेव वा ।

संविक्त्तियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरात्”—इति ।

समूहिनामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह सएव,—

“बाधाकुर्युर्यदैकस्य सम्भूतादेषसंयुताः ।

राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः ग्राह्यास्तैवानुबन्धतः ॥

न यथा समयं जघ्नुः स्वमार्गे स्थापयेच्च तान्”—इति ।

यस्तु मुख्यः समूहद्रव्यादिकमपहरति, तस्य दण्डमाह याज्ञ-

वल्क्यः,—

“गणद्रव्यं हरेद्द्वस्तु संविदं लङ्घयेत्तु यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राज्ञादिप्रवासयेत्”—इति ।

मर्षाद्वाटकादीनां पुराभिर्वासिनमेव दण्डमाह वृहस्पतिः,—

“अरन्तुदः सूचकस्य भेदकत्साहसौ तथा ।

श्रेणीपूगनृपदेष्टा क्षिप्रं निर्वास्यते तदा ॥

पुरश्रेणीगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिग्दमं परित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणः ॥

तैः कृतं यत्स्वधर्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् ।

तद्राज्ञाऽयमुमन्तव्यं निरुष्टार्था हि ते स्मृताः”—इति ।

निरुष्टार्थाः, अनुज्ञातकार्या इत्यर्थः । पाषण्ड्यादिष्वसमूहेषु
यथा राज्ञा वर्तितव्यं, तदाह नारदः,—

“यो धर्मः कर्म यज्ञेषामुपस्थानविधिश्च यः ।

यज्ञेषां प्राप्नुयादर्धमनुमन्येत तत्तथा ॥

प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्यवमतं च यत् ।

दोषवत् करणं यत्तु स्यादनायायकस्मितम् ॥

प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्”—इति ।

धर्मोऽजटावल्मादि । कर्म प्राप्त*पर्युषितभिचाटनादि । उपस्था-
नविधिः समूहकार्यार्थं पटहादिध्वनिमाकर्ष्य मण्डपादौ मेलनम् ।
वृत्त्युपादानं^(१) जीवनार्थं तापसवेषपरिग्रहः । राज्ञः प्रतिकूलमाधि-
कारिशूद्रकर्त्तव्यं वैवर्षिकविवादे धर्मविवेचनम् । तस्य च प्रतिकूल-
त्वमुक्तं स्मृत्यन्तरेण,—

“यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।

तस्य प्रणश्यते राष्ट्रं वलं कोवञ्च नश्यति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रातः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) इयञ्च, यज्ञेषां प्राप्नुयादर्धमित्यस्य व्याख्या । एतद्व्याख्यादर्शनेन, यज्ञेषां
प्राप्नुयादर्धमित्यत्र, यज्ञेषां वृत्त्युपादानम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।
विवादरत्नाकरे तथैव पाठोद्धृतो वर्त्तते । परमादर्शपुस्तकेषु दर्शनात्
यज्ञेषां प्राप्नुयादर्धमित्यमेव पाठो मूले रक्षितः । शा० का० पुस्त-
कयोस्तु, प्रत्युपादानं,—इति पाठो वर्त्तते ।

प्रकृत्यवमतं स्वभावतएव यदननुज्ञातं; पाषण्ड्यादिषु तामूल-
भरणं, परस्पररोपतापः, राजपुरुषाश्रयणेनान्योन्यमर्थापहरणादि ।
दोषवत्करणं श्रुतिस्यतिविरुद्धं विधवादौ वेश्यात्वादिकं पाषण्ड्या-
दिभिः प्रकल्पितम् । संविज्ञाने दण्डमाह मनुः,—

“यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरोसोभाक्तं राजादिप्रवासयेत् ॥

निश्चित्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णकं निष्कं* शतमानञ्च राजतम्^(१) ॥

एवं दण्डविधिकुर्यात् धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्”—इति ।

सत्येन शपथेन । एतेषां निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानरूपाणां
जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । समूहपूजार्थं राज्ञा
समर्पितं द्रव्यं समूहाय यो न ददाति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“समूहकार्थ्यं आयातान् कृतकार्थ्यान् विसर्जयेत् ।

सदा सम्मानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

* चतुः सुवर्णान् षट् निष्कान्,—इति ग्रन्थान्तरवृत्तः पाठः ।

(१) अत्र च, “साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाज्जर्मनोविद्यः”—इत्यादि-
निष्कानां व्यवच्छेदार्थं चतुःसुवर्णकमिति निष्कविशेषणमुपास्यम् ।
शतमानं राजतं रत्निकानां विंशत्यधिकं शतत्रयमिति अष्टेश्वरेण
व्याख्यातम् ।

समूहकार्यप्रहितो यत्नमेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्”—इति ।

विभज्य षडण्मण्ड्रव्यविषयम् । यतस्तत्पञ्चविषये सएवाह,—

“घाण्मासिकं वत्सरं वा विभक्त्यं यथाऽग्रतः ।

देयं बधिर* वृद्धान्धस्त्रीवालातुररोगिषु ॥

सान्नायिकादिषु तथा धर्मेषु सनातनः”—इति ।

राज्ञः प्रसादस्तन्भवदृणमपि सर्वेषां सममित्याह सएव,—

“यत्नैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम् ।

राज्ञः प्रसादस्तन्भव सर्वेषां तत्समाहितम्”—इति ।

एतदभक्षितविषयम् । भक्षिते तु कात्यायन आह,—

“गणसुद्दिश्य यत्किञ्चित्काल्यं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्यं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्”—इति ।

ये तु समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्गता ये च समुदायचोभादिना
ततो वधिर्भूताः, तान् प्रत्याह सएव,—

“गणिनां शिष्यवर्गणां गताः सूर्ये तु मध्यताम् ।

प्राकृतस्याधमर्णस्य समांशाः सर्वएव ते ॥

* देयं वा निस्त्र,—इति का० ।

† सर्वेषां तत्समूहितम्,—इति का० । सर्वेषामेव तत्समम्,—इति
ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्राकृतस्य धर्मार्णस्य,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टम्
पाठः समीचीनः ।

तथैव भोजनैर्भावं* दानधर्मक्रियासु च ।

समूहस्योऽंशभागी स्यात् प्रगतस्वंग्रभागभाक्”—इति ।

संविद्व्यतिक्रमाख्यं विवादपदम् ।

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“क्रीत्वा मूख्येन यः पण्यं क्रेता न बद्ध मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

क्रीत्वाऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रेता क्रयात् प्रागेव सम्यक् परीचेत ।

तथाच सएव,—

“क्रेता पण्यं परीचेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीचाऽभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ।

परीचाऽभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शनेऽपि ग्रहीतुरेव भवति, न विक्रेतुः । तथाच दृश्यति,—

“परीक्षितं बद्धमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्”—इति ।

तत्कालपरीक्षितस्य पुनर्पर्षणाभावः सावधिविषयः । तत्सद्यः† परीक्षणस्य विहितत्वात् । तथाच व्यासः,—

“चर्मकाष्ठेष्टकासूचधान्यासवरसस्य च ।

* भोज्यवैभाव्य,—इति का० ।

† प्रगतस्वंग्रभागिति,—इति का० । प्रगतस्वंग्रभाङ् न तु,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, अन्येषां सद्यः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

वस्त्ररूपधिरक्षानां सद्यएव परीक्षणम्”—इति ।

क्रीतानां पश्यानां द्रव्यविशेषेषु परीक्षणकालावधिमाह सएव,—

“अष्टादोक्षं परीचेत पञ्चाशदाक्षमेव तु ।

मस्त्रिमुक्ताप्रवासानां सप्ताहात् स्यात् परीक्षणम् ॥

द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंशान्द्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहात्सर्वबीजानामेकाहाहोहवासयाम् ॥

अतोऽर्वाक् पञ्चदोषस्तु यदि संज्ञायते कश्चित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्”—इति ।

अथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे तु न प्रतिदेयमित्याह कात्यायनः,—

“अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दुष्टं पश्चादिभावितम् ।

क्रीतं तत् स्वामिने देयं पक्षं कालेऽन्वया न तु”—इति ।

अविज्ञातं परीक्षया तत्त्वतोऽपरिज्ञानं यस्य द्रव्यस्य; तत् यावत्-
परीक्षाकाल उक्तः, तस्मिन् काले प्रतिदेयम् । अन्यथा तत्कालाति-
क्रमे दुष्टतया परिज्ञातमपि क्रीतं तत्स्वामिने न देयमित्यर्थः । पश्यानां
देशकालवशादुपपन्नयापचयौ प्रथमतो ज्ञातव्यावित्याह नारदः,—

“अथं वृद्धिं च जानीयात् पश्यानामागमं तथा”—इति ।

अश्वादिपश्यानामस्मिन् काले अस्मिन्देशे च वृद्धिर्भविष्यतीति
जानीयात्, तथा आगमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थमुत्पादकजन्मभूम्या-
दिकञ्च जानीयादित्यर्थः । एवं सम्यक् परीक्ष्य गुणदोषदर्शनादि-
कारणमन्तरेण नानुग्रयः कार्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“अथं वृद्धिञ्च वणिजा पश्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुग्रयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक्”—इति ।

परौचितपक्षानां क्रयकालोत्तरकालम्* । क्रयकालपरिज्ञाने पुनः क्रेतुर्विक्रेतुरनुग्रयो न भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । पक्ष-
दोषतद्वृद्धिचयकारणचितयाभावेऽनुग्रयकालाभ्यन्तरे यद्यनुग्रयं करोति, तदा पक्षषड्भागं दण्डनीयः । अनुग्रयकारणसद्भावे-
ऽप्यनुग्रयकालातिक्रमेण योऽनुग्रयं करोति, सोऽप्येवं दण्डनीयः । एतच्चोपभोगविनश्वरवस्तुविषयम् । उपभोगेनाविनश्वरवस्तुविषये प्रत्य-
र्पणे वृद्धिमाह नारदः,—

“क्रीत्वा मूख्येन यः पक्षं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी† ।

विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत्तस्मिन्नेवाविवक्षितम्?”इति ।

द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे तु विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“द्वितीयेऽङ्गि ददत्क्रेता मूल्यात् चिंशांशमावहेत् ।

द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेवच”—इति ।

परतोऽनुग्रयः न कर्त्तव्य इत्यर्थः । यत्तु पुनर्मनुनोक्तम्,—

“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुग्रयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहान्तद्वयं दद्याच्चैवाददीत वा”—इति ।

* अत्र, इति शेषः,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रेतुरिव विक्रेतुः,—इति पाठः प्रसिद्धः ।

‡ दुष्क्रीतां मन्यते क्रियाम्,—इति का० ।

§ तस्मिन्नेवाङ्गि चाक्षतम्,—इति, तस्मिन्नेवाङ्गवीक्षितम्,—इति च ग्रन्थान्तरद्वयौ पाठौ ।

तदुपभोगेनाविनश्वरगृह्येचक्रयानुश्रयादिविषयम् । तत्रैव द-
शाहादेककालात् । तथाच कात्यायनः,—

“भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायः तत्क्रेतुरेव च* ।

द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाल्पमतः परम्”—इति ।

वासोविषयेऽपि नारदः,—

“परिभुक्तान् यदासः क्षिष्टरूपं मल्लौमसम् ।

सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ॥

इति क्रीतानुश्रयः ।

अथ विक्रीयसम्प्रदानम् ।

तस्य स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यञ्च प्रदीयते ।

विक्रीयसम्प्रदानन्तु विवादपदमुच्यते”—इति ।

पण्यद्वैविध्यमुक्तं तेनैव,—

“लोकैऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्यावरं जङ्गमन्तथा ।

क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥

षड्विधस्तस्य तु बुधैः दानादानविधिक्रमः ।

गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया”—इति ।

गणिमं सङ्ख्येयं क्रमुकफलादि । तुलिमं तुलया धायं हेमचन्द-
नादि । मेयं ज्रीष्णादि । क्रियया वाहनदोहनादिक्रियोपलक्षितमश्व-

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र ।

महिषादि । रूपतः पण्यंगनादि । श्रिया पद्मरागादि । तदेतत् षट्-
प्रकारमपि पण्यं विक्रीयाप्रयच्छन्सोदयन्दाय इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लामं वा दिगागते”—इति ।

गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे
क्रेत्रे न समर्पयति ; तच्च पण्यं परिक्रयकाले बद्धमूल्यं सत्कालान्तरे
स्वल्पमूल्येनैव लभ्यते, तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दाप-
नीयः । यदा मूल्यद्वारासकृतः पण्यसोदयो नास्ति ; किन्तु क्रयकाले
चावदेव यतो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव, तदा तत्पण्य-
मादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य योलाभस्तेनोदयेन सहितं दाप-
नीयः । यथाऽऽह नारदः,—

“अर्घ्येदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थानिनामेष नियमोदिग्ग्लामं दिग्निचारिणाम्”—इति ।

यदा त्वर्घमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन् पण्ये वस्तुगृहा-
दिके य उपभोगः तदा च्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुः, तत्-
सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाऽऽह नारदः,—

“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।

स्यावरस्य चयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्”—इति ।

चयशब्देन गतभोग उक्तः । यद्यपि तस्य दानमशक्यं, तथापि
तदनुगुणद्रव्यं देयम् । जङ्गमानां तु तत्कर्मनिमित्तं मूल्यं दाप्यः ।
यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय
देशान्तरे विक्रीतस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दाप-

नीयः । विष्णुस्तु विक्रेतुर्दण्डमप्याह । “गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ सोदयं दाप्यो राज्ञा चापि पण्यगतं दण्ड्यः”—इति । यस्तु विक्रीयानुग्रयवशाच्चार्पयति, यस्तु क्रीत्वाऽनुग्रयवशाच्च गृह्णाति, तं प्रत्याह कात्यायनः,—

“क्रीत्वा प्राप्तं न गृहीयाद् यो न दद्याददूषितम् ।

स मूल्याद्दशभागान्नु दत्त्वा स्वद्रव्यमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽर्थे क्षण्णकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एवं धर्मी दशाहात्तु परतोऽनुग्रयो न तु”—इति ।

अदूषितं, जलादिनेति शेषः । दोहवाह्यादिपण्यस्य दोहनादिनेति शेषः । दोहवाह्यादिपण्यस्य दोहनादिकालोऽर्थक्रियाकालः । तस्मिन् प्राप्ते सति अग्रहणे अदाने वा कृती दशमभागं प्रदापयेत्^(१) । किन्तु तमदत्तैव स्वद्रव्यमाप्नुयात् । एष धर्मी-दशाहात् प्राप्तेदित्यर्थः । ततः परमनुग्रयो न कर्त्तव्यः । विक्रीय-समग्रयच्छतोऽपि विक्रीतं पण्यं विक्रेतृपात्रे स्थितं तस्य यदि दैवादिना नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“देवराजोपघातेन पण्यदोषउपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः”—इति ।

याचितस्येति विशेषणेन अयाचने न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थादव-गम्यते । नारदोऽपि,—

(१) एतच्चाख्यागदर्शनात्, अप्राप्तेऽर्थक्रियाकाले कृती नैव प्रदापयेत्,— इति वचनपाठः प्रतिभाति । परमादर्शणुक्तकेषु दृष्टयैव पाठः मूले निवेशितः । मम तु, अग्रहणे अदाने वा कृते,—इत्येव पाठः प्रतिभाति ।

“उपहन्वेत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः”—इति ।

यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिः, तथा दीयमानपण्य-
मगृह्यतः क्रेतुरपीत्याह सएव,—

“दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यञ्च यः क्रयो ।

सएवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वं क्रेतर्यगृह्णाति* ।

हानिश्चेत् क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत्”—इति ।

यस्तु विशेषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते, यस्यान्यहस्ते
विक्रीय तदन्यस्मै तत् प्रयच्छति, तयोः समानदण्ड इत्याह,—

“निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥

अन्यहस्ते च विक्रीय तथाऽन्ये तत् प्रयच्छति ।

सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च”—इति ।

एतद्वुद्धिपूर्वकविषयम् ।

“ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो विक्रीणीतेऽविचक्षणः ।

तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा”—इति

वृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वके तु क्रेतुः अपरावर्तनमेव ।

अतएव एवंविधनियमोदत्तमूल्ये क्रये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पूर्वक्रेतर्यगृह्णाति,—इति ग्रन्थान्तरवृत्त-
पाठस्तु समीचीनः ।

पण्डे क्रोटविक्रेतोः समयादृते प्रवृत्तौ वा न कश्चिदोषः । तथाच नारदः,—

“दत्तमुख्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयाच्च विक्रेतुरतिक्रमः”—इति ।

यत्र पुनर्वाप्यापेण क्रयोमा भूदिति विक्रेतृहस्ते क्रेचा यत्कि-
ञ्चिद्द्रव्यं दत्तम्, तत्र क्रेतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह व्यासः,—

“सत्यंकारश्च^(१) यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते ।

पण्यमेव निस्पृष्टमहीयमानमगृह्यतः”—इति ।

अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्यस्योत्सर्गोऽभिमतः । अस्मिन्नेव
विषये विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ आह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

क्रीत्वाऽनुग्रयानुत्पत्त्यर्थं कतिपयपण्यानां विक्रयानर्हत्वमाह मनुः,—

“नान्यदन्येन संस्पृष्टं रूपं विक्रयमर्हति ।

न सावद्यश्च न न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्,—इति ।

इति क्रयविक्रयानुग्रयाख्यं विवादपदम् ।

अथ स्वामिपालविवादपदविधिः ।

तत्र तु तदभिधानप्रतिज्ञा मनुना कृता,—

“पशुषु स्वामिनाञ्चैव पाशानाञ्च व्यतिक्रमे ।

(१) यत् क्रेतुकामेन क्रयपरिस्थितये विक्रेत्रे समर्पितं, तत्सत्यंकारपदार्थः—
इति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

“विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्भूततत्त्वतः”—इति ।

विवादं विवादापनोदमित्यर्थः । स्वामिपालयोः कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“उपानयेद्गाः गोपालः पुनः प्रत्यर्पयेत्तथा”—इति ।

यावन्तः प्रातः समर्पितास्तावन्तः सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गवादिपरिपालकस्य भूतिपरिमाणमाह नारदः,—

“गवां शताद् वत्सतरी धेनुः स्याद्विशताद् भूतिः ।

प्रतिशंवत्सरं गोपे सन्दोहो वाऽष्टमेऽहनि”—इति ।

प्रतिशंवत्सरं वत्सतरी द्विहायनी गौः भूतिः भूतके कल्पनीया, दिशते तु सवत्सा गौः, अष्टमे दिवसे दोहस्य भूतित्वेन कल्पनीय-इत्यर्थः । सन्दोहः सर्वदोहः ।

“तथा धेनुभूतः क्षीरं लभेतैवाष्टमेऽखिलम्”—इति

वृहस्पतिस्मरणात् । इयञ्च भूतिकल्पना परिभाषितभूतिवि-
शेषाभावविषये । परिभाषिते तु भूतिविशेषे स एव देयः । मनुस्तु
प्रकारान्तरेण भूतिमाह,—

“गवां क्षीरभूतोयस्तु स दुह्याद्दशतोवराम् ।

गोस्वाम्यनुमतो भूत्यः सा स्यात्पालेऽभूते भूतिः”—इति ।

दशतो दशदोधुणां मध्ये वरामुत्कृष्टां स्वीकृत्य तत्क्षीरं क्षीर-
भूतो गृह्णीयात् । क्षीरशून्यानां तु क्षीरमूल्यातो भूतिः कल्पनीया ।
यद्यसौ द्रव्यान्तरेण भूतः, न तत्रैषा भूतिरित्यर्थः । यस्त्वेवं परि-
कल्पितं वेतनं गृहीत्वा पशून् पालयन् भूत्यः स्वदोषेण पशून् मार-
येत् विनाशयति वा, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदायः कृतवेतनः”—इति ।

प्रमादग्रहणं पालकदोषोपलक्षणार्थम् । प्रमादश्च मनुना स्वी-
कृतः,—

“नष्टं विनष्टं कृमिणा दंशितं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु”—इति ।

प्रसङ्गं चोरैरपहतो न दायः । तथाच सएव,—

“विश्लिष्य तु हतं चोरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पालग्रहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विज्ञवे ।

यत्प्रणष्टं हतं वा स्वान्न पालेभ्यश्च किञ्चिदम्”—इति ।

एतत्पुरुषकारकरणे वेदितव्यम् । पुरुषकाराकरणे तु भवत्येव
किञ्चिदपी । पुरुषकारस्य स्वरूपं नारदेन दर्शितम्,—

“कृमिचोरव्याघ्रभयात् दरीश्वभाञ्च पालयेत् ।

व्यायच्छेक्ष्णितः क्रोशेत् स्वामिने तु निवेदयेत्”—इति ।

व्यायच्छेत्, प्रयतेतेत्यर्थः । यः प्रसुताथं न यतते, तं प्रत्याह
सएव,—

“अव्यायच्छक्षविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।

दातुमर्हति गोपस्तान् विनयञ्चैव राजनि”—इति ।

विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्द्धचयोदशपणाः स्वामिने द्रव्यमेवच”—इति ।

अर्द्धचयोदशपणाः सार्द्धदादशकार्षापणाः । पालदोषमाह मनुः,—

“अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसङ्गं वृकोहन्यात्पाले तत्किंलिषं भवेत्”—इति ।

अनायति, उपद्रवनिराकरणाय अनागच्छतीत्यर्थः । यां, अजा-
विकजातीयाम् । एतत्सुगमस्थलस्थविषयम् । दुर्गमस्थलविषये तु न
दोष इत्याह सएव,—

“तासां चेद्वरुद्धानां चरन्तीनां मिथोवने ।

यामुपेत्य वृकोहन्यान् पालस्तत्र किंलिषी”—इति ।

अवरुद्धानां, पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । दैवमृतानां पुनः
कर्णादिकं दर्शनौच्यम् । तथाच मनुः,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्यस्थिस्त्रायरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गाभिर्दर्शनम्”—इति ।

स्त्यन्तरमपि,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च शृङ्गस्त्रायस्थिरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्”—इति ।

गोप्रचारभूमिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्रामेच्छया गोप्रचारौ भूमौराजेच्छयाऽपिच”—इति ।

ग्रामेच्छया ग्रामाल्पत्वमहत्त्वापेक्षया यदृच्छया वा गवां दृणादि-
भक्षणार्थं कियानपि भूभागः कृतः परिकल्पनीयः । गवां प्रचार-
स्थानासनसौकर्यार्थं ग्रामचेत्रयोरन्तरमाह सएव,—

“धनुःशतं परीणाहो ग्रामचेत्रान्तरमभवेत् ।

द्वे शते खर्वटे शस्यं नगरस्य चतुःशतम्”—इति ।

ग्रामक्षेत्रघोरान्तरं धनुःशतपरिमितम् । सर्वदेवविधिना ग्रहं
कार्त्तम् । खर्वटस्य प्रचुरकष्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते अन्तरे ग्रहं,
नगरस्य च बज्रजनसङ्कीर्णस्य सतुःशतपरिमिते अन्तरे ग्रहं
कार्त्तमिति । तच्च पशुनिवारणाय दृतिरपि कल्पनीयेत्याह
कात्यायनः,—

“अजातेष्वेव ग्रहेषु कुर्यादावरणं सदा ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते सम्भ्रमादुरसा मृगाः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पथि क्षेत्रे दृतिः कार्त्तया पाशुघ्नो नावस्योकयेत् ।

न क्षुभयेत् पशुर्नाशो न भिक्षात् यां च सूकरः”—इति ।

एवं च पशुनिवारणे दृतेऽपि तामतिक्रम्य ग्रहादिविनाशे सति
मनुराह,—

“पथि क्षेत्रे परिदृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

स पाक्षः शतदण्डार्धे विपाक्षान् वारयेत् पशून्”—इति ।

पथि क्षेत्रे परिदृते सति तां दृतिमतिक्रम्य ग्रहघाते स पाक्षः
पशुकार्त्तं पणशतदण्डार्धः । एवं, ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्त्तिनि
क्षेत्रे परिदृते सति तां दृत्तिमतिक्रम्य ग्रहघाते स पाक्षः शतपण-
दण्डार्धः । तदनेन, अपरिदृते पाक्षस्य दण्डाभावः सूचितः । मनुस्तु
शास्त्रात् दण्डं निषेधति,—

“तत्रापरिदृतं धान्यं प्रहिंस्युः पशवो यदि ।

न तच्च प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणम्”—इति ।

एतददीर्घकालप्रचारविषयम् । दीर्घकालप्रचारे तु दण्डमर्हति ।

अतएवावकाशप्रचारे दोषाभावमाह विष्णुः । “यदि ग्रामग्रामो न दोषोऽवकाशम्”—इति । दण्डपरिमाणन्तु पशुविशेषेण दर्शितं चाश्ववस्येन,—

“माघानष्टौ तु महिषौ शस्त्रघातस्य कारिणौ ।

दण्डनीया तदर्द्धन्तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्तद्विगुणोदमः ।

समनेषां विधीतेऽपि खरोष्ठं महिषीसमम्”—इति ।

परशस्त्रघातकारिमहिषीस्त्रामी प्रतिमहिष्यष्टौ माघान् दण्डनीयः । चतुरोमाघान् गोस्त्रामी । मेषस्त्रामी द्वौ द्वौ माघौ । एषामेव पशूनां शस्त्रभक्षणदारभ्य यावच्छयनमनिवारितानां स्त्रामी यथोक्तदण्डात् द्विगुणं दण्डनीयः । तथा,

“तथाऽजाविकवत्सनां पादोदण्डः प्रकौर्त्तितः”—इति

सत्यन्तरोक्तं वेदितव्यम् । माघस्यात्र तात्रिकपणस्य विंशतितमो भागः,

“माघो विंशतिमो भागः पणस्य परिकौर्त्तितः”—इति

नारदस्मरणात् । भक्षयित्वोपविष्टसवत्सविषये यथोक्ताचतुर्गुणोदण्डः । तदुक्तं सत्यन्तरे,—

“वत्सनां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सनां चतुर्गुणः”—इति ।

यत्पुनर्नारदेनोक्तम्,—

“माघं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माघौ महिषं तथा ।

तथाऽजाविकवत्सनां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः”—इति ।

तन्मूर्द्धन्माघभक्षणविषयम् । अतएवाहतुः शङ्खचिह्नितौ ।

“राचौ चरन्ती गौः पञ्च माषान् रात्रिमुद्धर्त्ते माषं दण्डं यासे”—इति ।
 आतुरपशुविषये तु न दण्ड इत्याह नारदः,—

“जराग्रह* गृहीतो वा बज्राग्रनिहतोऽपि वा ।

अपि सर्पेण वा दष्टो वृक्षादा पतितो† भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वाऽपि व्याधिभिर्वाऽप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्”—इति ।

अनातुरेऽपि केषुचित् पशुषु दण्डाभावमाह सएव,—

“गौः प्रसूता दशाहन्त महोक्षो वाऽपि कुञ्चराः ।

निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्”—इति ।

मनुरपि,—

“अनिर्दग्धां गां सूतां वृषान् देवपशून् तथा ।

सपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान्मनुरप्रवीत्”—इति ।

वृषामहोक्षाः । अथवा, वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः । याज्ञ-
 वल्क्योऽपि,—

“महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकाऽऽगन्तुकादयः ।

पालोयेषां च ते मोक्ष्या देवराजपरिभुताः”—इति ।

आदिशब्देन मृतवत्सादयो गृह्यन्ते । अतएवोशना,—

“अदण्ड्या मृतवत्सा च संज्ञा रोगवती कृशा ।

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिषारिणी ॥

अदण्ड्या चोत्सवे गावः आहूकाले तथैव च”—इति ।

* याह,—इति शा० ।

† वृक्षादापतितो,—इति का० ।

परशस्यविनाशे न केवलं स्वामी दण्डनीयः, अपि तु शस्यमपि दापनीयः । तथाच बृहस्पतिः,—

“ग्रस्याश्विवारयेत् गास्तु चीर्णे दोषदयं भवेत् ।

स्वामी शतदमं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥

शदस्य सदमं चीर्णे समूले कार्षभचिते”—इति ।

अतएव नारदः,—

“समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छतम् ।

बधेन गोपोमुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्”—इति ।

तत्स्वामी शस्यस्वामी । शदस्य सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः ।

तथाच सएव,—

“गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतिधाचते ।

सामन्तानुमतं देयं धान्यवत्तत्र कल्पितम्”—इति ।

यस्त्रशनसा शदयाचननिशेधोऽर्थात् कृतः,—

“गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतिधाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति चिदिवौकसः”—इति ।

स ग्रामादिसमीपस्थानावृतचेचविषयः ।

इति स्वामिपालाख्यं विवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

तत्र तावत्सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा गृहसीमा चेचसीमा च,—इति । सा च यथाक्रमं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन,—

“ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च बीमा पञ्चविधा स्यता”—इति ।

ध्वजिनी वृक्षादिस्तचिता । मत्स्यिनी जलसिङ्गान्विता । नैधानी
निखाततुषाङ्गारादिमती । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परविषया-
पत्तिनिर्णिता । राजशासननीता ब्राह्मचिह्नानुभावे राजेच्छया
निर्मिता । तथाच व्यासः,—

“यामयोद्भयोः बीमि वृक्षा यच्च समुन्नताः ।

समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्णिता ॥

स्रग्ध्वन्दगा वज्रजला मत्स्यकूर्मसमन्विता ।

प्रत्यक् प्रवाहिनी यच्च सा बीमा मत्स्यिनी मता ॥

तुषाङ्गारकपादैस्तु कुम्भेरायतनैस्तथा ।

बीमाऽपि चिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते”—इति ।

वृक्षाश्च न्यपोधादयः । तदाह मनुः,—

“बीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यपोधास्त्यकिंसुकान् ।

ग्राह्यबीमास्तवृक्षांश्च बीरिषश्चैव पादपान्”—इति ।

प्रत्यक् प्रवाहिनीत्यनेन वायादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते ।
तानि च दृश्यतिना दर्शितानि,—

“वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरास्तथाः ।

स्वस्तनिम्बनदीस्रोतःशरगुल्मनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि बीमार्या कारयेत् सदा”—इति ।

तुषाङ्गारकपादैरिति करीषादीनां गुप्तचिह्नानामप्युपलक्षणम् ।

तानि च तेनैव दर्शितानि,—

“करीषांश्चितुषाङ्गारमर्कराऽभ्यकपास्तिका ।

सिकतेष्टकगोवास्तकार्पासास्त्रीनि भस्म च ॥

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्”—इति ।

तानि च सीमासिङ्गानि स्त्रविरेवास्त्रानां दर्शनीयानि । तथाच
इदस्यति,—

“ततः पौगण्डवास्त्रानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।

वार्द्धके च शिशूनाम्ने दर्शयेयुस्तथैव च ॥

एवं परम्पराज्ञाते सीमाध्वान्तिर्न जायते”—इति ।

एवं निरूपितैर्लिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयं कुर्वादित्याह मनुः,—

“एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।

यदि संशयएव स्यात्सिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्ययएव स्यात् सीमावादविनिर्णये ।

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ॥

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रवृत्ता राजसन्निधौ”—इति ।

प्रथमं तावदर्थिप्रत्यर्थिर्लिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयः । अथाप्य-
विश्वसस्तदा सिङ्गविषयकात् सीमाविषयकादा साक्षिप्रत्ययात्
निर्णयः । यदा साक्षिनामभावस्तदा सामन्तैर्विनिर्णयः इत्यर्थः ।

“तेषामभावे सामन्ताः”—इति कात्यायनेनोक्तत्वात् । के पुनः साम-
न्ता इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिताः”—इति ।

विप्रतिपन्नसीमकस्य क्षेत्रस्य चतसृषु दिक्षु सन्निहितग्रामादि-
भोक्तारः संसक्ताः । एतएव सामन्तशब्दाभिधेयाः । यदा पुनरदृष्ट-

संसक्तका न सन्ति, तदा संसक्तसंसक्ततत्संसक्तैः निर्णयः कार्यः । तदाह
सएव,—

“स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।

तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥

संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः ।

कर्त्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥

तेषामभावे सामन्तामौलवृद्धोद्धृतादयः ।

स्वावरे षट्प्रकारेऽपि कार्य्या नात्र विचारणा”—इति ।

वृद्धादिखण्डनं तेनैवोक्तम्,—

“निबध्यमानं येदृष्टं तत्कार्य्यं सुगुणान्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥

ये तत्र पूर्वसामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः ।

तन्मूलत्वात् तु ते मौलाः ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।

उपश्रवणसम्भोगभयस्थानोपचिह्निताः ।

उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः”—इति ॥

साक्षिप्रभृत्युद्धृतपर्य्यन्तानामभावे मनुराह,—

“सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणाम् ।

इमानथनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् केवर्त्तान्मूलखानकान् ।

ब्यालपाहानुष्कवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्”—इति ।

अन्यांश्चेति चकारेण सीमाकर्षका उपलक्ष्यन्ते । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः,—

“सीमोविवादे चेन्नस्य सामन्ताः स्वविरादयः ।

गोपाः सीमाकृषाणाञ्च सर्वे च वनगोचराः ।

नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषद्रुमैः ॥

सेतुवल्मीकनिष्ठास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“ग्रामसीमासु च वह्निर्ये च स्युः कृषिजीविनः ।

गोपाः शाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनगोचराः”—इति ।

ते च ग्रपथैः शापिताएव निर्णयं ब्रूयुः । तथाच बृहस्पतिः,—

“शापिताः ग्रपथैः स्त्रैः स्त्रैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् ।

दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः”—इति ।

स्त्रैः स्त्रैरिति,

“सत्येन शापयेद्विप्रं चत्रियं वाहनायुधैः”—

इत्यादि लोकव्यवस्थया प्रतिपादितैः इत्यर्थः । मनुरपि,—

“ग्रामेयककुलानां तु समचं सीमसाक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तथैवच विवादिनोः ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।

तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः”—इति ।

सीमासाक्षिणां तु लक्षणमाह बृहस्पतिः,—

“आगमञ्च प्रमाणञ्च भोगं कामञ्च नाम च ।

भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तोऽत्र साक्षिणः”—इति ।

यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति, विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया*

षन्दिगधानि, तदा निर्णयोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

* लिङ्गतया,—इति का० ।

“सामन्ता वा समग्रामास्त्वारोऽष्टौ दद्यापि वा ।

रक्तसम्बन्धनाः सौमां नयेयुः क्षितिधारिणः”—इति ।

रक्तसम्बन्धो रक्ताम्बरधरा धर्मारोपितक्षितिखण्डाः* सौमां प्रदर्शयेयुः । सैः सैः प्रपथैः प्रापिताः सन्तः सौमां नयेयुः । तथाच मनुः,—

“गिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं सम्बिणो रक्तवाससः ।

सुकृतैः प्रापिताः सैः स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्चसम्”—इति ।

नयेयुरिति वज्रवचनमपि अविवक्षितम् । एकस्यापि सौमा-
प्रदर्शकस्य दृष्ट्यतिना दर्शितत्वात्,—

“आदृष्टिर्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः ।

रक्तमास्त्राम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सौमानं दर्शयेन्नरः”—इति ।

यन् नारदेनोक्तम्,—

नैकः समुच्चयेस्सौमां नरः प्रत्ययवानपि ।

महत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा वज्रसु स्थिता”—इति ।

तदुभयानुमतधर्मविद्वतिरिक्तविषयम् । स्वलादिचिह्नाभावे-
ऽपि साक्षिसामन्तादीनां सौमाज्ञान उपायविशेषमाह नारदः,—

“निष्पगाऽपहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु† ।

तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात्”—इति ।

प्रत्यर्थिसमञ्चमविप्रतिपन्नाया अस्मान्त्तंकाणोपलक्षितभुक्तेर्वा नि-
श्चिन्युरित्यर्थः । एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सौमाचङ्क्रमण-

* इत्यमेव पाठः सम्भव । मूर्द्धारोपितक्षितिखण्डाः—इति तु भवितुं युक्तम् ।

† साक्षिसामन्तादिना सौमाज्ञानोपाये विषयमाह,—इति शा० ।

‡ निष्पगापहृतोत्सृष्टचिह्नैर्विगतभूमिषु,—इति शा० ।

दिनादारभ्य यावत् त्रिपञ्चं यदि राजदैविकव्यसनं नोत्पद्यते, तदा तत्प्रदर्शनात् सीमानिर्णयः । तथाच कात्यायनः,—

“सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैवच ।

त्रिपञ्चपञ्चसप्ताहं देवराजकमिष्यते”—इति ।

यस्त्वत्र निषेधः स्यत्यन्तरेऽभिहितः,—

“वाक्पाख्ये महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत्”—इति ।

स उक्तलक्षणपुरुषाभावविषय इत्यविरोधः । कथन्तर्ह्यत्र निर्णय-
इत्यपेक्षिते नारदः,—

“यदा तु न सृज्जातारः सीमायाश्चापि लक्षणम् ।

तदा राजा द्वयोः सीमासुन्नयेदिष्टतः स्वयम्”—इति ।

इष्टतः, इच्छातः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अभावे शास्त्रचिह्नाणां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता”—इति ।

शास्त्राणां सामन्तादीनां चिह्नाणां वृत्तादीनामभावे राजैव सीम्नः
प्रवर्त्तयिता । ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनौ विवादास्पदीभूतां भुवं समं
प्रविभज्य उभयोर्ग्रामयोः समर्थं तद्वध्ये सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
यदा तस्याभूमेर्यत्रैवोपकारातिशयो दृश्यते, तदा तस्यैव ग्रामस्य
सकला भूः समर्पणीया । तथाह मनुः,—

“सीमायामविषङ्गायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेकेषां उपकारादिति स्थितिः”—इति ।

अविषङ्गायां, शास्त्रज्ञापकशून्यायामित्यर्थः । लक्षणादिनिर्णयवत्
सीमानिर्णयो नावेदनानन्तरमेव कार्यः, किन्तु प्रकाशितेषु
शेलादिषु । तदाह सएव,—

“सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासे नयेत्सीमां सप्रकाशेषु सेतुषु”—इति ।

ग्रामपदार्थं नगरादेरप्युपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“सीमान्तवाशि* ग्रामन्तैः कुर्यात् चेत्तादिनिर्णयम् ।

ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः”—इति ।

यदा रागलोभादिवशात् सीमासाक्षिणोर्निर्णयं न कुर्युः, तदा दण्डनीया इत्याह सएव,—

“बह्वनान्तु गृहीतानां न सीमानिर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयादा लोभादा दायास्त्रुत्तमसाहसम्”—इति ।

एतत् ज्ञानविषयम् । अज्ञानविषये तु नारदः,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयुः ग्रामन्ताः सीमनिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्याः राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

ग्रामन्तात्परतो ये सुस्तत्संशक्ता मृषोदिते ।

संशक्तसक्तसक्तास्तु विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥

मौखवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डं दत्वा पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेन व्यवस्थिताः”—इति ।

साक्षिणां मिथोवैमत्याभिधाने दण्डमाह कात्यायनः,—

“कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्त्रुत्तमसाहसम्”—इति ।

सीमाचङ्क्रमणकर्तृणामपि दण्डमाह सएव,—

“यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दायास्तु द्विगतं दमम्”—इति ।

* ग्रामन्तभावे—इति का० शा० ।

अज्ञानादनृतवचने साक्षादीन् दण्डयित्वा पुनर्विचारः प्रवर्त्त-
यितव्यः । तथाच कात्यायनः,—

“अज्ञानोक्तान्* दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।

त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तान् तस्मान्मौल्लादिभिः सह ।

समीक्ष्य कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः”—इति ।

नद्युत्सृष्टेचविषये निर्णयमाह बृहस्पतिः,—

“अन्यथामात्ममाहृत्य† दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।

महानद्याऽथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥

नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेत्क्षामो नराणां राजदैवकः ॥

च्योदयौ जीवनञ्च दैवराजवशात्प्राणाम् ।

तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥

ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।

कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशात्प्राणाम् ॥

एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।

नदीतीरे प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत्”—इति ।

एतद्व्युत्पन्नग्रन्थतीरविषयम् । उन्नग्रन्थविषये तु सएवाह,—

“चेन्नग्रस्य समुल्लङ्घ्य॥ भूमिच्छिन्ना यदा भवेत् ।

* अज्ञानोक्तौ,—इति का० ।

† स तैश्च,—इति शा० ।

‡ समाह्वय,—इति शा० ।

§ एतदुन्नग्र,—इति शा० । एवं परञ्च ।

॥ समुत्सृज्य,—इति शा० ।

नदीस्रोतःप्रवाहेण* पूर्वस्वामी समेच ताम्”—इति ।

तां यशस्यां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुत्तमशस्यफलप्राप्तिस्तावत्समेते-
त्यर्थः । फलप्राप्तेऽहं तु पूर्ववचनविषयसमानता । राजदत्तविषये
कश्चिदपवादमाह सएव,—

“या राज्ञा क्रोधलोभेन हस्तन्यायेन वा कृता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतच्च स्मलहेतुप्रमाणवत्चेचविषयम् । प्रमाणाभावे तु सए-
वाह,—

“प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जतोयस्य वा कृता ।

गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य तां न विचासयेत्”—इति ।

गृहादिविषये निर्णयस्यैव दर्शितः,—

“निवेशकाक्षादारभ्य गृहवार्त्थापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचासयेत् ॥

अरमिद्वयमुत्सृज्य परकुल्यादि वेशयेत्”—इति ।

अवस्करादिभिस्तुष्ययादिकं न रोधयेदित्याह नारदः,—

“अवस्करस्यसम्भ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्ययसुरस्थानराजमार्गाञ्च रोधयेत्”—इति ।

वृहस्पतिः,—

“यान्थायान्ति जना येन पशवस्थानिवारिताः ।

तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यन्तु केनचित्”—इति ।

* प्रवाहे च,—इति का० शा० ।

† गृहवार्त्थापणादिकम्,—इति शा० ।

यस्तु संसरणे श्रद्धादिकं करोति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“यस्तत्र संसरे श्रद्धं वृक्षारोपणमेववा ।

कामात्पुरीषकुर्व्याञ्चेत्तस्य दण्डस्तु माषकः”—इति ।

राजमार्गे तु पुरीषकर्तुर्दण्डमाह मनुः,—

“समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेधमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यात् अमेध्यञ्चाग्रं प्रोधयेत् ।

आपङ्गतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बालएवच ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च प्रोधयमिति स्थितिः”—इति ।

अमेध्यादिना तडागादिषु दोषं कुर्वतां दण्डमाह कात्यायनः,—

“तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।

अमेध्यं प्रोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

दूषयन् विद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुण्यानि पावनौथानि प्राप्नुयान् पूर्वसाहसम्”—इति ।

मर्यादाभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमाऽतिक्रमणे तथा ।

चेचस्य हरणे दण्डाधमोत्तममध्यमम्”—इति ।

अनेकचेचव्यवच्छेदिका साधारणी भूर्मर्यादा । तस्याः प्रकर्षण भेदने, सीमानमतिवृद्धौ कर्षणे, चेचस्य तथा निन्दितप्रदर्शनेन* हरणे, यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । चेचग्रहणं यशारामाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् चेचादिहरणे सएवाह,—

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निन्दितत्वप्रदर्शनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“मृदं तटाकमारामं चेचं वा भौषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्डः स्यादज्ञानाद्विश्रतं दमः”—इति ।

ये तु बलादपह्नियमाणचेचादिभूमयस्तेषां उत्तमोदण्डः प्रयोक्तव्यः ।

“बलात्सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेदइत्येको दण्ड उत्तमसाहसः”—इति

स्मरणात् । यन्तु शङ्खसिखिताभ्यां सीमाऽतिक्रमणे दण्डाधिक्य-
मुक्तम् । “सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्”—इति । तत्समयसीमाऽति-

क्रमविषयम् । सीमासन्धिषूत्पन्नवृत्तादिविषये कात्यायनः,—

“सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां चेचयोर्दयोः ।

फलं पुष्पञ्च सामान्यं चेचस्वामिषु निर्दिशेत्”—इति ।

अन्यचेचे जातवृत्तादिविषये सएव,—

“अन्यचेचे तु जातानां ग्राखा यचान्यसंस्थिता ।

स्वामिनन्तु विजानीयात् यस्य चेचे तु संस्थिता”—इति ।

परचेचे प्रार्थनया क्रियमाणसेतुकूपादिकं चेचस्वामिना न
निषेद्धव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमौ हरन् कूपः स्वल्पचेचो बह्दकः”—इति ।

यत्स्वल्पबाधकं महोपकारकं चेचादिकञ्च भवति, तत् चेचं
स्वामिना न निषेद्धव्यम् । यत्पुनर्बहुबाधकं स्वल्पोपकारकं च,
तन्निषेद्धव्यं भवति । नारदोऽपि,—

“परचेचस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिबध्यते ।

महागुणोऽल्पदोषसेत् वृद्धिरिष्टा चये सति”—इति ।

सेतुस्य द्विविधः । तथाच सएवाह,—

“सेतुस्य द्विविधो ज्ञेयः खेयो बध्यस्तथैवच ।

तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बध्यः स्थात्तन्निवर्त्तनात्”—इति ।

सेवादिसंस्कारविषये नारदः,—

“पूर्वप्रवृत्तमुच्छिन्नं न पृष्ट्वा स्नामिगन्तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग्यवेत् ॥

मृते तु स्नामिनि पुनस्तदंशे वाऽपि मानवे ।

राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्”—इति ।

चेचस्नामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा सेवादिप्रवर्त्तने
याज्ञवल्क्यः,—

“स्नामिने योऽनिवेद्यैव चेचे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्नामिनो भोगः तदभावे महीपतेः”—इति ॥

प्रार्थनयाऽर्थदानेन वा लब्धानुज्ञः सन्नेव परचेचे सेतुं प्रवर्त्तये-
दित्यस्य तात्पर्यम् । न तु सेतुप्रवर्त्तकस्य पालनाल्लभिविषये
तात्पर्यम् । तस्याप्रसक्तत्वात् । अथ वा, दृष्टलाभफलभोक्तृत्वनिषेधे
तात्पर्यमस्तु । कात्यायनोऽपि,—

“अस्नाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

मृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

व्यथं* स्नामिनि जायाते न निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्गतं लभते व्ययम्”—इति ॥

* देयं,—इति ग्रन्थान्तररुतः पाठः ।

चेचस्वामिपार्श्वं चेचमिदमहं कर्षामीदमङ्गीकृत्य पश्चाद्योन
कर्षति, अन्येन वा न कर्षयति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“फालाहतमपि चेचं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।

स प्रदाप्योऽकृष्टश्रदं चेचमन्येन कारयेत्”—इति ॥

यद्यपि फालाहतं ईषफलेन विदारितं न मस्यबीजावापाहं,
तथाप्याकृष्टचेचस्य फलं यावद्यतोत्पत्त्यर्थं सामन्तादिकल्पितं ताव-
दसौ स्वामिने दापनीयः । तच्च चेचं पूर्वकर्षकादौ विधाय तत्का-
रयेत् । दृष्टस्थितिरपि,—

“चेचं गृहीत्वा यः कश्चित् न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स श्रदं दाप्यो राज्ञे दण्डश्च तत्समम्”—इति ॥

स्वामिने कियान् श्रदोदेय इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“चिरावसञ्जे दशमं कृत्यमाणे तथाऽष्टमम् ।

सुसंस्कृतेषु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथाविधि”—इति ॥

चिरावसञ्जे चिरकालमकृष्टे चेचे कर्षामीति स्वीकृत्योपेक्षिते,
यावत् फलमनुपेक्षिते लभ्यते तस्य दशमभागन्दाप्यः । सुसंस्कृते चेचे
उपेक्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः । असक्तप्रेतनष्टचेचविषये नारदः,—

“असक्तप्रेतनष्टेषु चेचिकेषु निवापितः ।

चेचञ्चेद्विकृषेत् कश्चिदनर्हति च* तत्फलम् ॥

कृत्यमाणेषु चेचेषु चेचिकः पुनराम्रजेत् ।

खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा चेचमवाप्नुयात्”—इति ॥

* कश्चिदनुकुर्वीत,—इति का० । कश्चिदभूवीत स,—इति ग्रन्थान्तर-
दृष्टपाठस्तु समीचीनः ।

खिलोपचारः खिलभञ्जनार्थव्ययः । तस्येयन्ताऽवधारणार्थं वि-
चारं तस्याह स एव,—

“संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरेस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नन्तु चेत् स्यादटवीसमम्”—इति ॥

यदा पुनः खिलोपचारं स्नामी न ददाति, तदाऽप्याह
कात्यायनः,—

“अग्निक्रितो न दद्याच्चेत् खिलार्थं यः कृतोव्ययः ।

तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात् परतः स्नामिने तु तत्”—इति ।

इति स्नीमाविवादनिरूपणः समाप्तः ।

अथ दण्डपारुष्यम् ।

तत्त्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते”—इति ॥

परगात्रेषु स्थावरजङ्गमादेरनेकद्रव्येषु । हस्तपादायुधादिभिरि-
त्यादिग्रहणादुपावादिभिः । द्रोहोहिंसनम् । तथा भस्माभिः भस्म-
रजःपङ्कपुरीषाद्यैः । उपघातः संस्पर्शरूपं मनोदुःखोत्पादनम् ।
तदुभयं दण्डपारुष्यम् । तस्य त्रैविध्यमाह स एव,—

“तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमथोत्तमक्रमात्

अवगूरणनिःशङ्कपातनचतदर्शनैः ॥

हीनमथोत्तमानाम्नु द्रव्याणामनतिक्रमात् ।

जीथेव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकग्रोधनम्”—इति ॥

निःशङ्कपातः निःशङ्कप्रहरणम् । जीथेव साहसानि साह-
सीकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । दण्डपारुष्ये पञ्चप्रकाराविधय-
स्तेनैवोक्ताः,—

“विधिः पञ्चविधस्तत्रः एतयोर्द्वयोरपि ।
पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने चुम्बयोर्द्वयोः ॥
स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।
पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥
पश्चाद्यस्तोऽप्यसत्कारी पूर्वतु विनयो गुरुः ।
द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुवध्नाति योऽधिकम् ॥
स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वावा यदि वोत्तरः ।
पारुष्यदोषावृत्तयोः युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥
विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।
श्रपाकषण्डपाषण्डव्यङ्गेषु बधिरेषु च* ॥
हस्तिपत्रात्यदारेषु† गुर्वाचार्यान्तिकेषु‡ च ।
मर्यादाऽतिक्रमे सद्यो घातएवानुशासनम् ॥
यमेव व्यतिरेकेरक्षते§ सन्तं जनं नृषु ।

* श्रपाकपशुषण्डालवेष्ट्यावधकवृत्तिषु,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

† दासेषु,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

‡ गुर्वाचार्यान्तिकेषु च,—इति का० । गुर्वाचार्यान्तिगेषु च,—इति
ग्रन्थान्तरे ।

§ ह्यतिवर्त्तेरक्षे,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

सएव विनयं कुर्यान्न तद्दिनयभाक् नृपः ॥

मलाच्चेते मनुव्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्यदण्डेन दण्डयेत्”—इति ॥

यस्तु पश्चात् प्रवृत्तस्यापराधाभवोद्वहस्यतिना दर्शितः,—

“आकृष्टस्तु समाक्रोशन् ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽपराधिनं* चैव नापराधी भवेन्नरः”—इति ॥

योऽपि पश्चात् प्रवृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः,—

“आभौषणेन दण्डेन प्रहरेद् यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पौडितो वाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः”—इति ॥

सोऽपि पूर्वप्रवृत्तदण्डादस्पदण्डार्थः । दण्डपातव्यसंख्याकारण-

माह याज्ञवल्क्यः,—

“असाच्चिकहते चिह्नैर्युक्तिभिर्ज्ञागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतोभयात्”—इति ॥

यदा कश्चिद्रहस्यमेनाहं ताडित इति राज्ञे निवेदयति । तदा चिह्नैः तद्गात्रगतश्रमादिभिः, कारणप्रयोजनपर्यालोचनरूपाभिर्युक्तिभिः, आगमेन जनप्रवादेन, च शब्दादिव्येन च, कूटचिह्नकरण-संभावनाभयात् परीक्षा कार्येत्यर्थः । राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्ड-विशेषमाह सएव,—

“न्यूने पङ्कजरजःसर्गां दण्डोद्ग्रपणः स्मृतः ।

* हत्वाऽऽततायिनं,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

† भस्मपङ्कजरजः सर्गं,—इति का० ।

अमेध* पार्थिवेष्टादिं स्रग्ने दिगुत्सतः ॥

समेधेव परस्त्रीषु दिगुणः सोत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमोमोहमदादिभिरदृष्टमम्”—इति ॥

अमेधग्रन्थेन सेन्नखकर्षादिदूषिकाशुक्रोष्णिष्टादिकं गृह्यते ।
पुरीषादिस्रग्ने कात्यायनः,—

“हर्दिमूत्रपुरीषाद्यैः पादादौ च चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्यतः”—इति ॥

आदिग्रन्थेन वसायुक्तज्ञाना† गृह्यन्ते । ताड़नार्थं हस्तोद्यमने
ताड़ने च दृष्टमाह सएव,—

“उद्गूरेण तु हस्तस्य कार्यौ दादग्रकोदमः ।

सएव दिगुणः प्रोक्तः ताड़नेषु सजातिषु”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उद्गूरेण हस्तपादे दशविंशतिकः क्रमात् ।

परस्परान्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम्”—इति ॥

हस्ते पादे वा ताड़नार्थमुद्यते सति यथाकमं दशविंशतिपञ्च-
कौ दमौ । परस्परमवधार्य शस्त्रे उद्यते सति सर्वेषां वर्णानां मध्य-
मसाहसोदण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताड़ने सएव,—

“गोषितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्भरः ।

दाचिंशतं पणान् दाप्योद्विगुणं दर्शनेऽसृजः”—इति ॥

* समे च,—इति शा० ।

† दार्दिनिष्कृत,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

लगादिभेदे दण्डमाह मनुः,—

“त्वमेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसच्छेदे शतं निष्कान्* प्रवास्यस्वस्त्रिभेदकः”—इति ॥

पादाद्याकर्षणादौ याज्ञवल्क्यः,—

“पादकेगादिषु करकर्षणे तु पणान् दश ।

पिण्डाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥

करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्षणासयोः ।

मध्योदण्डो व्रणोद्धेदे मृतकल्पहते तथा ॥

चेष्टाभोजनवाक्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

घीवादिब्रणभङ्गे च दण्डोमध्यमसाहसः ॥

एकं ध्रुतां बहूनाञ्च यथोक्तदिगुणोदमः”—इति ॥

अवमत्य केशं गृहीत्वा योऽस्रटित्याकर्षति, असौ दशपणं दण्डः स्यात् । यः पुनरंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीद्याकृत्य पादेन षट्यति, असौ शतपणान् दण्डः । करपाददन्तानां प्रत्येकभङ्गे कर्षणाधिकयोश्च छेदने मृतकल्पहते च मध्यमसाहसो दण्डः । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रप्रतिभेदने घीवाहस्तब्रणभङ्गे मध्यमसाहसोदण्डः । मिलितैकस्याङ्गभङ्गं कुर्वतां बहूनां एकस्यापराधे यो दण्डउक्तः, तच्च तस्मात् दिगुणोदण्डः प्रत्येकं वेदितव्य इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“कर्णोष्ठव्राणपादादिजिह्वाभाषाकरस्य च ।

* मांसभेदे शतं निष्कान्,—इति का० । मांसभेत्ता तु षस्त्रिंश्वान्,—इति ग्रन्थान्तरद्वयतः पाठः ।

हेदने चोत्तमोदण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रवृत्ते सति ।

यथा यथा भवेद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा”—इति

प्रातिलोभ्येन प्रहारे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विप्रपीडाकरं ह्येधमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णे प्रथमोदण्डः संस्पर्शे तु तदर्धकः”—इति ॥

ब्राह्मणपीडाकरमब्राह्मणस्य चक्षियादेरङ्गं करचरणादिकं
हेतव्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमवर्णोपलक्षणार्थम् । अतएव मनुः,—

“येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः ।

हेतव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्”—इति ॥

उद्गूर्णे वधार्थमुद्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसोवेदितव्यः । शूद्रस्य
तत्रापि हेदनमेव हस्तादेः । तदाह मनुः,—

“पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिष्केदनमर्हति”—इति ।

उद्गूरणार्थं शस्त्रादिसंस्पर्शे प्रथमसाहसार्धदण्डो वेदितव्यः ।
भस्मादिस्पर्शेन पुनः चक्षियवैश्वयोः प्रातिलोभ्यापवादेषु दिगु-
णोदमः ।

“वर्णानामानुलोभ्येन तस्मादर्धाङ्गहानितः”—

इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन दण्डः कल्पनीयः । कात्यायनः,—

“वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्योदण्डो यथाक्रमम्”—इति ॥

तत्रापि शूद्रविषये विशेषमाह मनुः,—

“अवनिष्ठीवतोदर्पात् दावोष्ठौ ह्येदयेनृपः ।

अवमूचयतोमेढ्रं पुरीषकरणे गुदम् ॥
 केग्रेषु गृह्यतो हस्तौ हृदयेदविचारयन् ।
 पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥
 सहासनमभिप्रेषुस्तृष्ट्यापकृष्टजः ।

कथां कृताङ्कोनिर्वाहः स्फिचौ वाऽस्य निहन्तयेत्”—इति ।

अङ्गच्छेदनादौ विशेषमाह कात्यायनः,—

“देहेन्द्रियविनाशे तु यदा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तदा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैः”—इति ॥

तुष्टिकरं ब्रणतुष्टिकरम् । समुत्थानं ब्रणारोपणम् । तन्निमित्तकञ्च व्ययो ब्रणगुरुत्वानुसारेण पण्डितैरौषधार्थं व्ययार्थं च कल्पितमानं ब्रणारोपणं देयम् ।

“समुत्थानं व्ययं चासौ दद्यादाब्रणारोपणम्”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । वृहस्पतिरपि,—

“अङ्गावपीडने चैव हृदने भेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहतञ्च यत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कलहापहतं देयं दण्डञ्च द्विगुणस्तथा ।

दुःखमुत्पादयेद्ध्यस्तु स समुत्थानकं व्ययम् ॥

दाप्योदण्डञ्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहतः”—इति ।

याम्यपशुपीडायां दण्डमाह विष्णुः । “याम्यपशुघाते कार्षीपणं दण्डः । पशुस्त्रामिने तु तन्मूल्यं दद्यात्”—इति । मूखदानम् मृतपशुविषयम् । मरणाभावे तु समुत्थानव्ययं दद्यात् । तथाच

सएव । “सर्वे च पुरुषपीडाकराः समुत्थानव्ययं दाया साम्यपशु-
पीडाकराश्च”—इति । प्राणिघातनिमित्तकोदण्डः कश्चिदशक्यप्रति-
कारविषये नास्तीत्याह मनुः,—

“क्षिप्ते नष्टे युगे भग्ने तिर्यक् प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैवच ॥

भेदने चैव यन्त्राणां योक्तरम्भोस्तथैवच ।

आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत्”—इति ॥

शक्यप्रतिकारोपेक्षकस्य दण्डमाह सएव,—

“यच्चापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।

तच्च स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम्”—इति ॥

प्राजकः शकटादिनेता । वैगुण्यं नाम वैकल्यं वेतनलाघवार्थं
स्वाम्यनुमतम् । यच्च समर्थप्राजकदोषेण प्राणिहिंसा, तच्च न
स्वामिनोदण्डः, किन्तु प्राजकस्येत्याह सएव,—

“प्राजकस्येदं वेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति”—इति ।

आप्तः समर्थ इत्यर्थः । पञ्चभिर्द्रोहे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दुखे च शोणितोत्पाते शाखाऽङ्गकेदने तथा ।

दण्डः चुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

लिङ्गस्य केदने मृत्यौ मध्यमो मूखमेवच ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणोदमः”—इति ।

चुद्रपशूनामजाविप्रभृतीनां दुःखोत्पादने शोणितोत्पादने ।
शाखाग्रब्देन शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि करचरणादीनि । तेषां
केदे वा यथाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्विपणस्तुष्यषट्पणा-

दृषण इत्यादिरूपः । तेषां लिङ्गवेदने मृत्युकरणे वा मध्यमसाहसो-
दण्डः, मूल्यदानं च । महापशूनां गोगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु
स्थानेषु पूर्वोक्तादृष्टाद् द्विगुणदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । कार्षापण-
ग्रतदण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुरपि । “पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी तथा
गजान्धोद्गोघातेऽप्येकएवार्थः । मांसविक्रयी च ग्राम्यपशुघाती च
कार्षापणम्”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“द्विपणो द्वादशपणो बधे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारमकुलश्वसूकरबधे नृणाम्”—इति ।

मनुरपि,—

“गोकुमारीदेवपशुनुचाणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं बधे ॥

मनुयमारणे क्षिप्रं चोरवत्किञ्चिदं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्पूर्वं गोगजोद्ग्रहयादिषु ॥

क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसतो दशतोदमः ।

पञ्चाग्रन्तु भवेद्दण्डः शूभेषु मृगपक्षिषु ॥

गर्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः ।

माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने”—इति ।

राज्ञो दण्डदानवत्स्वामिनः प्रतिरूपकं मूल्यं वा दद्यादित्याह
कात्यायनः,—

“प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः”—इति ।

स्वावरप्राणिपीडाकारिणां दण्डमाह मनुः,—

“वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा”—इति ।

फलपुष्पोपभोगतारतम्यानुरोधेनोत्तममध्यमादयो दण्डाः कल्प-
नीयाः । तथाच दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः । “फलोपयोगद्रुम-
च्छेदी उत्तमसाहसम् । पुष्पोपयोगद्रुमच्छेदी मध्यमसाहसम् ।
वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतम् । दण्डच्छेदकम् । सर्वे च तत्-
स्वामिनां तदुत्पत्तिम्”—इति । फलपुष्पोपभोगद्रुमच्छेदकादयः
क्षिप्रद्रुमस्वामिनां तदुत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितद्रुमफलादिभोगकाल-
पर्यन्तं दाया इति शेषः । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्दिगुणोदमः ॥

चैत्यअग्रानसीमासु पुच्छस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां दिगुणो दण्डो वृक्षेऽथ विभ्रुते ॥

गुल्मगुच्छचुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्यतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने”—इति ।

प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने च
यथाक्रमं विंशतिपणाद्विंशतिपणादारभ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो-
दण्डोर्दिगुणः । विंशतिपणचत्वारिंशत्पणाग्रीतिपणा इत्येवं रूपः ।
अप्ररोहिशाखिनामासादीनामुपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु
चैत्यादिस्थानेषूत्पन्नानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने, अश्वत्थपलाशा-
दीनां शाखादिच्छेदनेऽपि पूर्वोक्ताद्विंशतिगुणः दण्डः । गुल्मा माल-
त्यादयः । गुच्छाः कुरुण्डकादयः । चुपाः करवीरादयः । लता-

द्राक्षाऽविमुक्तादयः । प्रतानाः काष्ठप्ररोहरहिताः । ओषधः फल-
पाकान्ताः ग्रास्त्रिप्रभृतयः । वीरधोमुञ्चुचीप्रभृतयः । एतेषु स्थानेषु
विकर्त्तने पूर्वाक्तादृष्टादर्धदण्डो वेदितव्यः । कुण्ड्यादिघाते* गृहे
कण्टकादिप्रक्षेपणे च दण्डमाह चाश्ववस्त्रः,—

“अभिघाते तथा भेदे छेदे कुण्ड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्व्यं तथा ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरन्तथा ।

षोडशाश्वः पणं दाप्यो द्वितीयो मध्यसाहसम्”—इति ।

मुद्गरादिना कुक्ष्याभिघाते, विदारणे, दैधीकरणे, यथाक्रमं
पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणस्य दण्डः । अवपातने पुनस्त्रयो दण्डाः
समुच्चिताः, कुक्ष्यसम्पादनार्थं धनमपि देयम् । परगृहे कण्टकादि-
प्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विषभुजङ्गादिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो-
दण्ड इत्यर्थः ।

इति दण्डपारुष्यम् ।

अथ वाक्पारुष्यम् ।

तस्य लक्षणं नारदेनोक्तम्,—

“देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते”—इति ।

कलहप्रिया गौडा इति देशाक्रोशः । अतिलोलुपा ब्रह्मणा इति

* कुक्ष्याभिघाते,—इति का० ।

जात्याक्रोशः । क्रूरचित्ता वैश्यामिषा इति कुलाक्रोशः । आक्रोश-
उच्चैर्भाषणं, न्यङ्गमवयं, तदुभययुक्तं यदुद्देशजननार्थं वाक्यं, तदाक्-
पारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“निष्ठुरास्त्रीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।
साचेपं निष्ठुरं श्रेयमस्त्रीलं न्यङ्गसंयुतम् ॥
पतनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाङ्गमनीषिणः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यस्त्वसत्संश्रितैरङ्गैः परस्याक्षिपति कश्चित् ।
अमूलैर्वाऽथ मूलैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता बुधैः ॥
न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।
वृत्तेर्देशकुलानां वाऽप्यस्त्रीला सा बुधैः स्मृता ॥
महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।
जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक्”—इति ॥

प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“देशग्रामकुलादीनां चेपः पापेन योजनम् ।
इष्टं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥
भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् ।
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम्”—इति ।

* यत्तदीयै,—इति शा० ।

निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गान्द्रियरोगिणाम् ।

चेपङ्करोति चेद्दण्डः पणानर्द्धचथोदग्र”-इति ।

सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण^(१) न्यूनाङ्गादीनां तर्जनीतर्जनं यः करोति, असावर्द्धाधिकद्वादशपणं दण्डनीयः । एतत्समवर्णगुणविषयम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“समजातिगुणानान्तु वाक्पातुष्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्द्धचथोदग्र”-इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि भ्रुवन् दाप्यो दण्डः कार्षापणावरम्”-इति ।

तदपि दुर्दृष्टविषयम् । माचाद्याचेपकं प्रत्याह मनुः,—

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आचारयञ्क्तं दाप्यः पन्थानं वाऽददहुरोः”-इति ।

एतच्चापराधिषु माचादिषु जायायां वा निरपराधायां वेदितव्यम् । खस्त्राद्याचेपे दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“क्षिपन् खस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम्”-इति ।

प्रातिष्ठोम्यानुष्ठोम्याभ्यामाक्रोशे दण्डमाह मनुः,—

“शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

(१) सत्येन यथा नेत्रशून्ये नेत्रशून्यस्त्वमसीति । असत्येन यथा, नेत्रवन्तं प्रति नेत्रशून्यस्त्वमसीति । अन्यथास्तोत्रेण यथा, अन्धं प्रति चक्षु-
घ्नानतिशयेनासीति ।

वैश्वोऽध्यर्द्धशतं देवः शूद्रस्तु बधमर्हति ॥

पञ्चाशत् ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिग्रंशने* ।

वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशकोदमः ॥

बृहत्त्वे दिगुणं तच्च शास्त्रविद्भिर्ददाहृतम् ।

वैश्वमाचारयस्कूट्रो दाप्यः स्यात्प्रथमं दमम् ॥

क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसम्”—इति ।

बाह्यादिछेदननिष्ठुराभिभाषणे चाश्ववक्ष्यः,—

“बाह्वीवानेचसक्त्विनाग्रे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदधिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥

अग्रक्तस्तु वदस्त्वेवं दण्डनीयः पणान् दद्यात् ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः चेमाय तस्य तु”—इति ।

बाह्यादीनां विनाग्रे तव बाह्व् द्विनश्वीत्येवं वाचा प्रतिपादिते प्रत्येकं शतपरिमितो दण्डः । पादनासादिषु तु वाचिके तदधिकः पञ्चाशत्पणाधिको दण्डः । अग्रक्तस्त्वेवं वदन् दद्यात् पणान् दण्डनीयः । शक्तः पुनः क्षीणशक्तिं एवं वदन् शतपणाद्यात्मकं दण्डं दत्त्वा तस्य चेमाय प्रतिभुवं दद्यादित्यर्थः । अश्वीशभाषणे दण्डमाह सएव,—

“अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च ।

शतं प्रदापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम्”—इति ।

तौत्राक्रोग्रे दण्डमाह सएव,—

“पतनीये ह्यते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम्”—इति ।

* दशोनः क्षत्रियः स्मृतः,—इति शा० ।

मनुरपि,—

“पापोपपापवक्त्रारो महापातकग्रंथकाः ।

आद्यमधोत्तमान्दण्डान् दद्युस्वेते यथाक्रमम्^(१)”—इति ।

त्रैविद्याद्यधिष्ठेपे याज्ञवल्क्यः,—

“त्रैविद्यनृपदेवानां दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः”—इति ।

जातयः ब्राह्मणादयः । पूगाः सङ्गाः । शूद्रमधिकृत्याह तुर्म-
तुनारदौ,—

“एकजातिर्द्विजातिं तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ।

नामजातिग्रहणेष्वमभिद्रोहेण कुर्वतः ॥

निखेयोऽधोमयः शङ्कुर्वन्नाशे दशाङ्गुलः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“धर्मीपदेशं धर्मेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेक्ष्येत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः”—इति ।

कश्चित् वाक्पाठ्यदण्डापवादमाह सएव,—

“सक्कूद्रस्यायमुदिष्टो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पाठ्ये ब्राह्मणो नापराभ्रुयात्”—इति ॥

इति वाक्पाठ्यम् ।

(१) पापमुपपापात् न्यूनं विवक्षितम् । पापवक्त्रा आद्यसाहसं दण्डं द-
द्यात् । उपपापवक्त्रा मध्यमसाहसं, महापापग्रंथक उत्तमसाहसमित्यर्थः ।

अथ स्तेयम् ।

तत्तत्क्षणमाह मनुः,—

“स्यात्साहसं तन्वयवत्प्रसभङ्गमं यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वाऽप्यव्ययते यदि”—इति ।

अस्यार्थः । द्रव्यरक्षकराजाध्यक्षादिसमचं बलावष्टम्भेन यत् पर-
द्रव्यापहारादिकं क्रियते, तत्साहसं; स्तेयं पुनरसमचं वञ्चयित्वा
यत्पपरद्रव्यग्रहणं, तदिति । यत्तु राजाध्यक्षादिकमाहत्य न मयेदम-
पहतमिति भयाभिर्भुते, तदपि स्तेयं भवति । अतएव नारदः,—

“उपायैर्विविधैरेषां कृत्वा यत्साऽपकर्षणम् ।

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यो द्रव्याणामपहारतः ॥

मृद्गाण्डासनखट्वाऽस्थितन्तुचर्मदण्डादि यत् ।

ग्रमीधान्यं कृताञ्जलिं चुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जन्तु गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहञ्च मद्यग्नीह्रियवादिकम् ॥

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंसगजवाजिनः ।

देवब्राह्मणराक्षां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्”—इति ।

तत्स्वरज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्राहकैर्गृह्यते चोरो लोभ्रेणाय पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिष्ठवे ।

धूतस्त्रीपानसक्ताश्च शृङ्गभिन्नमुखस्वराः ॥

परद्रव्यग्राहिणश्च प्रच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः”—इति ।

ग्राहके राजपुरुषैर्लोभेणापहतभाजनादिना चौर्यचिह्नेन, नष्ट-
द्रव्यदेशादारम्भ चोरपादानुसारेण वा चौराग्रहीतव्याः । पूर्वकर्मा-
पराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धवासकः अप्रज्ञातस्थानवासी ।
जातिनिष्ठवो नाहं शूद्र इति । नामनिष्ठवो नाहं डित्य इति ।
आदिग्रहणात् स्वदेशग्रामकुलाद्युपलक्ष्यते । नष्टद्रव्यविक्रयाः भिक्ष-
भाजनजीर्णवस्त्राद्यनिर्ज्ञातस्वामिकविक्रयकारिणः । एवंविधलिङ्गैः
पुरुषान् गृहीत्वा चोराभवन्ति न वा इति सम्यक् परीचेत, न तु
तावता स्तेनं निश्चिनुयात् । तदाह नारदः,—

“अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चोरेणापि परिचिप्तं लोभं यन्नात्परीचयेत् ॥

असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते विविधाभावाः तस्माद्युक्तं परीक्षणम्”—इति ।

तत्स्फुरोऽपि द्विविधः । तदाह बृहस्पतिः,—

“प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तत्स्फुरादिविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

जैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदोभद्राः शिल्पिज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतत्स्फुराश्चेते तथा कुहकजीविनः”—इति ।

प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारा इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“प्रकाशवञ्चकाः तत्र कूटमानतुलाऽऽश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥

प्रतिरूपकराद्यैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयोज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि”—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह दृश्यतिः,—

“सन्धिच्छिदः पाञ्चमुखो* द्विचतुष्पदहारिणः ।

उत्चेपकाः शस्त्रहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“साधनाङ्गान्विताराणौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्चेपकः सन्धिभेत्ता पान्थउद्गन्धिकः ।

स्त्रीपुंसयोः पशुक्षेयौ चोरा नवविधाः स्मृताः”—इति ।

उत्चेपको धनिनामनवधानमवधार्य तद्वनमुत्कृत्य ग्राहकः ।
सन्धिभेत्ता गृह्योः सन्धौ स्थित्वा तत्तत्सन्धिभेत्ता । यः कान्ता-
रादौ पथिकानां प्रस्थापहारकः परीधानादिप्रयितं धनं गृहीतं
तद्गन्धिं मोचयति, स उद्गन्धिकः । प्रकाशतस्कराणां नैगमादीनां
दृश्यमाह दृश्यतिः,—

“संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदायापहतं दण्डादमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रं पुनः संकृत्य विक्रीयौ ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्डाश्च तत्समम् ॥

• प्रान्तमुद्यो,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

अज्ञातोषधिमन्त्रस्तु यस्य व्याधेरतत्त्ववित् ।
 रोगिणोऽर्थं समादत्ते स दण्ड्याश्चोरवद्विषक् ॥
 कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभार्याहराश्च ये ।
 गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥
 अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
 विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्थाः सर्वेऽप्येव ते ॥
 व्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु यो नृणाम् ।
 भावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥
 दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
 हिंसन्तः क्षुद्रा नृणां बध्नास्ते राजपूरुषैः ॥
 अल्पमूढं तु संक्रुत्य नयन्ति बद्धमूढताम् ।
 स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थाभुसारतः ॥
 हेमरत्नप्रवासाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
 क्रेतुर्मूढं प्रदाप्यास्ते राजा तद्विगुणं दमम् ॥
 मध्यस्था वञ्चयत्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
 साक्षिणस्यान्यथा ब्रूयुः दाप्यास्ते द्विगुणं दमम्—इति ।
 अप्रकाशतस्कराणां सन्धिच्छिदादीनां दण्डमाह सएव,—
 “सन्धिच्छेदकतो ज्ञात्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुः ।
 तथा पान्थमुषो वृचे गलन्मध्वाऽवलम्बयेत् ॥
 मनुष्यहारिणो राजा दग्धव्यास्ते कटाग्निना ।
 गोहर्तुर्नासिकां क्षिप्यात् बध्वा वाऽभसि मञ्जयेत् ॥
 उत्तरेपकस्तु सन्दर्शेर्भक्तव्यो राजपूरुषैः ।

धान्यहर्ता दशगुणं दाप्यः स्याद्विगुणं दमम्”—इति ।

यन्निभेदकस्य दण्डमाह मनुः,—

“अङ्गुली यन्निभेदस्य छेदयेत् प्रथमे गृहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति”—इति ।

अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । अतएव नारदः,—

“प्रथमे यन्निभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्बधः ।

द्वितीये चैव यच्छेषं तृतीये बधमर्हति”—इति ।

वन्दिग्रहादीनां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वन्दिग्रहान् तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसङ्ग घातकांश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्”—इति ।

अथमङ्गुलिछेदनादिप्राणान्तिको दण्ड उत्तमसाहसप्राप्तियोग्य-
द्रव्यविषयः ।

“वधः सर्वस्वहरणं पुराजिर्वासनाङ्गने ।

तदङ्गुच्छेद इत्युक्तः दण्ड उत्तमसाहसे”—इति

नारदस्मरणात् । सुद्रमध्यमोत्तमद्रव्येषु प्रथममध्यमोत्तमसाहस-
रूपदण्डनियमो नारदेन दर्शितः,—

“साहसेषु यएवास्ते त्रिषु दण्डोमनीषिभिः ।

सएव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्”—इति ।

जात्यादिभेदेन तारतम्यमाह मनुः,—

“अष्टगुणं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किञ्चिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् चञ्चियस्य च ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णञ्चापि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिसहस्रगुणवेदिनः ॥
 धान्यं दशभ्यः कुशेभ्यो हरतोऽभधिकं बधः ।
 श्रेषेऽप्येकादशगुणं दायस्तस्य च तद्वनम् ॥
 सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ।
 रत्नानां चैव सर्वेषां शतादप्यधिकं बधः ॥
 पञ्चाशतस्त्रयधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
 श्रेषेऽप्येकादशगुणं मूल्यादृण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
 रत्नानाञ्चैव मुख्यानां हरणे बधमर्हति”—इति ।

यस्मिन्नपहारे योदण्ड उक्तः, स शूद्रकर्तृकेऽष्टगुणः, वैश्यकर्तृके
 षोडशगुणः, क्षत्रियकर्तृके द्वात्रिंशद्गुणः, ब्राह्मणकर्तृके चतुःषष्टिगुणः
 शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वा । श्रेषेणु स्वल्पमूलेषु
 मूल्यादेकादशगुणं दण्डं कल्पयेत् । बुद्धद्रव्यानां माघात् न्यूनमूल्यानां
 मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः । तथाच नारदः,—

“काष्ठभाण्डद्वणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।
 वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नायस्त्रिचर्मणाम् ॥
 शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः ।
 गोरसेचुविकाराणां तथा खवणतैलयोः ॥
 पक्काञ्जानां क्षताञ्जानां मत्स्यानामामिषस्य च ।
 सर्वेषामेव मूलानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः”—इति ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“सूचकार्पासकिष्कानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः जीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ॥
 वेणुवैणवभाण्डानां खवणानां तथैव च ।
 मृन्मथानाञ्च हरणे मृदोभक्षणएव च ॥
 अजानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनञ्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
 अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
 पक्वान्मानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः”—इति ।

तदल्पप्रयोजनविषयम् । स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारादीनां न दण्ड-
 इत्याह मनुः,—

“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः दाविषू दे च मूलके ।
 आददानः परचेनाञ्च देयं दातुमर्हति ॥
 चणकज्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।
 अनिविद्धैर्यहीतव्या मुष्टिरेका पथि स्त्रितैः ॥
 तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनम्रता ।
 अश्वस्नानविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणा”—इति ।

महापराधेऽपि ब्राह्मणस्य न बध्दण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्त्रराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।
 महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत्”—इति ।

अपि तु खलाटे चिह्नं कृत्वा स्वदेशाच्चिर्वासयेत् । तथाच मनुः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्त्रेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्मघ्नस्याग्निराः पुमान्”—इति ।

एतच्चाङ्गनादि प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं, न तु प्राय-

क्षिप्तं चिकिर्षताम् । तथाच मनुः,—

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः सर्वे वर्षा यथोदितम् ।

अक्ष्णा राज्ञा खलाटे तु दायाश्चोत्तमसाहसम्”—इति ।

भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“भक्तावकाशान्युदकशस्त्रोपकरणव्यान् ।

चोरस्य ददतो हतुं ज्ञानतोदमसुत्तमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“चोराणाम्भक्तदा ये सुस्तथाप्युदकदायकाः ।

भेत्ता तत्रैव भाण्डानां प्रतिग्रहणएवच ।

समदण्डाः स्युता स्तेते ये च प्रच्छादयन्ति तान्”—इति ।

चोरोपेक्षिणं प्रत्याह नारदः,—

“शक्तास्य ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।

उत्क्रोशतां जनानान्तु द्वियमाणे धने तथा ॥

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः”—इति ।

चोरादर्शने द्रव्यप्राप्तुपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चोरोद्धर्तुरवीतके ॥

स्वसीञ्चि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामो बहिःक्रोशात् दशग्राम्यथवा पुनः”—इति ।

अयमर्थः । यदा ग्राममध्येऽपि बधो द्रव्यहरणं वा जायते, तदा ग्रामपतिरेव चोरोपेक्षादोषस्तत्परिहारार्थं ग्रामपतिरेव चोरं गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेत् । तदशक्तौ धनिने हतं दद्यात् । यदि

स्वयामाक्षोरपदं निर्गतं न दृश्यते । दर्शने तु तत्पदं यत्र प्रविशति,
तद्विषयाधिपतिरेव चोरं धनं चार्पयेत् । तथाच नारदः,—

“गोचरे यस्य मुख्येन तेन चोरः प्रयत्नतः ।

याज्ञो दाप्योऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥

निर्गतं पुनरेतत्स्यान्न चेदन्यत्र याति तत् ।

यामन्तामार्गपासांश्च दिक्पासांश्चैव दापयेत्”—इति ।

विवीते स्वपक्षरे विव्रीतस्वामिनएव दोषः । यदा त्वध्वन्येव
तत् इतं भवति अविवीतके वा विव्रीतादन्यत्र चेचे, तदा चोरो-
द्धर्तुमार्गपासस्य दिक्पासस्य चापराधः । यदा पुनर्यामादहिः-
खीमान्तपर्यन्ते चेचे दोषो जायते, तदा तद्गामवास्मिनएव दधुर्यदि
खीखो वह्निसोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र तत्प्रविशति, सएव
यामक्षोरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकयाममध्ये क्रोगमाचा-
दहिःप्रदेशे दोषादिकं जायते चोरपदश्च जनसंमर्दाङ्गं, तदा
पञ्चयामी दशयामी वा दद्यात् । विकल्पस्तु प्रत्यासत्त्याद्यपेक्षया
व्यवस्थितः । यदा दापयितुमशक्नोराजा, तदा स्वयं दद्यात् । तथाच
गौतमः । “चोरइतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वकोशादा
दद्यात्”—इति । स्तेयसन्देहे निर्णयोपायमाह वृद्धमनुः,—

“यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संग्रहः ।

मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत्*”—इति ।

चोरबधप्रकारविशेषमाह नारदः,—

* दापयेत्,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

“यांस्तु च चोरान् गृहीयान्ताम्विताद्याभिवध्य च ।

अवकथ्य च सर्वं च हन्याच्चिबधेम तु”—इति ।

इति श्लेषप्रकरणम् ।

अथ साहसम् ।

तत्त्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“साहसा क्रियते कर्म चत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहोवलमिहोच्यते”—इति ॥

ननु साहसं चौर्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेभ्यो न व्यतिरिच्यते,
तेषां तदवान्तरविशेषत्वात् । तथाच वृहस्पतिः,—

“मनुष्यमारणञ्चौर्यं परदाराभिमर्गनम् ।

पारुष्यसुभयञ्चैव साहसं तु चतुर्विधम्”—इति ।

तत्कथं पृथगस्य व्यवहारपदता । सत्यम् । तथापि बलदर्पावष्ट-
भोपाधितस्तेभ्यो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् ।
मनुष्यमारणरूपस्य साहसस्य तेभ्योऽतिरेकात्तदर्थं वा पृथगभिधानम् ।
तस्य च त्रैविध्यमाह नारदः,—

“तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

फलमूलोदकादीनां चोपकरणस्य च ।

भङ्गाचेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं सत्यम् ॥

वासोपश्लक्षपानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्रुतम् ॥

व्यापादो विषग्रस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।

प्राणापरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्”—इति ।

त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह सएव,—

“तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य त्रतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रैर्दृष्टः पञ्चत्रतावरः ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इत्यते ।

बधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्गने ॥

तदङ्गद्वेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे”—इति ।

परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“तन्मूल्याद्विगुणं दण्डं निष्ठवे तु चतुर्गुणम् ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ॥

यश्चैवमुक्ताऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्”—इति ।

साहसविशेषेषु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अर्थाक्रोशातिक्रमकृत् भ्रातृभार्याऽपहारकः ।

सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥

सामन्ताकुक्षिकादीनां गणद्रव्यस्य हारकः* ।

पञ्चाशत्पणकोदण्ड एवामिति विनिश्चयः ॥

स्वच्छन्दविधवागामी निष्ठेनाभिधायकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालस्योत्तमान् सृशन् ॥

* अपकारस्य कारकः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
 अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् ॥
 वृषचुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
 साधारणस्यापस्त्रापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥
 पित्रपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यश्चत्विजाम् ।
 एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥
 शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।
 उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥
 विप्रदुष्टां स्त्रियश्चैव पुरुषस्त्रीमगर्भिणीम् ।
 सेतुभेदकरीक्षासु शिलां बध्वा प्रवेशयेत् ॥
 विषाग्निदम्पतिगुहनिजापत्यप्रमापणीम् ।
 विकर्णकरनासोष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥
 चेन्नवेभ्यवनग्रामनिवेशनविदाहकाः* ।

राजपत्न्यभिगामौ च दग्धव्यासु कटाग्निना”—इति ।

अविज्ञातकर्तृसाहसिके साहसिकज्ञानोपायमाह बृहस्पतिः—

“हतः संदृश्यते यच्च घातकस्तु न दृश्यते ।
 पूर्ववैरातुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥
 प्रतिवेशानुवेशौ च तस्य मिचारिवान्धवाः ।
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिर्हपक्रमैः ॥
 विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नहोढेन मानवैः ।

* विवैतखनदाहकाः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

एषोदिता घातकानां तत्कराणाञ्च भावना”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अविज्ञातहतस्यापि कलहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितस्यास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

स्त्रीद्रव्यदृप्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासञ्चं पृच्छेद्वाऽपि जनं ग्रनेः”—इति ।

उक्तज्ञानोपायासम्भवे तु कात्यायनः,—

“विना चिह्नेस्तु यत्कार्यं साहसः सम्यवर्त्तते ।

ग्रपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्वबाधेष्वयं विधिः”—इति ।

साहसिकबधे विशेषमाह व्यासः,—

“ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सबान्धवम् ।

हन्वाश्चिबधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः”—इति ।

दृढस्यतिरपि,—

“प्रकाशबधका ये तु तथाचोपांशु घातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्बधैः”—इति ।

एतत्प्रह्लादप्रचरिषादिविषयम् । तदाह बौधायनः । “चरिया-
दीनां ब्राह्मणबधे बधः सर्वस्वरक्षणञ्च । तेषामेव तुल्यापल्लवबधे यथा
बलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति । बहूनामेकघातार्थं प्रवृत्तानां
दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः,—

“एकश्चेद्बहवो हन्युः संरम्भाः पुरुषं नराः ।

मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः”—इति ।

यो मर्मघातकः स एव बधानुरूपदण्डभाग्यवतीत्यर्थः ।

तथा,

“आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ।

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः ॥

उपेक्षाकारकश्चैव दोषवक्ताऽनुमोदकः ।

अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात् सर्वे तत्कार्यकारिणः ॥

यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्”—इति ।

अनुरूपं दोषानुरूपम् । मर्महन्तुर्दोषभागित्वं द्वयोर्दर्शयति सएव,—

“आरम्भकृतसहायस्य दोषभाजौ तदर्द्धतः”—इति ।

एवं मार्गानुदेशकानां कालान्तरेऽपि दोषलोपाधवमूढम् । साह-
स्यदृष्टापरार्धेऽपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वसानस्त्रीन् पणान् दण्डो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश”—इति ।

एतावत्कास्तुपभोगार्थं वस्त्रं दास्यामि त्वं मझमेतावद्धनं देहीति ।
समर्थं कृत्वा वस्त्रप्रदानं नेजकस्य नियमातिक्रमे दण्डप्राप्त्यर्थम् ।
नियममाह मनुः,—

“शाल्मल्ये फलके स्रष्ट्रे निज्यादासांसि नेजकः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्”—इति ।

प्रमादास्त्राग्ने नारदः,—

“साध्याष्टभागोदीयेत स्रष्ट्रद्वौतस्य वाससः ।

द्वितीयांशस्त्रितीयांशश्चतुर्थ्यांशोऽर्द्धएव च ॥

अर्द्धचक्राक्षुपरमः पादांशापचयः क्रमात् ।

यावन्तु क्षीणसङ्कीर्णं तावत्स्यान्नियतचयः”—इति ।

अष्टपञ्चक्रीतस्य तेन स्रष्टृक्रीतस्य वस्त्रस्य नाशने एकपक्षेन न्यूनं
मूत्रं देयम् । द्विधौतस्य पञ्चदशेन, त्रिधौतस्य चिपक्षेन, चतुर्धौ-
तस्य पञ्चचतुष्टयम् । ततः परं प्रति निर्जैनमवशिष्टं मूत्रं पादपा-
दापचयेन यावज्जीवं देयम् । जीर्णस्य नाशने लिच्छातो मूत्रदान-
कल्पनमित्यर्थः । पितापुत्रविरोधे साक्षादीनां दण्डमाह सएव,—

“पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां चिपक्षो दमः ।

अन्येषु तथोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः”—इति ।

पितापुत्रयोः कस्यहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कस्यहं वार-
यति, स पञ्चचं दण्ड्यः । यस्य तपोः सपक्षे विवादे पञ्चदाने प्रति-
भूर्भवति कस्यहं वा वर्द्धयति, स तु चिपक्षादष्टगुणं चतुर्विंशतिपक्षं
दण्डनीय इत्यर्थः । अन्येष्वपि तत्सदृशापराधेषु दण्डमाह सएव,—

“तुल्लाशासनमानानां कूटक्षत्राणकस्य च ।

एभिस्तु व्यवहर्ता यः सदाप्योदममुत्तमम् ॥

अकूटं कूटकं म्रूते कूटं यस्याप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीची तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥

भिषङ्मिथ्या चरन् दाप्यस्तिर्य्येषु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् ॥

अवध्यं यस्य बध्नाति बध्यं यस्य प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारस्य स दाप्योदममुत्तमम् ॥

मानेन तुल्यया वाऽपि योऽंशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्योद्विगतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

भेषजस्त्रेहसवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पक्षेषु प्रचिपन् हीनं पणान् दण्डास्तु षोडश ॥
 मृच्चर्ममणिसूत्राद्यःकाष्ठवस्त्रलवाससाम् ।
 अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥
 समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च क्षचिमम् ।
 आधानं विक्रयश्चापि नयतो दण्डकल्पना ॥
 हीने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।
 द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ तु वृद्धिमान् ॥
 समूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिखिनाम् ।
 अर्घस्य द्वांसं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥
 समूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरन्धताम् ।
 विक्रीणताञ्च विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥
 राजनि स्थाप्यते* योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 क्रयो वा निस्त्रवस्तस्माद् वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥
 स्वदेशपक्षे तु शतं वणिग् गृहीत पञ्चकम् ।
 दशकं परदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥
 पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
 अर्घोऽनुग्रहकृत्यार्थः क्रेतुर्विक्रेतुरेवच”—इति ।

तुष्टा तोलनदण्डः । प्रस्थादि परिमाणम् । नाणकं मुद्रा-
 चिह्नितं द्रुमनिष्कादि । एतेषां कूटहृद्देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा ;
 न्यूनत्वमाधिक्यं वा, द्रुमादेरव्यावहारिकमुद्रितत्वं वा, तास्मादिगर्भत्वं
 वा, करोति ; यच्च चपुसीसादिरूपैस्तेर्व्यवहरति, तावुभौ प्रत्येक-

* स्थाप्यते,—इति शा० ।

सुप्तमसाहसं दण्डनीयौ । यः पुनर्नाशकपरीक्षकः सन्धेव कूटमिति
 ब्रूते, असन्धग् वा सन्धगिति, सोऽप्युत्तमसाहसं दण्डनीयः । यः
 पुनर्वैद्यः आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवगार्थं चिकित्साज्ञोऽहमिति तिर्य्य-
 म्मनुष्यराजपुरुषेषु चिकित्सां करोति, स यथाक्रमं प्रथममध्यमो-
 त्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽपि वणिग्ग्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्ट-
 मांशं कूटमानेन कूटतुल्या वाऽपहरति, असौ पण्यानां द्विगतं
 दण्डनीयः । अपद्रियमाणद्रव्यस्य पुनर्दृष्टौ हानौ च दण्डस्यापि
 दृष्टिहानौ कल्पनीये । भेषजमौषधद्रव्यं, खेहोदतादि, गन्धद्रव्य-
 मुग्रौरादि । एतेष्वधारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः सोऽग्नपण्यं दण्डः ।
 न विद्यते बड्मूल्या जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिभे, तदजाति । तस्मिन्
 जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बड्मूल्यजातीय-
 सादृश्यसम्पादने, विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादिः पण्यस्याष्ट-
 गुणोदण्डः । समुद्रकस्य करण्डकादेः परिवर्त्तनं व्यत्यासः । योऽन्य-
 देव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा अन्यदेव स्फटिकानां पूर्णं
 हस्तसाधवात् समर्पयति, यस्य सारभाण्डं कस्तरिकादिकं कृत्रिमं
 कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति, तस्यैवं दण्डकल्पना । कृत्रिमकस्तरि-
 कादेर्मूल्यभूते पणे न्यूने, न्यूनपणमूखे इति यावत् । तस्मिन् कृत्रिमे
 विक्रीते पञ्चाग्नत्पणोदण्डः । पणमूखे तु शतं, द्विपणमूखे तु द्विगतो-
 दण्डः । एवं मूखदृष्टौ दण्डदृष्टिरुच्येया । राजनिष्पितार्थस्य द्वाशं
 दृष्टिं वाऽपि जानन्तो वणिजः कारुग्रिष्पिणां—कारुणां रजकादीनां
 ग्रिष्पिणां चित्रकारादीनां पीडाकरं अर्धाक्षरं लाभलोभात् कुर्वन्तः
 पण्यसहस्रं दण्डनीयाः । ये पुनर्देशान्तरादागतं पण्यं हीनमूखेन

प्रार्थयमाना उपरन्ध्रानि महार्घेण वा विक्रीणीते, तेनानुत्तममाहसो
दृष्टः । राजानि बलिहितेऽपि सति, यस्तेनार्घो निरूप्यते, तेनार्घेन
क्रयो वा विक्रयो वा कार्यः । निरुवः निर्गतस्रवः अवशेषः ।
तस्माद्राजनिरूपितादर्घात् यो निरुवः, स एव वणिजां लाभकारी,
न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितादर्घात् । अर्घकरणे विशेषमाह मनुः,—

“पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे* तथा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः”—इति ।

स्वदेशपक्षे श्रतपणमूख्ये पञ्चकं लाभार्थं गृह्णीयात्, परदेशे तु
दशपणं लाभं गृह्णीयात्; यस्य पञ्चदशदिवस एव विक्रयः । यः
पुनः काष्ठान्तरे विक्रीणीते, तस्य काष्ठोत्कर्षवशात् लाभोत्कर्षः कल्प्यः ।
देशान्तरादागते पक्षे देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डयहणशुल्कादि-
क्षानेषु प्रयुक्तमर्थं परिगणय्य पणमूख्येन सह मेलयित्वा, यथा
श्रतपणमूख्ये पक्षे दशपणो लाभः सम्पद्यते, तथा क्रौडविक्रेषोरनु-
पहकार्यर्घीराज्ञा स्थापनीयः ।

इति साहसप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसङ्ग्रहणम् ।

तस्य चैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“पापमूलं सङ्ग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत ।

बलोपाधिकृते द्वे तु तृतीयमतुरागजम् ॥

* पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अनिच्छया त्वपकृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा ।
 प्रलये यत्तु रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
 ह्यना गृह्यमानोय दत्ता वा मदकारणम् ।
 संयोगः क्रियते यत्तु तदुपाधिकृतं विदुः ॥
 अन्योन्यमनुरागेण दूतसम्प्रेषणे वा ।
 कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्”—इति ।

पुनरपि त्रैविध्यमाह सएव,—

“तत्पुनस्त्रिविधं प्रक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
 अपाङ्गप्रेषणं हास्यं दूतसम्प्रेषणं तथा ॥
 स्वर्गस्य भूषणं स्त्रीणां प्रथमं सङ्ग्रहः स्मृतः ।
 प्रेषणं गन्धमाख्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥
 सम्भाषणं रहसि च मध्यमं सङ्ग्रहं विदुः ।
 एकग्रय्याऽऽसनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ॥
 एतत्सङ्ग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः”—इति ।

योषित्सङ्ग्रहणज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पुमान् सङ्ग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।
 सद्यो वा कामजैस्त्रिकैः प्रतिपत्तिर्द्वयोस्तयोः ॥
 नौवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्षणम् ।
 अदेशकालसम्भाषा सदैकस्थानमेव च”—इति ।

स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः सङ्ग्रहणम् । तत्र प्रवृत्तः, परभार्य्या सह
 केशाकेशिक्रीडनेन ; सद्य अभिनवैः कामजैः कररुहदशनादिकृतप्रण-
 लिङ्गैः, द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वा, ग्राह्यः । योऽपि परदारपरिधान-

यन्निप्रदेश-कुचप्रावरण-जघन-शिरोरुहादिस्पर्शनं साभिलाष इव करोति; निर्जनदेशे जनाकीर्णेष्वन्धकाराकुले, अकाले संलाप-करोति, परभार्य्याया सहैकत्र मञ्चकादौ तिष्ठति, सोऽपि पाद्मः ।
मनुरपि,—

“स्त्रियं स्पृष्टेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्थानुमते सर्वं सङ्ग्रहणं स्रुतम् ॥

दर्पादा यदि वा मोहात् लाघवादा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च सङ्ग्रहणं स्रुतम्”—इति ।

तत्र दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्वजातावुत्तमो दण्डः आनुलोम्येषु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्य्याः कर्णादिकर्त्तनम्”—इति ।

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरभार्य्यागमने साग्रीतिपणसहस्रं दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णगुप्तपरभार्य्या-गमनं, तदा मध्यमसहस्रोदण्डः । यदा पुनः सवर्णमगुप्तामानुलो-म्येन गुप्तां वा व्रजति, तदा मनुना विशेष उक्तः,—

“सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्रुजन् ।

शतानि पञ्च दण्डाः स्थादिष्कन्था सह सङ्गतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रन्तु भवेद्दमः”—इति ॥

एतद्गुरुसखिभार्य्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डान्तरविधा-नात् । तदाह नारदः,—

“माता मातृवसा श्वश्रूभातुलानौ पितृवसा ।

पिबन्त्यसिद्धिर्निबन्धनी भगिनी तत्सखी युवा ।

दुहिताऽऽचार्यभाष्या च सगोत्रा शरणगता ॥

राज्ञी प्रप्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।

आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतत्पग उच्यते ॥

शिञ्जितोत्कर्त्तनं* तच्च नान्योदण्डो विधीयते”—इति ।

प्रतिलोभ्येन उक्तष्टस्त्रीगमने चचिषादेर्वधः । एतद्गुप्ताविष-
यम् । अन्यच्च धनदण्डः । तथाच मनुः,—

“उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विभुतौ शूद्रवद्दण्डौ दग्धस्यौ वा कटाग्रिना ॥

ब्राह्मणौ चद्यगुप्तान्तु सेवेतान्यः पुमान् यदि ।

वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् चचियन्तु सहस्त्रिणम्”—इति ।

शूद्रस्यागुप्तोक्तष्टस्त्रीगमने शिञ्जितेदगसर्वस्वहरणे, गुप्तगमने तु
वधसर्वस्वापहारौ । तथाच सएव,—

“शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वेजातं वर्णमावसन् ।

अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्तौ सर्वेण हीयते”—इति ।

अथैव विषये दृष्टयतिरपि,—

“सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उक्तस्य शिञ्जितवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु”—इति ।

शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः । “आर्यस्त्रियाऽभिगमने शिञ्जितोद्धारः
सर्वस्वहरणम्”—इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णगमने मासादिकर्त्तनम् ।

* शिञ्जितोत्कर्त्तनात्,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

अथं बधाद्युपदेशो राज्ञः, तस्यैव पाक्षणाधिकारात्. न द्विजातिमा-
चक्ष्य । “ब्राह्मणः परीचार्थमपि ग्रस्त्रं नाददौत”—इति ग्रस्त्रपक्षस्य
निषेधात् । यदा तु राज्ञोनिवेदनेन काक्षातिपातग्रहा, तदा
द्विजातिमाचक्ष्यापि बधाधिकरोऽस्यैव,

“ग्रस्त्रं द्विजातिभिर्पाक्षं धर्षी यत्रोपसृध्यते ।

नाततायिषधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति”—इति

ग्रस्त्रपक्षस्याभ्यनुज्ञानात् । अचिथवैश्वधोरन्योन्यस्य भिगमने यथा-
क्रमं स्रक्षपक्षग्रतपणात्मकौ दण्डौ । तदाह मनुः,—

“वैश्वसेत् अचिथां गुप्तां वैश्यां वा अचिथो ब्रजेत् ।

यो ब्राह्मणमगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः”—इति ।

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अवद्व्यास दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्त्रपि पुमान् दास्यः पञ्चाशत्पणकं दमम्”—इति ।

उक्तञ्चक्षुः वर्षस्त्रियो दास्यः । ताएव स्त्रामिना शुश्रूषाहानि-
बुदासार्थं गृहएव स्यातयमित्येवं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा-
अवद्व्याः । नियतपुरुषपरिग्रहाभुजिष्याः । यदा दास्योऽवद्व्या-
भुजिष्या वा भवेयुः, तासु तासु । अग्रम्भात् वैश्यास्त्रैरिणीनामपि
साधारणस्त्रीणां भुजिष्यानां गृहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया
गम्यास्त्रपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः । परगृहीतत्वेन तासां
परदारतुल्यत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य नारदोऽपि,—

“स्त्रैरिष्यब्राह्मणी वैश्या दासी निष्कासिनी च या ।

गम्याः स्वरानुलोम्येन स्विद्यो न प्रतिलोमतः ॥

आखेव तु भुजिष्यासु दोषः स्थात्परदारवत् ।

गम्यास्त्रपि हि नोपेयाद्यतस्ताः सपरिग्रहाः”—इति ।

निष्कासिनी स्नाम्यनवरुद्धा दासी । अनवरुद्धास्याद्यभिगमने
याज्ञवल्क्यः,—

“प्रसङ्ग दास्यभिगमे दण्डोदग्रपणः स्रतः ।

बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक्”—इति ।

पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्त्रैरिष्यादिषु च शुल्कादान-
मन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणोदण्डः । अनिच्छन्ती-
मेकां गच्छतां बहूनां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मकोदण्डः । कन्या-
हरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं त्वन्यथाऽधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये बधः स्रतः ।

सकामास्त्रनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः”—इति ।

अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं कन्यां अपहरन् उत्तमसाहसं दण्ड-
नीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां अपहरन् प्रथमसाहसं दण्डनीयः ।
उत्तमवर्णजां कन्यामपहरतः चत्रियादेर्बन्धवः । आनुलोम्येन सका-
मापहारे तु दण्डो न भवति । अकामामपहरन् प्रथमसाहसं दण्ड-
नीयः । कन्यादूषणे तु दण्डमाह सएव,—

“दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधः स्रतः ।

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्धेतुमिष्याऽभिग्रंशने ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्रां स्त्रीं च मध्यमम्”—इति ।

यदा कन्यां बलात्कारेण नखचतादिना दूषयति, तदा तस्य करच्छेदः । यदा पुनस्तामेव अङ्गुलीप्रचेपेण योनिचतं कुर्वन् दूषयति, तदा विशेषमाह मनुः,—

“अभिषङ्गं तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ।

तस्याशु कर्त्यं अङ्गुली दण्डञ्चार्हति षट्शतम् ॥

सकामां दूषयन्स्तुल्यो नाङ्गुलीच्छेदमर्हति ।

द्विगतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विगतोदमः ।

शुल्कं च द्विगुणं दद्यात् शिफासैवाप्रयादृश ।

या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥

अङ्गुलीरेव च क्लेदं खरेणोद्धहनं तथा”—इति ।

यदा पुनस्तद्वृज्जातीयां कन्यां सानुरागामकामां* गच्छति, तदा तस्य चञ्चियादेर्बन्धः । यदा सवर्णां सकामां अभिगच्छति, तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति पितरि दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां तु गच्छतो बधएव । तदाह मनुः,—

“उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो बधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो बधमर्हति ।

सकामां दूषयन्स्तुल्यो न बधं प्राप्नुयाच्चरः”—इति ।

चण्डाल्यादिगमने दण्डमाह सएवा,—

* सानुरागामकामां वा,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सर्वेष्वादृशपुस्तकेष्वित्यमेव पाठः । परन्तु अन्यत्राभिगमने,—इत्यादिवचनद्वयं याज्ञवल्क्यसंहितायां पठ्यते ।

“अन्याऽभिगमने त्वङ्गुः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाऽङ्गु एव स्यादन्यस्याय्यागमे बधः ॥

अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहतः* ।

चतुर्विंशतिको दण्डः तथा प्रप्रजितासु च”—इति ।

अन्यां चण्डालीम् । तां गच्छन्तं चैवर्णिकं प्रायश्चित्तानभिमुखं,
“सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्”—इति मनुवचनानुसारेण सहस्रं दण्ड-
यित्वा कुम्भितबन्धेन भगाकारेणाङ्गुयित्वा पुरास्त्रिवासयेत् । शूद्रः
पुनः चण्डालीं गच्छन्नङ्गु एव । अन्य इति पाठे चण्डाल एव भवति ।
चण्डालस्य त्वत्कष्टजातिस्त्रियाभिगमने बध एव । योषां सुखादाव-
भिगच्छतः पुरुषं वा सुखे मेहतः प्रप्रजितां गच्छतः चतुर्विंशति-
पणोदण्डः । वक्षनया स्त्रीसङ्गहे दण्डमाह बृहस्पतिः†,—

“विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञन्तद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

स्त्रीरक्षणमाह मनुः,—

“अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वेर्दिवानिशम् ।

विषये सज्जमानासु संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥

* पुरुषं वाऽभिमेहतः,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

† अत्र क्रियान् ग्रन्थांशः आदर्शपुस्तकेषु परिभ्रष्ट इत्यनुमीयते । यतः
समन्तरोद्भूतवचनं स्त्रीपुंसयोगाख्यव्यवहारपदस्य लक्षणापरमेव, न तु
वक्षनया संग्रहणे दण्डविधायकम् । भवितव्यमत्र, वक्षनया स्त्रीसंग्रहे
दण्डविधायकेन प्रमाणेन । तत्तु न दृश्यते । अतः कारणात् क्रियान्
ग्रन्थांशः प्रसूत इत्यवगम्यते । समन्तरोद्भूतं विवाहादिविधिः
स्त्रीणां भित्तिदिवचनं गारदस्येति कृत्वा भित्तिद्वारादुद्भूतमस्ति ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरध्या विगेषतः ।
 द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररचिताः ॥
 इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
 यतन्ने रचितुं भार्या भर्तारो दूर्बला अपि ॥
 स्वां प्रसूतिञ्च वित्तञ्च* कुलमात्मानमेवच ।
 स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेनां जार्या रचन् हि रचति ॥
 न कश्चिद्वयोषितः शक्तः प्रसङ्ग परिरचितुम् ।
 एतेरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरचितुम् ॥
 अर्थस्य सङ्गहे चेनां व्यथे चैव नियोजयेत् ।
 शौचे धर्मेऽन्नपक्वाञ्च पारिणायस्य रक्षणे”—इति ।

स्त्रीः पुरुषैः भर्तृभिः सर्वदा अस्वतन्त्राः कार्य्याः । विषये गीता-
 दावासक्तास्ततो व्यावर्त्तनीयाः । अरचितास्तु दुस्वरितेन भर्तृपितृ-
 कुलयोः शोकं कुर्युः । तस्मात् कुलदयदृष्ट्यर्थं रक्ष्यास्ताः । यद्यपि
 प्रसङ्ग रचितुमशक्यास्तथाप्यर्थसङ्गहादौ नियोजनेन पुरुषान्तर-
 चिन्तनावसरस्याप्रदानेन रचेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि,—

“सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।
 श्वश्रूदिभिः गुरुस्त्रीभिः पासनीया दिवानिशम्”—इति ।
 दोषरहितस्त्रीपरित्यागिनं प्रत्याह नारदः,—
 “अनुकूलामदुष्टां वा दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
 त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा”—इति ।

* प्रसूतिं चरित्रञ्च,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† प्रजाश्चैव,—इति शा० ।

दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वह याज्ञवल्क्यः,—

“आज्ञासम्पादनीं दत्तां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यः द्वितीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः”—इति ।

बुध्वा स्त्रियं त्यजेदित्याह नारदः,—

“अन्योन्यं त्यजतो धर्मः स्यादन्योन्यविशुद्धये ।

स्त्रीपुंसयोः न षोढाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः”—इति ।

विवाहसंस्काररहितयोरत्यन्तजातीयस्त्रीपुंसयोर्विरोधेनान्योन्य-
न्यजतो दोषो नास्ति । विवाहसंस्कृतायास्तु व्यभिचारादेव त्यागो-
न विरोधमात्रेण । एतच्च स्वस्वस्वच्छन्दव्यभिचारिणीविषयम्,

“स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते”—इति

यमस्मरणात् । शिष्यगाद्या अपि सन्याज्याः । तथाच वसिष्ठः,—

“यतस्त्वस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।

पतिपत्नी तु विशेषेण जुक्नितोपगता तथा”—इति ।

हारौतोऽपि । “गर्भघ्नीं अधमवर्णं शिष्यसुतगामिनीं पानव्यसना-
सक्तां धनधान्यविक्रयकरीं विवर्जयेत्”—इति । विवर्जनं च व्यव-
हारपरित्यागः । तथाच वसिष्ठः,—

“व्यवायतीर्थगमनधर्मैर्भ्यश्च निवर्त्तते”—इति ।

व्यवायः सम्भोगः । तीर्थगमनशब्देन स्नानार्चकर्म लक्ष्यते, धर्म-
शब्देन च श्रौतम् । चशब्देन सम्भाषणादिकम् । व्याधितादीनाम्
सम्भोगमात्रस्य त्याग इत्याह देवसः,—

“व्याधितां स्त्रीप्रजां बन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्त्तवाम् ।

अदृष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थान् त्वेव कर्मणः”—इति ।

तीर्थात्मयोगात्,—इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“बन्ध्या स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलाञ्च सर्वदा ।

कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न दोषभाक् ॥

वादिनीं पूर्वाग्निनीञ्च भर्ता निर्वासयेत् गृहात् ।

स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविध्वंसिनीं तथा ॥

भर्तुश्च धनमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“भर्तुः प्रतिनिषेधेन या भार्या स्कन्दयेद्गृहम् ।

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भूषणीं तु नयेत् गृहात् ॥

अशुश्रूषाकरीं नारीं बन्धकीं परिहंसकाम् ।

त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम्”—इति ।

त्यागश्च अनिधनेन कार्यः । तथाच यमः,—

“स्त्रच्छन्दव्यभिचारिण्याः विवस्त्रांस्त्यागमव्रवीत् ।

न बध्मं न च वैरूप्यं बध्मं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥

न चैव स्त्रीबध्मं कुर्यात् न चैवाङ्गविकर्त्तनम्”—इति ।

स्त्रीणां बध्मं कुर्वन् तासां विवर्जनं कुर्याद्भर्ता, न कर्णनासादि-
कर्त्तनमित्यर्थः । अयञ्च स्त्रीपुंभर्मा आचाराध्याये प्रपञ्चित इति
नाच कथ्यते ।

इति स्त्रीसङ्ग्रहः ।

अथ दायभागस्थं व्यवहारपदं कथ्यते ।

तत्र नारदः,—

“विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकथ्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

दायोनाम; यद्धनं स्वामिसम्बन्धादेवान्यस्य स्वभावति^(१), तदुच्यते ।
स द्विविधः अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्चेति । पितृधनं पितामहधनं वा
अप्रतिबन्धो दायः । पुत्रादिधनं तु पित्रादीनां सप्रतिबन्धो दायः^(२) ।
तस्य विभागोदायविभाग इत्युच्यते । अतएव दायशब्देन पितृ-
द्वाराऽऽगतं मातृद्वाराऽऽगतं च द्रव्यमेवोच्यते इति । संप्रहकारस्य,—

“पितृद्वाराऽऽगतं द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतञ्च यत् ।

कथितं दायशब्देन तस्य भागोऽधुनोच्यते”—इति ।

विभागकालमाह मनुः,—

“जर्ध्वं पितुस्य मातुस्य समेत्य धातरः सह ।

भजेरन् पैतृकं श्वक्यं अनीशास्ते हि जीवतोः”—इति ।

जर्ध्वं पितुरिति पितृधनविभागकालः । मातुरुर्ध्वमिति मातृ-

(१) स्वामिनः धनस्वामिनः सम्बन्धः स्वामिसम्बन्धः । स च दायभाग-
प्रकरणोक्तः पुत्रत्वादिरूपएव ग्राह्यः न तु ज्ञेयत्वादित् । तेन स्वा-
मिनः सकाशात् क्रीतं धनं न दायः ।

(२) सर्वस्यामेवावस्थायां पित्रादिधनं पुत्रादिर्नभते इति तत्र प्रति-
बन्धाभावात् तदप्रतिबन्धोदायइत्युच्यते । पुत्रादिधनन्तु पित्रादेः
सप्रतिबन्धोदायः । तत्पुत्रादौ विद्यमाने तद्धनस्य पित्रादर्नत्वम-
शक्यतया सप्रतिबन्धत्वात् ।

धनविभागकालः । ततश्चैतदुक्तं भवति । पितुरुर्ध्वं मातरि जीवन्त्या-
मपि पितृधनविभागः कार्यः । तथा मातुरुर्ध्वं पितरि जीवितेऽपि
मातृधनविभागः कार्यः एव । अन्यतरधनविभागे उभयोरुर्ध्वकाल-
प्रतीक्षणानुपयोगादिति । तदुक्तं संप्रहकारेण,—

“पितृद्रव्यविभागस्य जीवन्त्यामपि मातरि ।

अस्वतन्त्रतयाऽस्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

सत्त्वपत्येषु यस्माच्च स्त्रीधनस्य पतिः पतिः”—इति ।

अयमर्थः । पतिमरणे पितृभार्यायाः पत्युपरमादस्वातन्त्र्येण
न स्वामित्वं, यस्माच्चापत्येषु विद्यमानेषु भार्याधनस्य भार्यामरणे-
ऽपि पतिर्न स्वामी, तस्मात्तयोरन्यतरस्मिन् जीवत्यप्यन्यतरधन-
विभागोयुक्तः—इति । एतेन जीवतोस्तत्तत्द्रव्यविभागेषु पुत्राणां
न स्वातन्त्र्यमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा शङ्खः । “न जीवति पितरि
पुत्रा रिकथं भजेरन् । यद्यपि स्यात् पश्चादधिगतं, ते अनर्हाएव
पुत्राः । अर्थधर्मायोः अस्वातन्त्र्यात्”—इति । अस्यार्थः । यद्यपि
जन्मानन्तरमेव पुत्राः पितृधननिमित्तं प्रतिपश्चाः, तथापि पितरि
जीवति तद्धनं न विभजेरन् । यतो धर्मार्थयोरस्वातन्त्र्याद्विभाग-
करणेऽनर्हाः । अर्थास्वातन्त्र्यं नाम, तदादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्—
इति । तथाच हारीतः । “जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादान-
विसर्गाच्चेष्टस्वातन्त्र्यम्”—इति । अर्थादानमर्थोपभोगः । विसर्गो-
च्ययः । आच्चेपोभृत्यादेः शिचार्थमधिच्चेपादिः । धर्मास्वातन्त्र्यं, पृथ-
गिष्टापूर्त्तादावप्रवृत्तिः । यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“पितर्युपरते तच्च विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्त्राम्यं हि भवेत्तेषां निर्दोषे पितरि स्थिते”—इति ।

तदयस्त्रातम्यप्रतिपादनपरं । पितृधने पुत्राणां जन्मना स्त्राम्यस्य
लोकसिद्धत्वात् । ननु शास्त्रैकसमधिगम्यस्य स्त्रत्वस्य कथं लोक-
सिद्धता । शास्त्रसिद्धत्वञ्च, “स्त्रामी अक्षयकयसंविभागपरिग्रहाधि-
गमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं स्त्रभ्यं चचियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्व-
शूद्रयोः”—इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धोदायो अक्षयं,
न सप्रतिबन्धोदायः । संविभागः सप्रतिबन्धोदायः । अनन्यपूर्वस्य
अक्षयकाष्ठादेः स्त्रीकारः परिग्रहः । निध्यादिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु
निमित्तेषु सत्सु स्त्रामी भवति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यत्स्त्रभ्यं,
तदधिकमसाधारणम् । चचियस्य विजयदण्डादिस्त्रभ्यं यत्तद-
साधारणम् । वैश्वस्य कृषिगोरचादिस्त्रभ्यं निर्विष्टं, तदसाधा-
रणम् । शूद्रस्य द्विजशूश्रूषादिना भूतिरूपेण यत्स्त्रभ्यं, तदसाधा-
रणम् । एवमनुलोमप्रतिलोमजानां स्त्रस्त्रविहिताश्वसारण्यादिना
यत्स्त्रभ्यं तदधिकमित्यर्थः । तत्रैव संग्रहकारो न्यायमाह,—

“वर्त्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्त्रामी स एव न”—इति ।

अन्यस्त्रस्यान्यवस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्त्रामित्वापत्तेः । अतः
शास्त्रैकसमधिगम्यं स्त्रत्वम् । किञ्च, यदि यस्यान्तिके यद्वस्त्रं दृष्टं
तस्य स एव स्त्रामी, तर्ह्यस्य स्त्रमनेनापहतमिति न ब्रूयात् । यस्यै-
वान्तिके दृष्टं तस्यैव स्त्रामित्वात् । स्त्रत्वस्य लौकिकत्वे,

“योऽदत्तादायिनो हस्ताक्षिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः”—इति

याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्बन्धमर्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्तत्त्वम् ।

मेवम् । लौकिकमेव स्तत्त्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् । ग्रीष्मादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपाकादिसाधनत्वमस्तीत्यनेकान्तिकोहेतुः—इति चेत् । न । न हि तेषामाहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं, किं तर्हि लौकिकान्यादिरूपेणेत्यस्ति वैषम्यम्^(१) । किञ्च, पामराणामपि स्तत्त्वव्यवहारदर्शनात् स्तत्त्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते^(२) ।

यत्तु गौतमवचनम् । “स्वामी षड्वक्त्रयसंविभागेषु”—इत्याद्यनुपपन्नमित्युक्तम् । तन्न । प्रतिग्रहाद्युपायस्यास्य लौकिकत्वे स्थिते ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहाद्युपायनियमार्थत्वात् शास्त्रस्य^(३) । यदप्युक्तं, अन्यस्य स्वमन्येनापहतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्तत्त्वहेतु-

(१) संस्कारविशेषसंस्कृतोक्त्याहवनीयउच्यते । अस्ति च तत्र रूपद्वयमाहवनीयत्वमभित्वञ्च । तत्रालौकिकहोमसाधनत्वमलौकिकेनाहवनीयत्वेन रूपेण । लौकिकपाकादिसाधनत्वन्तु लौकिकेनाभित्वेनैव रूपेणेति भावः ।

(२) स्तत्त्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे तु शास्त्रानभिज्ञानां पामराणां स्तत्त्वव्यवहारएव न सम्भवति । न हि शास्त्रमविज्ञाय तदेकसमधिगम्योऽर्थः शक्यते ज्ञातुमिति भावः ।

(३) प्रतिग्रहाद्युपायकं स्तत्त्वं लौकिकमेवेति स्थिते तेषां प्रतिग्रहाद्युपायानामनियमेन सर्व्वेषां सर्व्वत्र प्राप्तौ सत्यां ब्राह्मणस्याधिकं कथमित्यादौ गौतमवचनेन ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहः क्षत्रियस्यैव विजय इत्यादिरौत्या षड्वृष्टार्थतया उपाया नियम्यन्ते । तन्नियमातिक्रमात् पुरुषएव प्रत्ववैति स्तत्त्वन्तु जायते एवेति भावः ।

भूतकथादिसन्देशात् स्वत्वसन्देहोपपत्तेः । अदपि योक्तं, “योऽहन्ता-
दायिनः”—इति अहन्तादायिनः सकाशात् याजनादिना द्रव्य-
मर्जयितुर्दृष्टविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसम् । प्रतिग्रहादिनिय-
तोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण द्रव्यमर्जयतो-
दृष्टविधानमुपपद्यते । एवं, “तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति”—इति प्राय-
श्चित्तविधानमपि । एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिष्वभे-
धनं तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्तमिति विभाव्यम्^(१) । न तेषां दोष-
सम्बन्धश्च^(२) ।

“सप्त विप्तागमा धर्मा दायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहएवच”—इति

मनुस्मरणात् ।

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात् स्वं स्वत्वं वा विभागः—इति ।
अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात् स्वं, जन्मनेव स्वत्वे उत्पन्नमात्रस्य
पुत्रस्यापि स्वं साधारणमिति द्रव्यसाधेयवाधानादिषु पितुरधिकार-
विधिर्न स्यात्^(३) । किञ्च,

(१) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे ह्यसत्प्रतिग्रहादिना लब्धेषु स्वत्वमेव न
स्यात् तस्योत्सर्गविधानात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे त्वसत्प्रतिग्रहादि-
लब्धेऽपि स्वत्वं भवत्येव । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्तीति प्रायश्चित्तान्तु
वर्जयितुरेव न तत्पुत्रादीनाम् । न स्वत्ववर्जयिता यद्योक्तं प्राय-
श्चित्तमकुर्वन् प्रत्यवायमागौ भवति, तस्य तद्वनमधर्म्यं भवति ।
तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपमेव तद्वनमिति न तेषां प्रत्यवायः । तेषां
तद्वनस्य धर्म्यत्वादित्याशयः ।

(२) साधारणधनस्यैकेन विनियोगात्सम्भवादिति भावः ।

“भर्षा प्रीतेन यदन्नं स्त्रियै तस्मिन्नुतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्नीयाद्द्यादा स्थावरादृते”—इति

प्रीतिदानवचनमप्यनुपपन्नं स्थात् । यदपि,—

“मणिसुक्ताप्रवासानां सर्वस्वैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

पितृप्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राद्याभरणानि च ।

स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैद्वके”—इति ।

तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम्^(१) । तस्मात्, स्त्रामिनाश्चादि-
भागादा स्त्रवं न जन्मनैव ।

राद्धान्तस्तु । जन्मनैव स्त्रवं लोके प्रसिद्धम् । विभागशब्दस्य
वडस्त्रामिकधनविषये लोके प्रसिद्धो नान्यदीयधनविषयो न प्रहीण-
विषयः^(२) । किञ्च “उत्पत्त्यैवार्थं स्त्रामित्वास्तभेतेत्याचार्याः”—इति
गौतमवचनाज्जन्मनैव स्त्रत्वमवगम्यते ।

यदुक्तम्, मणिसुक्ताप्रवासानाम्,—इत्यादिवचनं पितामहोपात्त-
स्थावरविषयमिति । तदयुक्तम् । न पिता न पितामह इति वचनात्
पितामहस्य हि स्त्रार्जितमपि धनं पुत्रपौत्रयोः सत्तोरदेशमिति च
जन्मना स्त्रत्वमवगम्यतीति ।

यदयुक्तम् । अर्थसाधेष्वाधानादिषु पितुरनधिकार इति ।
तदयुक्तम् । वचनादेवाधिकारावगमात् । यदपि चोक्तं, जन्मनैव

(१) जन्मनैव स्त्रत्वे स्थावरस्य प्रसाददानस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति तन्न प्रति-
विध्येत । तस्मादिभामादिना स्त्रत्वं न जन्मनेति भावः ।

(२) न प्रहीणविषयो न निर्विषय इत्यर्थः ।

स्त्राले भर्त्ता प्रीतेन यद्वत्तमित्यादि विष्णुवचनं गोपपद्यते,—इति ।
तदप्ययुक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव प्रीतिदाने पितुर-
धिकारोपपत्तेः । स्त्रावरादौ तु स्त्रार्जितेऽपि पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव ।

“स्त्रावरं दिपदश्चैव यद्यपि स्त्रयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वाञ्च दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिश्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः”—

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्त्रातन्त्र्यमस्येव ।

“एकोऽपि स्त्रावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थेषु विशेषतः”—इति

स्त्राणरात् । तस्मात्, सुदूतं जन्मनैव स्त्रालमिति । प्रकृतमनुसरामः ।

अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभागश्चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः”—इति ।

यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति, तदा पुत्रानात्मनः सकाशा-
दिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः, ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति ।

श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः । उद्धारप्रकारः स्त्राल्यन्तरे दर्शितः,—

“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याञ्च यद्दरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्त्राल्यन्तरीयं तु यवीयसः”—इति ।

अथवा । सर्वं ज्येष्ठादयः पुत्राः समांशभाजः^(१) । अथश्च^(२) विषमोभागः

(१) इदञ्च सर्वं वा स्युः समांशिन इत्यस्य व्याख्यातम् ।

(२) अथश्चेति सोद्धारविभागरूप इत्यर्थः ।

स्नानार्जितद्रव्यविषयः । क्रमागते तु सर्वेषामपि समांशः स्यात् । पितु-
रिच्छया विषमविभागस्यायुक्तत्वात् । नारदोऽपि काश्यान्तरमाह,—

“अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रप्तासु भगिनीषु च ॥

निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतस्थे” —इति ।

शङ्खोऽपि । “अकामे पितरि चक्षुर्विभागो वृद्धे विपरीते
सेतसि दीर्घरोगिणि च” —इति । अस्यार्थः । अकामे विभागम-
निच्छति पितरि अतिवृद्धे विपरीतेऽप्रकृतस्थे दीर्घरोगिणि अचि-
क्षित्यरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छेयं विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अथयाग्रास्त्रकारौ च न विभागे पिता प्रभुः” —इति ।

पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“यदि कुर्यात्समानांशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा” —इति ।

यदि स्त्रेच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति, तदा अद-
त्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः । दत्ते तु स्त्रीधने,
“दत्ते तद्धं प्रकल्पयेत्” —इति पुत्रांशादूर्ध्वांशभाजो भवन्ति । पितु-
रूर्ध्वं धर्मविवृद्ध्यर्थं विभागः कर्त्तव्य इत्याह प्रजापतिः,—

“एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्भूम्या पृथक्क्रिया” —इति ।

वृद्धस्यतिरपि,—

“एकपात्रेण वसतां पित्रदेवदिजार्चनम् ।

एकं भवेदिभक्तानां तदेव साद् गृहे गृहे”^(१)—इति ।

पिचोरुर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभजेयुः सुताः पिचोरुर्ध्वमृक्यमृक्यं समम्”—इति ।

ननु पिचोरुर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः ।

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रमः,—

“ज्येष्ठ एव तु गृहीयात् पित्र्यं धनमज्येषतः ।

शेषास्तसुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य सात्तुरीयम् यवीयसः” ॥

तथा, “उद्दारेऽनुदृते तेषामियं सादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽर्धर्धं ततोऽनुजः ॥

अंशमंशं यवीयांश्च इति धर्माव्यवस्थितः”—इति ।

गौतमोऽपि । “विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदयुक्तो-
रघो गोवृषः । काणः खोडः कूटः वण्डो मध्यमस्यानेकसेत् । अवि-
धान्वावशी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां चैकैकं यवीयसः । समं चेतरेतः
सर्वम्”—इति । अयमर्थः । सर्वस्मात् पितृधनादिंशतितमोभागो-
ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदतोऽश्वाश्चतरमर्दभाः,
तेषां यथासम्भवं अन्यतराभ्यां युक्तोरयः । खोडो वृद्धः । कूटः शृङ्ग-
विकसः । वण्डो विस्रोपितवासाधिः । अविशेषितत्वात् गवाश्चादीनां

(१) अनेन वचनेन स्वस्वासाधारण्यधनेन पृथक्पृथक् पित्राद्यर्चनात् विभागे
धर्मव्यतिरिक्तिरिति दर्शितम् ।

यथासम्भवं अन्यतरलोद्धारः कर्त्तव्यो मध्यमस्तु । यवीचयस्तु, धान्यं
ग्रीष्मादि, अथो लोहम् । अगोचुक्तं ग्रकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादी-
नामेकैकं पृथक् पृथगानुपूर्व्येण यवीचय उद्धारः । दृश्यतिरपि,—
“जन्मविद्यामणश्चेष्टो ज्ञानं दायादवाप्नुयात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथा यथा विभागोत्पन्नं यागार्थताम्रियात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम्”^(१)—इति ।

जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः,—

“पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेदयमि स्थितः ।

ज्वेष्टं श्रेष्ठविभागेन यथा वाऽस्य मतिर्भवेत् ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां स एव धर्म्यः स्यात् सर्वस्य हि* पिता प्रभुः ॥

दावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”—इति ।

दृश्यतिरपि,—

“समन्यूनाधिक्रा भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पात्रनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा”—इति ।

तस्माज्जीवद्विभागेन च विषमविभागोऽस्तीति कथं सुताः

* य सर्वस्य,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । परमयं पाठः न समीचीनः ।

जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे च,—इति पाठस्तु समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) अनेन धनस्य यागार्थत्वं यथा भवति, तथा भागाधिक्यं कक्ष्यमिति
ब्रुवता विद्यादिगुणवतां भागाधिक्यं ज्ञापितम् । तदौयधनस्योत्सर्गतो-
यश्रार्थत्वं सम्भाष्यमानत्वादित्यभिप्रायः ।

सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । मैवम् । सत्यं ग्रास्वतो विषम-
विभागोऽस्ति, तथापि लोकविद्विष्टत्वादनुबन्धादिवत् नानुष्ठेयते ।
उक्तञ्च संयहकारेण,—

“यथा नियोगधर्मोऽयं नानुबन्धावधोऽपि वा ।

तयोद्धारविभागोऽपि नैव सम्प्रति वर्तते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्”—इति
स्वमतसुपन्यस्य “ज्येष्ठोदायादइत्येके”—इत्येकीयमतेन हस्तधनग्रहणं
ज्येष्ठस्योपन्यस्य, देगविशेषे, “सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य
रथः पितुः परिभाण्डञ्च, गृहोऽस्रङ्गारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके”—
इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा “तच्छास्त्रप्रतिषिद्धम्”—
इति निराकृतवान् । तच्च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्, “मनुः
पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते”—इति । तस्मादिषम-
विभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः,—
इति सममेव विभजेरन्निति नियमो घटते ।

स्वयं द्रव्याज्जनसमर्थतया पितृद्रव्यमनिष्कृतोऽपि यत्किञ्चिद्दत्त्वा
दायविभागः कर्त्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेऽनित्यत्वर्थमित्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“ग्रास्त्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया”—इति ।

पुत्राणां मातृधनविभागो दुहितृभावे द्रष्टव्यः । तथाच सएव,—

“मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य च्छतेऽन्वयः”—इति ।

मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरोविभजेरन् । अतश्च,
मातृकृतर्णसमं न्यूनं च मातृधनं दुहितृणां सङ्गावेऽपि पुत्राएव

विभजेरन्,—इत्यर्थाद्वगम्यते^(१) । अथ गौतमेन विशेषोद्भिर्नितः ।
 “स्त्रोधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च”—इति । ऊदाऽनूद-
 दुहितृसमवाये मातृधनमनूदानामेव^(२) । ऊदास्तपि सधननिर्धन-
 दुहितृसमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः^(३) । पैतामहे पौत्राणां विभागे
 विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेकपितृकाणाम् पितृतो दायकस्यना”—इति ।

यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः, तत्रैकस्य द्वौ
 पुत्रौ, अन्यस्य चयः, अपरस्य चत्वारः । तत्र पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये
 यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं, तथापि पित्र्यं दावेकं चयो-
 ऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं सभन्ते इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य दृश्यतिः,—

“तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः स्मृताः”—इति ।

तत्पुत्राः प्रमीतपितृकाणामेकैकस्य पुत्राः, विषमसमाः न्यूना-
 धिकसङ्ख्याः, स्वं स्वं पैतृकं भागमेव सभन्ते इत्यर्थः । यदा ससुत-
 थोरविभक्तयोर्मध्ये कश्चित् भ्राता मृतः तत्सुतस्तु पितामहादप्यप्राप्तांशः
 पितामहाऽपि नासीत्, तदा त्वाह कात्यायनः,—

“अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं चक्षुभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन सत्त्वं नैव पितामहात् ॥

सभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्याप्तस्य वा सुतात् ।

(१) तथाच विभजेरन् सुताः पित्रोरुद्भूतकृत्स्नं सममिति मातृधने पुत्रा-
 णामधिकारः एतद्विषय इति भावः ।

(२) इदमप्रत्तानामित्यस्य व्याख्यानम् ।

(३) तथाच अप्रत्तापदमनूदापरम्, अप्रतिष्ठितापदस्य निर्धनापरमिति भावः ।

सर्वांश्च सर्वेषां भातृणां न्यायतो भवेत् ॥

समेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत्”—इति ।

समेत तत्सुतो वा,—इत्यस्य अयमर्थः । तस्यापि विभाज्यधनस्वामिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं समेत, तत ऊर्ध्वं तत्सुततौ वृद्धप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः,—इति । तथाच देवकः,—

“अविभक्तविभक्तानां कुलानां वसतां सह ।

भूयो दासविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ।

तावत् कुल्यः सपिण्डाः सुः पिण्डभेदस्ततः परम्”—इति ।

जीवत्पितृकस्य पुनः पित्रा सह कथं पितामहधनविभाग-
इत्याकाङ्क्षयामाह दृश्यतिः,—

“द्रव्ये पितामहोपाप्ते जङ्गमे स्यादरेऽपि वा ।

सममंशितमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि”—इति ।

आश्रयवक्ष्योऽपि,—

“भूर्या पितामहोपाप्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य सोभयोः”—इति ।

भूः शालिषेणादिका । निबन्धः; एकस्य पक्षभारस्य इयन्ति पणानि, तथैकस्य क्रमुकभारस्य इयन्ति क्रमुकफलाणीत्याद्युक्तसङ्गः । द्रव्यं सुवर्णरजतादि । चत् पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिस्वधनम्, तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । हि यस्मात् सदृशं समानं स्वाम्यं, तस्मात् न पितुरिच्छयैव विभागो-
नापि पितुर्भागद्वयम् । ततश्च, पित्रतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये सम-
नेऽपि वाचनिकम् । अतः,—

“इदंश्चै प्रतिपद्येत विभज्यमात्मानः पिता”—

इत्येवमादिकं युगान्तरे विषमविभागप्रतिपादनपरतया स्थापि-
तम् । स्थापितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधनविषये तु न कापि
विषमविभागः,—इति । तथा, अविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दी-
यमाने विक्रीयमाद्ये वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारोऽस्तीति* गम्यते ।

पैतामहोपात्तेऽपि† काचित् पितुरिच्छैव स्थापितवदिभागो-
भवतीत्याह मनुः,—

“पैत्रकं तु पिताद्रव्यमनवान्नं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्”—इति ।

अप्यितामहार्जितं क्रमाप्यपहतं यदि पितोद्भूतिरिति, नदा स्थापि-
तमित्थं पुत्रैः सार्द्धमकामतः स्वयं न विभजेत्,—इति । एवं च सति,
पितामहोपार्जिते न स्वेच्छयाविभाग इत्युक्तं भवति । इहस्पतिरपि,—

“पैतामहं हतं पित्रा स्वग्रन्था यदुपार्जितम् ।

विद्याग्नौर्ध्वादिना प्राप्तं तच्च स्वाभ्यं पितुः स्मृतम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्वग्रन्थाऽपहतं द्रव्यं स्वयमाप्तञ्च यद्ववेत् ।

हतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते”—इति ।

अत्परैरपहतं क्रमायातं स्वग्रन्थैवोद्धृतं, यत्तु क्रमायातं, यच्च विद्या-
ग्नौर्ध्वादिना स्वयमेवार्जितं, तत्सर्वं पिता विभागं पुत्रैर्न दाप्यइत्यर्थः ।
विभक्तोत्तरकाण्डोत्पन्नस्य भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

* निषेधेऽप्यविरोधोऽस्तीति,—इति ज्ञा० ।

† इत्यनेन पाठः सर्व्वत्र । पितामहोपात्तेऽपि,—इति भवितुमुचितम् ।

“विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक्”—इति ।

अथमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्यायां जातः पुत्रः पित्रोर्भागं भजते इति विभागभाक्—इति । मातृभगवत्पुत्राणां दुहितरि, ताभ्य उच्यतेऽन्वयः,—इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्त्रीणांमेव पित्राभजते, मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः,—

“ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्भग्नम्”—इति ।

पित्रोरिदं पित्र्यम्,

“अनीयाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः”—इति

स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वसुत्पन्नो न स्त्री, पित्रा सह पूर्वं विभक्तत्वात् । विभक्तजस्य भ्रातृधने न स्त्रीत्यर्थः । विभागोत्तरकाशं पित्रा स्वयमर्जितमपि विभागोत्तरकाशसुत्पन्न-स्त्वैव । तथाच मनुः,—

“पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीयाः पूर्वजाः स्मृताः”—इति ।

ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागोत्तरकाश-सुत्पन्नेन सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः,—

“संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह”—इति ।

अजीवद्विभागोत्तरकाशं जातस्य पुत्रस्य भागकल्पनामाह याज्ञ-वल्क्यः,—

“दृष्ट्वाद्वा तद्विभागः स्थादायव्ययविशोधितात्”—इति ।

पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्यष्टगर्भायां मातरि भ्रातृवि-भागोत्तरकाशसुत्पन्नस्य विभागः, दृष्ट्वाद्भ्रातृभिर्मर्द्दीतात् आश्रय-

विशोधितात् उपचयापचयाभ्यां शोधिताङ्गनात् किञ्चिदुद्धृत्य
आंग्रसमोदातयः स्यादित्यर्थः ।

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अष्टगृहभाषां
विभागादूर्ध्वसुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । अष्टगृहभाषां तु प्रसवं प्रती-
क्ष्यैव विभागः कर्त्तव्यः । “अथ भ्रातृणां दायविभागो याज्ञान-
पत्याः स्त्रियस्त्रासामापुत्रसामात्”—इति वशिष्ठस्मरणात् । विभ-
क्तेभ्यः पितृभ्यामर्थदाने विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारो नास्ति,
दत्तं च तेन न* प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्”—इति ।

अजीवद्विभागे मातुरंगकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितुर्दूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंगं समं हरेत्”—इति ।

एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । दत्ते तर्धमेव, “दत्ते
तर्धांगहारिणी”—इति स्मरणात् । अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

“जनन्यपधना पुत्रैर्विभागेऽंगं समं हरेत्”—इति ।

अपधना प्रातिस्निकस्त्रीधनशून्या जननी पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे
पुत्रांगसममंगं हरेदित्यर्थः । जननीग्रहणं सापत्न्यादेरुपलक्षणार्थम् ।
तथाच व्यासः,—

“असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांग्राः प्रकीर्तिताः ।

पितामहश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः”—इति ।

यत्तु कैश्चिदुक्तं, माताऽप्यंगं समं हरेदिति जीवनोपयुक्तमेव
धनं माता स्त्रीकरोतीति । तन्न । आंग्रसमग्रब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

* दत्तं चेत्तन्न,—इति ग्रा० ।

सर्वेष्वेते, बहुधने जीवगोपयन्तं गृह्णाति स्वधने पुत्रसमाप्त-
मिति । तदपि न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात्^(१) । भिन्नमादृकाणां सर्वेषां
समसङ्ख्यानां विभागप्रकारमाह व्यासः,—

“समानजातिसङ्ख्या ये जातास्तेष्वेन सूत्रवः ।

विभिन्नमादृकास्तेषां मादृभागेन प्रशस्यते^(२)”—इति ।

इह सतिरपि,—

“संश्लेषजाता बहवः समानाजातिसङ्ख्या ।

सधनेसैर्विभक्त्यं मादृभागेन धर्मतः”—इति ।

विषमसङ्ख्यानाम् विभागं स एवाह—

“सर्वश्लिष्टसङ्ख्या ये* विभागस्तेषु शस्यते”—इति ।

भिन्नजातीनां पुत्राणां विभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“चतुस्त्रिंशद्व्येकभागाः स्युर्वर्ण्यो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिंशद्व्येकभागा किङ्जास्तु द्व्येकभागिनः”—इति ।

वर्ण्यो ब्राह्मणात्मजाः, ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु^(३) ब्राह्मणेनोत्पन्ना-
ब्राह्मणमूर्धावसिक्ताम्बुनिषादाः^(४) यथाक्रमम् प्रत्येकं चतुस्त्रिंशद्व्येक-

* सर्वश्लिष्टसङ्ख्या ये,—इति शा० ।

(१) वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) एकस्यां स्त्रियां यावन्तः पुत्रा जाताः अपरस्यामपि तावन्तरव
षेज्जाताः तदा मातुरेवायं विभागइति कृत्वा तैर्विभक्त्यमित्यशयः ।

(३) तथाच वर्णशब्दस्य वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते ।
तस्माच्चधिकरणकारके वीष्मायां शस् प्रत्ययः ।

(४) ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मणः, क्षत्रियायां मूर्धावसिक्तः,
वीक्षायामम्बुः, मूत्रायां निषादः । अन्येव रीत्या उत्तरग्रन्थोक्तस्थेयः ।

भागा भवेयुः । अत्रियादिवर्षखौषु अत्रियेष्टोत्पन्नाः अत्रियमादि-
योषाखिल्लोकभागाः, वैश्वेन वैश्यायामुत्पन्नौ वैश्वकरणौ श्लोकभा-
गिनौ । मनुरपि,—

“ब्राह्मणस्यानुपूर्व्यं चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥

सर्वं वा शक्यजातन्तु दशधा प्रविभज्य तु ।

धर्मं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥

चतुरंशान् हरेदिप्रः चीनंशान् अत्रियास्तुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशं एकं शूद्रास्तुतो हरेत्”—इति ।

एतत् प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषयम् । अतएव दृश्यति,—

“न प्रतिग्रहभूदेया अत्रियादिसूताय वै ।

अथप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रास्तुतो हरेत्”—इति ।

प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिसत्त्वा भूः अत्रियादिसूता-
नस्यपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च^(१) ।

“शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति”—इति ।

अन्तु अनुवचनम्,—

“ब्राह्मणअत्रियविशां शूद्रापुत्रो न शक्यभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्”—इति ।

तस्मिन्निदन्तधनसङ्गावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनुलोम्येन जात-

(१) यदि हि क्रयादिसत्त्वा भूमिः अत्रियादिपुत्राणामपि न भवेत्,
तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । शूद्रापुत्रस्य विशेषनिषेध-
सामर्थ्याच्च अत्रियादिपुत्राणां तत्राधिकारोऽस्तीति भावः ।

लोकपुत्रस्य ऋष्यशृङ्गप्रकारमाह देवसः,—

“आनुलोम्येन पुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागभवेत्”—इति ।

एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“निषादएकपुत्रस्तु विप्रस्यस्तु तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु संहरेत्”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाह्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः”—इति ।

तदशुश्रूषुशूद्रापुत्रविषयम् । सचियेण वैश्वेन वा शूद्रायास्तुत्यजः एकः पुत्रः अर्द्धमेव हरेत्, न निषादवत् तृतीयमंशम् । तथा वृहद्विष्णुः । “दिजातीनां शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्द्धहरोऽपुत्रस्य ऋष्यशृङ्ग या गतिः सा भागार्धस्य”—इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यदर्थं भवतीत्यर्थः । अजीवत्विभागे केषुचित् भ्रातृव्यसंस्कृतेषु भगिनौषु वा संस्कृतास्तु तत्संस्कारः पूर्वसंस्कृतैर्भ्रातृभिः कर्तव्य इत्याह व्यासः,—

“असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिः ऋष्टैः कन्यकाश्च यथाविधि”—इति ।

भगिनौसंस्कारे तु विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशाद्वत्वा त्वंशं तुरीयकम्”—इति ।

पितरुर्द्धं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुद्राद्यत्र्येण संस्कर्तव्याः । भगिन्यस्यासंस्कृताः निजादंशाद्यज्जातीया कन्यका तज्जातीयपुत्रभागात् तुरीयं चतुर्थं भागं दत्वा संस्कर्तव्याः ।

अनेन पितुर्द्वयं दुहितरोऽप्यंगभागिन्य इति गम्यते । अतएव मतुः,—

“तेभ्योऽंगेभ्यस्तु कन्याभ्यः खं दद्युर्भातरः पृथक् ।

स्नात् स्नादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः”—इति ।

ब्राह्मणादयो भातरः ब्राह्मणादिभ्यो भगिनीभ्यो द्विजाति-
विहितेभ्योऽंगेभ्यः^(१) स्नात् स्नादंशादात्मीयाङ्गागास्तुर्ध्वभागं दद्युः ।

एतदुक्तं भवति । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रस्यैकः कन्या
सैका, तत्र पित्र्यं द्रव्यं देधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् । अथ द्वौ पुत्रौ कन्या
सैका, तदा पितृधनं देधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ एकः
पुत्रः द्वे कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा
विभज्य द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति ।
एवं समानजतीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमासु
योगनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः चक्षिया कन्या सैका, तत्र पित्र्यं
द्रव्यं सप्तधा विभज्य चक्षियपुत्रभागान् चीन् चतुर्धा विभज्य तुरी-
यांशं चक्षियकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ
ब्राह्मणीपुत्रौ चक्षिया कन्यैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य
चीन् भागान् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं चक्षियकन्यायै दत्त्वा शेषं
सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीयाताम् ।

(१) तेभ्योऽंगेभ्य इति तच्छब्देन ब्राह्मणादीनां पुत्राणां स्वजजाति-
विहिता अंशाः परामर्श्यन्ते । तदिदमुक्तं, द्विजातिविहितेभ्योऽंगेभ्य इति ।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च सङ्ख्या वैषम्ये च सर्वचायं नियम इति मेधातिथेर्याख्यानम् । एतदेव विज्ञानेश्वरयोगिनोऽप्यभिप्रेतम् । भारुचिस्तु । चतुर्भागपदेन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यं विवक्षितम् । अतो दायभाक्त्वमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते । तदेव चन्द्रिकाकारस्याप्यभिप्रेतम् । तदाह । “अतएव न दायभगार्थमंगहरणम्, किन्तु विवाहसंस्कारार्थम् । अतएव देवलेनोक्तम्,—

“कन्याभ्यस्य पितृद्रव्यं* देयं वैवाहिकं वसु”—इति ।

अथ यद्युक्तियुक्तं, तदुपायम् । जीवद्विभागे तु यत्किञ्चित् पिता ददाति तदेव लभते कन्या, विशेषाश्रवणात् । पित्र्यधनाभावे नारदः,—

“अविद्यमाने पित्र्ये स्त्रांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्काराः सङ्कोचोऽत्र विवक्षितः^(१)”—इति ।

भ्रातृणां भगिनीनां च संस्काराः जातकर्माद्याः पूर्वसंस्कृतेः भ्रातृभिः पितृधनाभावेऽपि सावश्यकत्वेन कर्त्तव्याः । पैतृकद्रव्यविभागकाले स्वदत्तालङ्कारादिकमपि कन्यका प्राप्नोतीत्याह शङ्खः,—

“विभज्यमाने वै दाये कन्याऽलङ्कारमेव हि”—इति ।

किञ्चित् स्त्रीधनं च लभेतेति^(२) । मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं दायग्रहणक्रमश्चाह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठः सर्व्वेध्यादर्शपुस्तकेषु । मम तु, पितृद्रव्यात्,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) पितृद्रव्याभावे भ्रातृभगिनीनां संस्कारे व्ययक्रासः कर्त्तव्यइत्यभिप्रायः ।

(२) अयमप्यंशः शङ्खवचनस्यैव शेषइति प्रतिभाति ।

“औरसो धर्मपत्नीजः तत्समः पुत्रिकासुतः ।

चेजजः चेजजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातः मातामहसुतो मतः ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः कश्चिमः स्यात् स्वयं कृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

पिण्डदोऽंगहरस्यैषां पूर्वाभावे परः परः”—इति ।

एषां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः
पिण्डदः आद्भुदः, अंगहरो धनहर इत्यर्थः । औरसपुत्रिकयोः
समवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते अपवादमाह मनुः,—

“पुत्रिकायां क्षतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्यात् व्येष्टता नास्ति हि स्त्रियाः”—इति ।

वसिष्ठोऽपि कश्चिदपवादमाह । “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरसः
प्रतिपद्यते चतुर्थभागभागी स्यादुक्तकः”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“उत्पन्ने तौरसे पुत्रे चतुर्थांगहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णा वा यासांश्चादनभाजनाः”—इति ।

सवर्णाः चेजजदत्तकादयः । ते औरसे सत्यपि चतुर्थांगहराः ।
असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोदपौनर्भवाः^(१) औरसे सति न

(१) कानीनादीनां प्रच्छन्नोत्पन्नत्वेन न सवर्णत्वमित्याशयः ।

चतुर्थीशहराः, अपि तु यासां ह्यदन्मेव लभन्ते इत्यर्थः । यत्तु
विष्णुनोक्तम्,—

“अप्रग्रस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदयाः ।

पौनर्भवस्तु ते नैव पिष्टश्चक्षुर्ग्राशभागिनः”—इति ।

तदौरसे सति चतुर्थीशनिषेधपरमेव^(१) । अथ मनुनोक्तम्,—

“एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्तु वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृग्रंस्त्वायं प्रदद्यात्तत्प्रजीवनम्”—इति ॥

तदौरसप्रग्रंसापरमेव न चतुर्थीशभाष्यनिषेधपरम् । अन्यथा
चतुर्थीशभागप्रतिपादकवन्निष्ठकात्यायनवचनबौरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
अदपि तेनैवोक्तम्,—

“षष्ठं तु शेषजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाङ्गनात् ।

औरसोविभजन् दातुं पित्र्यं पञ्चममेव च”—इति ।

तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थीशभागित्वं, प्रतिकूलत्व-
निर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं, प्रतिकूलत्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्च-
मांशभागित्वमिति^(२) । अदपि हारीतेनोक्तम् । “विभजिष्यमाण
एकविंशं कानीनाय दद्यात्, विंशं पौनर्भवाय, एकोनविंशं

* प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्,—इति का० ।

† एकविंशत्,—इति शा० ।

‡ विंशत्,—इति शा० ।

§ एकोनविंशत्,—इति शा० ।

(१) न तु यासां ह्यदन्निषेधपरमिति भावः ।

(२) तथाच प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वे मिलिते षष्ठांशप्रयोजिके, प्रत्येकान्तु
पञ्चमांशप्रयोजिके इति भावः ।

ज्ञासुस्थायणाय, अष्टादश्राश्रं च चेजजाय, सप्तदश्राश्रं पुत्राय*, इत-
रदौरसाय पुत्राय दद्यात्”—इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।
यत्तु मनुना,—

“औरसः चेजजस्रैव दत्तः कश्चिमेवच ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धस्य दायदाबान्धवाश्च षट् ॥

कानौनस्य सहोदस्य क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तस्य शौद्रस्य षड्दायादबान्धवाः”—

इति षट्पद्वचनमभिधाय पूर्वषट्कस्य दायदाबान्धवत्वं उत्तरषट्कस्या-
दायादबान्धवत्वमुक्तं, तत् पुनः समानगोचत्वेन सपिण्डत्वेन वा
उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं षट्पद्वचस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ।
पितृधनग्रहणं तु पूर्वस्याभावे सर्वेषामस्येव ।

“न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्यहराः पितुः”—इति

औरस्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां† सर्वेषां ऋक्यहारित्वस्य
मनुनेव प्रतिपादितत्वात्^(१) । ज्ञासुस्थायणस्तु जनयितुरपि ऋक्यं
भजते । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमीचीनोऽयं पाठः । कस्यापि
पुत्रविशेषस्य ह्यत्र निर्देश उचितो न पुत्रमात्रस्य ।

† पुत्रप्रतिनिधीनामपि,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

(१) वचने पुत्रा इति षड्वचनगोपादानात् प्रतिनिधौ श्रुतशब्दप्रयोगस्य
सिद्धान्तसिद्धतया च पुत्रप्रतिनिधिव्यपि पुत्रशब्दप्रयोगोपपत्तेः
सर्वेषामेव पुत्राणां ऋक्यहरत्वं प्रतिपादितमिति भावः ।

“अपुत्रेण परचेचे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ ऋक्ष्यौ पिण्डदाता च धर्मतः”—इति ।

यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रः सन्नपुत्रस्य चेचे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति, स द्विपिण्डको द्यामुत्थायणो-
दयोरपि ऋक्ष्यहारी पिण्डदश्च । यदा स्वयं पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव परचेचे पुत्रमुत्पादयति, तदुत्पन्नः चेचिणएव पुत्रो भवति न बीजिनः । यथोक्तं मनुना,—

“क्रियाऽभ्युपगमादेव बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजौ चेचिकएवच ॥

फलं त्वनभिसन्धाय चेचिणं बीजिनं तथा ।

प्रत्येकं चेचिणमर्थौ बीजाद्योर्निर्वलीयसौ”—इति ।

अस्यार्थः । अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु,—इति संविदं कृत्वा यत् चेचं स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते, तस्मिन् चेचे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिचेचिणौ स्वामिनौ । यदा तु तत्रोत्पन्नमप-
त्यमावयोरस्त्विति संविदमकृत्वा परचेचे बीजिना यदपत्यमुत्पाद्यते, तदपत्यं चेचिणएव न बीजिनः । यतो बीजाद्योर्निर्वलीयसौ । गवाश्वादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः । गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय-
एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

“देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सङ्निः नियुक्तया ।

बीजेष्णिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु दृताक्तो वाग्यतो निश्चिः ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितौयं कथञ्चन ॥

पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधवैव सा ।
 नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ॥
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ।
 नोदाहितेषु मन्त्रेषु नियोगः कौर्त्त्यते क्वचित् ॥
 न विवाहविधौ युक्तं विधवावेदनं पुनः ।
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ॥
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति ।
 स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ।
 तदा प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ॥
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः—इति ।

नन्वत्र विकल्पोऽस्तु, विधिप्रतिषेधयोरुभयोर्दर्शनात् । अतो-
 विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न । मनुनैव
 नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

“यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥
 यथाविध्यभिगम्येतां शूक्लवस्त्रां शूचिभ्रताम् ।
 मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्गृतावृतौ”—इति ।
 दत्तकादीनां न बीजिच्छक्यभाक्त्वम् । तथाच मनुः,—
 “गोत्रच्छक्ये जनयितुर्न भजेद्दत्तिमः सुतः ।
 गोत्रच्छक्यानुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधा”—इति ।

दक्षिमग्रहणं चोपलक्ष्यार्थम्* । दक्षव्यतिरिक्तानां गौणपुत्राणां
कस्यभाक्प्रतिपादकानि वाक्यानि सुमान्तरविषयाणि, कसौ युगे
तेषां पुत्रत्वेन परियहस्य सत्यन्तरे निषिद्धत्वात् ।

“दत्तौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परियहः ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ॥

कसौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ष्वाणाङ्गमनौषिणः”—इति ।

शूद्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं धातरस्त्वर्धभागिनम् ॥

अध्वारको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते”—इति ।

कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परि-
णीतापुत्राधातरः सन्ति, तदा ते दासीपुत्रं स्वभागादधर्धभागिनं
कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति,
तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तत्सद्भावे अर्द्धमेव । द्विजातीनां
दास्यामुत्पन्नस्तु पितुरिच्छयायंशं न लभते नाप्यर्द्धम् । जातोऽपि
दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्त्वनुकूलखेज्जीवनमात्रं लभते
इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः,—

“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ धातरस्तथा ।

तत्सुतो गोचरो बन्धुः शिष्यः सप्तद्व्यचारिणः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दक्षिमग्रहणं चोपलक्ष्यार्थम्,—
इति पाठः प्रतिभाति । तथाच दक्षिमादयः पुत्रा जनयितुर्गौणपुत्रत्वे न
मनेरन्,—इति पर्यावसितोवचनार्थ इति भावः ।

एषामभावे पूर्वस्य धनभागोत्तरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य आपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति ।

औरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्ध्यावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरोऽगच्छति । अयं दायग्रहणक्रमः सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिष्वनुलोमेषु वर्षेषु च ब्राह्मणदिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिसंस्कृता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गृह्णाति । तदाह बृहस्पतिः,—

“कुलेषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्वनहारिणी”—इति ।

अत्र विशेषमाह बृहन्ननुः,—

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च”—इति ।

तदयं अपुत्रदायग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रशून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति । तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्वनं पितामहोऽगच्छति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामहः तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तमपर्यन्तं गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । सपिण्डानामभावे समानोदकाधनं गृह्णन्ति । समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः, जम्बनामज्ञानपर्यन्ता वा । तदुक्तं बृहन्ननुना,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ।

जन्मनामस्यतेरेके तत्परं गोचमुच्यते”—इति ।

गोचजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति । बान्धवाश्च चिविधा-
बौधाद्यनेन दर्शिताः,—

“आत्मपितृव्यसुः पुत्राः आत्ममातृव्यसुः सुताः ।

आत्ममातुल्यपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृव्यसुः पुत्राः पितुर्मातृव्यसुः सुताः ।

पितुर्मातुल्यपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृव्यसुः पुत्राः मातुर्मातृव्यसुः सुताः ।

मातुर्मातुल्यपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः”—इति ।

बन्धुव्यपि यस्त्वासन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति । अतएव वृहस्पतिः,—

“बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्”—इति ।

बन्धूनामभावे आचार्यः । आचार्याभावे शिष्यः । तदाह मनुः,—

“यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्* तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एवच”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “सपिण्डाभावे आचार्यः आचार्याभावे अन्ते-
वासी”—इति । शिष्याभावे सन्नद्धाचार्यौ, तस्याभावे यः कश्चित्
श्रोत्रियो गृह्णाति । तदाह गौतमः । “श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य
पुत्र्यं भवेरन्”—इति । तदभावे ब्राह्मणः । तदाह मनुः,—

“सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्ष्यभागिनः ।

* यो ह्यासन्नतरः पिण्डः,—इति शा० ।

चैविद्याः शुचयोदान्तास्तथा धर्मी न हीयते”—इति ।

ब्राह्मणधनं न कदापिदपि राजगामि । चन्धियादिधनं तु
सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । तदुक्तं मतुना,—

“अर्हार्थं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेऋपः”—इति ।

नारदेनापि,—

“ब्राह्मणार्थस्य तन्नाग्रे दायादश्चेन्न कश्चन ।

ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्थाप्योऽन्यथा”—इति ।

संप्रहकारेणापि,—

“पितर्य्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः ।

तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥

असत्यामपि तस्थान्तु प्रपितामहसन्ततेः ।

एवमेवोपपत्तीनां* सपिण्डाश्चक्षुभागिनः ॥

तदभावे सपिण्डाः† स्युराचार्य्यः शिष्य एववा ।

सब्रह्मचारौ सदिप्रः पूर्वाभावे परः परः ॥

शूद्रस्यैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।

आचार्य्यस्याप्यभावे तु तथा चन्धियवैश्वयोः”—इति ।

नन्वनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येतदनुपपन्नम् । पत्नी-
सङ्गावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणस्य पत्नीनां वा भरणमात्रस्य नारदे-
नोक्तात्,—

* एवमेवोपपत्तीनां,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रतिभाति ।

† चन्ध, सनुज्याः,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

“आह्वयामप्रजाः प्रेयात् कश्चिन्नेत् प्रव्रजेत वा* ।

विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनचयात् ।

रचन्ति श्रम्यां भर्तुं स्येदाद्विन्दुरितरासु तत्”—इति ।

तत्र,

“संस्त्रुष्टानां तु योभागस्तेषामेव स इत्यते”—

इति प्रक्रम्य आह्वयामप्रजाः प्रेयादित्यादिवचनस्य पठितत्वेन संस्त्रुष्टआह्वयार्ज्याणामनपत्यानां भरणमात्रं संस्त्रुष्टआह्वयां च धन-
ग्रहणम् ।

“संस्त्रुष्टानाम् तु यो भागस्तेषामेव स इत्यते ।

अनपत्यांशभागे हि निर्बीजेष्वितरान्वियात्”—

इत्यनेन पौनःपुन्यप्रसङ्गात् । अथ वा । अविभक्तविषयत्वमस्य,
याज्ञवल्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंस्त्रुष्टिनो भर्तृधनं पत्न्येव प्रथमं
गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । वस्तु मनुनोक्तम्,—

“पिता हरेदपुत्रस्य स्रव्यं भ्रातर एववा”—इति ।

यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्”—इति ।

ऽमनुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम्, एव वेति विकल्प-

* प्रव्रजेन्नरः,—इति शा० ।

† अत्र क्रियानपि यत्रः प्रकीर्तन इति प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भर्तृधनमिति तु समीचीनः पाठः प्रतिभाति ।

§ अत्र, तत्र,—इति भवितुमुचितम् ।

अवशात् । कात्यायनवचनं तु पत्न्या व्यभिचारिण्यां पित्रादेरपत्य-
धनप्राप्तित्वप्रतिपादनपरम् ।

“भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्वाद्व्यभिचारिणी ।

अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वाऽर्धमाश्रिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवनायोपपन्नं चेष्टाग्रं नार्हतीत्यर्थः ।

धारेसरस्तु, अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमादिवचनसञ्ज्ञातस्य प्रका-
रान्तरेण विषयव्यवस्थामाह । नियोगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य
विभक्तस्य चङ्गुलं गृह्णाति* । तथाच मनुः,—

“धनं यो विभक्त्याङ्गातुः मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुस्त्याद्य दद्यात्तस्यैव तङ्गुलम् ॥

कबीयान् व्येष्टभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मा व्यवस्थितः”—इति ।

विभक्तधने भ्रातरि मृते अपत्यद्वारेणैव पत्न्याधनसम्बन्धः,
नान्यथा । अविभक्तधनेऽपि तथैवेत्यभिप्रायः । गौतमोऽपि । “पिण्ड-
गोचर्षिसम्बन्धा ऋक्यं भजेरन् स्त्री वा अनपत्यस्य बीजं वा लिप्से-
त”—इति । संयहकारोऽपि,—

“भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संदृष्टेऽप्यसस्तु वा ।

गुवादिग्रनियोगस्या पत्नी धनमवाप्नुयात्”—इति ।

तदनुपपन्नं, पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रवणात् । अमृतोऽपि

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तद्व्यङ्गाति इति तु भवितुमुचितम् ।

निधोगो गौतमादिवचनवशात्कस्यते इति युक्तमिति चेत् । न ।
 गौतमादिवचनानामर्थान्तरपरत्वात् । तथा हि । तच्च यद्वैतमवचनं,
 “यपिष्टसम्बन्धा यपिसम्बन्धा यदर्थं भजेरन् । स्त्री वा अनपत्यस्य
 बीजं लिप्सेत”—इति । तस्य नायमर्थः, यदि बीजं लिप्सेत तदा
 पत्नी अनपत्यधनं गृह्णातीति । अपि तर्ह्यनपत्यस्य धनं पिण्डगोचर्वि-
 सम्बन्धागृहीयुः । जाया न । सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा
 भवेदिति । वाग्रब्दस्य पञ्चान्तरवचनत्वेन यद्यर्थं प्रयोगाभावात् । यदपि
 धनं यो विभृयादित्यादि मनुवचनं, तदपि चेचजस्यैव धनसम्बन्धं
 वक्ति न पत्न्या इति । शङ्खवचनमपि संयताया एव धनसम्बन्धं
 वक्ति, न तु देवरादिनियुक्तायाः । अन्यथा,

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पाक्षयन्ती व्रते स्त्रिता ।

पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमग्रं सभेत च”—इति ।

तथा,

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पाक्षयन्ती व्रते स्त्रिता ।

भुञ्जीतामरणात् चान्ता दायादा उर्ध्वमाप्नुयुः”—

इति मनुकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् । तस्मादनपत्यस्य विभक्त-
 स्थासंस्मृष्टिनो मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति इत्येव व्यवस्था ज्ञायसी ।
 यत्तु स्त्रीणां धनसम्बन्धाभावप्रतिपादकवचनम्,—

“यश्चायं द्रव्यमुत्पन्नं तच्चानधिकृतास्तु ये ।

तद्व्यभजस्ते* सर्वे प्रासाच्छदनभाजनाः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, व्यभजस्ते, —इति पाठः प्रतिभाति ।

यज्ञार्थं विहितं विष्णं तस्मान्नादिनियोजयेत् ।

स्त्रानेषु स्त्रेषु जुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु”—इति ।

तद्यज्ञार्थमेव सम्पादितधनविषयम् । यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“अदाधिकं राजगामि योषिद्वृत्त्यौर्ध्वदेहिकम् ।

अपास्य ओचिचद्रव्यं ओचियेभ्यस्तदर्पयेत्”—इति ।

अर्पणमशनाच्छादनोपयुक्तं* धनिनः आङ्गाद्युपयुक्तञ्च सुक्ता
अदाधिकधनं राजगामि भवति । ओचिचद्रव्यं तु योषिद्वृत्त्यौर्ध्व-
देहिकमपास्य ओचियस्यैव न राज्ञ इत्यर्थः । यदपि नारदे-
नोक्तम्,—

“अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चिद्राजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः”—इति ।

तदुभयमप्यवस्तुस्त्रीविषयं, पत्नीशब्दश्रवणात्^(१) । यदपि हा-
रीतेनोक्तम्,—

“विधवा यौवनस्था चेत् पत्नी भवति कर्कशा ।

आयुषो रक्षणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा”—इति ।

तदपि शङ्कितव्यभिचारस्त्रीविषयम् । यदपि प्रजापतिवचनम्,—

“आदृक् भर्तृहीनायाः दद्यादामरणान्तिकम्”—इति ।

* अयस्यामशनाच्छादनोपयुक्तं,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रति-
भाति ।

† दद्यादा रमणात् स्त्रियाः,—इति का० ।

(१) पत्नी दुहितरः इत्यादि धनाधिकारबोधकवचनेष्विति शेषः ।

यदपि सत्यन्तरे,—

“अक्षार्थं तण्डुलप्रसूनपराङ्गे तु सेन्धनम्”—इति ।

तदेतद्वचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम् । या च श्रुतिः ।
 “तस्मात् स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदायादाः”—इति । सा पालीवतोयहः^(१)
 तत्पत्न्या अंशोनास्तौत्येवमपरा । इन्द्रियशब्दस्य “इन्द्रियं वै सोम-
 पोयः”—इति सोमे प्रयोगदर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहण-
 निषेधकं वृहस्पतिवचनम्,—

“यदिभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादिविधिसंस्तृतम् ।

तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत गतभर्तृका”—इति ।

तदितरदायादानुमतिमन्तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरम् । अन्यथा,—

“जङ्गमं स्थावरं हेम रूप्यं धान्यरसान्वरम् ।

आदाय दापयेत् आढ्यं माससंवत्सरादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत् कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानायातिथींस्तथा”—इति

अनेन विरोधप्रसङ्गात् । संसृष्टिविभागप्रकारमाह मनुः,—

“विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्रविभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते”—इति ।

समविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरणसिद्धेः ज्यैष्ठ्यं
 तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं विषमधनेन

(१) अस्ति पालीवतोयहः । तेन पात्रविशेषेण यजमानेन सोमः पोयते ।
 तत्र सोमे पत्न्या अंशो नास्तौत्यर्थः ।

संस्मृष्टानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् । संसर्गः कैरित्य-
पेक्षिते दृश्यतिः,—

“विभक्तो यः पुनः पिचा भ्राजा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येषां च प्रीत्या तत्संस्मृष्टः स उच्यते”—इति ।

यः पूर्वं पिचादिना विभक्तः पुनादिः पुनः प्रीत्या तेन सह
समापन्नः, स संस्मृष्ट उच्यते । येन केनापि सहवासमापन्न इत्यर्थः ।
कचित्संस्मृष्टिनां विषमविभागमाह दृश्यतिः,—

“संस्मृष्टानाम् यः कश्चित् विद्याग्नौर्ध्वादिनाऽधिकम् ।

प्राप्नोति तच्च दातव्योऽङ्गः श्रेयाः समाङ्गिनः”—इति ।

विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अङ्गद्वयं दातव्यं न सर्वस्मिन्निति ।
एतत्संस्मृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाव्यत्वप्राप्त्यर्थम्^(१) । अपुनस्त
संस्मृष्टिनः स्वकथयाहिणं दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“संस्मृष्टिगस्तु संस्मृष्टौ सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यात्पुनश्चरेच्छांशं जातस्य च मृतस्य च”—इति ।

अयमर्थः । संस्मृष्टिनो मृतस्यांशं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां
भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संस्मृष्टौ दद्यात्, पुत्राभावे
संस्मृष्टेवापहरेत् ; न पत्न्यादि । पत्नीनामप्रप्तदुहितृणां च भरण-
मात्रम् । तदाह नारदः,—

(१) साधारणधनोपघातेनार्जयितुर्भागादयस्य सामान्यतरस्य प्राप्तत्वात्
संस्मृष्टविषये विशेषवचनारम्भस्यार्थवत्त्वात् तत्रानुपघातार्जितेऽपि
संस्मृष्टधने अर्ज्यकस्य द्वावङ्गौ इतरेभ्योऽङ्गौ इति कथ्यते इति
भावः ।

“भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीशामाजीवनवधात् ।

रक्षन्ति श्रम्यां भर्तुस्तेदाच्छिन्दुरितरासु तत् ॥

यदा दुहितरस्तस्याः* पित्रोऽंशो भरणे मतः ।

आ संस्काराद्वरेद्भागं^(१) परतो विभृयात् पतिः”—इति ।

सोदरस्य तु सोदर इति, सोदरस्य संसृष्टिनः तस्मांश्च सोदरः
संसृष्टौ पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वधनेवापहरेत्, न
भिन्नोदरः । संसृष्टीति पूर्वोक्तस्यापवादः । संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य
सोदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि विभक्त्य धनग्रहणमित्याह
अथ,—

“अन्योदर्यस्तु संसृष्टौ नान्योदर्यधीनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वाऽऽदद्यात्सोदरो नान्यमादजः”—इति ।

सापत्यभ्राता संसृष्टौ अन्योदर्यधीनं हरेत् न तसंसृष्टौ । असं-
सृष्ट्यपि सोदरः सोदरस्य धनमाददीत । न पुनरन्योदर्यः संसृ-
ष्टेव । अतएव मनुः,—

“येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा शीघ्रेतांश्चप्रदानतः ।

श्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न क्षुप्यते ॥

सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च समाभवः”—इति ।

* यदा तु दुहिता तस्याः,—इति का० ।

† नाश्वयमंशः का० पुस्तके ।

(१) भागोऽत्र मरणरूपः ।

अथमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिक्षोदराणां भ्रातृणां मध्ये यः कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकास्ते देशान्तरगमनादिनाः स्वांघ्रात् भ्रंशेत, तस्य भागो न क्षुण्यते—पृथगुद्धरणीयः । न संसृष्टिरेव गृहणीयः । किन्तु तमुद्धृतं भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टिनश्च भिक्षोदराः समाभवो भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि समागम्य समूहं न्यूनाधिकभावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

“असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् संसृष्टो नान्यमादजः”—

इत्यस्यायमर्थः । यच्च संसृष्टा भिक्षोदराः असंसृष्टाश्च सोदराः, तत्रासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृहणीयुः न तु भिक्षोदराः संसृष्टा अपीति । यत्तु, येषां ज्येष्ठइत्यादिमनुवचनं संसृष्टानां भिक्षोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च सर्वेषां धनग्रहणप्रतिपादकम् । तत् जङ्गमस्त्वावरात्मकोभयद्रव्यसङ्गावविषयम् । अतएव प्रजापतिः,—

“अन्तर्धनन्तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

अथमर्थः । संसृष्टानां भिक्षोदरभ्रातृणामन्तर्धनं मूढधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथाऽंशतो भवेत् । सोदराणामसंसृष्टानां गृह-चेनादिकं स्त्वावररूपं यथाऽंशतो भवेत्,—इति^(१) । याज्ञवल्क्यवचनन्तु जङ्गमस्त्वावरयोरन्यतरसङ्गावविषयमिति । तच्च यद्युक्तं तद्पाक्षम् ।

यदा तु संसृष्टभिक्षोदराभावः, तदा पिता पित्र्योवा यः संसृष्टः

(१) तथाच भूमिगृहयोः पृथगुपादानात् द्रव्यपदं जङ्गमपरम् । तेन स्त्वावरमसंसृष्ट्यपि सोदरएव गृहणीयात् । जङ्गमन्तु संसृष्टिनोभिक्षोदराः असंसृष्टिनः सोदरा विभज्य गृहणीयः ।

यएव गृहीयात् । तथाच गौतमः । “संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो-
 ष्यस्यभाक्”—इति । यदा पिता पितृव्यो वा संसृष्टो न विद्यते,
 तदा त्वसंसृष्टभिक्षोदरो भ्राता गृहीयात् । तदभावे त्वसंसृष्टपिता,
 तदभावे माता, तदभावे पत्नी । तदाह शङ्खः । “सूर्यातस्य क्षपु-
 षस्य भ्रातृगामि ब्रह्मं तदभावे पितरौ हरेयातां तदभावे ज्येष्ठा
 न्नो”—इति । ज्येष्ठा संघता, न तु पूर्वोदा । संसृष्टभ्रातृपुत्राणां
 पत्न्यास्य समवाये धनपक्षप्रकारमाह नारदः,—

“मृते पतौ तु भार्यास्तु स्रभ्रातृपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डाः स्रधनं विभवेयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

पत्नीभ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अभ्रातृपितृकाभार्याः सर्वे
 सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयः । तत्र भ्रातृपुत्राणां स्रपिचंशतः भार्याणां
 भर्षंशतः संसृष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः । पत्नीनामभावे संसृष्टपुत्राणां
 तद्भगिनी गृह्णाति । तथाच वृहस्पतिः,—

“या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लभ्यते ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च”—इति ।

यशब्दो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु, “या तस्य
 दुहिता”—इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृहीतेत्याहुः ।
 दुहितृभगिन्योरभावे,

“अनन्तरः सपिण्डादयस्तस्य तस्य धनं भवेत्”—

इत्युक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं गृहीयुः । प्रति-
 पक्षे दोषाणामभावात् । अतएव वृहस्पतिः,—

“मृतोऽनपत्योऽभार्यसेद्भ्रातृपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डास्तद्वायं विभजेयुर्धयाऽग्रतः”—इति ।

वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वा गृह्णातीत्यपेक्षिते
आह याज्ञवल्क्यः,—

“वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां स्वयभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसंख्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः”—इति ।

अत्र प्रातिसोम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं आचार्यी-
गृह्णाति, न पित्रादिः । उपकुर्वाणकस्य धनं पित्रादय एव गृह्णन्ति ।
यतेस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदनुष्ठानचमः संख्यो गृ-
ह्णाति । दुर्दृष्टस्य भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थधनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी
गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्यकः । एकतीर्थी एकाग्रमी । धर्मभ्राता
सासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी ।

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसंख्यधर्म-
भ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोगृह्णाती-
त्यर्थः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । “अनंशास्त्राग्रमात्तरगताः”—इति ।
तदन्याग्रमिणामन्याग्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् । न तु समानाग्रमिणां
परस्परस्वग्रहणनिषेधपरम् ।

नन्वेतेषां धनसम्बन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । प्रतिग्रहादे-
र्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् । “अनर्थनिचयो भिद्युः”—इति गौतम-
स्मरणाच्च । तच्च,

“अज्ञोमासस्य वृक्षां वा तथा संवत्सरस्य च ।

अर्थस्य निचयं कुर्यात् कृतमाश्रयजे* त्यजेत्”—

* क्रमादश्रयजे,—इति शा० ।

इति वानप्रस्थस्य धनसंयोगोऽस्ति ।

“कौपीनाच्छादमार्यं तु वायोऽपि विवृषाद् धतिः ।

योगसम्भारभेदांश्च गृहीयात् पादुके तथा”--

इति वचनाद्व्यतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विवृतएव । नैष्ठिकस्यापि
प्रतीरयाचार्यं वस्त्रपरिग्रहोऽस्त्विति तदिभागो चटतएव । दाया-
नर्हानाह मनुः,—

“अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धधरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

निरिन्द्रियाः व्याधिना विकलेन्द्रियाः । नारदोऽपि,—

“पितृद्विद् पतितः षण्डो यस्य स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽग्रं समेरन् चेज्जाः कुतः”—इति ।

वशिष्ठोऽपि । “अनंशास्त्वाग्रमान्तरगताः”—इति । याज्ञवल्क्यः,—

“क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्याः* भर्तव्याः सुनिर्गन्ताः”—इति ।

तज्जः पतितोत्पन्नः । आदिशब्देन मूकादयो गृह्यन्ते । एते
निर्गन्ताः स्वयभाजो न भवन्ति । केवलमग्रनाच्छादनेन भर्तव्याः
पोषणीयाः । अभरणे तु प्रत्यवायमाह मनुः,—

“सर्वेषामपि तज्जायां दातुं शक्त्वा मनौषिणः ।

यासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्”—इति ।

* अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्तो,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः आदर्शपुस्तकेषु, तज्जायम्,—इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिभाति ।

अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । पतितस्य भर्त्तव्यादि नास्तीत्याह
देवसः,—

“तेषां पतितवर्जेषो भक्तां वस्त्रं प्रदीयते”—इति ।

पतितशब्देन तज्जातोऽप्युपलक्ष्यते । आश्रमान्तरगता अपि ते
भर्त्तव्याः । अतएव वशिष्ठः । “अग्नशास्त्राश्रमान्तरगताः । क्लीबो-
न्मत्तपतितस्मरणं क्लीबोन्मत्तानाम्^(१)”—इति । अग्नानर्हाणां पुत्रा-
स्त्राग्नभाजः । तदाह देवसः,—

“तत्पुत्राः पित्रदायांश्च क्षमेरन् दोषवर्जिताः”—इति ।

निराग्नकानां पुत्रा औरसाः चेन्नजास्य क्लीब्यादिदोषवर्जिता-
भागहारिणो न दत्तकादयः । अतएव याज्ञवल्क्यः परिसंचष्टे,—

“औरसाः चेन्नजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः”—इति ।

निराग्नकानां दुहितरो यावत् विवाहं भर्त्तव्याः संस्कर्त्तव्याः,
पत्न्यस्य साधुवृत्तयो यावज्जीवं भर्त्तव्याः । तथाच सएव,—

“सुतास्तेषां च भर्त्तव्या यावदे भर्त्तसात्कृताः ।

अपुत्रा योषितस्तेषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

निर्वास्यायभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैवच”—इति ।

अन्वामपि भागानर्हान् दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“अक्रमोढासुतस्यैव सगोत्रादयश्च जायते ।

(१) क्लीबोन्मत्तानामाश्रमान्तरगतानामपि क्लीबोन्मत्तस्मरणमेव । अर्थात्
क्लीबोन्मत्तानां स्मृत्वा यदुच्यते भरणादिकं, आश्रमान्तरगतानामपि
तेषां तदेव भवतीति भावः ।

प्रप्रव्याऽवधितश्चैव न चक्ष्यनेषु चार्हति”—इति ।

मनुरपि,—

“अग्नियुक्तासुतश्चैव पुषिष्याऽऽप्तश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ”—इति ।

स्त्रीधनविभागमाह ब्राह्मणवक्त्रः,—

“पितृदत्तं ब्राह्ममाहृदत्तमध्यम्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यश्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥

बन्धुदत्तं तथा शुक्लमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः”—इति ।

अध्यम्युपागतं विवाहकालेऽग्निषन्निधौ मातुजादिभिर्दत्तम् ।

तथाच कात्यायनः,—

“विवाहकाले चत् स्त्रीभ्यो दीयते अग्निषन्निधौ ।

तदध्यग्निदत्तं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्”—इति ।

आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविषस्त्रियै दत्तम्^(१) । आद्य-
ग्रन्थेन अध्यावाहनिकश्चक्ष्यक्रयादिप्राप्तम् । तथाच मनुः,—

“अध्यम्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

ब्राह्ममाहृदपितृप्राप्तं सद्भिर्धनं स्त्रीधनं स्मृतम्”—इति ।

सद्भिर्धनमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम् । नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदाय ।

अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्,—

“यत्पुनर्लभते नारौ नीयमाना पितुर्मृतात् ।

(१) एकस्यां स्त्रियां विद्यमानायां यद्यन्यां स्त्रियमुदहति, तदा पूर्वोक्ता स्त्री अधिविमेत्युच्यते ।

अधावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥

प्रीत्या दत्तञ्च अत्किञ्चिदन्येन अशूरेण वा ।

आधिवेदमिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते”—इति ।

बन्धुदत्तं कन्यामाहपितृबन्धुभिर्दत्तम् । शुल्कं, यद् गृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिषयनादनु पश्चाद्वत्तम् । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“गृहोपस्करवाङ्मानां दोह्याभरणकर्म्मिणाम् ।

मूल्यां लभन्तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत् परिकीर्त्तितम् ॥

त्रिवाहात्परतो यत्तु लभ्यं भर्तुः कुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तद्व्यं लभ्यं पितृकुलात् तथा”—इति ।

विचादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विगेषमाह कात्यायनः,—

“पितृमाहपतिभ्रातृभ्रातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्वा द्विसहस्रं दातव्यं स्थावरादृते”—इति ।

यथाशक्ति स्थावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्रकार्षापणपर्यन्तं दातव्य-
मित्यर्थः । अथ च नियमः प्रत्यब्ददाने^(१) वेदितव्यः । अनेकाब्दे त्व-
पजीव्यार्थं सकृदेव दाने नायमवधिनियमः । नापि स्थावरपर्य्यु-
दासः । तथाच ब्रह्मसूत्रिः,—

“दद्याद्बन्धुञ्च पृथ्वाग्निं चैवाग्निं वा यदिच्छति”—इति ।

अतएव सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियोगार्हत्वमुक्तमेव,—

“ऊढया कन्यया वाऽपि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लभ्यं सौदायिकं सप्ततम् ॥

(१) प्रत्यब्ददानश्च स्थावरपर्य्युदासः न तूपजीवनार्थं दाने इति भावः ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिच्छते ।

यस्मान्नदानृशंस्यार्थं तदेतदुपजीवनम्* ॥

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि"—इति ।

पतिदत्तस्थावरेऽपि विशेषमाह नारदः,—

“भर्त्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि च ।

सा यथाकाममश्रीयात् दद्यात् वा स्थावरादृते”—इति ।

पिचादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्या-
यनः,—

“तच्च सोपाधि यद्वत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पिचा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत् स्त्रीधनमिच्छते”—इति ।

उत्सवादौ धारणार्थं दत्तमलङ्कारादिकं सोपाधिदत्तम् । योगवशेन
वचनादिनेत्यर्थः । शिष्यादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न भवतीत्याह सएव,—

“प्राप्तं शिष्यैस्तु यद्वत्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं तदा† तच्च शेषं तु स्त्रीधनं स्युतम्”—इति ।

अन्यतः स्वादित इति यावत्^(१) । तदेतत् स्त्रीधनं दुहितृदौ-
हित्रपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्त्तादयो गृह्णन्ति ।
अत्रैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहिता गृह्णाति । अतएवोक्तं
तेनैव,—

* तैर्दत्तं तत् प्रजीवनम्,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

† यद्वत्तं,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

‡ भवेत्,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

(१) खं ज्ञातिः ।

“मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्यः ऋतेऽन्वयः”—इति ।

गौतमोऽपि । “स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रप्तानां अप्रतिष्ठितानां च”—इति । दुहितृणामभावे दौहित्र्यो गृह्णन्ति । तद्दुहितृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । भिन्नमादृकाणां दौहित्र्याणां विषमाणां समवाये मादृतो भागकल्पना । तथाच गौतमः । “पितृमादृक्सूत्रं भागविशेषः”—इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः,—

“यस्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाऽर्हतः ।

मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्”—इति ।
दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्र्याधनहारिणः । तथाच नारदः,—

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः”—इति ।

दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्र्यौ गृह्णातीत्यर्थः ।
दौहित्र्याणामभावे,

“विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं ऋक्यमृणं समम्”—

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मादृच्छणापाकरणतोऽवशिष्टं मादृधनं पुत्रा गृह्णन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मादृकं ऋक्यं भगिन्यश्च सनाभयः”—इति ।

एतत् पुत्राणां दुहितृणां च सम्भूय मादृच्छक्ययाहितपरं न भवति; किन्तु तेषां धनसम्बन्धे प्राप्ते समविभागप्राप्त्यर्थं, समशब्द-
अवणात् । यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “समं सर्वे सहोदरा-
मादृकं ऋक्यमर्हन्ति कुमार्यश्च”—इति । तदपि मनुवचनेन समा-

नार्थम् । अथ वा, एतद्वचनद्वयं भर्तुः कुलसम्बन्धस्त्रीधनविषयम् ।
अस्मिन्नेव विषये दृश्यतिः,—

“स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंघ्रिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूदा तु लभते सा न मातृकम्”—इति ।

अपत्यानां पुमपत्यानाम्* । यत्तु पारस्करेणोक्तम्,—

“अप्रप्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

पुत्रस्तु नैव लभते प्रप्तायां तु समांशभाक्”—इति ।

तदप्रतिष्ठितो षष्ठ्यदुहितविषयम् । अतएव मनुः,—

“मातुस्तु यौतकं यत् स्नात् कुमारौभागएव सः”—इति ।

यौतुकं पितृकुलसम्बन्धम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं उत्तमजाति-
सपत्नीदुहिता गृह्णाति, तदभावे तदपत्यम् । तदुक्तं मनुजा,—

“स्त्रियास्तु यद्भवेदित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्”—इति ।

ब्राह्मणी जात्यधमजात्युपलक्षणार्थम्† । पुत्राणामभावे पौत्रा गृह्णाति
पौत्राणामपि पितामहपूजापाकरणम् । पुत्रपौत्राणां देयमिति अधि-

* मान्यानाम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वेष्वादशपुस्तकेषु । मम तु, अप्रतिष्ठितादत्तदुहित-
विषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ ब्राह्मणी जात्युत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमो-
चीनं प्रतिभाति । ब्राह्मणीपदमुत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति तु पाठः
समोचीनो भवति ।

कारश्रवणात् । अस्तु अष्टापाकरणेऽधिकारः । अथ्यभाजं कुत इति चेत् । तच्च । “अथ्यभाजः अष्टं प्रतिकुर्युः”—इति गौतमवचनेन अथ्यभाजमेव अष्टापाकरणाधिकारश्रवणात् । पौत्राणामथभावे भर्वादयोऽपि अथ्यभाजः । अथैव विवाहभेदेन विभेदमाह मनुः,—

“ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥

यत्तस्यै आहुतं दत्तं विवाहेऽप्यसुरादिषु ।

अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते”—इति ।

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्क्रताया भार्याया यद्वनं तदुहिचादिपौत्रान्तद्वनहारिसन्ततेरभावे सति भर्तृगामि, न पुनर्मांषादीनामित्यर्थः । आसुरराक्षसपैशाचविवाहसंस्क्रतायाः भार्याया-धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्”—इति ।

तदासुरादिविवाहसंस्क्रतस्त्रीविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“आसुरादिषु यत्तत्त्वं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रियाः ।

अभावे तदपत्यानां मातापित्रोः तदिष्यते”—इति ।

भर्वाद्विभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदरएव गृह्णाति । तथाच गौतमः । “भगिनौशुक्लं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः”—इति । सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । “स्वस्य शुक्लं वोढाऽर्हति”—इति । तच्छुक्लग्रहणानन्तरं संस्कारात् प्राक् मृतायां द्रष्टव्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“मृतायां दत्तमादद्यात् परिशोभ्योभयथयम्”—इति ।

यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि, तदपि सोदरा-
एव गृहीयुः । तथाच बौधायनः,—

“अथ मृताया गृहीयुः कन्यायाः सोदराः समम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत्”—इति ।

अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच पैठीनसिः,—

“प्रेतायां पुत्रिकायान्तु न भर्ता दायमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्याञ्च भ्रात्रा तदुपार्जितमित्यपि”—इति ।

पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससङ्गावे स एव गृहीयात् न भर्ता ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तु पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्”—इति ।

तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्रभावे वेदितव्यम् । यत्तु कश्चिदनपत्यं स्त्रीधनं
स्वस्त्रीयादीनां भवतीत्युक्तं दृष्टव्यतिना,—

“मातृव्यसा मातुलानी पित्रव्यस्त्री पित्रव्यसा ।

अश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता ॥

यदाऽऽसामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एवच ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः”—इति ।

अस्यायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे, आसुरादिषु माता-
पित्रोरभावे, मातृव्यसादीनां धनं यथाक्रमं मातृव्यस्त्रीयाद्या-
गृहीयुः । कश्चिज्जीवन्याः सप्रजाया अपि पत्न्याधनं भर्ता गृही-
यादित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति”—इति ।

संप्रतिरोधके वन्दियद्वादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्रीधनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्दद्यादेव । तथाच कात्यायनः,—

“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि चैकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्दद्यात् ।

सृष्टद्विकं प्रदाप्यः स्याद्दण्डश्चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद् यद्यसौ धनवान् भवेत्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभस्य स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्ता तत् स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥

वृथा मोचे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सृष्टद्विकम्”—इति ।

विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः,—

“पैतामहस्य पित्र्यस्य यच्चान्यत्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते”—इति ।

पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमर्जितं यत्तद्विभजेत् तदनुपजीवने-
नार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एतस्मिन्तयमपि चण्णावशिष्टं विभजेत् ।

तथाच सएव,—

“चण्णं प्रीतिप्रदानञ्च दत्त्वा शेषं विभाजयेत्”—इति ।

चण्णप्रदानार्थं धनाभावे पितृचण्णमपि विभजेत् । ऋषयं चण्णं

सममिति वचनात् । अन्तं अष्टमिति वचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध-
मिच्छाह* सएव,—

“अष्टमेवंविधं शोधं विभागे बन्धुभिः सदा ।

गृहोपस्करवाङ्मास दोष्ठाभरणकर्मिणः ॥

दृष्टमाना विभज्यन्ते कोशं मूढेऽजबोत् मृगुः”—इति ।

अत्र कोशशब्दमिदं तद्व्यतिरेकप्रतिषेधार्थम् । तथाच सएव,—

“शंकाविश्वस्यन्माने विभागे अविश्वनां सदा ।

क्रियाश्रमपूर्वकत्वे कोशमेवं प्रदापयेत्”—इति ।

अविभाव्यद्रव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृद्रव्याविरोधेन सदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौदाहिकस्यैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं इतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विषया लब्धमेवच”—इति ।

पितृद्रव्याविरोधेन यत् स्वयं कृत्यादिना उपार्जितं, यच्च विद्या-
दिना लब्धं, विवाहाच्च यत्न्यं, तद्भावादीनां न भवेत् । यत्पि-
त्रादिक्रमायातं चोरादिभिरपहतमन्यैरनुकृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये
यः कसिदितराभ्यनुज्ञयोद्धरति, तत्तस्यैव भवति । चेत्तु तुरी-
यांशमेवोद्धर्ता गृह्णाति श्रेष्ठं तु सर्वेषां सममेव । तथा शङ्खः,—

“पूर्वैर्नष्टान्तु चो भूमिं यः कसिदुद्धरेत् अमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्ताऽंशान्तु तुरीयकम्”—इति ।

* इत्येव पाठः सर्वत्र । परमवमसमीचीनः पाठः ।

तथा विद्ययाऽध्ययनादिना* लब्धमपि स्वस्यैव भवति । पितृ-
द्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अतएव मनुः,—

“अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेव” —इति ।

अमेण कृत्यादिना । पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणार्थम् । व्यासोऽपि,—

“विद्याप्राप्तं शौर्य्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नाम्नेष्टव्यं च स्वविश्वभिः” —इति ।

अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः,—

“परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्याऽन्यतस्तु या ।

तथा प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

उपन्यस्तेषु यल्लभं विद्यया †पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् विभागे न नियोज्यते ॥

श्रित्यादाभिज्यतः प्रप्रात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनाद्वाऽपि लब्धं प्राधान्यतस्तु यत् ॥

परं निरस्य यल्लभं विद्यातो धृतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् न विभाज्यं वृहस्पतिः ॥

सन्निविष्टे हि धर्मोऽयं स्वस्याद्यच्चाधिकम्भवेत्† ।

विद्याबलकृतस्यैव यान्यन्तच्छिष्यतस्तथा? ॥

* विद्यया अध्यापनादिना,—इति का० ।

† रण,—इति का० ।

‡ शिष्येष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत्,—इति यस्यान्त-
रीयः पाठः ।

§ यानतः शिष्यतस्तथा,—इति का० ।

एतद्विद्याधनं प्राक्तः सामान्यं यदतोऽन्वया”-इति ।

अतो विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपिषादिद्रव्योपयोगप्राप्तं तद-
विभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् । कचिद्विद्याप्राप्तमपि
धनं विभाव्यमित्याह नारदः,—

“कुटुम्बं विभृष्टात् भ्रातुर्यौविद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात् स सभेताश्रुतोऽपि सन्”-इति ।

कात्यायनेनापि,—

“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पित्रतोऽपि वा ।

श्रौर्यप्राप्तं तु यद्विन्नं विभाव्यं तत् दृश्यतिः”-इति ।

अविभक्तस्य कुले पित्रव्यादेः पित्रतोऽपि वा प्राप्तविद्यानां
यद्भूनां श्रौर्यादिना प्राप्तं विद्यैव प्राप्तं, तद्विद्याधनं विभाव्यमिति ।
पित्रद्रव्यार्जितेनार्जिते धने भागदयमेकस्याह वसिष्ठः । “येन चेवां
यदुपार्जितं स्याद्द्व्यंशमेव सभेत”-इति । यत्तु,—

“सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्तः”-इति ।

तद्विद्येतरकृत्याद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाव्यविद्याधने अर्ज-
केच्छया अंगमाह गौतमः । “स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं
दद्यात्”-इति । इच्छाभावे त्वाह नारदः,—

“वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

पित्रद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तद्भूतमाहृतम्”-इति ।

* भागं विद्याधनात्तस्मात्तत्पुत्रतोऽपि कमेत् समम्,—इति शा० ।

† प्राप्तं विद्यार्थिनां यद्भनं,—इति का० ।

अवेद्याय सकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं कश्चित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्भनम्”—इति ।

विद्याप्राप्तधनवत् श्रौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाज्यमित्याह

वाएव,—

“श्रौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत् स्मृतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव चक्षिभिः ॥

ध्वजाहतमवेद् यत्तु विभाज्यं नैव तत् स्मृतम्”—इति ।

ध्वजाहतस्य लक्षणं तेनैवोक्तम्,—

“संयामादाहतं यत्तु विद्राव्य दिष्टतां वक्षम् ।

स्नाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहतमुच्यते”—इति ।

इहस्यतिरपि,—

“पितामहपितृभ्यां च* दत्तं माचा च यद्भवेत् ।

तस्य तन्नापहर्त्तव्यं श्रौर्यभार्याधनं तथा”—इति ।

श्रौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्,—

“आरुह्य संग्रहं यच्च प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्नामिना हतः ॥

तच्च लब्धं तु यत्किञ्चित् धनं श्रौर्येण तद्भवेत्”—इति ।

पिचादिद्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत् श्रौर्यप्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य

भागद्वयमाह व्यासः,—

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनायुधम् ।

* पितामहपितृभ्यां,—इति शा० ।

श्रौर्यादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं श्रेषास्तु समभागिनः”—इति ।

अन्यदप्यविभाज्यमाह मनुः,—

“वस्त्रं पञ्चमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगचेमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते”—इति ।

वस्त्रं धृतं वस्त्रम् । पिष्टधृतं वस्त्रं पितुरूध्वं विभागे आद्धभोक्ते दातव्यम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“वस्त्रालङ्कारग्रन्थादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।

गन्धमाख्यैः समभ्यर्च्य आद्धभोक्ते तदर्पयेत्”—इति ।

अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव । पञ्च वाहनं, पञ्च अश्व-
शिविकादिवाहनम् । तदपि यद् येनारूढं तत्तस्यैव । अनारूढं तु
सर्वैर्विभाज्यम् । अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः, स तस्यैव । अधृतः
साधारणोविभाज्य एव,

“पत्यौ जीवति यत् स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् दायादाः भजमानाः पतन्ति ते”—इति

तेनैव धृत इति विशेषेणोपादानात् । कृतान्नं तण्डुलमोद-
नादि । तदपि यथासम्भवं भोक्तव्यम् न विभाज्यम् । उदकं तदा-
धारः कृपादिः । सोऽपि विषमः पर्यायेणोपभोक्तव्यो न मुख्यदा-
रेण विभाज्यः । स्त्रियश्च दास्योविषमाः पर्यायेण कर्म कारयि-
तव्याः । तथाच बृहस्पतिः,—

“एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथाऽग्नेन गृहे गृहे ।

बह्व्यः समांग्रतो देया दासानामप्ययं विधिः”—इति ।

पित्राऽवरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । तथाच गौतमः । “स्त्रीषु संयुतास्त्रविभागः”—इति । योग इति श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । चेमः इति लब्धपरिचणहेतुभूतं वह्निर्वेदिदान-तडागारामनिर्माणादि पूर्त्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पितृद्रव्यविरो-धार्षितमप्यविभाज्यम् । तदुक्तं लौगाक्षिणा,—

“चेमं पूर्त्तं यागमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते ग्रयनासनमेव च”—इति ।

अथवा । योगचेमशब्देन कृत्रचामरशस्त्रवाहनादिप्रभृतय उच्यन्ते । प्रचारोऽगृह्यारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः । सोऽप्यविभाज्यः । यत्तु उग्रनसा चेचस्याप्यविभाज्यत्वमुक्तम्,—

“अविभाज्यं सगोचाणामासहस्रकुलादपि ।

वाप्यं* चेचञ्च पचञ्च कृतास्रमुदकं स्त्रियः”—इति ।

तत्प्रतिग्रहसम्बन्धेन चित्रियासुतेन सार्द्धं ब्राह्मणीसुतेन अविभाज्यमित्येवं परम् ।

“न प्रतिग्रहभूदेया चित्रियादिसुताय च”—

इति स्मरणात् । अन्ये मन्यन्ते । वस्त्रादयोऽपि विभाज्या एव ।

तथाच वृहस्पतिः,—

“वस्त्रादयोऽविभाज्यायैरुक्तं तैर्न विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रासङ्कारसंश्रितम् ॥

मध्यस्थितमनाजीव्यं दातुं तैः कस्य शक्यते ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथाऽनर्थकं भवेत् ॥

* याज्यं,—इति ग्रन्थान्तरद्वयः पाठः ।

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्गाह्य लेखितम् ।

कृताक्षं वा कृताक्षेन परिवर्त्य विभज्यते ॥

उद्धृत्य कूपवाप्यभस्मनुसारेण गृह्यते ।

एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथाऽग्नेन गृहे गृहे ॥

बह्व्यः समाग्रतो देया दाशानामप्ययं विधिः ।

योगचेमवतो साधः समलेन विभज्यते ॥

प्रचारस्य यथाऽग्नेन कर्त्तव्यो ऋषिभिः सह”—इति ।

तेन वस्त्रादीनामविभज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचनमुग्रनोवचनं चा-
नादरणीयम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि वचनानां विषयव्यव-
स्थाऽऽग्रयणं युक्तं, न चान्यथाकरणम् । दृष्टव्यतिवचनानान्तु अदृष्ट-
वस्त्रादिविषयत्वम्, मन्वादिवचनस्य तु दृष्टवस्त्रादिविषयत्वम् पूर्व-
मेवोक्तमिति विषयव्यवस्था घटते इति ।

विभागकाले केनचिद्वर्जितं पश्चादुद्गावितं चेत्, तत्सर्वं समं
विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरग्नेः विभजेरन्निति स्थितिः”—इति ।

समशब्दो विषमविभागनिरासार्थः । विभजेरन्निति बहुवचनेन
येन दृष्टं तेनैव न याज्ञमिति दर्शयति । मनुरपि,—

“ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां नयेत्”—इति ।

अपहतद्रव्यवच्छास्त्रोक्तानतिक्रमेण विषमभागतया* विभक्तमपि

* विषमभागतया,—इति नास्ति का० पुस्तके ।

समतां नयेत्* । तथाच कात्यायनः,—

“अन्योन्यापहतं द्रव्यं दुर्विभक्तञ्च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्दृग्गुः”—इति ।

एवं च सति वक्षितद्रव्यस्य पश्चाद् दृष्टस्यैव विभागविधानात् पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागो नास्तीत्यवगम्यते । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विभागे तु ह्यते किञ्चित् सामान्यं यच्च दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्त्तव्यः पुनरेव हि”—इति ।

तद्विभक्तद्रव्यार्जनव्ययकरणादर्वाग्मेदितव्यम् । अन्योन्यापहतमित्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः । अत्रान्योन्यवक्ष्णे दोषोऽप्यस्ति । तथाच श्रुतिः । “यो वै भागिनं भागाश्रुदते चयते वै न स यदि वै न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते”—इति । अयमर्थः । यो भागिनं भागाहं भागाश्रुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति यावत् । अथ भागाश्रुतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं करोतीति यावत् । यदि तं न नाशयति, तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“यो ज्येष्ठो विनिक्षुर्वीत लोभात् भातृन् यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः”—इति ।

तत्सूतन्त्रस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे दोषोऽस्ति किमु-

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः । अत्र कियानपि पाठो भ्रष्टोऽन्यथा जातोवेत्यनुमीयते ।

† अत्र, अन्यथा,—इति भवितुमुचितम् ।

तास्तन्माणां यवीयसामित्येवंप्रतिपादनपरम् । न तु ज्येष्ठस्यैव
दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा स्मृत्या श्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । विभ-
क्तानां कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु सम्मताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य च”—इति ।

एकस्माज्जाता विभक्ताभ्रातरः परस्परानुमतिमन्तरेण धनसा-
ध्येष्टापूर्त्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा, धनसाध्यल्लव्यादिकर्मकारि-
णो भवेयुः । तथा, विभिन्नोलूखलमुसलादिकर्मापसर्जनद्रव्योपेताः
स्युः । तथाच कार्येषु भ्रातरो यदि न सम्मताः, तदा ताननादृत्य
कार्यं कुर्युः । तथा, विभक्ता भ्रातरः स्वभागान् यदि दद्युर्विक्री-
नीयुर्वा, न दद्युर्वा, तत्सर्वं यथेष्टं कुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः स्वधन-
स्येष्टाः स्वतन्त्राः स्वामिन इत्यर्थः । यत्तु बृहस्पतिवचनम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्यावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये”—इति ।

तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु साधारणत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्
सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्ते तुत्तरकालं विभक्तसंग्रहयद्युदासन-
सौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानु-
मतियतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्,—

“स्वयामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी”—इति ।

तस्यायमभिप्रायः । तत्र ग्रामानुमतिः,

“प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः” ।

इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्ग्रामानु-
मतिमन्तरेण व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । सामन्तानुमतिरपि सीमा-
विप्रतिपत्तिनिरासार्थम् । एवं तदनुमतिरपि* विभक्तसंश्रयव्युदासेन
व्यवहारसौकर्यार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये कर्त्तव्ये सहिरण्यो-
दकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थम् ।

“स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया†”—इति
स्थावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

“भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ”—इति

दानप्रतिग्रहयोः प्रशस्तत्वाच्च । विभागापलापे निर्णयकारणमाह

याज्ञवल्क्यः,—

“विभागनिष्कवे‡ ज्ञातिबन्धुमाच्चिविलेखनैः॥ ।

विभागभावना ज्ञेया गृह्येचैश्च यौतकैः”—इति ।

* इत्यमेव सर्वत्र पाठः । दायादानुमतिरपि,—इति पाठो मम
प्रतिभाति ।

† हिरण्योदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थः,—
इति का० ।

‡ स्थावरे विक्रयं कुर्यान्न दानमननुज्ञया,—इति शा० ।

§ निर्णये,—इति शा० ।

॥ राष्ट्रविलेखितैः,—इति का० ।

ज्ञातव्यः पितृबन्धवः बन्धवस्तु मातुल्लादयः* । लेख्यं विभाग-
पञ्चम् । एभिः विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । चौतकैः पृथक्कुम्भैः
गृह्येचैर्द्या । अन्यदपि विभागलिङ्गमाह नारदः,—

“विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षिन् प्रातिभाष्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम् ॥

दानग्रहणपञ्चमगृह्येचप्रतिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानाधर्मव्यवागमाः ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्मृतिविधुः ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्” ॥

गृह्यतिरपि,—

“पृथगायव्ययधनाः कुसौदञ्च परस्परम् ।

वणिकपथञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः”—इति ।

कुसौदवाणिज्यादिभिर्लिङ्गैर्विभागनिर्णयः साक्षाद्यभावे वेदि-
तव्यः । तथा च सएव,—

* ज्ञातव्यः पितृबान्धवामातृबान्धवाश्च,—इति शा० स० ।

† पृथक्पञ्चमहायज्ञैः आहुतादिभिश्च गृह्येचैश्च,—इति शा० ।

‡ पाकः,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

“साहसं स्थावरस्मान्* प्राप्तिभागस्य चक्षिणाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न नसुर्यच साक्षिणः†”—इति ।

साहसादिसाधकलिङ्गान्यपि सएवाह,—

“कुलानुबन्धव्याघातहोढं साहससाधनम् ।

स्वस्य भोगः स्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम्”—इति ।

कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषैरनुबन्धः । व्याघातः परस्परबोधवत्ता-
दपहतद्रव्यमुच्यते । दर्शनं स्वात्मात्मनोभोगः‡ । परस्परं पृथग्-
पक्षदेर्विभागलिङ्गत्वमविभक्तेषु निषिद्धत्वेनावगन्तव्यम् । तथा च
याज्ञवल्क्यः,—

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्”—इति ।

साक्षिलेख्यभुक्तिभिर्निर्णयस्याग्रकाले,

“युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्थयेत्”—इति

प्राप्तं दिव्यं निषेधति वृद्धयाज्ञवल्क्यः,—

“विभागधर्मसन्देहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेद्देविकौ क्रिया”—इति ।

कथं तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः,—

* स्थावरं न्यासः,—इति यम्यान्तरीयः पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमीचीनः । न स्यातां पत्रसाक्षिणौ
इति यम्यान्तरीयपाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, व्याघातः परस्परबोधवत्ता वनादपहतं
द्रव्यं होढमुच्यते स्वात्मात्मनोभोगः,— इति पाठः प्रतिभाति ।

“विभागे यच्च सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि”—इति ।

यच्च सन्देहो युक्तिभिरपि नोपैति, तच्च पुनर्विभागः कर्त्तव्य-
इत्यर्थः । यन्नु तेनैवोक्तम्,—

“सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृद्दानं दंदातीति चीष्टेतानि सकृत् सकृत्”—इति ।

तद्युक्तादिभिर्मिर्णेतुं शक्तौ सत्यां वेदितव्यम् । स्वयं कृतस्यास-
न्दिग्धस्य पुनः प्रवर्त्तको राज्ञा दण्डनीय इत्याह बृहस्पतिः,—

“स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञाऽंशे स्वके स्थायः शासनौयोऽनुबन्धतः”—इति ।

अनुबन्धो निर्वन्धनम् ॥

॥०॥ इति दायविभागः ॥०॥

अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्यते ।

तयोः स्वरूपमाह मनुः,—

“अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः”—इति ।

अप्राणिभिः अश्वबन्धशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुकुटाभिः ।

तथा च नारदः,—

“अश्वबन्धशलाकाद्यैर्देवनं जिह्वाकारितम्* ।

पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम्”—इति ।

* जयकारणं,—इति शा० ।

अत्रा प्राशकाः । बन्धस्यैयष्टिका । शलाका दन्तादिमध्यो दीर्घ-
चतुरस्रः । आद्यशब्देन कपर्दिकादयो गृह्यन्ते । तैः पणपूर्वकं
यद्देवनं क्रीडनं क्रियते तद्द्युतं, वयोभिः पचिभिः कुक्कुटादिभिः
वकलास* उन्मत्तमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा
क्रियते सा समाङ्गय इत्यर्थः । दृश्यतिरपि,—

“परिगृहीताश्चान्योन्यं पचिमेषवृषादयः ।

प्रहरन्तो हतपणास्तं वदन्ति समाङ्गयम्”—इति ।

द्युतस्थानं सभिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह सएव,—

“सभिकाधिष्ठिता कार्या तस्करज्ञानहेतवे”—इति ।

अत्र पचान्तरमाह नारदः,—

“अथवा कितवो राज्ञे दत्वा भागं यथोदितम् ।

प्रकाशदेवनं कुर्युरचः दोषो न विद्यते”—इति ।

द्युतसभाऽधिकारिणो वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“म्लहे श्रितिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं श्रतम् ।

गृहीयात् द्युतकितवादितराद्दशकं श्रतम्”—इति ।

परस्परप्रीत्या कितवपरिकल्पितपणो म्लहः । तत्र तदाश्रया
एकश्रतपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ श्रितिक-
वृद्धिः, तस्मात् कितवात् पञ्चकं श्रतं सभिकः आत्मवृत्त्यर्थं गृही-

* वकलावान्,—इति का० । सम तु, हकलास,—इति पाठः प्रति
भाति ।

† प्रहरन्ति,—इति शा० ।

‡ रेवं,—इति का० ।

द्यात् । पञ्चपणाग्रयो* यस्मिन् ग्रते तत् ग्रतं पञ्चकम् । जित-
ग्रहस्य^(१) विंग्रतितमं भागं गृह्णीयादिति यावत् । कितवनिवासाधै
ग्रास्ता सभा, तथाधिष्ठितः सभिकः । सभापतिस्तु कल्पिताद्यादि-
निखिलक्रीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजीवी । इतरस्मादपूर्णग्रतवृद्धेः
कितवाद्ग्रहकं जितस्यास्य द्ग्रमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं स्थापि-
तस्य सभिकस्य कृत्यमाह सएव,—

“स सम्यक् पाक्षितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्गाहयेत् जेजे दद्यात् सत्यं वचः समी” —इति ।

यः कृतकृत्तिर्धूताधिकारी राज्ञा धूर्तकितवेम्भो रक्षितः स
राज्ञे यथाप्रतिपक्षमंगं दद्यात् । जितं द्रव्यं पराजितसकाशादा-
वेधादिना छद्म्य जेजे दद्यात् । तथा समी भूत्वा धूतकारिणं
विश्वासाधै सत्यं वचो दद्यात् । वृहस्पतिरपि,—

“सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेजे नृपाय च” —इति ।

पराजितकितवानां बन्धनादिना पणग्राहकोभवेत् । पणग्रहणादर्वा-
गेव स्वकीयं पणं जेजे यथाभागं दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः,—

“जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपञ्चकम् ।

सद्यो वा सभिकेनेव कितवान्तु न संग्रहः” —इति ।

यदा सभिको जेजे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्तः, तदा राजा
दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव तर्कत्र पाठः ।

(१) रश्मतेर्लश्मतिरित्यनुशासनात् ग्रहपदेनात्र ग्लह उक्त इति मन्तव्यम् ।

“प्राप्ते नृपतितो भागे प्रसिद्धे द्यूतमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु”—इति ।

अन्यथा प्रसिद्धे सभिकरहिते अतीतराजभागे^(१) द्यूते जितं
पक्षं जेजे न दापयेदित्यर्थः । अत्र जयपराजयविप्रतिपक्षौ निर्णय-
कारणमाह सएव,—

“द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि ।

द्यूताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारस्तु तएव हि”—इति ।

कितव एव राज्ञा नियोक्तव्यः, न तु श्रुताध्ययनसम्पन्न इत्यु-
क्तसचचः । साक्षिणश्च तएव द्यूतकारा एव । विष्णुरपि,—

“कितवेवमेव तिष्ठेरन् कितवाः संग्रहं प्रति* ।

सएव तत्र द्रष्टारस्तएवैषान्तु साक्षिणः”—इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधे राजा विचारयेदित्याह बृहस्पतिः,—

“उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्युः परीचकाः ।

यदा विदेषिष्ये तु तदा राजा विचारयेत्”—इति ।

कूटद्यूतकारिणो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञा सचिह्नं निर्वासाः कूटाक्षोपाधिदेविनः”—इति ।

कूटैरक्षादिभिर्रूपाधिभिर्मणिमन्त्रादौनामिति वचनेनां ये दि-
यन्ति तान् शपदेनाह्वयित्वा स्माराङ्गाभिर्वासयेदित्यर्थः । निर्वासने
विशेषमाह नारदः,—

* कितवा एव तिष्ठेरन् कितवानां श्रमं प्रति,— इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

(१) अतीतो राजभागे यस्मात्, तस्मिन्नित्यर्थः ।

“कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राज्ञादिवामयेत् ।

कण्ठेऽक्षमास्त्रामासञ्च स ह्येषां विनयः स्मृतः”—इति ।

दण्डने विशेषमाह विष्णुः । “धूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः,
उपाधिदेविनां सन्दंशच्छेदः*”—इति ।

अनियुक्तधूतकारिणो दण्डमाह नारदः,—

“अनिर्दिष्टस्य यो राज्ञा धूतं कुर्वीत मानवः ।

स शतं प्राप्नुयात्कामं विनयश्चैव सोऽर्हति”—इति ।

धूते विहितं कर्मजातं समाह्वये अतिदिशति याज्ञवल्क्यः,—

“एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिधूते समाह्वये”—इति ।

सभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्मः समाह्वयेऽपि विज्ञेय इत्यर्थः ।

प्राणिधूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्त्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः,—

“इन्द्रयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्त्वामिना पणोदेयो यस्तत्र परिकल्पितः”—इति ।

पणपरिकल्पनमपि कृताकृतमित्याह नारदः,—

“परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपो ।

तच्चापि नाप्नुयात् काम्यमथवाऽनुमतं तयोः”—इति ।

काम्यः कामः पणः । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“धूतं समाह्वयश्चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।

तन् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च दिजसिङ्गिनः ॥

* धूते कूटाक्षदेवीनां करच्छेदः प्रशस्यते ।

उपाधिदेविनां दण्डः करच्छेद इति स्मृतः,— इति शा० ।

† कर्त्तव्यं विदितं त्वया,— इति शा० ।

प्रकाशमेतत् तात्पर्यं यद्देवसमाङ्ग्यौ ।

तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥

द्युतं समाङ्ग्यस्यैव राजा राष्ट्रे निवारयेत् ।

राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीचिताम्* ॥

कितवान् कुशीलवान् कौशान् पाषण्डानपि मानवान् ।

विकर्मस्थान् श्रौण्डिकांश्च चिप्रं निर्वासयेत्पुरात्”—इत्यादि,

तत्सर्वं कूटाक्षदेवनविषयतया राज्ञामध्यक्षसभिकरहितविषय-

तया वा योज्यम् । अतएव बृहस्पतिः,—

“द्युतं निषिद्धं मनुना सत्यश्रीचसुखापहम् ।

अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥

सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना”—इति ।

इति द्युतसमाङ्ग्याख्ये विवादपदे निरूपिते ।

प्रसक्तोद्देशक्रमानुरोधेन चरणादानादिसमाङ्ग्या-

न्तान्यष्टादशव्यवहारपदानि निरूपितानि ।

अथ बृहस्पतिना निरूपितं प्रकीर्णकाण्डं

विवादपदमभिधीयते ।

तस्य लक्षणभेदौ नारदेन निरूपितौ,—

“प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ॥

राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ।

* पृथिवीपतौ,—इति शा० ।

† धनाप्यङ्गं,—इति का० ।

पुनः प्रमादसंशेदः प्रकृतीनां तथैवच ॥

पाषण्डनेनमन्त्रेणैवधर्मविपर्ययाः ।

पितापुत्रविवादस्य प्राचक्षित्तव्यतिक्रमः ॥

प्रतिपक्षविज्ञोपस्य लोप आश्रमिषामपि ।

वर्षसङ्हरदोषस्य तद्वृत्तिनिवमस्तथा ॥

न द्रष्टुं चच पूर्वेषु क्वं तस्मात् प्रकीर्णकम्” इति ।

प्रकीर्णके विवादे चे विवादा राजाज्ञोक्तज्ञान-तदाज्ञाकरण-
तत्कर्मरक्षणदिविषयास्ते नृपसमवाचिनएव । तत्र सत्यपारव्यपेते
मार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामाज्ञाय व्यवहारनिर्णयं नृपएव
कुर्व्यात्* । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णमित्युक्तं
भवति । तत्र राजाज्ञाप्रतिघातो विशेषदण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न्यूनं वाऽभधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः” इति ।

राजदत्तभूमेर्निबन्धनस्य वा परिमाणन्यूनत्वमाधिक्यं वा प्रका-
शयद्राजशासनं यो लिखति, यस्य पारदारिकचोरौ वा गृहीता
राज्ञेऽनिवेश्य मुञ्चति, तावुमावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । व्यासोऽपि,—

“न्यायस्थाने गृहीत्वाऽयं अधर्मेण विनिर्णयम् ।

करोत्युत्तरकार्याणि राजद्रव्यविनाशकः ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत्” इति ।

तत्कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

* विषयास्तानृपसमो नृपो वा कुर्व्यात्,— इति शा० ।

† प्रमादयोः,— इति शा० ।

“राजधान्यासनारोहे दृष्टो मध्यमसाहसः” इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“राजक्रीडासु ये वक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियञ्चास्य यो वक्ता बर्षं तेषां प्रकल्पयेत्” इति ।

राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः,—

“राज्ञः कोशापहर्तृषु प्रतिकूलेषु च क्षितान् ।

घातयेद्दिविविधैर्दण्डैर्हरेत्सर्वस्वमेवच” इति ।

सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तप्तस्य नापहर्तव्य-
मित्याह नारदः,—

“आयुधान्आयुधीयानां बीजानि कृषिजीविनाम् ।

वेश्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यावाद्यानि तदिदाम् ॥

यस्य यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारकाः ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति” इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्ड्यमाह मनुः,—

“ब्राह्मणस्य बधे मौण्ड्यं पुरात्रिर्वासनाङ्गने ।

ललाटे चाभिग्रस्ताङ्गं प्रयाणं गर्दभेन तु” इति ।

कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दिनेचभेदिनो राज* दिष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रचिह्नेन शूद्रस्य जीवतोऽष्टग्रतो दमः” इति ।

यत्तु सत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“द्विजातिक्षिप्तिनः शूद्रान् पिचदण्डेन घातयेत्” इति ।

* राजा,— इति शा० ।

तद्वत्त्वं त्रिदशलिङ्गधारणे वेदितव्यम् । त्रिदशलिङ्गधारणे-
दण्डमाह मनुः,—

“त्रिदशलिङ्गान् बाध्यमानन्तु कामादवरवर्णजम् ।

हन्याच्चित्रैर्वधोपायैस्तमुदेजकरैर्नृपः” इति ।

शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः,—

“प्रव्रज्यावाचिनं शूद्रं अपहोमपरं तथा ।

बधेन शमयेत् पापं दण्ड्यो वा क्षिणं दमम्” इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गं^(१)माह यमः,—

“एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञोदण्डधरस्य च ।

यज्ञोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गं वासस्तथाऽक्षयः” इति ।

मनुरपि,—

“एवं सर्वानिमात्राणां व्यवहारान् समापयन् ।

व्यपोह्य किञ्चिदं सर्वं प्राप्नोति परमाङ्गतिम्” इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां व्यवहारमाधवः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

समाप्ता चेयं पराशरस्मृतिव्याख्या ॥

शुभमस्तु । श्रीरस्तु ॥

(१) शास्त्रोक्तमार्गो यस्य राज्ञस्तं प्रतीत्यर्थः ।

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१	प्रजा	प्रजा
३	१३	पूर्वे	पूर्वे
७	२	सूत्रितं	सूत्रितं
५	२५	स्युतिष	स्युतिषु
६	१०	प्रत्येक	प्रत्येक
६	११	युत्पत्सु	युत्पित्सु
६	२७	दस्य	यस्य
७	३	धाव्या संज्ञकौ ...	धाव्यासंज्ञकौ
८	१६	वत्से	वत्से
१२	१७	न्याय कुसुमा ...	न्यायकुसुमा
१३	३	कृति	कृति
१७	१५	निर्णयाख्या ...	निर्णयाख्य
१८	१७	ज्येष्ठ	ज्येष्ठे
१८	१८	अनिर्विष्टे कर्णायाम् } निर्विश्रम् }	{ अनिर्विष्टे कर्णायाम् { निर्विश्रम्
१८	२१	महावह	महावह
१८	२३	महिष	महिष

श्लो० ।	पङ्क्तौ ।	अष्टम्यम् ।	शब्दम् ।
२०	२१	मुक्त्वा ...	मुक्त्वा
२१	६	नेक्त्वा ...	नेक्त्वा
२१	१०	कृत्वा ...	कृत्वा
२१	११	आत्वा ...	आत्वा
२१	१३	मय ...	यय
२४	१३	मुत् ...	मुत्
२४	१८	मनोविद्यः ...	मनोविद्यः
२६	५	प्रतं ...	प्रतं
२८	८	यत् ...	यत्
२८	१२	मन्य ...	मन्य
२८	४	समुच्चया... ..	समुच्चया
३१	२६	सृष्ट्यः ...	सृष्ट्यः
३३	२	आस ...	आस
३४	२४	हेतो, ...	हेतोः
३६	११	क्षुरे ...	क्षुरि
३७	२४	चित्तम्य ...	चित्तस्य
३८	६	कार ...	कार
३८	२४	पारस्पर्य्य... ..	पारस्पर्य्य
३८	६	सर्जनी ...	सर्जनी
३८	१७	मक्षिता ...	मक्षिता
३८	१८	(१, सू)... ..	(२ पा० ३ सू०)
३८	२२	ममं ...	ममं
४०	१४	ग्रन्थ ...	ग्रन्थ
४५	१६	देवाणाञ्च ...	देवाणाञ्च
४५	१८	श- ...	स-

श्लो।	पङ्क्तौ।	अथर्वश्रु।	अथर्वश्रु।
४६	६, १०	(अ०, १ पा०, २ सू०)	(६ अ०, ८ पा०, २२ सू०)
४८	२२	प्र. १, का १, ...	प्र०, १ का०, १
५८	१३	धम्म ...	धम्मं
६२	८	सर्व ...	सर्वे
६६	५	याज ...	याज्य
६०	१०	भूलात्वेन ...	भूलात्वेन
६२	१	'अमृतः'	'अमृते'
६४	७	प्यस्वेव ...	प्यस्वेव
६६	११	देहस्य ...	देहस्य
१०२	८	चतुर्मुखाय ...	चतुर्मुखाय
११४	६	निष्कलम् ...	निष्कलम्
११६	१४	योऽय ...	योऽय
११७	३	ये नैताः...	येनैताः
११८	१४, १५	जाति-स्त्री, संस्थितः	स्त्रीर्जाति, संस्थिते
१२५	६	बद्धता ...	बद्धता
१३५	५	विधातिनां ...	विधायिनां
१४१	६	पाठमात्रेण ...	पाठमात्रेण
१४३	७	मन्वादिके ...	मन्वादिकं
१४५	१	तै च ...	ते च
१५४	६	राजसनेयि ...	राजसनेयि
१६०	१५	अविज्ञान् ...	अविज्ञान्
२०३	१६	वशिष्ट ...	वशिष्ट
२०५	२४	पक्षमा ...	पक्षमा
२८५	६	अष्टोत्तर ...	अष्टोत्तर
२८६	८	वायुभूतश्च ...	वायुभूतः च

शङ्ख।	पङ्क्तौ ।	अक्षरम् ।	अक्षरम् ।
२७८	४	तीर्थे ...	तीर्थे
२८०	१८	अप् ...	क्षिप्
२८२	१०	क्षतादारो ...	क्षतदारो
३००	१	गुणोपेतो ...	गुणोपेता
३०८	१८	तेनैवौक्तम् ...	तेनैवौक्तम्
३०८	७	उद्धार्यं...	उद्धार्यं
३१२	१५	मेद ...	मेद
३२०	१५	चिरन्नाहाप ...	चिरन्वाहाप
३३३	१८	ब्रह्मणे...	ब्रह्मणे (एवं ३३४ पृष्ठे)
३०२	८	उग्रनाः...	उग्रना (एवमन्यत्र)
३०३	२५	शूत्रे ...	शूत्रे
३८२	१५	रात्रौ ...	रात्रौ
३८८	२०	क्षिति ...	क्षितिं
३८०	२	इवारामे...	इवारामे
३८०	४	दुष्ट ...	दुष्ट
३८०	७	मांसाङ्गनोष्ण ...	मांसाङ्गनोष्ण
३८०	२१	सधर्माचकितान ...	सधर्माचकितान्
४१८	१४	शुश्रूषा ...	शुश्रूषा
४१८	१७	शुश्रूषैव ...	शुश्रूषैव
४१८	१२	परम् ...	परम
४२१	७	वैश्यं ...	वैश्यं
४३१	६	अन्येन ...	अन्येन
४३२	१३	आयो ...	आयो
४३०	३	चातुर्मास्या ...	चातुर्मास्य
४६४	२	पतिव्री”*	पतिव्री”

शब्दे ।	पङ्क्तौ ।	अथवा ।	अथवा ।
७६४	३	इत्थर्थः ...	इत्थर्थः *
७६६	१६	निहत्तेरभावात्	निहत्तेरभावात्
७७१	२	गर्हितम्	गर्हितम्
७८३	१	समां ...	मासां
७८४	१६	श्रृङ्गाणां	श्रृङ्गा
५००	७	न खातां	नाखातां
५००	१५	जमितेः ..	जमितोः (एवं परच)
५०६	११	सदाऽभ्यर्था	सदाऽभ्यर्था
५१४	५	क्षत्रियाणां	क्षत्रियाणां
५२३	५	ध्यानं...	ध्यानं
५२८	४	तर्पये ...	तर्पये
५३०	१०	कुट्टनवहनं	कुट्टनमवहनं
५३३	६	लोभ्य ...	लोभ्यं
५४०	६	कोशा...	केशा
५४३	२०	कुटीचरः	कुटीचरः
५४५	३	सप्तागारं	सप्तागारं
५४८	४	तत्त्व ...	तत्त्व
५५१	२	सखास ...	सखामा
५५१	२०	दखेन ...	दखेन
५५४	१४	विदिदिषु	विविदिषु
५५५	१३	गान्यदा	गान्यथा
५५८	२१	अनौद्धत्य	अनौद्धत्य
५६०	१२	शरीर ...	शरीरे
५६४	२२	मिच्छाटनसमुद्योगात् } प्राक् केनापि }	{ मिच्छाटनसमुद्योगात् { प्राक् केनाप्य-

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अथवा ।	अथवा ।
५०२	१०	ग्रन्थतः ...	ग्रन्थतः
५०३	१३	रचन्त ...	चरन्त
५०६	१८	यथेष्टो ...	यथेष्टा
५०७	१४	उत्पादका ...	उत्पादको
६२१	११	ग्रहः ...	ग्रहे
६२४	१८	दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं	दशरात्राः सन्निपातेयुराद्यं
६२४	१६	न पूर्वार्धौच	पूर्वार्धौच
६४०	२	शिरसः ...	शिरस
६४१	१२	आश्नाति	आश्नाति
६४३	१०	दर्शा ...	दर्श (एवं परत्र)
६४४	१५	करिष्यति	गमिष्यति
६४४	२१	हार ...	हारि
६४६	४	तिथियुग्मेषु	तिथ्युग्मेषु
६५२	२१	देवखातश्च	देवखातश्च
६५३	१५	ब्रह्माख्यपुराणोऽपि	ब्रह्माख्यपुराणोऽपि
६६०	६	धनमार्यस्त्रे	धनमार्यस्त्रे
६७१	१०	चण्डिका	चन्द्रिका
६७६	३	विषयत्वागमात्	विषयत्वावगमात्
६७६	६	ओतिया	ओत्रिया
६८२	३	निर्विष्ट ...	निर्विष्ट (एवं परत्र)
६८६	६	समृद्धाऽपि	समृद्धोऽपि
६८६	१३	हा ...	हौ
७०३	१४	प्रहगा ...	प्रहङ्गा
७१२	१६	या ...	यः
७१७	१६	मासं ...	मासं

श्रुते ।	पङ्क्तौ ।	अश्वत्थम् ।	अश्वत्थम् ।
७२२	१	वैजा ...	वैज (एवं परत्र)
७३२	५	विंधाभवत् ...	विंधारयेत्
७३३	६	उपनीयं ...	उपनीय
७३४	१३	सर्वपात्रेषु ...	सर्वं पात्रेषु
७३४	२१	ससत्तादि ...	ससत्तं वि
७३५	२	ससत्तां ...	ससत्तं
७३५	२१	पाणिनि ...	वार्तिक
७३६	१७	रक्षोभ्रगः ...	रक्षोभ्रः
७५०	७	उच्छिष्ट ...	उच्छिष्टं
७५०	२२	अश्वत्थसाम्भ ...	अश्वत्थान् भ
७५६	१६	उच्छिष्टा ...	उच्छिष्टा
७७३	१	पराङ् ...	पराङ्
७७३	१८	वाऽप्याभिमान् ...	वाऽप्याभिमान्
७७४	२०	द्वादशाह ...	एकादशाह
७८०	६	गोलाक्षि ...	लौगाक्षि (एवं परत्र)
७८२	६	कर्कन्धु ...	कर्कन्धू
७८०	१५	मातामहानामिति	मातामहानिति
७८०	२१	पूरणीयम् ...	संबन्धनीयम्
७८०	२२	मातामहये ...	मातामहयो

बवयोः पर्यावर्तनं कार्यम् ।

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
अकृतगार्हस्थ्यस्यापि वानप्रस्थान्त्येऽधिकारः ...	५२७	१६
अक्षमालाविधिः	२८४	१२
अशौकणहोमः	७३७	१२
अध्याधानम्	१५१	१३
अङ्गुलिमानम्	५६५	१६
अज्ञातदन्तबालानामग्निसंस्काराद्यभावः ...	६०१	१७
अज्ञातदन्तादीनामग्निसंस्कारेऽशौचम् ...	६०४	१४
अतिथ्यभ्यागतयोर्लक्षण्ये	३५२	४
अधिवेदनद्वैविध्यम्	५०८	१५
अधिवेदननिमित्तानि	५०७	६
अध्ययनाध्यापनप्रकरणम्	१३६	१
अध्यापनकालः	१३६	१६
अध्यापनविधिविचारः	१३७	४
अध्याप्याः	१३६	६
अग्नयेः सपिण्डीकरणकालः	७७३	२०
अग्नयेर्वैश्वदेवः	३४०	१७
अग्नध्यायाः	१४५	१
अनुदितादिकालानां लक्षणानि	२८८	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अनुपनीतमरणोऽतिज्ञानाशौचाभावः ...	५६६	१३
अनुपनीतस्य स्रतपूङ्गस्यैव पित्रोः आङ्गेऽधिकारः	७६०	१
अनुपनीतस्य धर्म्माः	७७७	८
अनुपनीतस्य आङ्गे वेदमन्त्रपाठविचारः ...	७६०	२
अनुपनीतस्याक्षराभ्यासः	७७५	३
अनुपनीतन्यायः	१०५	७
अनौरसपुत्राद्यशौचम्	६११	७
अन्तर्वासस आवश्यकत्वम्	२७३	१७
अन्नप्राशनम्	७७२	१६
अन्येऽपि गृहस्थधर्म्माः	५२२	१३
अपमृत्युहताणां चतुर्दश्यां आङ्गम् ...	६७०	६
अपूर्वस्य फलद्वारत्वविचारः	१६७	१५
अभक्ष्यद्रव्याणि	७६१	३
अभिवादनप्रकरणम्	२६६	६
अभोज्यान्नाः	७१५	६
अभ्यङ्गादिनिषेधः	२६२	७
अभ्यासकाविवाहविचारः	७७७	१०
अयाज्ययाजकलक्ष्यम्	१६७	१
अर्घ्यप्राप्ताणि	७२२	१
अर्थलोभात् सवर्णश्रवदाहेऽशौचम् ...	६३२	१८
अर्थलोभादसवर्णश्रवनिर्हरणाशौचम् ...	६३२	१०
अवशिष्टगृहस्थधर्म्माः	५१८	१६
अविक्रयद्रव्याणि (ब्राह्मणस्य)	७२१	१७
अविक्रयद्रव्याणि (शूद्रस्य)	७२३	६
अवेष्टाधिकारणम्	३६३	१७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अशक्तौ धान्येन तिलविनिमयः ...	४३०	१७
अशौचनिमित्तसन्निपातेऽशौचव्यवस्था ...	६२१	१३
अशौचप्रकरणम् ...	५७५	३
अशौचप्राप्तेऽपि दण्डपिण्डदानम् ...	६४२	३
अशौचापवादः ...	५८०	१३१
	६१३	१६१
अशौचिनां वापनकालः ...	६४६	१५
अशौचिसंसर्गे तत्तुल्याशौचम् ...	६२०	३
अशौचे केषाञ्चिदसङ्गल्पितद्रव्याणामपि शुद्धता	६२१	७
अशौचेन मुख्यकालातिक्रमेऽशौचान्ते आहम् ...	६७३	२
अशौचे सन्ध्यादिकरणविचारः ...	५८०	६
अष्टकानिरूपणम् ...	६५५	२१
असत्प्रतिग्रहोचितावस्था ...	१८५	११
असवर्णशवनिर्हरणशौचम् ...	६३२	६
असवर्णाविवाहविचारः ...	४८३	१८
अस्थिसङ्ख्यनकालः ...	६४५	१७
अस्थिसङ्ख्यने निषिद्धतिथिवारनक्षत्राणि ...	६४६	२
अहतवस्त्रनक्षत्रम् ...	७२४	८
अहःशेषकृत्यम् ...	३८५	८

आ ।

आचमनविधिः ...	२२०	२
आचमनापवादः ...	२२६	४
आचमने वर्ज्याः ...	२२८	८
आचारकर्मशोभेदः ...	४२५	१०

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
आचारनिरूपणम्	१२३	१
आचारलक्षणम्	१२३	६
आचार्यलक्षणम्	३०४	२१
आतुरव्यङ्गनाशौचम्	६३७	२
आतुरसंन्यासे प्रथमात्रोपचारम् ...	५३४	१६
आतुरादिसंन्यासः	५३४	११
आतुरान्धासनान्तरक्षणम्	६४४	१६
आतुरान्धासनम्	६४३	२२
आदित्यानां नामानि	३२१	१४
आद्यभ्रातृकाविविचारः	६४७	१३
आमभ्रातृविचारः	६७५	११
आशौचिनियमाः	६४५	४
आश्रमचातुर्विध्यविचारः	५२४	१५
आश्रमचातुर्विध्यम्	४३६	६
आश्रमधर्मेप्रकरणम्	४३६	२
आश्रमाणां क्रमेणानुष्ठानम्	५३३	५
आश्रमाणां व्युत्क्रमेणानुष्ठाननिषेधः ...	५३३	८
आश्रमाणां सर्वेषामवान्तरभेदाः ...	५७२	२
आश्रमाधिकारविचारः	४५६	१४
आसुरादिविवाहोपायाः पत्नीत्वभावः ...	७८८	२
आसुरादिविवाहोपायाः सपिण्डीकरणविचारः	७७६	६
आहतलक्षणम्	१४५	६
आह्निकप्रकरणम्	२०५	१

(५)

ई ।

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ईश्वरस्य फलप्रदत्वम्	...	...	२००	७

उ ।

उच्छिष्टसन्निधिपदार्थनिरूपणम्	...	...	१५१	१६
उत्सर्जनम्	...	...	५२१	१२
उपनयनप्रकरणम्	...	...	४४६	१
उपनयनादूर्ध्वं त्रिरात्रं ब्रह्मचर्याचरणेनापि ब्रह्म- चर्याश्रमनिर्वाहः	...	...	५७२	८
उपसंयमकालक्षणम्	...	...	३००	१०
उपाकर्म्मणो ऋहत्यादिकर्त्तव्यता	...	...	५२०	११
उपाकर्म्मविधिः	...	...	५१८	१२
उपाकर्म्मेतिकर्त्तव्यता	...	...	५२१	६
उपाकर्म्मात्सर्जनप्रशंसा	...	...	५२२	८
उपाध्यायकक्षणम्	...	...	३०४	१६

ऊ ।

ऊनमासिकस्य कालविकल्पाः	...	...	७७१	४
ऊनषाण्मासिकादीनां कालः	...	...	७७०	१७
ऊनानां वर्ण्यकालः	...	...	७७१	६
ऊर्द्धपुण्ड्रमन्त्राः	...	...	२४७	१२
ऊर्द्धपुण्ड्रविधिः	...	...	२४६	१२

कृ ।

कृतुकालानभिगमनदोषापवादः	...	...	५०५	१५
-------------------------	-----	-----	-----	----

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अविभेदेन चूडानियमः	...	...	४४४	२

इ ।

एकोद्विष्टस्य त्रैविध्यम्	...	...	७६८	१२
एकोद्विष्टलक्ष्यक्षयम्	...	...	७६८	४

औ ।

औदुम्बरवानप्रस्थलक्ष्यम्	...	...	५७३	३
औरसपुत्रस्यानुपनीतस्यापि दाहाद्यधिकारः	...	...	७८६	१०

क ।

कदर्यलक्ष्यम्	...	...	...	७१५	१२
कन्यादातारः	...	...	...	४८७	२
कन्यादोषाः	...	...	...	४६०	१८
				४६१	१६
कन्याया आन्तराणि लक्ष्यानि	...	...	...	४६३	१५
कन्याया बाह्यलक्ष्यानि	...	...	...	४६२	१७
कन्यायाः सक्तज्ञानविचारः	...	...	...	४६०	३
कन्यालक्ष्यम्	...	...	...	४८९	८
कन्याशब्दस्यार्थः	...	...	...	४८४	१४
करग्रहणप्रकारः	...	...	...	४०४	३
कर्माङ्गश्राद्धम्	...	...	...	७३१	७
कलावाचारप्रायश्चित्तयोः सङ्गोचविचारः	...	...	...	२०	७
कलौ वर्णानि	...	...	...	१२३	५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
कास्यस्वरूपं तद्वेदाश्च	८४	८
कामार्थाधिवेदनम्	५०८	१६
काम्यकर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावः	५४	१२
काम्यश्राद्धकाशाः	६५७	७
काम्यस्नानम्	२६०	१
काशविशेषेणातिशान्ताश्रौचविशेषः	५६८	१
कुटीचरणक्षयम्	५७३	१०
कुटीचरस्य वृत्तिविशेषाः	५४४	३
कुतपलक्षयम्	७२१	१२
कुलगुणाः	६८२	८
कृतचूडमरणेऽश्रौचम्	६०४	१४
कृतीद्वाहस्योपक्रमनियमः	४६७	३
क्षयिनिन्दा	४३२	८
क्षयौवणस्य तिलादिविक्रयनिषेधः	४३०	११
क्षयौवणस्य देवधान्यपरिमाणम्	४३४	१०
क्षयौवणस्य धान्यदानस्यावश्यकत्वम्	४३३	१७
क्षयौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगः	४२६	१८
क्षयौ वर्ज्यावर्ज्यवर्द्धाः	४२७	१८
क्षयौ बर्ज्यवर्द्धसंख्या	४२७	१७
क्षयौ विहितवर्ज्यवर्द्धाः	४२८	७
क्षय्युत्पन्नपापप्रतीकारः	४३३	८
क्रियाङ्गस्नानम्	२६३	१५
क्रियास्नानम्	२६४	१
क्रोशजक्षयम्	५६५	१८
क्षत्रियधर्मेः	३८६	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
क्षारादीनां भस्मानि होमः	३४०	१०

ग ।

गजच्छायाक्षयम्	६५६	१७
गच्छूषविधिः	२१६	१०
गयाशौर्बनिरूपणम्	६५५	७
गर्भंखावगर्भपातयोरशौचम्	६०३	१०
गर्भंखावगर्भपातयोर्जक्षणे	६०३	१६
गर्भंखावाशौचम्	६०१	१७
गर्भाधानादीनां कालविशेषाः	४३७	१४
गान्धर्वादिविवाहोद्गाथाः पितृगोत्रेण पिण्डोदककरणम्	४६६	१३
गायत्रब्रह्मचारिणक्षयम्	५७२	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्गोचस्तत्कर्मस्वेव न सर्वकर्मसु	५८५	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्गोचः	५८४	१२
गुरवः	३०२	१३
गुरुपूजाप्रकरणम्	३३६	१
गुरुपुत्रस्योच्छिष्टभक्षणनिषेधः	५५७	६
गृहस्थद्वैविध्यम्	३०६	१०
गृहस्थानामपि मुक्तिः	५२	६
गृहस्थानां चातुर्विध्यम्	५७२	१३
गृहिणां पलाशपत्रे भोजननिषेधः	३६६	१
गोत्रनिरूपणम्	४७६	१
गोत्रप्रवर्तकामुनयः	४७६	६
गोत्रभेदेऽपि प्रवर्तकम्	४७६	३
गोत्राणामवान्तरभेदाः	४७६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
मोत्रैक्येऽपि प्रवरभेदः	३७६	६
गौर्यादिसंज्ञाविर्णयः	३८२	१६
यथातुल्यमणिका	१३	३
यथारम्भः	३२	८
यद्वाच्ये भोजननिषेधः	३८१	१५
यद्वाच्ये आहुतकालः	६५०	२
ग्राममध्ये शवस्थितौ ग्रामस्थाशौचम्	६१३	८

घ ।

घोरसंन्यासकष्टदृष्ट्यलक्ष्यम्	५७२	२०
--------------------------------------	-----	----

च ।

चण्डालाद्यधेरग्राह्यत्वम्	६३८	१३
चतुर्थभागकर्त्तव्यम्	३११	२
चतुर्थाश्रमनिरूपणम्	५३२	१३
चतुर्दश्यां महालयश्राद्धस्यैकोद्दिष्टत्वम्	६७०	२०
चूडाकरणम्	४४३	१५

ज ।

जननाशौचेऽङ्गास्पृश्यत्वाभावः	५८१	१८
जननाशौचे पितुः ज्ञानादस्पृश्यत्वनिवृत्तिः	५८२	७
जननाशौचे सूतिकाया अस्पृश्यत्वम्	५८२	१
जननेऽतिक्रान्ताशौचाभावः	५८८	२१
जन्मदाख्यानं देवतानां पूजनेऽशौचाभावः	५८३	१४

विषयः ।	इष्टे ।	पङ्क्तौ ।
जन्मदिने दानादावशौचाभावः ...	५८२	२१
जपयज्ञभेदानां कक्ष्यानि ...	२८०	२१
जपयज्ञस्य भेदाः ...	२८०	१७
जपसंस्थानियमः ...	२८३	१६
जपसंपत्तिहेतवः ...	३८१	१५
जर्तिलक्षणक्षयम् ...	७२१	३
जलस्थस्य तर्पणे विशेषः ...	२४२	६
जातकर्मकालः ...	४३६	११
जातश्राद्धादि हेत्वा कार्यम् ...	४४०	५
जातश्राद्धे पक्काम्निषेधः ...	४४०	८
जातिभेदप्रकरणम् ...	५११	१०
जातिभेदेन ऋतुधारणकालभेदः ...	५०४	१०
जारोपपत्योर्भेदः ...	६६३	१४
जीवत्पितृकस्य तर्पणे विशेषः ...	३२३	१
ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः ...	२६१	१६

त ।

तर्पणपात्राणि ...	३१८	१
तर्पणविधिः ...	३१५	६
तर्पणीयाः ...	३२०	३
तर्पणे तिलानां वर्णभेदेन विनियोगविशेषः ...	३१६	४
तिलतर्पणनिषेधः ...	३१६	१०
तृतीयभागकर्त्तव्यम् ...	३०८	१
त्रिरात्राशौचे दशपिण्डदानप्रकारः ...	६४२	६

६।

विषयः ।	प्रश्ने ।	पङ्क्तौ ।
दण्डस्य चतुर्विधत्वम्	३८८	१४
दण्डस्य दण्ड स्थानानि	३८९	३
दन्तधावनविधिः	२३२	१०
दन्तजम्बुविषये व्यवस्था	२२६	५
दर्भविधिः	२३५	८
दद्याद्दम्ये दर्शपाते कर्त्तव्यनिर्णयः	६४३	३
दानप्रकरणम्	१६४	६
दानप्रशंसा	१६४	७
दानस्वरूपदानेति कर्त्तव्यते	१६६	१८
दाहानन्तरं तर्पणम्	६४०	१२
दिनक्षयलक्ष्यम्	१८०	१०
दिनच्छिन्नलक्ष्यम्	१८०	१३
दिवाभैद्युननिषेधः	४९७	१५
दुर्गभेदाः	४०६	१३
दुर्गसंविधानप्रकारः	४०६	१६
दुर्मृतानामुदकदानाद्यभावः	५९१	३
दुर्मृतानां नारायणवलिः	५९३	३
दुर्मृतानां वत्सरादूर्द्धमौर्द्धदेहिककरणम्	५९३	२
देवतानां फलदाढ्यत्वम्	१९७	१२
देवतापूजाकालः	२९४	७
देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम्	१९२	९
देवलक्षणलक्ष्यम्	१७५	३
देवलक्षणलक्ष्यम्	६८९	१७
देवार्चनप्रकरणम्	३२६	१४

विषयः ।	श्लो० ।	पङ्क्तौ ।
देशान्तरमृतस्य मरणदिनाज्ञानेऽशौचग्रहणप्रकारः	६००	१८
देशान्तरमृतस्याशौचम्	५९५	३
देशान्तरजलक्षयम्	५९५	७
दौहित्रभागिनेयमरणाशौचम्	६०६	१४
ब्रह्मार्जनस्य पुत्रव्यर्थत्वम्	१६०	१
द्विजातीनां वासोपयोगिदेशः	५२२	१४
द्विजादिदृष्टिप्रयोजनम्	१५०	१६
द्विजानां गर्भाधानादिसंस्काराणां समन्वयत्वम्	४३७	१०
द्वितीयभागकृत्यम्	३०६	१४
द्विराचमननिमित्तानि	२२५	६

ध ।

धर्मस्य वज्रविधत्वम्	७४	१
धर्मशास्त्राध्ययनविधिः	१४३	५
धर्मस्य स्थूलसूक्ष्मत्वभेदेन द्विविध्यम्	८१	१७
धर्मस्वरूपविषये मतभेदाः	७६	२
धर्माचारयोर्भेदः	१३०	६
धर्मार्थश्रवणवहने सद्यः शौचम्	६३०	१५
धर्मार्थाधिवेदनम्	५०८	१५

न ।

नम्रलक्ष्यम्	२४५	१४
नवमिन्द्राद्रम्	७६६	११
नवम्याद्रम्	७६८	३
नामकारणकालः	४४०	१६

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
नामधारकविप्रलक्षणम्	५८६	६
नामधेयस्वरूपम्	४४१	११
निकृष्टजातिश्रवानुगमनाशौचम्	६३५	१०
नित्यकर्मणां द्वैविध्यम्	५५	१०
नित्यकर्मलोपे प्रायश्चित्तम्	१५६	११
नित्यकाम्ययोर्भेदः	५४	६
नित्यनैमित्तिककाम्यानि	१५४	२
नित्यश्राद्धम्	३४४	२
नित्यानामङ्गहान्याऽप्यनुष्ठानम्	१५७	८
निराकृतिलक्षणम्	६६३	२
निविष्टव्यर्थः	१६४	५
निष्कृमणम्	४४२	८
नैमित्तिकश्राद्धम्	७३१	१५
नैमित्तिकश्राद्धानां बह्वनामप्येकदिने करणम्	७६५	१०
नैमित्तिकस्नानम्	२५७	८
नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः	४५८	३

प ।

पङ्क्तिपावनब्राह्मणाः	६८०	१२
पञ्चमपुरुषादावशौचात्ययम्	५८६	१४
पञ्चमादावपि क्वचित् सापिण्ड्यनिवृत्तिः	५८६	७
पत्न्याः पार्व्वणाधिकारः	७८१	२
परमहंसवृत्तिः	५४६	१५
परमहंसलक्षणम्	५७३	१५
पराशरमाधवकारिका	१३	३

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
पराशरशब्दार्थनिर्वचनम्	६७	८
परिवेत्तपरिविच्छोर्लक्ष्यम्	६८०	८
परिवेदनविचारः	६८०	८
परिब्राजकानां चातुर्विध्यम्	५७३	८
प्राकयज्ञादयः	१५३	८
प्राज्ञेयब्राह्मणाः	६८२	८
प्रापरोगाः	६८६	१०
पारमहंस्यस्य वैधत्वविचारः	५७६	१८
प्रार्त्तयैकोद्दिष्टसन्निपाते निर्णयः	७८५	६
पिच्छदानाधिकारिणः	६४२	१०
पिच्छदाने द्रव्यनियमः	६४२	२१
पिच्छनिर्वपणकालः	७५२	६
पिच्छनिर्वपणेतिकर्तव्यता	७५३	१
पितुर्व्येष्टभ्रातृस्योच्छिष्टभोजनम्	४५७	५
पितुः श्रोत्रियत्वेन पुत्रस्य श्रेष्ठम्	६७८	३
पितृतर्पणे क्रमः	३२२	११
पितृमातृमरणे वर्षमध्येऽन्यश्चाद्भक्षणविचारः	७८२	५
पितृमातृश्राद्धयोः कालैक्ये पौर्वापर्यनिर्णयः ...	७८३	११
पितृयज्ञः	३४३	१८
पित्रादिश्वनिर्हरणे ब्रह्मचारिणोदोषाभावः ...	६३३	१२
पित्रादौ विदेशस्थे मृते विशेषः	५८८	३
पित्रोर्मरणे विवाहितस्त्रीणामशौचम्	६०८	१०
पितृदक्षिणादाने प्राचीनावीतित्वम्	७५७	१६
पुत्रिकायाः पितृगोत्रत्वम्	४७५	१३
पुनर्भूतिरूपणम्	४६४	४

विषय ।	शब्दे ।	पङ्क्तौ ।
पुंसवनकालः	४३८	८
पुंस्त्वपरीक्षोपायः	४८०	२
पुराणश्राद्धम्	७६८	१२
पूर्वसङ्कल्पितद्रव्येऽशौचाभावः	६२०	११
पूर्वसङ्कल्पितपक्वद्रव्ये विशेषः	६२०	२१
पोष्यवर्गः	३०८	७
प्रकृतप्रसवकालः	६०३	२०
प्रतिग्रहप्रकरणम्	१८२	११
प्रत्याब्दिकश्राद्धनिरूपणम्	७६५	१०
प्रत्याब्दिकश्राद्धे पार्वण्यैकोद्दिष्टविधिकत्वविचारः	७६५	१४
प्रदोषनिर्णयः	१४७	८
प्रमादतोऽग्न्यादिभूतानामशौचादि	५८३	१५
प्रयोजनलोपे पदार्थस्यानुष्ठानम्	६३८	६
प्रलयभेदनिरूपणम्	८५	८
प्रवरनिरूपणम्	४७५	१८
प्राकृतप्रलयनिरूपणम्	८६	४
प्राजापत्यब्रह्मचारिलक्षणम्	५७२	८
प्राणायामलक्षणम्	२७०	१३
प्राणाहुतिकल्पः	३६७	२
प्रातःसन्ध्याकालः	२६८	१७
प्रातःसायंसन्ध्ययोगीशकालः	२७०	१
प्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो व्रतलोपः	६३३	८
प्रेतपिण्डसंख्या	६४१	२२
प्रेतस्योदकदानानन्तरं पिण्डदानम्	४४१	१८
प्रेतानुगमनविधिः	६३८	२०

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
प्रेतानुगमनाशौचम् ...	६३५	१
—		
फ ।		
केनपवानप्रस्थानक्षयम् ...	५७३	८
—		
ब ।		
बह्वदकलक्षयम् ...	५७३	११
बह्वदकस्य कृत्तिविशेषाः ...	५७५	१
बह्वनां पत्नीनाम्तुयौगपद्ये उपग्रामक्रमनियमः	५०८	५
बालखिल्यलक्षयम् ...	५७३	८
बालमरणाशौचम् ...	५८५	१८
बृहद्ब्रह्मचारिलक्षयम् ...	५७२	१३
ब्रह्मचारिणां चानुर्विध्यम् ...	५७२	७
ब्रह्मचारिणां द्वैविध्यम् ...	४५८	२
ब्रह्मचारिणां वर्णानि ...	४५६	८
ब्रह्मचार्यादीनामशौचाभावः ...	६१३	१०
ब्रह्मयज्ञविधिः ...	३११	५
ब्राह्मब्रह्मचारिलक्षयम् ...	५७२	१०
ब्राह्मणलक्षयम् ...	१०८	१
ब्राह्मणस्य भेषजकृत्तिनिषेधः ...	४८८	१५
ब्राह्मणस्यापि कृत्तिकर्म ...	४२६	७
ब्राह्मणस्यासाधारणोपधर्मः ...	१३५	११
ब्राह्मणादीनामपि पेशाचविवाहः ...	४८०	१२
ब्राह्मण्या सह भोजनविचारः ...	३७३	८
ब्राह्मणमुहूर्तलक्षयम् ...	२०६	५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ब्राह्मणादिविवाहाः	४८५	१८
ब्राह्मणादिविवाहोद्गाया भर्तृगोत्रेण पिण्डोदकदानम्	४६८	११

भ ।

भक्तिमार्गस्य षड्दर्शनानि	३२७	१६
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धम्	६६३	२
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्य गौणकालः	६६७	६
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्य पञ्चम्यादिकल्पाः	६६६	५
भाद्रपदापरपक्षस्य कन्याकार्ग्वित्वेन प्रशस्तत्वम्	६६५	१
भाद्रपदापरपक्षस्य महालयगजच्छायासंज्ञे	६६४	१
भाद्रपदापरपक्षे एकदिनेऽपि श्राद्धम्	६६७	१
भाद्रपदापरपक्षे पञ्चम्यादिकल्पे चतुर्दशीवर्जनम्	६६६	१८
भाद्रपदापरपक्षे आत्रादीनामेकोद्विष्टम्	६७१	१८
भाद्रपदापरपक्षे षोडशतिथिषु श्राद्धम्	६६४	३
भाद्रपदापरपक्षे सप्तत् श्राद्धकरणे वर्ज्यदिनानि	६६८	११
भिक्षादिजज्ञानानि	३४७	८
भिक्षुकाः	३६२	१
भिन्नजातीयानां सापिण्ड्यम्	५८८	१
भूतयज्ञः	३४१	४
भृशमृगमर्यादिविधिः	५८४	८
भैक्षस्य पञ्चविधत्वम्	५६४	१५
भोजनपात्रस्य यन्त्रिकायामासोपयाम्	३६६	१०
भोजनपात्राणि	३६५ } ७२१ }	१३ } १६ }
भोजनप्रकरणम्	३६३	१८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भोजनविधेरदौच्याङ्गानि	३७७	१८
भोजने दाससंख्या	३७०	४
भोजनेतिक्तसंख्या	३६४	१३
भोजने मौनविचारः	३७५	१

म ।

मघात्रयोदशीश्चाहुविचारः	३६८	२१
मघात्रयोदशीश्चाहु पिच्छनिषेधः	३७०	१
मङ्गलवीक्षणदि	२६४	१८
मत्स्येषु भक्ष्याः	७१७	१८
मधुरादिरसाणां भोजनक्रमः	३६६	१७
मध्यमपिच्छप्रतिपत्तिः	७५८	१७
मध्याह्नसन्धाकालः	२७५	६
मनुष्ययज्ञः	३४६	१८
मन्त्राणामृथ्यादिज्ञानम्	१६२	१
मन्वादयः	१४६ } ६५८ }	१ } ७ }
मलापकर्षणज्ञानम्	२६२	५
महाव्यतीपातलक्षणम्	६५६	१२
मातामहादिमरणाशौचम्	६०६	२०
मातामहादिश्राद्धाधिकारनिर्यायः	७६०	१२
मातृककन्याविवाहविचारः	४६६	१७
मातृसपिण्डीकरणविचारः	७७७	६
मातुः सपिण्डीकरणे गोत्रनियमः	७८०	५
माध्याह्निकज्ञानम्	२५०	२

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
मानसपापप्रायश्चित्तम्	१२८	११
मासिकआज्जानां विघ्नेन मुख्यकालोऽकरणे मासा- न्तरे तत्तिथौ करणम्	६७३	११
माहिषिकलक्षणां	६८४	५
मांसमक्षयविचारः	७१८	२२
मांसेषु वर्ज्यानि	७१६	२२
मुख्यकल्पसम्भवेऽनुकल्पस्याननुष्ठानम्	६८४	१४
मूत्रपुरीषोत्सर्गः	२०८	१२
मृतभार्यस्य पुनर्विवाहाभावे संन्यासः	५४६	३
मृताहे आमआज्जनिषेधः	६७६	१
मृत्युविशेषेणाशौचविशेषः	६२५	१५

य ।

यजनप्रकरणम्	१४६	१६
यज्ञोपवीतप्रकरणम्	४४८	१०
यज्ञोपवीतस्य कायादुद्धरणनिषेधः	४५१	१
यज्ञोपवीतादीनां त्रोटनादौ प्रतिपत्तिः	४५१	७
यतिधर्म्भः	५५७ } ५६६ }	४ } १ }
यतीनां सपिण्डनिषेधः	७८१	११
यमतर्पणम्	३२३	२१
यवागूपाकन्यायः	२०५	६
याजनप्रकरणम्	१५६	७
यायावरः ऋक्षकक्षणां	५७२	१८
यावज्जीवाधिकरणम्	१०८	६

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
वाक्छोवाशौचबोधकवाक्यस्य निन्दार्थवादत्वम्	५८७	६
युगादयः	१४६ } ६५७ }	६ } १६ }
युद्धकाणादि	३६६	१६
युद्धजयान्तरहात्यम्	४०३	८
युद्धप्रकारः	४०२	१
युद्धमृत्युप्रशंसा	६२६	४
योजनवक्ष्यम्	५६५	१८

र ।

रसविनिमये विशेषः	४३१	७
रसादीनां रसान्तरादिभिर्विनिमयः	४३१	४
राक्षोदिनचर्या	४०६	१७
रात्रौ वैश्वदेवः	३८६	६
रक्षाणां नामानि	३२१	१०
रोगादौ नित्यकर्माकरणे दोषाभावः	१२६	७

स ।

सिङ्गापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यविचारः	२७६	१६
---	-----	----

व ।

वदरिकाश्रममाहात्यम्	६३	६
वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषः	६०६	३
वरदोषाः	४६०	१६
वर्णचतुष्टयस्य साधारणोद्यमः	४२४	५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
वर्णसङ्गपाताशौचम्	५८७	१०
वर्णानुपूर्वेय्य विवाहनियमः	४८७	१
वर्णिकर्मणि प्रतिनिधयः	३४१	१२
वस्त्राणां नामानि	३२१	८
वस्त्रविषये विशेषः	२४४	१३
वानप्रस्थाधर्मनिरूपणम्	५२४	१४
वानप्रस्थानां चातुर्विध्यम्	५७२	२२
वार्त्ताकवृत्तिमृदुस्थलक्षणम्	५७२	१४
वाङ्मोक्षसङ्गक्षणम्	७०६	८
वाङ्मोक्षसङ्गक्षणम्	६८०	५
वासःपरिधानम्	२४३	६
विभ्रपतितश्राद्धकालः	६७३	२
विद्वद्विविदिषुभेदेन परमहंसद्वैविध्यम्	५५४	१४
विवाहप्रकरणम्	४६२	८
विवाहभेदाः	४८५	१५
विवाहाद्युत्तरं कालविशेषे तिलतर्पणनिषेधः	३१८	२०
विवाहे कन्याया वयोविशेषेण दातुः फलविशेषः	४८२	१३
विवाहे कुलनिरूपणम्	४७७	८
विवाहे वरकन्ययोर्वयोविचारः	४७४	१
विवाहे वरनियमः	४७८	१३
विवाहे स्त्रीमात्रशेषकुलवर्जनम्	४७७	१४
वृत्तयः	३१०	८
वृत्तिसङ्कोचेनाशौचसङ्कोचः	५८४	१६
वृत्तम् (षोडश गुणाः)	६८२	१३
वृद्धिश्राद्धनित्तानि	७८४	१३

विषयः ।	शब्द ।	पङ्क्ति ।
वृद्धिआङ्गप्रकरणम्	७७२	६
वृषणीजक्षयम्	७८३	८
वेदाभ्यासः	३०६	१६
वैखानसजक्षयम्	५७३	१
वैद्यभट्टनादिमरुतोऽशौचविशेषः	५८४	४
वैद्यधर्मप्रकरणम्	४१६	१
वैश्वदेवप्रकरणम्	३३७	१
वैश्वदेवे ब्रह्मालुकाः	३४०	३
वैष्णवदर्शनानुसारो पूजाक्रमः	३२७	१८
व्यतीपातजक्षयम्	६५६	१४
व्यभिचारिण्या अपि भरयम्	५०६	१५
व्यसनानि	४१३	११
व्युत्क्रममृताणां सपिण्डीकरणविचारः	७७७	३
व्यूहभेदाः	४०१	११

श ।

शब्दान्तराधिकरणम्	१८१	११
शयनप्रकारः	३८७	१
शस्त्रहतआङ्गविचारः	६७१	१
शालीनवृत्तिगृहस्थजक्षयम्	५७२	१६
शिल्पिप्रभृतीनामशौचभावः	६१४	१४
शिशुजक्षयम्	१३४	७
शीतम् (त्रयोदशविधम्)	६८२	८
शुक्लजक्षयम्	४८८	४
शूद्रधर्मप्रकरणम्	४१८	११

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालः ...	७७४	७
शूद्रस्यामन्त्रतोविवाहः ...	५३७	१५
शूद्रस्याश्रमविचारः ...	५३७	१२
शूद्राविवाहविचारः ...	४८४	८
शौचप्रकरणम् ...	२१३	५
आङ्गकर्तृनिरूपणम् ...	७८५	८
आङ्गकर्तृणां मुख्यानुकल्पभावनिरूपणम् ...	७८६	२
आङ्गकालः ...	६५५	१२
आङ्गदिनकृत्यम् ...	७०२	८
आङ्गदिने वैश्वदेवकालविचारः ...	७६०	१८
आङ्गदेशनिरूपणम् ...	६५१	१२
आङ्गदेशे प्रकृत्यानि द्रव्याणि ...	७२०	१८
आङ्गद्रव्याणि ...	७०२	८
आङ्गप्रकरणम् ...	६४८	७
आङ्गभेदाः ...	६४८	११
आङ्गभेदे विश्वदेवभेदः ...	७३१	३
आङ्गविघ्न आलस्यादिना न कर्तव्यः ...	६७४	२१
आङ्गविघ्ने आमआङ्गविचारः ...	६७५	८
आङ्गविशेषे पिण्डदानकालविशेषः ...	७५२	११
आङ्गशेषभोजनम् ...	७६३	३
आङ्गशेषाभावेऽग्नान्तरस्यापि भोजनम् ...	७६३	५
आङ्गादावेकहस्तेनोदकदानम् ...	३१७	२
आङ्गीयपुष्पाणि ...	७२२	४
आङ्गीयान्नपरिवेशननिरूपणम् ...	७४२	८
आङ्गीयान्नपरिवेशने प्राचीनावौचित्याभावः ...	७४२	१५

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
आज्ञोपाधर्षपात्राणि	७३२	१५
आज्ञे अनुलोपनप्रत्याणि	७२३	१३
आज्ञे कदलीवचनिषेधः	७२२	१०
आज्ञे ह्यव्यमावासां ग्राह्यत्वम्	७०२	१६
आज्ञे गोधूमस्यावश्यकत्वम्	७०३	५
आज्ञेतिकर्तव्यता	७२८	१६
आज्ञे दीपार्थप्रत्याणि	७२३	१५
आज्ञे धूपप्रत्याणि	७२३	७
आज्ञे निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यो देयवस्तूनि	७२०	३
आज्ञे ब्राह्म्यदेयापुत्रादिप्रशंसा	६८०	२०
आज्ञे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा	६७७	१५
आज्ञे भोजनीयब्राह्मणानुकल्पः	६८३	१
आज्ञे भोजनीयब्राह्मणानामनुकल्पानुकल्पः	६८४	५
आज्ञे यतिप्रशंसा	६७६	१७
आज्ञे कौक्तिकाभ्रावप्यभौकरणहोमः	७३८	१०
आज्ञे वर्जनीयपुण्याणि	७२२	१३
आज्ञे वर्जनीयब्राह्मणाः	६८६	२
आज्ञे विश्वेदेवाः	७३०	१३
आज्ञोत्तरं दाढभोक्तोर्नियमाः	७६३	१६
अतम् (षड्विधम्)	६८२	६
अथनुसारेण जगदुत्पत्तिनिरूपणम्	६०	१२
औत्सर्गानुष्ठावाशक्तस्य सदाचारपालनम्	२६३	५

घ ।

षोडशश्राद्धानि	७७०	६
-----------------------	-----	---

स ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सङ्ख्यश्राद्धविर्ययः	७६४	१०
सङ्ख्यश्राद्धलक्षणम्	७६५	३
सदाचारलक्षणम्	१३४	२
सन्धाङ्गजपविधिः	२८०	४
सन्धाङ्गजपसंस्था	२८३	१६
सन्धाङ्गजपस्य दृष्टादौ संस्थाविशेषः	२८४	३
सन्धाविधिः	२६७	१३
सन्धास्वरूपम्	२६७	१६
सन्धोपासनप्रकारः	२७०	५
सप्तमीमातुर्देशान्तरमरणे विशेषः	५६६	६
सपिण्डीकरणकालः	७७२	२
सपिण्डीकरणकालानां व्यवस्था	७८२	७
सपिण्डीकरणश्राद्धम्	७७०	५
सपिण्डीकरणस्य मौनकालः	७७६	६
सपिण्डीकरणापकर्षे पुनरपि स्वस्वकाले मासि- कानामावृत्तिविचारः	७७५	२
सपिण्डीकरणेतिकर्त्तव्यता	७७६	१२
समादावभिवादननिषेधोपमस्कारविधिस्य	२००	५
समानोदकप्रेतनिर्हरणेऽशौचम्	६३३	५
समावर्त्तनम्	४६०	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
समिन्निधयः	४५२	८
समिन्निधयम्	४५२	२
सम्पूर्णानुष्ठानशक्तौ सत्त्वामेव काव्यस्यानुष्ठानम्	१५८	१४
सर्पहृतानां नागवलिः	५८३	१०
संक्षेपतर्पणम्	३२३	१८
संघातमरणे आङ्गकमः	७८१	१२
संन्यासाधिकारिविचारः	५३६	१४
संन्यासाश्रमग्रहणे आङ्गम्	५३८	११
संन्यासिनां चातुर्विध्यम्	५४३	८
संमार्गन्यायः	३४८	६
संस्काराणां ब्राह्मणदेवभेदेन द्वैविध्यम् ...	४३६	१५
साधारणधर्माः	७६	१०
सापिण्ड्यविचारः	४६५	६
सापिण्ड्यस्य सामपौरुषत्वम्	५८८	२०
सायंहोमस्य कालभेदाः	२८८	१
सौमन्तोन्नयनकालः	४३८	१४
सौमन्तोन्नयनस्य सहात्करणम्	४३८	२१
सुवासिनीप्रभृतोनां स्वभोजनाद्यत एव भोजनम्	३६४	५
स्त्रीणामुपनयनस्य कल्पान्तरविषयत्वम्	४८५	८
स्त्रीणां पुनरुद्वाहविधिः	४८०	२१
स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्य युगान्तरविषयत्वम् ...	४८१	१३
स्त्रीणां ब्रह्मवादिनी-सद्योवधूभेदेन द्वैविध्यम् ...	४८५	५

विषयः ।	इडे ।	पङ्क्तौ ।
स्त्रमपत्यमरणोऽशौचम्	६०७	१२
स्नातकानां त्रैविध्यम्	४६१	१०
स्नातकानां धर्माः	४६१	१६
स्नातकानां नवविधत्वम्	४२६	८
स्नातस्यार्जवाससो विष्णूत्रकरणप्रायश्चित्तम् ...	२४४	११
स्नानप्रकरणम्	२३६	६
स्नानभेदनिरूपणम्	२४८	६
स्नानभेदानां लक्षणानि	२४८	१६
स्नानशाटीपाणिभ्यां गात्रमार्जननिषेधः ...	२४४	१
स्नानाङ्गतर्पणस्य स्नानानन्तरमेव कर्तव्यता ...	२४२	१६
स्नाने निषिद्धजलम्	२६५	७
स्नानोपयोगि जलम्	२६४	१३
खेहादिना प्रेतनिर्हरणोऽशौचम्	६३१	१६
स्मार्त्ताव् पाठाद्वैदिकस्य पाठस्य बलवत्त्वम् ...	३३७	११
स्मृतिनिर्णेतृणां मुनीनां कौर्त्तनम्	६८	४
स्मृतिप्रामाण्यविचारः	४	१
स्मृतीनां परस्परविरोधे विकल्पः	२२	३
स्मृतीनां निबन्धकर्तृकट्टकविषयभेदव्यवस्थापनं		
मन्दमतिव्युत्पादनमात्रार्थम्	२४	७
स्मृत्यन्तरालुसारेण स्मृत्यन्तरस्य विषयव्यवस्थायाः		
खण्डनम्	२०	१२

संज्ञाखाध्ययनम् ...	...	...	१४२	१३
संज्ञाखापरित्यागनिबन्धः	...	...	१४२	१३

ह ।

होमविधिः ...	...	...	२८६	१७
हंसलक्षणम् ...	...	...	५७३	१३
हंसस्य वृत्तिविशेषाः	...	...	५७५	१७

पराशरमाधवोल्लिखितप्रवक्तृसामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डे)

अ ।

अथर्व ६१ । ६ ॥

इ ।

इन्द्रोम वा सामग ७१ । २ ॥ ६१ । ४ ॥ ११७ । ५ ॥ १६३ । ४ ॥ ५०२ ।
११ ॥ ५२५ । २, २० ॥

ज ।

जाबाल ५२५ । १५ ॥ ५५५ । १ ॥

त ।

तैत्तिरीय ६१ । २ ॥

य ।

यजुर्वेदी ५२५ । २ ॥

व ।

वाजसनेय ६१ । १० ॥

पराशरमाधवोऽस्त्रिखितस्मर्तृणामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

अङ्गिराः १७८ । १२ ॥ १८५ । २ ॥ २०८ । १२, १७ ॥ २०६ । ६ ॥
२१८ । ६ ॥ २३३ । ८ ॥ २५७ । १२ ॥ २६१ । १२ ॥ २६७ । ७ ॥
३३८ । ११ ॥ ३५३ । ४ ॥ ५३४ । ७ ॥ ५८४ । ६ ॥ ५६३ । १५ ॥
६०४ । २० ॥ ६१२ । १८ ॥ ६१७ । १२ । ६२२ । ६ ॥ ६३१ । १६ ॥
६६८ । १७ ॥ ७१६ । १२ ॥ ७२२ । १० ॥ ७६८ । १४ ॥
अत्रि २३२ । ११ ॥ २३८ । १६ ॥ २६८ । ६ ॥ २७६ । ४ ॥ २७६ । ८ ॥
२४१ । ११ ॥ ३०४ । २ ॥ ३०५ । ४ ॥ ३७६ । १२ ॥ ३८५ । १४ ॥
५४७ । १३ ॥ ५५२ । ६ ॥ ५५८ । १७ ॥ ५६६ । ४ ॥ ५६६ । २ ॥
६२० । ८ ॥ ६७३ । ६ ॥ ६८३ । १६ ॥ ७०० । ६ ॥ ७०३ । ५ ॥
७२१ । १८ ॥ ७४४ । १६ ॥ ७४६ । ३ ॥ ७५१ । १६ ॥ ७७२ । २ ॥

आ ।

आपस्तम्ब १२७ । १० ॥ १४७ । ६ ॥ २११ । ७ ॥ २१२ । १२ ॥ २१६ ।
११ ॥ २२८ । ८ ॥ २२६ । ८ ॥ २८४ । ८ ॥ २८८ । ४, १० ॥ २६७ ।
३, ८ ॥ २६६ । १ ॥ ३०१ । ११, १५, १७ ॥ ३०६ । ७, १० ॥ ३१४ ।
१५ ॥ ३३६ । १४ ॥ ३४० । ११ ॥ ३४२ । १ ॥ ३७० । ३ ॥ ४३१ ।
६ ॥ ४३८ । १६ ॥ ४४६ । १३ ॥ ४४७ । ४ ॥ ४५७ । ५ ॥ ४६५ ।
३ ॥ ४७७ । ६ ॥ ५२७ । २२ ॥ ५८१ । २१ ॥ ५८८ । ६ ॥ ५६१ ।

(३१)

१२ ॥ ६०७ । १७ ॥ ६४७ । ७ ॥ ६६२ । १४ ॥ ६७२ । १ ॥ ६८० ।
६ ॥ ६८३ । ८ ॥ ६८४ । १ ॥ ७१२ । १४ ॥ ७१६ । ८ ॥ ७२१ ।
६ ॥ ७५६ । १५ ॥ ७८७ । ४ ॥

आश्वलायन २८६ । १ ॥ ३२२ । ६ ॥ ३३६ । १० ॥ ७३५ । ४ ॥ ७५२ ।
२१ ॥ ७५३ । ८, १५ ॥ ७५५ । १२ ॥ ७६६ । ११ ॥

उ ।

उभाना २३४ । १ ॥ ३१० । १५ ॥ ३७२ । ८ ॥ ३८८ । १८ ॥ ४०१ ।
८ ॥ ४०५ । १२ ॥ ४११ । १२ ॥ ५६४ । १५ ॥ ६२२ । १६ ॥
६७५ । १४ ॥ ६६२ । १७ ॥ ७०८ । ८ ॥ ७८१ । १२ ॥

ऊ ।

ऊर्ध्वशृङ्ग ४४८ । १६ ॥ ६४३ । ४ ॥ ६७३ । ३ ॥ ६७४ । १६ ॥ ७७६ ।
८ ॥ ७६१ । ५, १२, १६ ॥

क ।

कण्व ५५६ । १६ ॥

कपिल ५४२ । १६ ॥

कश्यप ६३५ । १० ॥

कात्यायन १५७ । ४ ॥ २०८ । ७ ॥ २३३ । १७ ॥ २३६ । ८ ॥ २३८ । ८ ॥
२४१ । १, ४ ॥ २७३ । ६ ॥ २८७ । १३, १७ ॥ २८८ । १ ॥ २८६ ।
१६ ॥ ३२३ । ७ ॥ ३२५ । १० ॥ ३३६ । ७, १७ ॥ ३४१ । ८ ॥ ३४३ ।
२० ॥ ३४६ । १६ ॥ ३७६ । ७ ॥ ३८३ । ५ ॥ ३८८ । १६ ॥ ४४६ ।
२ ॥ ४५० । ५ ॥ ४५२ । २ ॥ ४८१ । १ ॥ ४८० । १६ ॥ ४६१ । ६ ॥
४६२ । २० ॥ ४६३ । ८, १२ ॥ ५१० । ४, १५ ॥ ५११ । ५ ॥

५२२ । ८ ॥ ५३६ । १८ ॥ ५४२ । १३ ॥ ५७२ । ६ ॥ ५८६ । २ ॥
 ६३६ । २२ ॥ ६४० । १३ ॥ ६४७ । ११ ॥ ६६२ । ७ ॥ ६६६ । १६ ॥
 ६७२ । ४ ॥ ६७५ । १७ ॥ ६८१ । ८ ॥ ७०० । २२ ॥ ७२० । ३ ॥
 ७२५ । १२ ॥ ७३२ । १५ ॥ ७३७ । ६ ॥ ७३६ । ३ ॥ ७४० । ५ ॥
 ७४१ । ११ ॥ ७४६ । ६ ॥ ७५० । ११ ॥ ७५३ । ८, १८ ॥ ७५४ ।
 ६ ॥ ७६६ । २ ॥ ७६८ । ६ ॥ ७७६ । ७, १६ ॥ ७८३ । १ ॥ ७८७ ।
 २ ॥ ७८१ । ८ ॥ ७८५ । ७ ॥

कार्याजिनि २४२ । ८ ॥ ३१७ । १, १८ ॥ ३४७ । ३ ॥ ५२१ । ६ ॥
 ६०६ । १ ॥ ६६६ । २, १२ ॥ ६६६ । ६ ॥ ६७३ । १४ ॥ ७४२ । १४ ॥
 ७७२ । १० ॥ ७७५ । १२ ॥ ७८५ । १ ॥ ७८३ । १२ ॥

काश्यप ४६४ । ४ ॥ ४८८ । ६ ॥ ६०६ । १७ ॥

कौशिक २३० । ३ ॥ २३६ । ३ ॥

क्रतु १२३ । ६ ॥ ६२० । १६ ॥ ७२२ । ११ ॥

ग ।

गद्यविष्णु ५८८ । १८ ॥

गद्यव्यास ३७८ । ६ ॥

गर्ग २६२ । १७ ॥ २६३ । ४ ॥ २६२ । ६, १५ ॥ ३०७ । १७ ॥ ६६० ।
 १४ ॥

गार्ग्य ३५६ । १५ ॥ ३८७ । १० ॥ ५१६ । २२ ॥ ६६८ । ११ ॥ ७३३ । १३,
 १६ ॥ ७७१ । ६ ॥

गालव ३८७ । १६ ॥ ६४३ । १३ ॥ ७७० । १७ ॥ ७७३ । ३ ॥

गृह्यकार ७३६ । १२ ॥

गृह्यपरिशिष्टकार ७४१ । २ ॥

गोमिल २३० । ११ ॥ २३५ । १७ ॥ २४४ । ३ ॥ २४६ । ५ ॥ २७८ ।
 १५ ॥ २८६ । ४ ॥ ३१७ । ४ ॥ ३४६ । ११ ॥ ३६७ । २ ॥ ३७४ ।

(३३)

१५॥ ३७७। ६॥ ५१६। ८॥ ५८०। ८॥ ७७१। ८॥ ७७३।
१०॥ ७७५। ३॥

गौतम १७७। ५॥ १५३। १०॥ १७३। ८॥ २२०। १०॥ २२७। १६॥
२२६। १७॥ २५७। १५॥ २८२। १६॥ २८७। १७॥ २८५। ११॥
२८६। ६॥ २६६। १३॥ ३००। ७, ८॥ ३५६। १॥ ३७१। ३॥
३७६। १०॥ ३७८। ११॥ ३३१। ६॥ ३३६। २०॥ ३३७। ८॥
३३५। १॥ ३३८। ६, १०॥ ३५७। १२, २०॥ ३६६। २०॥
३६८। ६॥ ३७५। ७॥ ३७६। १३॥ ३८०। १५॥ ५२७। १६॥
५५८। १६॥ ५८७। १७॥ ५८६। १२॥ ५६०। ७॥ ५६१। १६॥
५६८। १५॥ ६०३। ८॥ ६१२। ७॥ ६१६। ६॥ ६२७। ८॥
६३२। ७॥ ६४०। २०॥ ६४२। ११॥ ६४५। १०॥ ६६६। ६॥
६८६। १२॥ ६८८। १६॥ ७०२। ६॥ ७१२। ११॥

छ ।

हामलेय ५२६। १३॥ ६७७। २२॥ ७२८। १२॥

ज ।

जातुकर्ण ५८१। ३, १२॥ ६७३। ७॥ ७३६। ८॥ ७५६। १५॥ ७६५।

१३॥ ७६७। १०॥ ७७०। ८॥

जाषास ५८१। ५॥

जाषासि २७१। ७॥ २७७। १०॥ ३५६। १५॥ ६६५। ३॥ ७६५। ७,
१६॥

जैमिनि ७३६। २१॥ ५६६। १६॥

द ।

दक्ष १०३ । १३ ॥ २१३ । ११ ॥ २१७ । ३ ॥ २१८ । ६, १२ ॥ २१९ ।
 ६ ॥ २२२ । १०, १७ ॥ २३० । १४ ॥ २३६ । १२ ॥ २४० । ४ ॥
 २५१ । २ ॥ २६० । १६ ॥ २६६ । १६ ॥ २७५ । १३ ॥ २७८ । १२ ॥
 २८६ । १७ ॥ २८४ । १७ ॥ ३०६ । १५ ॥ ३०८ । २, ७ ॥ ३११ ।
 २ ॥ ३३७ । २ ॥ ३८४ । १४ ॥ ३८५ । १० ॥ ३८६ । १ ॥ ५३३ ।
 ८ ॥ ५५१ । १६ ॥ ५५३ । ६ ॥ ५५५ । ११ ॥ ५५८ । १ ॥ ५७० ।
 ८ ॥ ५७१ । १७ ॥ ५७६ । २ ॥ ५७८ । १ ॥ ५७९ । १० ॥ ५८५ ।
 ५ ॥ ५८६ । १६ ॥ ५८८ । ६, २० ॥

दत्तात्रेय ५५२ । २ ॥

देवता १५३ । १५ ॥ १६४ । २ ॥ १६६ । १६ ॥ १८१ । १४ ॥ २०३ । ८ ॥
 २१० । ५, १५ ॥ २१३ । ८ ॥ २१४ । १७ ॥ २१५ । १ ॥ २१७ । १२ ॥
 २२६ । ७ ॥ २२८ । ५ ॥ २४५ । ३ ॥ ३१६ । १, ४ ॥ ३७७ । १६ ॥
 ३७८ । ८ ॥ ४१६ । १३ ॥ ४३६ । २ ॥ ४४८ । १६, २० ॥ ४४८ । ८ ॥
 ४५० । १०, १५ ॥ ४५१ । ३ ॥ ४७३ । ४ ॥ ४८६ । ८, १३ ॥ ४८८ ।
 ३ ॥ ५०४ । ५, १० ॥ ५११ । २० ॥ ५१३ । ७, १४ ॥ ५१४ । ३, १६ ॥
 ५७६ । ५ ॥ ५७७ । ११ ॥ ५८८ । ३ ॥ ५८८ । २, १७ ॥ ५८९ ।
 २२ ॥ ६१४ । ३ ॥ ६२३ । १७ ॥ ६२५ । १ ॥ ६३१ । ७ ॥ ६३३ । २,
 ६, १२ ॥ ६३६ । १४ ॥ ६४६ । १५ ॥ ६५३ । २ ॥ ६५७ । १० ॥
 ६६४ । ८ ॥ ६७३ । १३ ॥ ६८६ । ६ ॥ ६८६ । १८ ॥ ६८३ । ३, ७,
 १३, २० ॥ ६८४ । ४ ॥ ६८६ । १७ ॥ ७०२ । ११ ॥ ७१० । १६ ॥
 ७१२ । १८ ॥ ७१३ । ५ ॥ ७१४ । ५ ॥ ७१८ । ४, १६ ॥ ७२० । १३ ॥
 ७५८ । २ ॥ ७५९ । २० ॥ ७६३ । ६ ॥ ७६२ । ४, १३ ॥ ७६३ । ८ ॥

ध ।

धर्म ७२७ । ४ ॥ ७३६ । १७ ॥

धौम्य ६६६ । ३ ॥

—

न ।

नारद १४४ । ५, ११ ॥ १४५ । १४ ॥ १८८ । १४ । २६५ । ८ ॥ ३८४ ।

१७ ॥ ३६० । १४ ॥ ३६१ । १३ ॥ ४२७ । ३ ॥ ४३० । १७ ॥ ४३२ ।

४ ॥ ४६४ । १२ ॥ ४८० । २ ॥ ४८३ । २, १३ ॥ ४८६ । १६ ॥ ४६० ।

६ ॥ ४६१ । १७, १६ ॥ ४६२ । ६ ॥ ४६३ । १ ॥ ४६४ । १० ॥ ५३६ ।

२२ ॥ ६७६ । २२ ॥

नारायण २७५ । ३ ॥ २७६ । ६ ॥ ३३८ । ३ ॥ ७०१ । ८ ॥ ७४३ । ८ ॥

७५६ । १२ ॥

—

प ।

पराशर ७८८ । ७ ॥

पारस्कर ४३८ । १० ॥ ४४७ । २ ॥ ४६४ । १५ ॥ ६३७ । ३ ॥ ६३८ ।

५ ॥ ६४१ । २२ ॥ ६४२ । ६ ॥ ६५० । २ ॥ ६५१ । ३ ॥ ७३१ । ७ ॥

७५६ । १८ ॥ ७५७ । १२ ॥

पितामह २१७ । १५ ॥ ३१८ । १ ॥ ५४३ । १४ ॥ ५४५ । ६ ॥ ५४६ ।

४ ॥ ५५२ । २ ॥ ५५३ । १५ ॥ ६५६ । १ ॥

पुनर्व्य २४५ । ६ ॥ २६० । २ ॥ ३७० । १६ ॥ ५८० । १२ ॥ ६०८ । ८ ॥

६७० । २ ॥ ७६० । १६ ॥

पैठोमसि ६८ । ५ ॥ १४७ । ७ ॥ ३२१ । २, ७, १८ ॥ ३६५ । १३ ॥

३७५ । १७ ॥ ४४८ । १४ ॥ ४६७ । १६ ॥ ४६८ । ४ ॥ ४६९ । २१ ॥

४८४ । १६ ॥ ४८६ । १८ ॥ ५८० । १७ ॥ ५८२ । ५ ॥ ५८० । ७ ॥
 ५८८ । ३ ॥ ६१७ । ६ ॥ ६१८ । १३ ॥ ६४० । १८ ॥ ६४३ । १० ॥
 ६४८ । ११ ॥ ६८१ । १७ ॥ ६८८ । ८ ॥ ७१० । १७ ॥ ७३६ । १५ ॥
 ७६१ । ४ ॥ ७६२ । ३ ॥ ७६७ । १३ ॥ ७७५ । ७ ॥ ७८० । १२ ॥

प्रचेताः २२१ । १६ ॥ २५८ । २ ॥ २६३ । ८ ॥ ३४४ । १२ ॥ ३५१ । १५ ॥
 ३६६ । ४ ॥ ६१० । १० ॥ ६१५ । २२ ॥ ६४० । २२ ॥ ६५० । १८ ॥
 ६७० । १३ ॥ ६८७ । १४ ॥ ७०० । १४ ॥ ७०२ । ८, १८ ॥ ७३० ।
 १६ ॥ ७३२ । १२ ॥ ७३५ । ८ ॥ ७४४ । १५ ॥ ७४५ । ११ ॥ ७४८ ।
 ११ ॥ ७४८ । १७ ॥ ७५० । ८, १८ ॥ ७६० । १५ ॥ ७६७ । ४ ॥
 ७८३ । ७, १२ ॥ ७८८ । १७ ॥ ७८३ । १६ ॥

प्रजापति १४७ । १५ । १५१ । १३ ॥ १५६ । १२ ॥ २४४ । १६ ॥ २७३ ।
 १० ॥ २८५ । ५ ॥ ५४४ । ३ ॥ ६११ । २६ ॥ ६७१ । १५ ॥

ब ।

बृहत्प्रचेताः ५८७ । ३ ॥

बृहन्मनु २७० । २ ॥ ५८६ । २२ ॥ ६१२ । १२, २१ ॥ ६६५ । ८ ॥

बृहत्स्पति ७५ । ५ ॥ ७६ । १० ॥ ७७ । ३ ॥ १११ । १ ॥ ११३ । ११ ॥
 ११५ । ६ ॥ १४३ । ५ ॥ १७२ । ७ ॥ १७६ । १८ ॥ २२४ । ३ ॥
 २७० । १० ॥ २८३ । १० ॥ ३११ । १० ॥ ३१५ । १० ॥ ३७२ । ५ ॥
 ३७६ । १३, १८ ॥ ३८८ । १३ ॥ ३८८ । ८ ॥ ४२७ । ५ ॥ ४७४ । ५ ॥
 ४८८ । १ ॥ ५०१ । ७ ॥ ५७० । ११ ॥ ५७६ । १७ ॥ ५७८ । १७ ॥
 ५८१ । ८ ॥ ५८८ । १५ ॥ ५८५ । ११ ॥ ५८६ । १६ ॥ ६०८ । २१ ॥
 ६१४ । ६ ॥ ६१८ । ३ ॥ ६२० । ४ ॥ ६५४ । २ ॥ ६७८ । २० ॥
 ६८८ । ५ ॥ ७१४ । ११ ॥ ७३० । १४ ॥ ७५५ । ८ ॥ ७५८ । १२ ॥
 ७६३ । १६ ॥ ७८५ । १० ॥ ७८६ । ११ ॥

वैजवाय ४३८ । ६, १७ ॥ ४४२ । १ ॥ ४४३ । १६ ॥ ४५१ । १६ ॥ ७२३ ।
१ ॥ ७३६ । ३ ॥ ७३७ । ४ ॥

बौधायन वा बौधायन १०८ । १४ ॥ १४४ । ७ ॥ १५७ । ६ ॥ १६३ । ११ ॥
२१५ । १६ ॥ २१६ । १० ॥ २२५ । ४, १२ ॥ २२६ । ४ ॥ २२८ ।
१५ ॥ २४५ । ६ ॥ २६३ । १ ॥ २७२ । १७ ॥ २८० । १६ ॥ २८२ ।
७ ॥ २८६ । ८ ॥ २८९ । ३ ॥ २८८ । १५ ॥ ३०० । १४ ॥ ३१६ ।
१७ ॥ ३१८ । १६ ॥ ३३० । ११ ॥ ३३३ । १० ॥ ३४१ । १४ ॥ ३४७ ।
२ ॥ ३५७ । १७ ॥ ३६४ । १३ ॥ ३६८ । १४ ॥ ३६४ । १० ॥ ३७२ ।
१६ ॥ ३७३ । १२ ॥ ३७६ । १०, १५ ॥ ३७७ । २ ॥ ३८१ । १०,
१८ ॥ ३८३ । १८ ॥ ३८८ । ६ ॥ ३८६ । १६ ॥ ३८८ । ६ ॥ ५१० ।
२ ॥ ५१६ । ६ ॥ ५२१ । ६ ॥ ५३८ । १४ ॥ ५३६ । १५ ॥ ५४० । ३ ॥
५४२ । ६, २० ॥ ५४४ । १५ ॥ ५४६ । ६ ॥ ५४७ । ५ ॥ ५५० ।
२२ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५५७ । ५ ॥ ५६३ । १४ ॥ ५६५ । १७ ॥ ५६६ ।
१, १५ ॥ ५६७ । ५, १६ ॥ ५८३ । १० ॥ ६१० । १६ ॥ ६२४ । १८ ॥
६४७ । ३ ॥ ६८२ । ६ ॥ ६८७ । १० ॥ ७१२ । १३ ॥ ७२५ । १७ ॥
७४८ । ८ ॥ ७४२ । ३ ॥ ७४८ । ७ ॥

ब्रह्मगर्भ ५६४ । २० ॥

ब्रह्मा २७२ । ३, ६ ॥

भ ।

भगवान् ५४ । १५ ॥ ५५ । १४ ॥ १५० । १, ६ ॥ १७१ । ३ ॥ १६२ ॥
४ ॥ २०३ । १० ॥ ३६१ । ११ ॥ ५५५ । ८ ॥

भरद्वाज वा भरद्वाज १८० । ३ ॥ १८६ । १६ ॥ २१२ । १७ ॥ २२२ ।
४ ॥ २४२ । १६ ॥ २७३ । ३ ॥ २८९ । ३ ॥ २८६ । ७ ॥ ७०७ । ६ ॥
७०६ । १ ॥

मनु २२८ । १० ॥ २४४ । १३ ॥ २४५ । १३ ॥ ३८३ । १० ॥ ४५० । १२,
१७ ॥ ७६४ । १२ ॥

म ।

मदाजला १५४ । ४ ॥ ७५१ । १ ॥

मनु १२ । ३ ॥ ५२ । ३ ॥ ८० । ७ ॥ १०६ । १० ॥ ११६ । १६ ॥
१३४ । ४ ॥ १३५ । १५ ॥ १३६ । १६ ॥ १३७ । ८ ॥ १४० । २,
५ ॥ १४४ । ८ ॥ १४८ । १० ॥ १४९ । ४ ॥ १५७ । १५ ॥ १५८ ।
४ ॥ १६५ । ५ ॥ १७४ । ६ ॥ १७६ । १० ॥ १७७ । ८ ॥ १७९ ।
१६ ॥ १८२ । १५ ॥ १८३ । ३, १५ ॥ १८५ । ८, १७ ॥ १८० । ८,
१३ ॥ २०३ । २, १६ ॥ २०६ । ६ ॥ २१० । ८, १८ ॥ २११ । ८,
११ ॥ २१४ । ६ ॥ २१५ । ११ ॥ २१७ । ६ ॥ २२१ । १३ ॥ २२३ ।
७, १८ ॥ २२६ । १२ ॥ २२८ । २ ॥ २५७ । ६ ॥ २६५ । १५ ॥
२७० । १३ ॥ २८० । ५ ॥ २८१ । १७ ॥ २८६ । ६ ॥ २८८ । ११ ॥
२८५ । १३ ॥ २८६ । ११, १४ ॥ २८७ । ११, १६ ॥ २८८ । १३ ॥
२८९ । ३ ॥ ३०० । १०, १६ ॥ ३०१ । १, ६ ॥ ३०३ । १४ ॥ ३०३ ।
३, २० ॥ ३०४ । १८ ॥ ३०५ । २, ५, २० ॥ ३०६ । २, ४ ॥ ३०७ ।
४, १४ ॥ ३०८ । १०, १४, १६ ॥ ३०९ । ३, १७ ॥ ३१० । ८ ॥
३१२ । २ ॥ ३१४ । ५ ॥ ३३६ । १५ ॥ ३४६ । ४ ॥ ३४७ । ६ ॥
७४६ । १६ ॥ ३५० । ६ ॥ ३५१ । ६, ६ ॥ ३५३ । २, १७ ॥ ३५४ ।
६, २० ॥ ३५६ । १, १३ ॥ ३५८ । २ ॥ ३६४ । १ ॥ ३७० । १६ ॥
३७७ । ६ ॥ ३८१ । १५ ॥ ३८१ । १, १०, १७ ॥ ३८६ । १ ॥
३८७ । ३, १४ ॥ ३८८ । ७ ॥ ३८९ । ३ ॥ ४०० । १७ ॥ ४०१ ।
१० ॥ ४०४ । १० ॥ ४०५ । १६ ॥ ४०६ । १२ ॥ ४०७ । ५ ॥
४०८ । ७ ॥ ४०९ । १२, १७ ॥ ४१० । ११ ॥ ४१२ । २० ॥ ४१३ ।

१० ॥ ४१४ । १४ ॥ ४१६ । ११ ॥ ४१७ । ५ ॥ ४१८ । ३, १५ ॥
 ४२० । ६, २० ॥ ४२१ । ४ ॥ ४२२ । ८, १६ ॥ ४२३ । ११ ॥
 ४२६ । ६ ॥ ४२१ । ३, १०, १७, १६ ॥ ४२६ । ६ ॥ ४२७ । १६ ॥
 ४४० । १६ ॥ ४४१ । ११ ॥ ४४२ । ६ ॥ ४४६ । २, १७ ॥ ४४७ ।
 ६, १४, १७ ॥ ४४८ । ३, ७, ११ ॥ ४५१ । ७, १०, १५ ॥ ४५३
 ८, १२ ॥ ४५४ । ६, २१ ॥ ४५५ । १४ ॥ ४५६ । ११ ॥ ४५७ । ६,
 १५, २१ ॥ ४५८ । ६ ॥ ४५९ । ११ ॥ ४६० । १४ ॥ ४६२ । १०,
 १८ ॥ ४६७ । ५ ॥ ४६८ । १७ ॥ ४७० । ५ ॥ ४७४ । ३, १२ ॥
 ४७५ । ५ ॥ ४७७ । ६ ॥ ४७८ । ६, १६ ॥ ४८१ । ४ ॥ ४८४ । २ ॥
 ४८५ । १५ ॥ ४८७ । १ ॥ ४८८ । १२ ॥ ४९० । ६ ॥ ४९१ । १० ॥
 ४९२ । ३, १० ॥ ४९३ । ५, १६ ॥ ४९४ । ७ ॥ ४९५ । ३ ॥ ४९६ ।
 १२ ॥ ४९७ । ३ ॥ ४९८ । १४ ॥ ४९९ । ६ ॥ ५०१ । २० ॥ ५०४ ।
 १६ ॥ ५०६ । २ ॥ ५०८ । २, ६ ॥ ५०९ । ७, ११ ॥ ५११ । १६ ॥
 ५१२ । ३, १५ ॥ ५१३ । १४ ॥ ५१८ । २० ॥ ५२१ । ५, १६, २२ ॥
 ५२३ । ७ ॥ ५२४ । ८ ॥ ५२७ । ३, १२ ॥ ५२८ । ५, १२ ॥ ५२९ ।
 ८ ॥ ५३१ । १३ ॥ ५३२ । १४ ॥ ५३४ । १८ ॥ ५३६ । ११, १७ ॥
 ५३८ । १६ ॥ ५४७ । ११ ॥ ५५३ । ४ ॥ ५५७ । १४ ॥ ५६२ । १७ ॥
 ५६६ । ११ ॥ ५६७ । ८ ॥ ५६९ । ७ ॥ ५७५ । १३ ॥ ५७६ । १२,
 १५ ॥ ५७९ । ६ ॥ ५८० । २० ॥ ५८२ । २२ ॥ ५८६ । १ ॥ ५८७ ।
 १७ ॥ ५९० । २ ॥ ५९१ । ४ ॥ ५९५ । ४ ॥ ५९८ । १३ ॥ ६०० । २ ॥
 ६०५ । १८, २० ॥ ६०६ । १८ ॥ ६०८ । १२ ॥ ६१० । ४, ६, २२ ॥
 ६१३ । ५ ॥ ६१६ । १५ ॥ ६२१ । २० ॥ ६२५ । २१ ॥ ६२१ । २० ॥
 ६२३ । १२ ॥ ६२४ । ६, १८ ॥ ६५२ । ४ ॥ ६६१ । ५ ॥ ६६६ ।
 २१ ॥ ६७८ । ३ ॥ ६७९ । १२ ॥ ६८३ । ४ ॥ ६८४ । २, १४ ॥ ६८५ ।
 १२ ॥ ६८७ । ४ ॥ ६९० । ११ ॥ ६९७ । ३ ॥ ६९८ । ११ ॥ ६९९ ।
 ४ ॥ ७०१ । २ ॥ ७०२ । २ ॥ ७०५ । १८ ॥ ७११ । ११ ॥ ७१२ । ६ ॥

७१६ । २२ ॥ ७१८ । १४ ॥ ७१९ । १, १४ ॥ ७२१ । ६ ॥ ७२५ ।
 ६ ॥ ७२६ । २१ ॥ ७२८ । १५ ॥ ७३६ । ६ ॥ ७४२ । १७ ॥ ७४४ ।
 ६ ॥ ७४६ । ८ ॥ ७४८ । १४ ॥ ७५० । ५, १४, १६ ॥ ७५१ । १३ ॥
 ७५२ । ६ ॥ ७५४ । ५ ॥ ७५७ । ६ ॥ ७५९ । ४ ॥ ७६० । ६ ॥

मयीचि २१४ । ३ ॥ २१७ । ६ ॥ २५८ । २ ॥ २६५ । ३ ॥ २७६ । १४,
 १६, १८ ॥ २८६ । ११, १५ ॥ २८४ । ८ ॥ ३१८ । ४, ७, १३ ॥
 ४६७ । १६ ॥ ४८२ । १३ ॥ ६०२ । २१ ॥ ६०३ । ११ ॥ ६०७ ।
 १८ ॥ ६०८ । १६ ॥ ६११ । १६ ॥ ६१२ । ४ ॥ ६३१ । ८ ॥ ६४२ ।
 १३ ॥ ६४७ । १४ ॥ ६७० । १० ॥ ६७४ । ८ ॥ ६७६ । ४ ॥ ७०७ ।
 २० ॥ ७२३ । १०, १७ ॥ ७२७ । १६ ॥ ७५० । २० ॥ ७७१ । ६ ॥

मार्कण्डेय २०३ । ५ ॥ २३० । ८ ॥ २३८ । २, ११ ॥ २६१ । १० ॥ २६४ ।
 १६ ॥ ३४२ । ७ ॥ ३४४ । ६ ॥ ३५२ । १६ ॥ ३८१ । ४ ॥ ३८८ । २ ॥
 ४०४ । १७ ॥ ४१४ । ४ ॥ ४१७ । २ ॥ ४४३ । ५, १० ॥ ४४५ । ३ ॥
 ४६५ । ११ ॥ ५२४ । १ ॥ ५७६ । १३ ॥ ५८४ । १ ॥ ६४५ । ७ ॥
 ६५३ । १० ॥ ६५६ । १ ॥ ६६३ । २ ॥ ७०३ । २ ॥ ७०४ । १७ ॥
 ७२० । ८ ॥ ७३८ । २० ॥ ७५७ । ३ ॥ ७६१ । ६ ॥ ७८० । ५ ॥

मेघातिथि २५६ । ५ ॥ ५५२ । ६ ॥ ५६० । ६ ॥

य ।

यज्ञप्रार्थ्य ७३३ । ८ ॥

यम १२१ । ५ ॥ १३६ । १६ ॥ १७१ । १६ ॥ १७२ । १७ ॥ १८३ । १० ॥
 २०६ । १६ ॥ २१२ । ३, १३ ॥ २१४ । १, १४ ॥ २२२ । १ ॥ २२४ ।
 ७ ॥ २२८ । ५ ॥ २२९ । ८ ॥ २३४ । १० ॥ २३६ । १५ ॥ २४२ । ५ ॥
 २६० । ६ ॥ २६३ । ११ ॥ २६६ । १२, १६ ॥ २७८ । ३ ॥ २८४ । ५ ॥
 २८६ । ३ ॥ २८८ । ६ ॥ ३२४ । ६ ॥ ३३८ । १७ ॥ ३५२ । ३ ॥

୧୧ । ୫୬୨ । ୧୩ । ୫୬୫ । ୧ । ୫୬୬ । ୨୦ । ୫୭୦ । ୧୯ ।
 ୫୭୮ । ୧୨ । ୫୭୯ । ୧୯ । ୫୮୩ । ୮ । ୫୯୦ । ୩, ୧୨ । ୫୯୫ ।
 ୫ । ୫୯୬ । ୨ । ୫୯୭ । ୯ । ୫୯୮ । ୨୧ । ୫୦୧ । ୫ । ୫୦୬ ।
 ୧୬ । ୫୦୯ । ୨, ୧୬ । ୫୧୧ । ୧୩ । ୫୧୨ । ୮ । ୫୧୩ । ୧୫ ।
 ୫୧୫ । ୮ । ୫୧୫ । ୩ । ୫୧୮ । ୧୨ । ୫୧୯ । ୫, ୧୩ । ୫୨୬ । ୬ ।
 ୫୨୮ । ୨, ୨୦ । ୫୨୯ । ୧୮ । ୫୩୧ । ୯ । ୫୩୨ । ୩ । ୫୩୩ ।
 ୧୭ । ୫୩୮ । ୫ । ୫୫୮ । ୧୨ । ୫୬୭ । ୮ । ୫୬୦ । ୧୯ । ୫୬୮ ।
 ୯ । ୬୦୨ । ୧୮ । ୬୧୦ । ୧୫ । ୬୧୬ । ୨୦ । ୬୧୭ । ୩ । ୬୧୮ ।
 ୧୬ । ୬୧୫ । ୫ । ୬୧୮ । ୨୦ । ୬୧୯ । ୧୨ । ୬୧୫ । ୧, ୧୬, ୧୯ ।
 ୬୧୫ । ୧୫ । ୬୧୯ । ୧୯ । ୬୧୫ । ୧୨ । ୬୧୮ । ୧୫ । ୬୧୯ । ୧୭ ।
 ୬୧୬ । ୧୭ । ୬୧୭ । ୧୬ । ୬୧୮ । ୮ । ୬୧୯ । ୧ । ୬୧୬ । ୨ ।
 ୬୧୯ । ୧୫ । ୭୧୨ । ୧ । ୭୧୫ । ୫ । ୭୧୬ । ୨୦ । ୭୧୯ । ୯ ।
 ୭୨୭ । ୧୧ । ୭୨୯ । ୧୫ । ୭୩୨ । ୬ । ୭୩୩ । ୫, ୧୭ । ୭୩୫ । ୨,
 ୭ । ୭୩୫ । ୧୬ । ୭୩୫ । ୧୫ । ୭୫୧ । ୬ । ୭୫୭ । ୧ । ୭୫୮ ।
 ୮ । ୭୬୦ । ୭ । ୭୬୩ । ୩ । ୭୬୮ । ୫ । ୭୭୦ । ୧୨ । ୭୭୬ ।
 ୧୨ । ୭୮୨ । ୭ ।

ଯୋଗିଆଦ୍ଧବଦ୍ଧ ୨୫୧ । ୧୫ । ୨୫୩ । ୯ । ୨୫୬ । ୭ । ୨୫୯ । ୮ ।
 ୨୫୨ । ୫ । ୨୫୬ । ୧୩ । ୨୫୯ । ୧୨ । ୨୬୮ । ୭ । ୨୭୦ । ୧୯ ।
 ୨୭୧ । ୬ । ୨୮୦ । ୧୩ । ୨୮୨ । ୧୩ । ୨୮୩ । ୧୯ । ୩୧୨ । ୧୭ ।
 ୩୧୮ । ୧୬ । ୩୨୦ । ୮ । ୩୨୧ । ୫ । ୩୨୨ । ୩ । ୩୨୩ । ୧ ।
 ୩୨୬ । ୧ । ୫୩୭ । ୩ ।

—
 ଲ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ୭୫୫ । ୮ ।

ଜୋଗାନ୍ତି ବା ଜୌଗାନ୍ତି ୫୩୮ । ୧୫ । ୫୫୨ । ୧୫ । ୫୫୩ । ୩, ୨୦ ।
 ୫୫୫ । ୩ । ୫୭୫ । ୧୫ । ୬୫୫ । ୧୮ । ୬୬୬ । ୮ । ୭୫୨ । ୧୩ ।

७६१ । १३ ॥ ७६५ । १० ॥ ७७० । ६ ॥ ७८० । ६, १५ ॥ ७८४ ।
१३ ॥ ७८२ । ७ ॥ ७८३ । ३ ॥ ७८४ । ४ ॥

व ।

वसिष्ठ वा वसिष्ठ १३६ । ११ ॥ १४२ । १४, १७ ॥ १४३ । ३ ॥ १५३ ।
५ ॥ १६३ । १० ॥ १७२ । ४ ॥ १८० । १० ॥ २१५ । १६ ॥ २२४ ।
११ ॥ २५२ । १२ ॥ २५४ । १० ॥ २५५ । ११ ॥ २५६ । ८ ॥ २७४ ।
१६ ॥ ३१५ । ७ ॥ ३८१ । ६ ॥ ४३१ । ८, १५ ॥ ४४४ । १८ ॥
४४६ । २१ ॥ ४५८ । १७ ॥ ४५९ । २२ ॥ ४७५ । ६ ॥ ४८१ । २० ॥
४८६ । १६ ॥ ४८२ । १७ ॥ ४८४ । १५ ॥ ५०६ । २१ ॥ ५१६ ।
१४, १५ ॥ ५१८ । १६ ॥ ५२६ । १६ ॥ ५२७ । २० ॥ ५७६ । ८ ॥
५८२ । १० ॥ ५८८ । १७ ॥ ६०३ । १४ ॥ ६०७ । ५ ॥ ६१८ ।
१८ ॥ ६३३ । १५ ॥ ६४६ । १७ ॥ ६८४ । ७ ॥ ६८२ । १ ॥ ६८६ ।
१३, २० ॥ ७१२ । १० ॥ ७६० । १३ ॥ ७६८ । १७ ॥ ७८३ । १६ ॥

विश्वामित्र ८० । २ ॥ २१३ । १३ ॥ २८१ । ४, ७ ॥ ४५६ । ५ ॥ ५५० ।
१६ ॥ ६४६ । १६ ॥

विष्णु ७६ । १३ ॥ १३६ । १० ॥ १८० । ५ ॥ २०३ । ५ ॥ २०७ । ११ ॥
२२६ । १६ ॥ २३२ । १६ ॥ २३४ । ७ ॥ २५१ । ११ ॥ २५६ । २ ॥
२५६ । ६ ॥ २६० । १४ ॥ २६१ । १५ ॥ २७४ । ४ ॥ २८१ । ७ ॥
२८७ । ५ ॥ ३०० । ४ ॥ ३०५ । १५ ॥ ३१७ । ८, २० ॥ ३४१ । १ ॥
३५५ । १० ॥ ३८८ । १२ ॥ ३९८ । १० ॥ ४३६ । ४, १२ ॥ ४५६ ।
१८ ॥ ४८४ । ८ ॥ ४८४ । १८ ॥ ५१० । ६ ॥ ५१२ । १६ ॥ ५२६ ।
६ ॥ ५३० । १२ ॥ ५४६ । १ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५७६ । २० ॥ ५८८ । १३ ॥
५८८ । ५ ॥ ५८६ । २ ॥ ६०२ । १० ॥ ६०५ । ६ ॥ ६०७ । ४ ॥ ६०६ ।
४ ॥ ६१० । ३, १६ ॥ ६११ । ५ ॥ ६१२ । १७ ॥ ६१५ । २० ॥ ६२० ।

७ ॥ ई२२ । ५ ॥ ई३४ । १२ ॥ ई४१ । १८ ॥ ई४६ । १ ॥ ई४८ ।
 २ ॥ ई५४ । ८ ॥ ई६० । ३, ११ ॥ ७०८ । ५ ॥ ७२३ । ५, १२ ॥
 ७३५ । १६ ॥ ७४४ । १ ॥ ७५१ । ४ ॥ ७५४ । ८, १७ ॥ ७५५ ।
 १० ॥ ७७४ । ८ ॥ ७८७ । ४ ॥

हृदयार्थ ३८३ । १३ ॥ ई६८ । १४ ॥ ७८५ । ६ ॥

हृदयगौतम ३८२ । २० ॥ ३८३ । २० ॥

हृदयपराशर १२७ । १४ ॥ २१६ । १३ ॥ २२० । ३ ॥ ५४४ । ५ ॥ ५४५ ।
 ७ ॥ ५७७ । ३ ॥ ५८८ । ४ ॥ ई१६ । ३ ॥ ई३१ । ३ ॥

हृदयहृत्पति २६० । १५ ॥ ई६८ । ८ ॥

हृदयमनु १७५ । ६ ॥ २६७ । १ ॥ ३२३ । २१ ॥ ३७० । १३ ॥ ३७३ । १३ ॥
 ३७५ । ८ ॥ ५८५ । ७ ॥ ई०८ । १०, १५ ॥ ई१३ । ८, १२ ॥ ई४६ ।
 ७ ॥ ई५६ । १६ ॥ ई६३ । २१ ॥ ७०१ । १७ ॥ ७८८ । १४ ॥

हृदयान्नवल्ग २३५ । ३ ॥ ५८३ । ४ ॥ ई३८ । १८ ॥

हृदयप्रिष्ठ वा हृदयवत्प्रिष्ठ १७८ । ५ ॥ ३४० । १७ ॥ ३८२ । १० ॥ ३८३
 । ८ ॥ ई०३ । १५ ॥ ई५० । १० ॥ ई५७ । ३ ॥ ई६२ । १३ ॥ ७३१ ।
 ११ ॥

हृदयप्रज्ञ २३१ । १३ ॥

हृदयप्रज्ञातातम ७४३ । १२ ॥ ७४६ । १४ ॥

व्याघ्र ५८६ । ५, १० ॥ ई३२ । ११ ॥ ७५५ । २ ॥ ७७४ । ४ ॥

व्याघ्रपाद वा व्याघ्रपात् २१८ । १६ ॥ २३१ । १० ॥ २४८ । १२ ॥ ३१७ ।
 १ ॥ ५८८ । १३ ॥ ई७५ । २० ॥

व्यास १०३ । ५ ॥ १०८ । ८ ॥ १४४ । १४ ॥ १६६ । ६ ॥ १७३ । ८ ॥
 १७७ । ५ ॥ १८२ । ५ ॥ १८४ । १३ ॥ १८५ । ५ ॥ १८६ । ८ ॥ २३२ ।
 १४ ॥ २३४ । १५ ॥ २३८ । ८ ॥ २४० । १ ॥ २४३ । १२ ॥ २४४ ।
 ७ ॥ २५० । ८ ॥ २५१ । ५ ॥ २६५ । ६, ८ ॥ २६७ । १० ॥ २६८ ।
 ४, ११ ॥ २६८ । १२ ॥ २७१ । १० ॥ २७३ । १३ ॥ २७५ । १५ ॥

୨୮୦ । ୧୧ ॥ ୨୮୩ । ୨, ୯ ॥ ୨୮୫ । ୧୭ ॥ ୨୮୮ । ୧୫ ॥ ୨୯୩ । ୭ ॥
 ୩୦୩ । ୧୫ ॥ ୩୦୭ । ୧୨ ॥ ୩୦୭ । ୮ ॥ ୩୧୬ । ୧ ॥ ୩୨୭ । ୧୨ ॥
 ୩୩୭ । ୧୭ ॥ ୩୩୯ । ୩୦ ॥ ୩୪୭ । ୧୭ ॥ ୩୫୧ । ୨ ॥ ୩୬୧ । ୩୨ ॥
 ୩୬୩ । ୧୭ ॥ ୩୬୫ । ୫ ॥ ୩୬୬ । ୩, ୧୧ ॥ ୩୭୮ । ୧୭ ॥ ୩୮୨ । ୫ ॥
 ୭୭୦ । ୫ ॥ ୭୫୨ । ୧୯ ॥ ୭୫୫ । ୨୦ ॥ ୭୭୦ । ୨ ॥ ୫୦୭ । ୧୬ ॥
 ୫୦୫ । ୧୫ ॥ ୫୧୯ । ୧୫ ॥ ୫୫୦ । ୧୦ ॥ ୫୫୨ । ୩୦ ॥ ୫୫୬ । ୧୫ ॥
 ୫୮୩ । ୧୫ ॥ ୫୮୬ । ୧୦ ॥ ୫୯୩ । ୭ ॥ ୬୨୭ । ୨୦ ॥ ୬୫୩ । ୭ ॥
 ୬୭୩ । ୨୨ ॥ ୭୦୬ । ୧୭ ॥ ୭୭୫ । ୧୮ ॥ ୭୫୦ । ୧୨ ॥ ୭୫୨ । ୩ ॥
 ୭୬୦ । ୧୦ ॥ ୭୬୭ । ୧୭ ॥ ୭୬୬ । ୯ ॥ ୭୯୦ । ୧୨ ॥

ସ ।

ସାଂ ୨୨୧ । ୬ ॥ ୨୨୬ । ୧୫ ॥ ୨୩୬ । ୧୨ ॥ ୨୩୭ । ୧୩ ॥ ୨୪୮ । ୧୦,
 ୧୬ ॥ ୨୫୫ । ୩ ॥ ୨୬୭ । ୨ ॥ ୨୬୫ । ୧୮ ॥ ୨୭୫ । ୯ ॥ ୨୮୦ ।
 ୮ ॥ ୨୮୩ । ୧୧ ॥ ୩୦୧ । ୧୩ ॥ ୩୬୭ । ୧୭ ॥ ୩୭୭ । ୧୧ ॥
 ୭୩୮ । ୧୯ ॥ ୭୭୦ । ୧୫ ॥ ୭୭୧ । ୭ ॥ ୭୭୩ । ୩, ୧୯ ॥ ୭୭୬ ।
 ୨୦ ॥ ୭୬୭ । ୧୮ ॥ ୫୧୩ । ୧ ॥ ୫୯୬ । ୧ ॥ ୫୯୭ । ୬ ॥ ୫୯୮ ।
 ୨୧ ॥ ୬୦୦ । ୭ ॥ ୬୦୬ । ୧୩ ॥ ୬୦୯ । ୧ ॥ ୬୧୧ । ୧୧ ॥ ୬୨୩ ।
 ୬ ॥ ୬୨୫ । ୭ ॥ ୬୭୫ । ୨ ॥ ୬୭୮ । ୫ ॥ ୬୫୨ । ୧୩ ॥ ୬୫୩ । ୧୦ ॥
 ୬୬୯ । ୧୫ ॥ ୬୮୧ । ୨୧ ॥ ୬୯୯ । ୧୮ ॥ ୭୦୭ । ୯ ॥ ୭୧୦ । ୩ ॥
 ୭୧୩ । ୧୯ ॥ ୭୧୭ । ୧୬ ॥ ୭୨୨ । ୧୮ ॥ ୭୩୧ । ୨ ॥ ୭୪୮ । ୧୮ ॥
 ୭୪୯ । ୧୩ ॥ ୭୬୬ । ୧୩ ॥ ୭୭୭ । ୧୦ ॥ ୭୮୬ । ୨ ॥

ସାଂଲିଖିତ ୧୮୧ । ୬ ॥ ୨୨୧ । ୩ ॥ ୩୧୬ । ୧୨ ॥ ୭୪୨ । ୬ ॥ ୭୫୯ ।
 ୧ ॥ ୭୯୬ । ୧୭ ॥ ୭୯୭ । ୧୮ ॥ ୫୨୭ । ୧୫ ॥ ୫୮୩ । ୩ ॥ ୬୨୭ ।
 ୧୭ ॥ ୭୭୭ । ୧୦ ॥

ସାଂ ୭୨୫ । ୭ ॥ ୭୨୬ । ୩ ॥

शास्त्रायनि ६६४ । २ ॥ ६६५ । २० ॥ ७७६ । ४ ॥

शातातय १६६ । १६ ॥ १७४ । ३, १८ ॥ १७८ । १७ ॥ २१५ । ८ ॥
 २१८ । ३ ॥ २२७ । २ ॥ २३८ । ५ ॥ २५१ । १४ ॥ २६५ । १२ ॥
 २७१ । १६ ॥ २७५ । २१ ॥ २८२ । ६ ॥ २८६ । १७ ॥ ३०२ । १० ॥
 ३३८ । १४ ॥ ३५६ । ७ ॥ ३५७ । ८ ॥ ३७४ । ५, १२ ॥ ३७५ ।
 १४ ॥ ३७६ । १७ ॥ ४६६ । १८ ॥ ४७७ । ३ ॥ ४८० । २१ ॥ ५०६ ।
 २२ ॥ ५८६ । ४ ॥ ५८४ । ४ ॥ ६२४ । १६ ॥ ६४२ । ४ ॥ ६७६ ।
 ५ ॥ ६६० । १८ ॥ ६६१ । ५ ॥ ७२५ । १५ ॥ ७६३ । १३ ॥ ७७८ ।
 ११ ॥ ७७६ । ७ ॥ ७८४ । ५ ॥ ७८८ । ३ ॥

मुनःपुच्छ ६४२ । २३ ॥

मौनक १४६ । ७ ॥ २४१ । १७ ॥ २५२ । ६, १६ ॥ २८१ । १२ ॥
 २६० । २, ५ ॥ ३१२ । २१ ॥ ३१३ । १० ॥ ३२० । २० ॥ ३४१ ।
 १७ ॥ ३६७ । १३, १६ ॥ ४४४ । १ ॥ ५२० । १५ ॥ ५५६ । १८ ॥
 ६५५ । २२ ॥ ६६२ । १३ ॥ ६६८ । १२, १५ ॥ ७३५ । २० ॥ ७३६ ।
 १२ ॥ ७४० । १५ ॥ ७४२ । १० ॥ ७४४ । ११ ॥

सोकगौतम ६४३ । १७ ॥ ६६५ । १७ ॥ ६७६ । १६ ॥ ७७१ । १ ॥

स ।

सत्यव्रत २४८ । ३ ॥ ३२० । ३ ॥ ३२२ । ११ ॥ ४३६ । ८ ॥ ७२१ । ३ ॥
 सुमन्तु १६३ । ६ । ४५५ । १७ ॥ ४६६ । २२ ॥ ६१६ । १६ ॥ ६६७ । ८ ॥
 ६७० । २१ ॥ ६७१ । १६ ॥ ७१३ । १ ॥ ७१६ । १५ ॥ ७२६ । १६ ॥
 ७४८ । ४ ॥ ७५३ । १२ ॥ ७६७ । १४ ॥ ७७३ । १४ ॥ ७८० । २ ॥
 ७८१ । ३ ॥ ७८६ । ११ ॥ ७८० । ६ ॥

सुश्रुत ७११ । १० ॥

संवर्त १७३ । २ ॥ १८७ । २ ॥ २५८ । ४ ॥ २८२ । १६ ॥ ४३६ । १५ ॥

४८२ । २, १६ ॥ ४८७ । १३ ॥ ५८२ । १३ ॥ ६१८ । २१ ॥ ६४५ ।
१८ ॥

सांख्यायन २०६ । १३ ॥

ह ।

हारीत १३४ । १ ॥ १४४ । १ ॥ १४५ । २ ॥ १५१ । ३ ॥ १५३ । ७ ॥
२१२ । ६ ॥ २२४ । १० ॥ २२० । १७ ॥ २३५ । ६ ॥ २३७ । ३,
१० ॥ २७२ । २ ॥ २७४ । ३ ॥ २८४ । १२ ॥ २८४ । १० ॥ ३०३ ।
६, १३ ॥ ३१० । २१ ॥ ३१७ । ११ ॥ ३२२ । १८ ॥ ३२५ । ७ ॥
३४१ । ७ ॥ ३६३ । ८ ॥ ३८७ । १ ॥ ४२७ । १४ ॥ ४२८ । १० ॥
४३३ । ११ ॥ ४३६ । १५ ॥ ४३८ । २२ ॥ ४३६ । १६ ॥ ४५२ ।
१२ ॥ ४५४ । १८ ॥ ४५६ । १ ॥ ४६१ । ७, १३ ॥ ४७८ । ६ ॥ ४८५ ।
४ ॥ ५०४ । १४ ॥ ५४३ । ६ ॥ ५४७ । २ ॥ ५५२ । २, १२ ॥ ५७६ ।
७ ॥ ५६६ । १५ ॥ ६११ । ८ ॥ ६१७ । ३ ॥ ६२३ । ६ ॥ ६३१ ।
६ ॥ ६३४ । २१ ॥ ६३८ । १६ ॥ ६७५ । ६ ॥ ६८२ । ७ ॥ ६६६ ।
१३ ॥ ७११ । १० ॥ ७६६ । १३ ॥ ७७२ । ७ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां दार्शनिकाना-
मकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आचार्य २०० । १३ ॥ ४२४ । १६ ॥ ५२४ । १७ ॥ ५२५ । १३, १६ ॥

ज ।

जैमिनि ४ । २ ॥

त ।

तार्किक ७६ । २ ॥ ८९ । ११ ॥

प ।

पतञ्जलि ३७ । ११ ॥ ४० । ३ ॥ ६३ । ५ ॥

प्रभाकर ३७ । ५ ॥

प्रभाकर ७६ । ११ ॥ ८९ । ११ ॥

भ ।

भट्टपाद १०४ । ७ ॥

भट्टाचार्य ११ । १४ ॥

भाट्ट ७६ । ६ ॥ ८९ । १२ ॥

म ।

मीमांसक ७६ । ५ ॥

व ।

वादरायण ४८ । ११ ॥ ८८ । २ ॥ ८६ । ६ ॥

वार्त्तिककार ५५ । ७ ॥

विवरणकार ३४ । १ ॥ १४० । १४ ॥

विश्वरूपाचार्य ५९ । १४ ॥

(४६)

पराशरमाधवोद्धिखितनिबन्धकर्तृणामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

ह ।

देवखामी ६७१ । ११ ॥ ६७३ । १६ ॥ ६८७ । ८ ॥ ७६६ । ५ ॥

स ।

संग्रहकार २८५ । ७ ॥ ४४६ । ४ ॥ ४८२ । १० ॥ ५८५ । ६ ॥ ६०६ ।
१० ॥ ६८६ । ७ ॥ ७३० । ११ ॥

पराशरमाधवोद्धितानां प्रवचनानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डम्)

आ ।

आथर्व्यशाखा वा आथर्वण्य १५७ । ७, १२ ॥ १५५ । ६ ॥

आथर्व्यो मृतिः ७६७ । १६ ॥

आथर्व्यमृतिः ५७८ । १३ ॥

उ ।

उत्तरतामनीय ६७ । ७ ॥

क ।

काठक ७२८ । २२ ॥ ७३५ । ३ ॥

कवल्योपनिषत् ३६ । ८ ॥

कौषीतकिब्राह्मण्य १६१ । ६ ॥ ५७९ । १३ ॥

कुरिका ३६ । १९ ॥

ह ।

हन्दोगब्राह्मण्य १६२ । २ ॥

हन्दोगशाखा १८८ । ७ ॥

(५१)

हृन्दोगश्रुतिः ४६१ । ३ ॥

हृन्दोग ५१ । ५ ॥

अ ।

आवाकश्रुतिः ५३३ । १८ ॥ ५३५ । १६ ॥ ५३७ । २० ॥

त ।

तापनीयश्रुति ४६१ । ४ ॥

तैत्तिरीयक १६१ । १४ ॥

तैत्तिरीयब्राह्मण १६१ । ७ ॥ २६८ । ५ ॥ ३११ । ६ ॥

प ।

परमहंसोपनिषत् ५५७ । ७ ॥

पिप्पलादशाखा ५४८ । ६ ॥

ब ।

बह्वचब्राह्मण ५५५ । १७ ॥

बह्वचोपनिषत् ८० । १४ ॥

ब्राह्मण ५३५ । १४ ॥

म ।

मन्वीपनिषत् ३६ । १४ ॥

मैत्रावरुणश्रुतिः ५४६ । ४ ॥

मैत्रेयशाखा ६७ । ३ । ११६ । ८ ।

य ।

अनुर्वेद २५३ । ४ ॥

व ।

वाजसनेयक ४७१ । १४ ॥ ५०३ । ४ ॥ ५३६ । १५ ॥ ५५४ । १५ ॥

६२६ । १२ ॥ ६२७ । ६ ॥

वाजसनेयब्राह्मण १६३ । २ ॥ १८९ । ६ ॥ १८७ । ६ ॥ ५५४ । १५ ॥

वाजसनेयिब्राह्मण १०० । ६ ॥

वाजसनेयिशाखा १० । ६ ॥ १५४ । ६ ॥

वंशब्राह्मण १० । ६ ॥

श ।

श्वेताश्वतरशाखा ६८ । ४ ॥ १८६ । ३ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषत् ८६ । १, ६ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानामनिर्दिष्टप्रवचनानां
श्रुतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

म ।

मन्त्र वा मन्त्रवर्ण १६६ । ६, १२ ॥ ७७१ । ६ ॥ ५०१ । १६ ॥ ५३५ । ६ ॥

श ।

श्रुति ६ । १ ॥ १० । ५, १० ॥ ११ । ४ ॥ ३४ । ५ ॥ ३५ । ८ ॥ ४२ ।
१३ ॥ ४३ । ४, ६ ॥ ४४ । ५ ॥ ४५ । ३ ॥ ४७ । १२ ॥ ४८ । ६ ॥
५२ । १३, १७ ॥ ५६ । १३ ॥ ६१ । १३ ॥ ६२ । ५ ॥ ६८ । ८ ॥
८२ । ६ ॥ ८८ । १३ ॥ ६२ । ६, ११ ॥ ६३ । ६, १२ ॥ ६५ । ३, ७,
१५ ॥ ६६ । ७, १२ ॥ ६७ । ३ ॥ १०५ । ६ ॥ १०८ । ७ ॥ १०६ ।
७ ॥ ११६ । ५ ॥ १३० । १०, ११ ॥ १३७ । ४ ॥ १३८ । १ ॥ १४१ ।
२ ॥ १५१ । १० ॥ १५२ । ६ ॥ १५४ । १४, १६ ॥ १६२ । ६, १२ ॥
१६४ । ७, ८ ॥ १८२ । १२ ॥ १६१ । १ ॥ १६२ । ११ ॥ १६५ । ६ ॥
१६७ । १४ ॥ १६८ । ४ ॥ १६६ । ४, ७, १० ॥ २०१ । ६ ॥ २०५ ।
७, ११ ॥ २०४ । १० ॥ २०६ । १६ ॥ २०७ । ८ ॥ ३११ । १७ ॥
३१२ । ५ ॥ ३१३ । ४ ॥ ३१४ । १२, १८, १६ ॥ ३३६ । ४ ॥ ३३७ ।
१३ ॥ ३४२ । १३ ॥ ३४३ । १६ ॥ ३४७ । १ ॥ ३४८ । ७ ॥ ३५३ ।
१६ ॥ ४६६ । १८ ॥ ४७२ । २ ॥ ४७३ । १० ॥ ४८८ । १२ ॥ ५०० ।
१२ ॥ ५०१ । १३ ॥ ५०२ । ३ ॥ ५२२ । ८ ॥ ५२५ । ६, ७ ॥
५२८ । १० ॥ ५३३ । ५ ॥ ५३५ । ५, २२ ॥ ५३८ । २२ ॥ ५४८ ।
१, १० ॥ ५५१ । ११, १२ ॥ ५५५ । २ ॥ ५५८ । ६ ॥ ५७० । १६ ॥
५७५ । ५ ॥ ५८२ । १६ ॥ ६६० । १ ॥ ७१५ । २१ ॥ ७७३ । १ ॥

पराशरमाधवोद्धितानां स्मृतौनामका- रादिक्रमैश्च प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डश्च)

आ ।

आपस्तम्बसूत्र १६१ । २ ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट ४३८ । १३ ॥

क ।

कर्मप्रदीप ७५४ । १३ ॥

कल्पसूत्र ५६ । १३ ॥

ग ।

गृह्यपरिशिष्ट २८१ । ५ ॥ ३४० । ७ ॥ ३४६ । ८ ॥ ४४१ । ८ ॥ ४८८ ।
१६ ॥ ६४२ । १७ ॥

घ ।

चतुर्विंशतिमत १० । १ ॥ १८४ । १६ ॥ २४० । ७ ॥ २४१ । १० ॥
२४२ । १३ ॥ २५८ । ५ ॥ २८१ । १५ ॥ ३४० । ३ ॥ ६०४ । ३ ॥
६३२ । १५ ॥ ७०४ । १२ ॥ ७३३ । ३ ॥ ७३६ । ७ ॥ ७८४ । ६ ॥

(५५)

प ।

परिशिष्ट ३४० । १४ ॥

व ।

वैखानससूत्र ५२६ । १५ ॥ ५२७ । १ ॥ ५२८ । ६ ॥

ष ।

षट्त्रिंशत्तम २२५ । ५ ॥ २२७ । ५ ॥ २६६ । ६ ॥ ३८५ । २ ॥ ५६३ ।

४ ॥ ६०५ । ८ ॥ ६२२ । १२ ॥

षट्त्रिंशत्तम ६७४ । ५ ॥ ७१० । १५ ॥

स ।

सांख्ययोगसूत्र ४३८ । १८ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानामनिर्दिष्टस्मृतिकानां
स्मृतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

स ।

स्मृति वा स्मृत्यन्तर ४६ । ६ ॥ ५१ । ११ ॥ ५२ । १५ ॥ ५५ । ११ ॥
६६ । १२ ॥ १४१ । २ ॥ १८१ । १७ ॥ २०६ । ८ ॥ २१० । १८ ।
२३१ । ३ ॥ २६८ । १८ ॥ २७२ । १४ ॥ २८४ । २ ॥ २८३ । १३ ॥
३१८ । १० ॥ ३२६ । ६ ॥ ३२७ । ११ ॥ ३३५ । १३ ॥ ३५० । ३ ॥
३५३ । १६ ॥ ४०६ । २० ॥ ४४४ । १५ ॥ ४६८ । ८ ॥ ४८७ । ६ ॥
४८६ । ८ ॥ ५०८ । १७ ॥ ५१७ । १२ ॥ ५२० । ५, ८ ॥ ५३६ । ८ ॥
५३७ । १८ ॥ ५३८ । ७ ॥ ५४७ । ८ ॥ ५५१ । २, ६ ॥ ५५५ । १४ ॥
५५६ । ३ ॥ ५६७ । २ ॥ ५७४ । ७ ॥ ५७८ । २२ ॥ ५८२ । १७ ॥
५८५ । १४ ॥ ५८६ । १३ ॥ ५८७ । ११ ॥ ६०७ । १ ॥ ६१६ । ७ ॥
६२० । २१ ॥ ६२१ । ४ ॥ ६४६ । १८ ॥ ६५६ । १७ ॥ ६६६ । ६ ।
६७१ । ५ ॥ ६७६ । ११ ॥ ६८० । ६ ॥ ६८२ । ५, ८ ॥ ७०७ । १६ ॥
७०८ । ८ ॥ ७१० । ६ ॥ ७१३ । ११ ॥ ७१५ । १५ ॥ ७२० । १२ ॥
७२१ । ११ ॥ ७२४ । ४, १२ ॥ ७२८ । ३ ॥ ७३८ । १५ ॥ ७४७ ।
८ ॥ ७५२ । १७ ॥ ७६२ । ६ ॥ ७६३ । १० ॥ ७६४ । ११ ॥ ७६५ ।
६ ॥ ७६८ । ३ ॥ ७८१ । ६ ॥ ७८० । ३ ॥ ७८२ । १२ ॥ ७८४ । ८ ॥

पराशरमाधवोत्तिष्ठितानां पुराणानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आदित्यपुराण ७६ । ५ ॥ १४७ । १२ ॥ १६४ । ११ ॥ २१६ । ३, ६ ॥
३२३ । १० ॥ ३७२ । ११ ॥ ३७३ । १० ॥ ४४० । ८, ११ ॥ ४८६ ।
६ ॥ ७०४ । १४ ॥

आदिपुराण २६१ । १ ॥ ४६१ । १३ ॥ ६०३ । ७ ॥ ६१५ । ७ ॥ ६१६ ।
८ ॥ ६५२ । १७ ॥ ६५५ । ७ ॥ ६६५ । १४ ॥ ६६७ । २० ॥ ६७० ॥
६ ॥ ७०१ । १२ ॥ ७०७ । ६ ॥ ७२७ । ७ ॥

का ।

कालिकापुराण ५५६ । ७ ॥

कूर्मपुराण ५२ । ६ ॥ ६३ । ६ ॥ ८४ । १२ ॥ ८५ । १० ॥ ८७ । ५ ॥
११८ । २ ॥ १३६ । १ ॥ १७१ । ५ ॥ १४२ । १० ॥ १४६ । १४ ॥
१४६ । १, ११ ॥ १५२ । १ ॥ २०१ । १७ ॥ २०२ । १५ ॥ २०७ ।
१ ॥ २२३ । १० ॥ २२५ । १५ ॥ २३६ । ६ ॥ २५० । २ ॥ २५८ ।
१० ॥ २७० । ५ ॥ २७४ । ११ ॥ २७६ । २ ॥ २८३ । १६ ॥ २८६ ।
१४ ॥ २८७ । ५ ॥ २८७ । १२ ॥ ३०६ । १७ ॥ ३०८ । ७ ॥ ३०६ ।
६ ॥ ३११ । १३ ॥ ३१६ । ७ ॥ ३२७ । ७ ॥ ३३२ । १२, १८ ॥
३३५ । १४ ॥ ३३८ । ६ ॥ ३४१ । ४ ॥ ३४२ । १० ॥ ३४४ । ३ ॥
३४५ । ५ ॥ ३४७ । ६ ॥ ३६० । ५ ॥ ३६५ । २, ११ ॥ ३६६ । ७ ॥

(५८)

इई८ । ११ ॥ इ०२ । १४ ॥ इ०७ । १५ ॥ इ०८ । १ ॥ इ०८ । ६ ॥
 इ०६ । २० ॥ इ०० । ५ ॥ इ०४ । १४ ॥ इ०७ । २ ॥ इ०१ । १६,
 १७ ॥ इ०१ । ११ ॥ इ०८ । ३ ॥ इ०२ । ३ ॥ इ०० । १३ ॥ इ०२ ।
 ५ ॥ इ०८ । १० ॥ इ०८ । २ ॥ इ०८ । १७ ॥ इ०६ । १५ ॥ इ०८ ।
 ८ ॥ इ०२ । ३ ॥ इ०६ । १६ ॥ इ०७ । २२ ॥ इ०८ । १० ॥ इ०३ ।
 २१ ॥ इ०३ । १८ ॥ इ०५ । ७ ॥ इ०६ । १२ ॥ इ०० । १४ ॥
 इ०६ । १४ ॥

ग ।

गवङ्गपुराण १०६ । ५ ॥

न ।

नन्दिकेश्वर इ०५ । ८ ॥

नृसिंहपुराण २४२ । १० ॥ २८० । १७ ॥ इ०६ । १६ ॥ इ०७ । ६ ॥
 इ०८ । १२ ॥ इ०८ । ६ ॥ इ०४ । ४ ॥ इ०८ । ८ ॥ इ०८ । २ ॥

प ।

पद्मपुराण २२३ । १६ ॥ इ०७ । १६ ॥ ७५५ । १८ ॥

प्रभासखण्ड ६०६ । १८ ॥

पुराणसार ६८ । ७ ॥ ७४ । ८ ॥ ११४ । ७ ॥ इ०२ । ६ ॥ इ०५ । १६ ॥
 इ०४ । १८ ॥ इ०७ । १५ ॥ इ०३ । १३ ॥ इ०४ । १५ ॥

ब ।

ब्रह्मपुराण १२० । २ ॥ १२३ । ५ ॥ १६६ । १ ॥ २८५ । ६ ॥ इ०० ।
 १२ ॥ इ०६ । १७ ॥ इ०१ । ६ ॥ इ०८ । ५ ॥ इ०२ । १ ॥ इ०३ ।
 १८ ॥ इ०२ । २ ॥ इ०७ । २० ॥ इ०८ । ७ ॥ इ०७ । ८, १६ ॥ इ०४ ।
 ३ ॥ इ०७ । १०, १८ ॥ इ०८ । ८ ॥ ७११ । १६ ॥ ७३६ । ८ ॥

महाविष्णुपुराण १८६ । ६ ॥ २१५ । ५ ॥ २२६ । ११ ॥ २४२ । २ ॥ २४६ ।
 १२ ॥ ३६६ । २२ ॥ ६५३ । १५ ॥ ६६६ । ८ ॥ ६७६ । १८ ॥ ६८० ।
 ३ ॥ ६८६ । ६ ॥ ६८७ । ११ ॥ ६८८ । ३ ॥ ७०६ । १४ ॥ ७२२ ।
 ४ ॥ ७२६ । ६ ॥ ७४२ । ४ ॥ ७४७ । १६ ॥ ७५३ । २, १० ॥ ७७६ ।
 २० ॥

—
 भ ।

भविष्यपुराण वा भविष्यत्पुराण २६८ । २ ॥ ३६८ । ६ ॥ ४४१ । ५ ॥
 ४५३ । २ ॥ ४६० । ३ ॥ ६४३ । ७ ॥ ६८४ । १७ ॥ ७११ । ३ ॥
 ७१३ । ८ ॥ ७६४ । ७ ॥ ७६६ । ८ ॥ ७७३ । ७, २१ ॥ ७८४ । १० ॥
 भविष्योत्तरपुराण १०३ । १४ ॥ १०६ । १३ ॥ १७८ । १ ॥ ५६७ । १२ ॥

—
 म ।

मत्स्यपुराण वा मत्स्य १०२ । ६ ॥ १४६ । १ ॥ १५८ । ६ ॥ १८२ । २ ॥
 २४३ । ६ ॥ २६१ । ६ ॥ २६४ । १६ ॥ ३२३ । १५ ॥ ३४४ । ६ ॥
 ३८३ । २ ॥ ४६५ । ८ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५६० । १ ॥ ५८६ । २१ ॥
 ६५७ । १६ ॥ ६५८ । ७ ॥ ६६८ । २ ॥ ७०० । ५ ॥ ७०५ । १४ ॥
 ७२२ । १५ ॥ ७२४ । २० ॥ ७२६ । ६, १३ ॥ ७३२ । ६ ॥ ७४३ ।
 १४ ॥ ७५५ । ५, १४ ॥ ७५६ । २ ॥ ७५६ । २ ॥ ७६० । १६ ॥
 ७६३ । १६ ॥

मार्कण्डेयपुराण १५६ । ११ ॥ २२४ । १५ ॥ २४३ । १५ ॥ ३४७ । १२ ॥
 ३६४ । ६ ॥ ३६६ । १७ ॥ ४६६ । १० ॥ ७०७ । १६ ॥ ७२२ । ७ ॥
 ७८७ । ६ ॥

—
 ल ।

लिङ्गपुराण ७५ । १० ॥ ८५ । ६ ॥ ३११ । ८ ॥ ५०४ ॥ २२ ॥ ५५६ । ७ ॥

व ।

वराहपुराण २७४ । ७ ॥ ४१६ । १४ ॥ ६६७ । ६ ॥

वज्रिपुराण वा आग्नेयपुराण वा आग्नेय १६५ । ८ ॥ २४८ । १३ ॥ ३१६ ।

४ ॥ ३२७ । ३ ॥ ३२८ । १३ ॥

वामनपुराण १०७ । १६ ॥ २६२ । ६ ॥ २६५ । १६ ॥ ५३७ । ६ ॥

५६७ । ८ ॥

वायुपुराण २८१ । २० ॥ ४५२ । ६ ॥ ७०३ । ७ ॥ ७३८ । ११ ॥ ७४० ।

११ ॥ ७४३ । १ ॥ ७४७ । ८ ॥ ७५४ । २ ॥ ७५८ । १७ ॥

विष्णुपुराण ७६ । २ ॥ ११५ । ११ ॥ १३२ । ४ ॥ १४२ । १ ॥ १४६ । ६ ॥

२०७ । ४ ॥ २११ । ४ ॥ २१४ । ६ ॥ २४६ । २ ॥ २६४ । ११ ॥

२७८ । १८ ॥ २७६ । ११ ॥ २६५ । ३ ॥ ३१५ । १३ ॥ ३१६ । १४ ॥

३२२ । १४ ॥ ३२३ । १८ ॥ ३२६ । ६ ॥ ३४२ । १६ ॥ ३४७ । १६ ॥

३५२ । ११ ॥ ३५७ । १० ॥ ३६४ । ४ ॥ ३६६ । १६ ॥ ३८० । २ ॥

३८५ । १६ ॥ ३८६ । ८ ॥ ३८७ । ७ ॥ ३८८ । १५ ॥ ४१८ । २० ॥

४१६ । १५ ॥ ४४१ । ३ ॥ ४४४ । ११ ॥ ४६७ । ६ ॥ ४७४ । ८ ॥

४६६ । १० ॥ ६३२ । १५ ॥ ६५७ । २० ॥ ६८३ । १२ ॥ ७०८ । १ ॥

७१६ । १८ ॥ ७४३ । १७ ॥ ७८५ । १३ ॥ ७८८ । ७ ॥

श ।

शिवपुराण वा शैवपुराण ३३६ । ७ ॥ ४३४ । २ ॥

स ।

स्कन्दपुराण वा स्कन्द ८६ । ४ ॥ ६७ । १० ॥ १०६ । १४ ॥ ११० । १ ॥

१२१ । १ ॥ १६६ । ६ ॥ १७२ । ११ ॥ १७५ । ३ ॥ १७८ । ७ ॥

१८१ । ६ ॥ १८४ । ६ ॥ १८५ । ११ ॥ १८७ । ५ ॥ ३२४ । ६ ॥

३८४ । ७ ॥ ४३६ । ६ ॥ ५४४ । ११ ॥ ५४५ । १, १७ ॥ ५४६ ।

१४ ॥ ७७७ । ६ ॥ ७६१ । २ ॥

पराशरमाधवोद्धिखितामनिर्दिष्टपुराणनाम्नां
पुराणसन्दर्भानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

उ ।

उमामहेश्वरसंवाद ७३ । १८ ॥ ४८४ । २१ ॥

प ।

पिढगाथा ३२५ । १६ ॥ ७४४ । २ ॥

पुराण वा पुराणात्तर १२३ । १२ ॥ २२२ । ६ ॥ २३५ । १४ ॥ २६३ ।

१७ ॥ २८० । २१ ॥ ३०४ । १० ॥ ३१६ । १३ ॥ ३२५ । १ ॥ ३५६ ।

१५ ॥ ३६२ । ३ ॥ ३६३ । ११ ॥ ३७५ । १ ॥ ३८० । १३ ॥ ४४२ ।

१४ ॥ ४७८ । ६ ॥ ४८२ । ७ ॥ ५०३ । २२ ॥ ५४३ । १८ ॥ ६०५ ।

३ ॥ ६५६ । २१ ॥ ६६७ । ११ ॥ ६७३ । २० ॥ ६८५ । ४, १५ ॥

६६७ । १८ ॥ ७०८ । १७ ॥ ७२० । १८ ॥ ७२८ । १८ ॥ ७२६ । १२,

१७ ॥ ७३० । ५ ॥ ७३५ । ११ ॥ ७३८ । ३ ॥ ७६१ । २० ॥

व ।

वायतीयसंहिता ५३ । २ ॥

स ।

सुतसंहिता ८६ । ४ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानां इतिहासग्रन्थानां

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अनुशासनपत्रं १२ । ८ । ७३ । १८ । १३३ । ७ । १५६ । १ । २१६ ।
१६ । ३६० । १७ । ४०८ । १४ । ४१६ । १७ । ४१६ । ३ । ४२० ।
५ । ४८४ । १६ । ४६६ । ५ ।

अथमेधपत्रं ६६ । २ । १०६ । १७ । १२० । ४ । १५० । १६ । १५२ ।
१० । ३१३ । १७ । ३२७ । १८ । ३५० । १५ । ३५५ । ३, १३ ।
३५६ । ४ । ३६३ । २ । ३६५ । ८ । ३६७ । १६ । ३७० । ६ ।
३७४ । ८ । ३७५ । ११ । ३७६ । २ । ४१८ । ४ । ४२८ । १२ ।
४६५ । १४ । ५५६ । १६ ।

आ ।

आरण्यपत्रं ११८ । ११ । १२१ । १३ । १२२ । १८ । १३४ । ६ ।

ग ।

गीता ५४ । १५ । ५६ । ३ । ७७ । १२ ।

(६३)

म ।

महाभारत ७६ । १२ । ८१ । २ । ८२ । ३, १० । १७३ । ६ । १७६ ।
७ । २०३ । १३ । २०४ । २ । २१० । १२ । २७५ । १८ । ३६३ ।
५ । ३६५ । १० । ५०२ । १६ । ५३४ । १२ । ५७२ । ३ । ६६६ ।
२२ ।

र ।

राजधर्म ११६ । ८ ।

रामायण ४१५ । ६ ।

श ।

शतपथ ४८४ । १६ ।

शान्तिपर्व ३६६ । ४ । ३६८ । २ । ३६९ । १८ । ४०४ । २ । ४०६ ।
१६ । ४०८ । २१ । ४१३ । ७ । ४१४ । १७ । ४१५ । १२ । ४१६ ।
२१ । ४१८ । ७ । ४१९ । २० । ४२० । १४ ।

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां श्रुतिस्मृतिपुराणेति-
हासातिरिक्तग्रन्थानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

ज्योतिःशास्त्र १८० । १३ । २६२ । ११ ॥

न ।

निगम ६७५ । ६ ॥ ७०६ । १५ ॥ ७२६ । १० ॥ ७४७ । १२ ॥ ७४८ । ७ ॥

प ।

प्रपञ्चसार ३५ । ३ ॥

ब ।

ब्रह्मनिरुक्तं ७२६ । १० ॥

व ।

विष्णुधर्मोत्तर १६५ । १३ ॥ १७१ । १० ॥ १७२ । ६ ॥ १७५ । ११ ॥
१७८ । १५ ॥ १७९ । १२ ॥ १८७ । १३, १८ ॥ २०२ । १२ ॥ ३६३ ।
५ ॥ ३८३ । १६ ॥ ४४० । २ ॥ ६५१ । १४ ॥ ६६० । १६ ॥ ७०६ ।
६ ॥ ७२३ । ७ ॥ ७६० । ४ ॥ ७८२ । १० ॥

श ।

शिवधर्मे १७७ । २ ॥

शैवागम १२६ । ६ ॥

(६५)

पराशरमाधवोद्धिखितानां दार्शनिकग्रन्थानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डम्)

—

उ ।

उत्तरमीमांसा ५२६ । ५ ॥ ५३३ । १५ ॥

—

ज ।

जमिनिद्वय ३६ । १० ॥ ५४ । ३ ॥

—

य

योगद्वय ३७ । १२ ॥

—

व ।

वार्तिक ५१ । १४ ॥

वैवाहिकभाष्य ३७ । १२ ॥

वासद्वय ३१ । ४ ॥ ५१ । ११ ॥

—

(६६)

पराशरमाधवीलिखितानां निबन्धग्रन्थानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डम्)

अ ।

अथर्वकं ६७९।१०।

ब ।

ब्रह्मिका ६७९।१०।

स ।

सूक्तिसंग्रह ७८६।५। ७८६।२।

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	६	आस्नायो	आस्नायो
१२	६	प्रायास	प्रायास
१८	१३	सम्बर्त्तः	संवर्त्तः (एवं परञ्च)
१८	१६	येयमुक्ता	येयमुक्ता
३३	४	निरीक्ष्यते	निरीक्ष्यते
३५	१३	कैवर्त्तश्च	कैवर्त्तश्चैव
४८	२	प्रकारः	प्रकारः ।
५४	११	शम्भवं	सम्भवं
५४	१३	प्रत्यर्थी	प्रत्यर्थी
५६	६	शङ्केत	सङ्केत
६०	६	तत्पिन्ना मृतीय	तत्पिन्ना मृहीत
१०६	१४	कालेन	काले न
१११	३	घटो	घटो
१२१	२१	प्राङ्मुखः	प्राङ्मुखः
१२४	८	पूर्वाङ्गे	पूर्वाङ्गे
१२७	६	मस्म	मस्म
१६६	१६	विवक्षितं	अविवक्षितं
१७०	५	स्त्रीशुक्लोषु	स्त्रीशुक्लोषु
१७०	६	शुक्लां	शुक्लां
१७३	७	मृत्प्रयागां	मृत्प्रयागां (एवमन्यत्र)
१७४	२०	नामयो	नाम यो
१७६	१८	भोगाविशेषे	भोगाविशेषे
१७६	१८	सम-	स भ-

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	कशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१८०	१८	रूपायैः ...	रूपायैः
१८८	८	स्त्रियै	स्त्रियै
२०८	७	दाप्यये	दापये
२११	१६	झपास	न्यास
२१३	१२	क्रौञ्च	क्रौञ्चं
२१३	१५	ज्ञाटमिः	ज्ञाटमिः
२१५	१८	ज्ञातिमिः	ज्ञाटमिः (एवं परत्र)
२२६	२	सुतेपितुः	सुते पितुः
२४६	५	ग्रह्यत	ग्रह्यते
२४८	१८	समक्रिया	समयक्रिया
२६६	१७	वृत्ति	वृत्ति
२६८	८	दशाहृत	दशाहन्तु
२८३	१६	भस्माभिः	भस्मादिभिः
२८६	८	सक्वि	सक्वि
३०८	१८	पुरयैः	पुरयैः
३१६	८	प्रक्तं	प्रोक्तं
३१७	२२	भर्तुलानी	भर्तुलानी
३२८	१८	सत्त्वम्	सत्त्वम्
३३४	१४	दमुक्तो	ददुक्तो
३३४	१८	दत्तो	दतो
३५५	१४	सपिण्डाः	सपिण्डाः
३५६	१०	संख्यलान्तु	संख्यलान्तु
३६१	१८	भर्गा	भर्ग
३७१	८	यस्तासां	यस्तासां
३७६	८	याज्ञलव्यः	याज्ञवल्क्यः
३८२	१८	तन्	तान्

PREFACE.

अवतरणिका ।

पराशरस्मृतेर्माधवाचार्यकृता व्याख्या समीचीनोग्रन्थः । सेयं न परं पराशरस्मृतित्याख्यानं किन्तु पराशरस्मृतित्याख्यायाजेनोपादेयः स्मृति-निबन्धोऽयं विरचितो माधवाचार्येण । सोऽयं ग्रन्थो दाक्षिणात्ये प्रचरद्रूपः । सोऽयं महामहोपाध्यायरघुनन्दनभट्टाचार्यप्रभृतिभिः स्मृतिनिबन्धकर्तृभिः प्रमाख्यतयोपन्यस्तः । तस्यैतस्य ग्रन्थराजस्यार्यावर्ते विशेषतस्तु गौडमण्डले विरलप्रचारं लुप्तप्रायताक्षालण्य शास्त्रग्रन्थरक्षणदौर्घ्येर्विद्यावारिधिभि-रस्यातिकसमितिशोभाकरैः समास्तारैस्तन्मुद्रणं स्थिरीकृत्य तच्छोधनादौ नियुक्तोऽयं जनः । मया तु यतमानेन यथामति एतस्य शोधनमकारि । अद्यत्वेऽध्ययनाध्यापनयोरथवद्वृत्तत्वेन विरलप्रचारतया चासौक्यमपि पुस्तकं परिमुञ्चं न लब्धम् । तथापि महता आयासेनास्य मुद्रता कथञ्चित् सम्पादिता । ग्रन्थार्थवैशद्याय टिप्पणमपि तेषु तेषु स्थानेषु विरच्य दत्तम् । तथापि अत्र याऽमुद्धिर्विपश्चितां प्रतिभास्यति सा तैरेव कृपया शोधनीया ।

यानि पुस्तकान्यवलम्ब्यैतस्य शोधनमकरवं तेषामिदानीमुल्लेखः क्रियते । एकं तावदस्यातिकसमाजादागतं मूलमात्रम् । द्वितीयमपि तत एवानौत-माचारप्रायश्चित्तकाण्डद्वयात्मकं व्याख्यासहितम् । तृतीयमपि तस्मादेव समाजात् संगृहीतं आचारकाण्डरूपं व्याख्यासहितमेव । चतुर्थं संस्कृत-विद्यामन्दिरात् समासादितमाचारप्रायश्चित्तरूपकाण्डद्वयोपेतं सव्याख्यम् । पञ्चमं शान्तिपुरनिवासिपण्डितरामनाथ-तर्करत्नात् प्राप्तं तादृशमेव । षष्ठं मद्रदेशादानीतं जैलङ्काक्षरमुद्रितं तथाविधमेव । तदेवमाचार-प्रायश्चित्त-काण्डयोः षट् पुस्तकान्युपलब्धानि । व्यवहारकाण्डस्य चैकं पुस्तकं पण्डितरामनाथ-तर्करत्नात् प्राप्तम् । द्वितीयं संस्कृतविद्यामन्दिरादधि-गतम् । तृतीयं काशिकराजकौयसंस्कृतपाठशालातः समानीतम् । तदेवं व्यवहारकाण्डस्य त्रीणि पुस्तकानि संगृहीतानि ।

पराशरस्मृतौ तावत् अष्टभिः श्लोकैरेकानि षट् शतानि श्लोकानि विद्यन्ते । ते च श्लोका द्वादशभिरध्यायैर्विभक्ताः । तत्राद्यमध्यायत्रयमाचार-काण्डम् । पराचीनमध्यायाष्टकं प्रायश्चित्तकाण्डम् । अन्तिमस्वध्यायः परि-श्रुष्टरूपः । आचारो हि धर्मानुष्ठानम् । तच्चाद्येनाध्यायत्रयेऽप्युपदिष्टम् । शास्त्रीयं धर्ममनाचरतः निषिद्धानुतिष्ठतो यदनिष्टमापद्यते, तन्निराकर-णार्थं प्रायश्चित्तम् । तच्चाचारोपदेशात् परतः समुपदिष्टम् । यथा कल्प-सूत्रादौ श्रौतधर्मानुष्ठानं तदतिक्रमप्रायश्चित्तश्चोक्तम्, तथेहापि स्मार्त्त-धर्मानुष्ठानमतिक्रमप्रायश्चित्तश्चोक्तं न तु व्यवहारोऽपि पराशरेऽप्युक्तः । परन्तु राजधर्मेप्रस्तावे, प्रजाधर्मेऽप्युक्तं पाण्येदित्यनेन व्यवहारः सूचितः । यद्यपि स्मार्त्तधर्मान्तरवत् व्यवहारोऽपि वेदमूल इति सोऽपि धर्म एव, एवञ्च स्मार्त्तधर्ममुपदिदिक्षोः पराशरस्य व्यवहारोऽप्युपदेष्टुमुचितः, तथापि तस्यैतल्लोकप्रधानत्वादुपदेशेन कृतः । द्विविधो हि धर्मः कश्चित् परलोक-प्रधानः कश्चित्तल्लोकप्रधानः । तत्र परलोकप्रधानं धर्ममुपदिदिक्षुराचार्यः श्रौचादिकमेवोपदिष्टवान्, तस्य परलोकप्रधानत्वात् । व्यवहारन्तु नोप-दिदेश तस्यैतल्लोकप्रधानत्वादिति स्मिष्यते । आख्यात्रा तु माधवाचार्येण आचारकाण्डप्रायश्चित्तकाण्डयोर्थाख्यानानन्तरं परिश्रुष्टरूपतया व्यवहार-काण्डमप्युपनिबद्धम् । तदेवं मूलस्याचारप्रायश्चित्तरूपकाण्डद्वयात्मकत्वेऽपि माधवाचार्यकृता तद्व्याख्या तु काण्डत्रयवती, आचारकाण्डं प्रायश्चित्तकाण्डं व्यवहारकाण्डश्चेति ।

तत्र प्रथमेऽध्याये चतुर्णां वर्णानां साधारणः (श्रुत्याचारः आह्निकश्च) असाधारणः (षट्कर्म क्षतिरक्षादिरूपः) च धर्मो निरूपितः । द्वितीये कृत्यादिरूपो जीवोपाय उपदिष्टः । उद्देशतश्चाश्रमधर्मसूचनं कृतम् । तृतीयेऽध्याये अश्रौचविस्तर उद्देशतः श्राद्धसंग्रहश्चोक्तः । चतुर्थेऽध्याये प्रकी-र्णपापप्रायश्चित्तं पुत्रभेदादि परिवेदनश्चोपदिष्टम् । पञ्चमेऽध्याये प्रकीर्णपाप-प्रायश्चित्तशेषः आहिताग्निसंस्कारश्चाभिहितः । षष्ठेऽध्याये मलावहसङ्गरी-करणोपपातकप्रायश्चित्तान्युक्तानि । शुद्धिश्चाग्नरसयोः । सप्तमेऽध्याये रसा-

ज्ञातिरिक्तद्रव्यमुद्धिखपदिष्टा । अष्टमेऽध्याये सामान्यतोगोबधप्रायश्चित्त-
मुक्तम् । नवमेऽध्याये रोधादिनिमित्तकगोबधप्रायश्चित्तमनुश्रियम् । दशमे-
ऽध्याये अगम्यागमनप्रायश्चित्तमादिष्टम् । एकादशेऽध्याये अभोव्यभोज-
नादिप्रायश्चित्तमादर्शितम् । द्वादशस्वध्यायः काण्डद्वयपरिशिष्टरूपः ।

पराशरस्मृतौ खल्वस्यां बाहुल्येन कलिधर्माणामेवोपदेशः । मुनिभिः
समन्वितः किल भगवान् वेदव्यासः कलौ मनुष्याणां शक्तिङ्गासेन यथा-
वद्वर्त्मनमुत्तातुमसमर्थानालक्ष्य कृपया वदरिकाश्रमस्थं पितरं पराशरं पृष्ट-
वान् । स चैवं पृष्टो धर्ममुपदिदेश । अतएवात्र आचारस्य सङ्गोचः
प्रायश्चित्तस्य बाहुल्यस्योपलभ्यते । लोकानामल्पसामर्थ्यात् आचारसङ्गोचः,
पापबाहुल्यात् प्रायश्चित्तवित्तरः । अत्रापि सङ्गोचोऽख्येव । यथा गोबधे
त्रैमासिकव्रतादिकं मग्न्यादिभिरुपदिष्टं, ब्रह्महत्यायां च द्वादशवार्षिक-
व्रतादिकम् । पराशरेण तु तत्र तत्र यथाक्रमं प्राजापत्यं सेतुदर्शनञ्चोक्तम् ।
तस्मात् पराशरमते तत्र तत्र तत्तदेव मुख्यं प्रायश्चित्तम् । व्रतान्तरश्चेतद्वै-
कल्पिकम् । यस्य हि शास्त्रे प्रसङ्गा श्रूयते, तदेव महत्, आयासबाहुल्यं
तु न महत्त्वप्रयोजकम् । तथात्वे कृषकाणामायासबाहुल्यात् कर्षणमेव
महत् स्यात् गोमूत्राद्यपेक्षया सिंहव्याघ्रादिमूत्राणामुत्कर्षो भवेत् । स्मृत्य-
न्तरानुसारेण तु विषयव्यवस्था न समीचीना । सर्व्वासां स्मृतीनामर्वाङ्मृशा-
न्तातुमशक्यत्वात् । स्वपरिज्ञातस्मृत्यनुसारेण व्यवस्थायामभ्युपगम्यमानयान्तु
पूर्वं तथा व्यवस्थायां कृतायां कालान्तरे स्मृत्यन्तरदर्शने व्यवस्थाया अव्यव-
स्थापत्तेः । तस्मात् व्रतान्तरविधानं न व्रतान्तरस्य निवारकम् । इत्यञ्च
यत्रैकस्मिन् विषये भिन्नभिन्नासु स्मृतिषु विभिन्नानि व्रतान्युपलभ्यन्ते, तत्र
सर्व्वासां विकल्प एवेति समीचीनः पट्याः । आयासबाहुल्यात्त्ववान्तरफल-
बाहुल्यं महतोव्रतस्याल्पेणांशेन पापक्षयोऽवशिष्टेन चांशेन स्वर्गादिसुखानिर्वा-
कल्पनीयम् । पापक्षयादिकं प्रकृतफलन्तु विहितेभ्यः सर्वेभ्य एवाविशेषेण
जायते । एवमल्पव्रतेनापि महतः पापस्य कियानंशः क्षीयते । अस्मिन्नर्थे
आस्थाकृद्भिर्माधवाचार्यैः सर्व्वाथा समुपादेयो विचारः प्रवर्त्तित इत्युपारभ्यते ।

माधवाचार्य्येदेमपि विचारितम् । तद्यथा । ब्रह्महत्याद्युत्पन्नं पापं
 द्वादशवार्षिकादिना व्रतेन नश्यतु । कर्मजन्यपापस्य कर्मणा नाशोपपत्तेः ।
 अभक्ष्यभक्ष्यजनितन्तु पापं कथं नश्यति ? यावता भक्षितस्याभक्ष्यस्य मांस-
 शोणितादिरूपेण परिणतस्य शरीरेऽवस्थानात् । अपवित्रपदार्थपरिणाम-
 रूपस्य शरीरस्य कथं प्रायश्चित्तानुष्ठानेन पवित्रता शक्यते वक्तुमित्येवमाशङ्क्य
 सिद्धान्तितम् । अतएवामक्ष्यप्रक्षयप्रायश्चित्ते शङ्खपुष्पीप्रभृतीनां कायस्य
 पानं विहितम् । तथाच तत्तत्क्लाथपानेनाभक्ष्यद्रव्यपरिणामभूतमांसशोणि-
 तादेः संशोधनमुपपद्यते । पवित्रतत्तद्द्रव्यक्लाथादीनां मांसशोणितादिरूपेण
 परिणतानां प्रदुष्टमांसशोणितादिशोधकत्वोपपत्तेरित्यादिकं विचारितम् ।
 एतेनाभक्ष्यभक्ष्यप्रायश्चित्तं आदिष्टव्रतादिकमेव करणीयं न तत्रानुकल्प-
 धेनुदानादिकं कर्तुमुचितमिति माधवाचार्य्याख्यमभिप्रायः प्रतीयते ।

सा खल्वियं पराश्वरस्मृतिः कलौ युगे प्रणीतेति तत एवोपलभ्यते ।
 सा चेयं प्रायः सर्वासामेव स्मृतीनां परमाविनी । पराश्वरं पृच्छता वेदव्या-
 क्षेप खल्वेवमुक्तम् ।

श्रुता मे मानवाधर्म्मा वाशिष्ठाः काश्यपास्तथा ।

मार्गेया गोतमौयाश्च तथाचौशनसाः श्रुताः ।

अत्रेर्विष्णोश्च संवत्सादृक्षादङ्गिरसस्तथा ।

शातातपाश्च हारीतादुयाश्चवल्कप्रातथैव च ।

आपस्तम्बकृता धर्म्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।

कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ।

तदनेनैतासां स्मृतीनां परतो भगवतो व्यासस्य प्रश्नः, तदुत्तररूपतया
 च पराश्वरस्यास्याः स्मृतेरभिधानमिति स्पष्टमवगम्यते । सेयं स्मृतिः पूर्व-
 स्मृतीनां सारसंग्रहभूतेति प्रतीयते । अस्यां हि स्मृतौ क्वचित् स्मृत्यन्तर-
 वाक्यमविकलमेवोक्तम् । यथा नष्टे मृते प्रव्रजिते इत्यादि नारदस्मृतिवाक्यं
 तथैवाभिहितम् । क्वचित्त्वृणतो विकलस्य स्मृत्यन्तरवाक्यमिदोपन्यस्तम् ।
 यथा शुद्धीक्षिप्रो दशाहेन इत्यादि दत्तवाक्यं जातौ विप्रो दशाहेन इत्यंशतो-
 विकलस्य पठितम् ।

आस्थाकर्तुर्माधवाचार्यस्य लिपेष्वातुर्यं सारल्यञ्च सुप्रसिद्धमिति तत्र
न किञ्चिदुक्तम् । स किल प्रसिद्धस्य बुक्कमहोपतेरमात्य आसीदित्यपि
सुप्रसिद्धमेव । किं वज्जना सायणाचार्य-माधवाचार्यावेव तस्य प्रसिद्धेर्मूल-
मिति शक्यते वक्तुम् । स खल्वयं माधवाचार्यो भारतीतीर्थस्य शिष्य इति
अस्मिन्नेव ग्रन्थे कालमाधवादौ चोपलभ्यते । अस्य माधवाचार्यस्य जननी
श्रीमती, पिता मायणः, सायणभोगनाथौ सहोदरौ । सौम्यं भरद्वाजगोत्रो-
त्पन्नः यजुर्वेदौ बौधायनशाखीय इत्येतदस्य ग्रन्थस्योपक्रमशिकायां तदुक्त्या-
वगम्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

श्रीमती जननी यस्य सुकौर्त्तिर्मायणः पिता ।

सायणभोगनाथश्च मनोबुद्धौ सहोदरौ ।

यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा तस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधव इति ।

तदनेन माधवसायणौ सहोदरौ भ्रातराविति स्पष्टमवगम्यते । ये तु
माधवसायणयोरभेदं मन्यन्ते, ते कथमिमां माधवाचार्यस्योक्तिं न पर्या-
लोचयन्तीति न खल्वधिगच्छामि । अस्तु तावत् । स खल्वयं माधवाचार्यः
सायणाचार्यस्याग्रजः न त्वमुजः । तथाच सायणाचार्यकृतयज्ञतन्त्रसुधा-
निधिग्रन्थे ।

तस्याभूदन्वयगुणस्तत्त्वसिद्धान्तदर्शकः ।

सर्वज्ञः सायणाचार्यो मायणार्थतनूद्भवः ।

उपेन्द्रस्येव यस्यासीदिन्द्रः सुमनसां प्रियः ।

महाक्रतूनामाहर्त्ता माधवार्थसहोदरः ।

तदत्रोपेन्द्रस्येन्द्र इव सहोदरो माधव आसीदित्युक्त्या माधवस्य साय-
णाग्रजत्वं प्रतीयते । माधवार्थेत्यर्थपरप्रयोगाच्च तथाऽवगम्यते । अतएव
माधवाचार्यो बुक्कस्य बुक्कणस्य बाऽमात्य आसीत् सायणाचार्यस्तु बुक्कस्य
तत्पुत्रस्य हरिहरस्य चामात्य आसीदिति स्मरणं सङ्गच्छते । हरिहरस्य
बुक्कात्मजत्वं तु यज्ञतन्त्रसुधानिधौ स्पष्टमुपलभ्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

वंशे चान्द्रमसे तदन्वयनिधिः श्रीसङ्गमोऽभुमृप-
 सास्मात् प्रादुरभूदभौष्टसुरभिः श्रीबुक्कएव्योपतिः ।
 हरिहरनिभभूमा कामदोऽभूज्जगतां
 हरिहरनरपालस्तस्य भूष्णस्तनूजः ।

स खल्वयं सायणाचार्यो वेदभाष्याणि विरचितवान् । न तु माधवा-
 चार्यो वेदभाष्याणां निर्माता । अतएव वेदभाष्ये माधवाचार्यनिर्मित-
 जैमिनीयन्यायमाज्ञायश्रव्यः श्लोकः प्रमाद्यतयोक्तिखितः । तदुद्धरणवेलायां
 न्यायविस्तरकार आह, — इत्यन्योक्तिरूपेण समुल्लेखः सुतरां सङ्गच्छते ।
 यच्च क्वचित्,—

छापालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ।
 इत्युक्तम् । तदपि ज्येष्ठे भ्रातरि सम्मानप्रदर्शनार्थमेव । अतएव खवंशा-
 न्वयभूतसङ्गममहाराजकृतितया वेदभाष्यस्य तत्रैव क्वचिदुल्लेखो दृश्यते ।

सङ्गमेन प्रकाशयते ।

इत्यत्र । स्वहृतेरन्यकृतितयोल्लेखः खल्वन्यस्मिन् सम्मानातिशयमवगमयति ।
 तत्रैव वेदभाष्ये तत्तत्प्रकरणपरिसमाप्तौ, “इति सायणाचार्यविरचिते
 माधवीये वेदार्थप्रकाशे” — इत्यादिकं पुष्पिकायां यत्किञ्चित् तदप्येवं
 सङ्गच्छते । अपि च धातुवृत्तिर्नाम ग्रन्थः सायणाचार्येण निर्मितः । सेवं
 धातुवृत्तिर्माधवीयेति नाम्ना तेनैव प्रख्यापिता । तथाच धातुवृत्तेरपक्रम-
 णिकागतः श्लोकः ।

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनोविद्या ।

आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

वेदभाष्यं सायणाचार्यकृतमित्येतच्च तत्कृतयज्ञतन्त्रसुधानिधियस्यात् स्पष्ट-
 मवगम्यते । तथाच तत्र सायणाचार्यं प्रति समासदामुक्तिः ।

अधीताः सकला वेदास्ते च दृष्टार्थगौरवाः ।

त्वत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रदीपेन प्रतीयसा ।

सोऽयं माधवाचार्यः पुराणसार-पराशरस्मृतिसिद्धान्त-कालमाधवापरानाम-

धैर्य-कालनिर्णयग्रन्थान् विरच्य परतो जैमिनीयन्यायमाणां तद्विस्तारं च
रचितवान् ।

व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराशरानथ ।

तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः ॥

इत्यनेन कालमाधवगतेन श्लोकेन पराशरस्मृतित्याख्यानानन्तरं कालमाधवः
ग्रन्थः प्रणीत इत्यवगम्यते ।

अतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।

स्मार्त्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥

इति जैमिनीयन्यायमाणाविस्तरगतेन श्लोकेन सर्वेषां स्मार्त्तधर्माणां व्या-
ख्यानानन्तरं जैमिनीयन्यायमाणाविस्तरोरचित इति चावगम्यते । व्याख्या-
तस्वार्थं श्लोकः स्वयमेव । तद्यथा । सर्व्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसार-
पराशरस्मृतित्याख्यानादिना स्मार्त्तोधर्मैः पूर्वं व्याख्यातः, इदानीं द्विजानां
विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः इति ।

अत्रेदमाशङ्कते कैश्चित् । सायणमाधवयोर्भिन्नत्व, सर्व्वदर्शनसंग्रहे —

श्रीमत् सायणमाधवः प्रभुवपन्यास्यत् सतां प्रीतये ।

इत्युपन्यासः कथं सङ्गमनीयः । अत्र य एव सायणः स एव माधव इति
सायणमाधवयोरेकत्वमवगम्यते । अत्रैतदालोचनीयम् । पूर्व्वोक्तप्रबन्धेन
सायणमाधवौ सहोदरौ माधवस्य स्वर्गमनात् परतोऽपि सायणो जीवित-
व्यासीत् तदानीमेव तेन यज्ञतन्त्रसुधानिधिर्विरचित इति स्पष्टमवगम्यते ।
तस्मात् सायणमाधवौ भिन्नामित्यत्र नास्ति सन्देहः । सायणमाधवयो-
रभेदनिर्देशस्तु सायणशब्दस्य वंशनामतामप्यवगमति । तथाच माधवा-
चार्यस्य सोदरो नाम्ना सायण व्यासीत् सायणमाधवौ द्वौवेव तु सायण-
वंशोत्पन्नाविति स्मिष्यते । सायणशब्दस्य वंशनामता तु सर्व्वदर्शनसंग्रह-
एव स्पष्टमवगम्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

श्रीमत्सायणदुग्धाब्जिकौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवार्य्येण सर्व्वदर्शनसंग्रहः ॥

अत्र सायणदुग्धाब्जिकौस्तुभेनेति विशेषणोपादानात् सायणवंशोत्पन्नत्वं
माधवस्यावगम्यते । तथा सायणरचितधातुवृत्तौ,—

अस्ति श्रीसङ्गमश्लोपः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।

+ + + +

तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मायणसायणः ।

यः स्थाति रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवौम् ॥

x x x x

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनोविद्या ।

आख्यवा माधवौयेवं धातुवृत्तिर्विरच्यते ।

अत्र हि तस्येत्यादि श्लोके मायणस्य सायणतयोल्लेखो वंशनामतां तस्याव-
गमयति । तेनेत्युत्तरश्लोके च सायणनामधेयत्वं तस्येति धौमद्विरनुचिन्त-
नीयम् । धातुवृत्तेः पुष्पिकायामपि, मायणसुतेन माधवस्तदोदरेण सायणा-
चार्येण विरचितायां,— इत्यादि लिखितम् ।

इदन्विह विचारणीयम् । माधवाचार्येण सर्वत्रैव ग्रन्थादौ विद्या-
तीर्थस्य प्रणामः कृतः । सर्वदर्शनसंग्रहस्यादौ तु,—

पारं गतं सकलदर्शनसागराणा-

मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम् ।

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं

सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ।

इत्युक्तम् । विद्यातीर्थस्योल्लेखस्तु न कृतः । किमत्र कारणमिति न निश्ची-
यते । परन्तु शार्ङ्गपाणितनयस्तस्य दर्शनशास्त्रे गुरुरासीदित्येवमपि सम्भ-
वेत् । इत्यन्तु किं विस्तरेण ?

तदेवं माधवाचार्यसायणाचार्ययोर्यश्चदर्शनात् यावान् माधवा-
चार्यस्य परिचयोऽवगम्यते, तावानेवात्रोपनिबद्धो न तु कल्पनया कलुषतां
नीत इति शिवम् ।

कलिकाता राजधान्याम्, }
श्राकाः १८२० । भाद्रे मासि । }

शेरपुरनगरवास्तवः, }
श्री चन्द्रकान्त देवशर्मा । }

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

व्यवहारकाण्डस्य ।

अ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अग्निविधिः	१३१	१७
अदत्तगिरूपणं तद्भेदाच्च	२२७	१७
अदत्तस्य प्रत्याहरणीयत्वम्	२२८	२०
अदेयदानप्रतियहयोर्दण्डः	२२५ } २३० }	{ ६ २
” ” ” ” ” ”		
अदेयम्	२२४	१४
अग्निर्कर्मोद्गतः स्वरूपम्	२४२	२०
अनासेध्याः	३८	३
अनिष्कृताप्रतिनिधयः	४२	१४
अनेकभृत्यकर्तृककर्मणि वेतनार्पणप्रकारः	२३१	१८
अनंशानां पुत्रस्यांशभागित्वम्	३६७	६
अनंशानां भरणम्	३६६	१६
अन्तर्गतभावलक्षकलिङ्गानि	४३	१८
अन्तेवासिनां कर्मकरणम्	२४०	२२
अन्तेवासी	२४१	३
अन्यतराङ्गवैकल्ये भोगस्य न प्रामाण्यम्	१०२	१८
अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डः	२७	१
अन्वाहितलक्षणम्	२०६	१६
अपराधानुसारेण दण्डव्यवस्था	१५६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अपराधाः	३३	१८
अपुनरापराधप्रवृत्तयः	३५२	१७
अपुनरापराधने पक्षधिकारविचारः	३५५	१८
अप्रकाशतस्कराणां दण्डः... ..	३०१	१७
अप्रकाशतस्कराः	३००	४
अप्रकृतियुक्तस्य कार्यस्यासिद्धिः	१६५	२
अप्रगल्भाभियोक्तारि काण्डागमम्	५१	१०
अभियोक्तादीनामुक्तिक्रमः	४५	८
अभ्युपेत्याश्रयभूषा... ..	२३८	६
अभेद्यादिना तडागादिदृष्ये दण्डः	२७६	६
अर्थिनः प्रतिनिधिः	४२	११
अर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रियेति निरूपणम्	६६	१६
अर्थिप्रत्यर्थिनोः सन्धिः	५८*	१६
अवस्तरादिभिस्तुष्पथादिरोधनिषेधः	२७८	१५
अविभाज्यद्रव्यम्	३७६	६
अविभाज्यविद्याधनलक्षणम्	३७७	८
अज्ञोक्तवाक्यलक्षणम्	२६४	१०
अष्टादशविवादपदानि	११	५
असाक्षिप्रत्ययाविवादाः	८४	१२
असंबद्धवादलक्षणम्	१६२	४
अस्वामिविक्रयः... ..	२११	११

आ ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यम्	१०२	८
आगमवद्दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणम्	१०२	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आगमं विनाऽपि त्रिपुण्यभोगस्य प्रामाण्यम् ...	१०३	१५
आचरितलक्षणम्	१६१	८
आचार्यस्य कर्त्तव्यम्	२४१	६
आद्याप्रद्यापनपत्रयोर्लक्षणे	६०	११
आदित्याः	१२२	१६
आधिनाशादौ व्यवस्था	१७५	४
आधिनिरूपणम्	१७३	१४
आधिपत्रे विशेषः	६५	४
आधिपालनप्रकारः	१७५	१
आधिभेदाः	१७३	१६
आधिभोचनम्	१८२	१६
आधिसिद्धिप्रकारः	१७५	१६
आधेर्बलावलभावः	१७६	५
आवेदनप्रकारः... ..	४२	७
आसेधभेदाः	३७	७
आसेधादिविधिः	३७	१
आसेधानर्हाः	३७	१३
आसेधानर्हाः	३७	३
आसेध्यासेधकयोस्तत्त्वानोक्तवृत्ते दृष्टः	३७	२०
आहितद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिकालः	१७६	१४
आज्ञानानर्हाः	३६	१५
आज्ञानानर्हाः	३६	६
<hr/> इ । <hr/>		
इक्षितादयः	७५	८

उ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्ति ।
उत्क्रोचस्वरूपम्	२२६	७
उत्तमप्रस्थादि	२६८	१५
उत्तमसाहसदण्डः	२८०	४
उत्तरपादः	५३	८
उत्तरभेदाणां स्वरूपादि	५६	१०
उत्तरभेदाः	५६	८
उत्तरलक्ष्यम्	५४	३
उत्तरादाने प्रत्यर्थिनः पराजयः	६४	८
उत्तराभासानां लक्ष्यानि	५७	१५
उत्तराभासाः	५७	१०
उद्धृतलक्ष्यम्	२७२	१४
उपधिलक्ष्यम्	१६१	४
उपनिधिलक्ष्यम्	२०४	६
उपविक्रयलक्ष्यम्	२१३	६

ऊ ।

ऊर्गग्रहणधर्माः	१६०	१३
ऊर्गग्रहोदभेदेन वृद्धेः परिमाणभेदः	१६८	१
ऊर्गदानविधिः... ..	१६६	१५
ऊर्गपरिशोधनकर्तारः	१६५	११
ऊर्गदानप्रकरणम्	१६६	८
ऊर्गदानस्य सप्तविधत्वम्... ..	१६६	६

क।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
कतिचिद्देशाचाराः	१४	७
कन्यादूषणे दण्डः	३२०	१६
कन्याहरणे दण्डः	३२०	१०
कर्मकराः	२३८	१६
कार्यदर्शनप्रकारः	३६	७
काशदानस्य विषयः	५५	१३
कूटसाक्षिणः	८१	८
कूटसाक्षिणां दण्डः	८१	१४
क्षत्रपण्यपरिशोधनाशक्तौ दत्तं लेख्यपृष्ठे लेखनीयम्	१००	१४
केषुचित्कार्यविशेषेषु स्त्रीयामस्तातृत्वम् ...	१६३	११
कोशविधिः	१४४	७
क्रियायां बलाबलमावः	६१*	४
क्रियापादः	६०*	११
क्रियाभेदाः	६०*	२०
क्रौतपण्यपरीक्षाकालः	२५६	२
क्रौतानुश्रयः... ..	२५५	४
क्षचित् पुनर्यवहारः	१६१	८
क्षचित्सुतन्त्रकृतस्यापि कार्यस्यासिद्धिः ...	१६५	६
क्षचिदगङ्गीकृताऽपि वृद्धिर्भवति	१६८	७
क्षचिदग्निरो दिव्यम्	११३	४
क्षचिद्दाने भार्यादीनामनुमत्यपेक्षा... ..	२२७	३
क्षचिद्भुक्तेः प्राबल्यम्	१०७	१३
क्षचिद्ब्रह्मचारिण्यस्य धर्मबाधकत्वम् ...	१५४	७
क्षुद्रमथम्	२६८	११

(६)

ख ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
खिकोपचारविधिः	२८२	१२

ग ।

गणकलेखकयोः कर्तव्यता	२३	६
गवादिपाककस्य भृतिपरिमाद्यम्	२६३	६
गोप्रचारभूमिः	२६५	१६
ग्रामक्षेत्राद्यन्तरनिरूपणम्	२६५	२०

घ ।

जम्बाल्यादिगमने दण्डः	३२१	२०
जतुप्याद्यवहारप्रकरणम्	३६	१४
जिरन्तनाया भुक्तेरपवादः	१०६	८
जोराणां नवविधत्वम्	३००	१०
जोराणां भक्तावकाशादिदाने दण्डः	३०५	४
जोरादर्शने त्र्यप्राप्त्युपायः	३०५	१५
जोरितत्र्यदापनासम्भवे राज्ञा खयं तद्गत्यम्	३०६	१५
जोरोपेक्षिणां दण्डः	३०५	११

छ ।

कृषानि	३२	१८
---------------	----	----

अ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अयपत्रभेदाः	६०	५
अयपत्रे लेखनीयार्थाः	८६	६
अलविधिः	११७	८
अवि-नर-निरूपणम्	१४०	१४
आतिभेदेन दिव्यवस्था	११७	१६
आनतः साध्यादाने दोषः... ..	८१	१२
आनपदपत्रम्	६०	१७

त ।

तच्छुलविधिः	१४६	१२
तप्तमाषविधिः	१४७	१०
तस्करघ्नानोपायः	२६८	१७
तस्करद्वैविध्यम्... ..	२६६	१४
तीरितानुश्रितयोर्भेदः	१६१	२
तीव्रवाक्छलक्षणम्	२६४	१२
त्रिपुल्लभभोगनिरूपणम्	१०४	१

द ।

दण्डपादव्यभेदाः	२८३	१८
दण्डपादव्ये विधयः	२८४	४
दण्डपादव्यम्	२८३	११
दण्डनिरूपणं तद्भेदाश्च	२९७	१४
दत्तस्यानाहृत्तयत्वम्	२२८	६
दत्ताप्रदानिकम्	२२४	८

विषयः ।	एके ।	पक्षौ ।
दायद्वैविध्यम्	३२६	६
दायभागः	३२६	१
दायलक्षणम्	३२६	५
दायानर्हाः	३६६	५
दास-कर्मकरयोर्भेदः	२३८	१७
दासत्वमोचनविधिः	२४४	१३
दासत्वविधिनिषेधौ	२४३	१०
दासविमोक्षयुक्तिकर्त्तव्यता	२४६	१२
दासशब्दव्युत्पत्तिः	२४३	३
दासस्वरूपं तद्भेदाश्च	२३६	१५
दिव्यदेशानादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिः	१२१	१३
दिव्यदेशाः	१२१	३
दिव्यप्रकरणम्	११०	१७
दिव्यानां कालविशेषाः	१२०	४
दिव्येति कर्त्तव्यता	१२१	१८
दिव्योद्देशः	१११	२
देयम्	२४५	१२
देशदृष्टस्य लक्षणम्	३१	११
देशदृष्टस्यानुकल्पत्वम्	३१	८
दैवमृतानां पशूनां कर्मादिकं पालेन पशुसामिने		
दर्शनीयम्	२६५	६
द्युतसमाह्वयौ	३८८	१३
द्युतस्थानव्यवस्था	३८६	८
द्वयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्डः	१७६	२१

ध ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
घटनिर्माणप्रकारः	१२६	१
घटविधिः	१२५	११
घनतारतम्येन दिव्यव्यवस्था	११४	५
घनागमभेदाः	२१३	२०
धनुषस्त्रैविध्यम्	१३७	१५
धनुःपरिमाणम्	१३७	१४
धर्मलक्षणम्	१६१	२
धर्मशास्त्रयोरर्थशास्त्रयोश्च विरोधे निर्णयः	२६	१६
धर्मशास्त्रविरुद्धस्यार्थशास्त्रस्य त्याज्यता	२६	१५
धर्मशास्त्राणि	२६	६
धर्मादिभिरुपायैः ऋणग्रहणम्	१६०	२०
धर्माधर्मविचारविधिः	१४६	६
धर्माधिकरणलक्षणम्	१७	८
ध्वजादृतलक्षणम्	३७६	६

न ।

निक्षेपनाशे व्यवस्था	२०५	१६
निक्षेपभेदाः	२०४	{ ८ २०
निक्षेपभोगादौ दण्डः	२०५	१७
निक्षेपरक्षणफलम्	२०५	१४
निक्षेपविधिः	२०४	१४
निक्षेपः	२०४	४
निजधर्माविरोधेन राजद्वतधर्मपालनम्	२४८	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वम्	३५०	१७
निर्णयपादः	१५०	८
निर्णयप्रकारः	१५०	१०
निर्णयस्थानानि	१८	३
निर्णयहेतवः	१२	१
निवर्तनीयव्यवहाराः	१६१	१२
निकुरवाक्यलक्षणम्	२८४	८
निष्कर्षार्थकृतस्य व्यवहारस्य सिद्धिः	१६४	१४
निष्कर्षार्थलक्षणम्	१६४	१२
न्यायशब्दार्थः	७	१७
न्यायस्य व्यवहारनिर्णायकत्वम्	३०	२
न्यासलक्षणम्	२०४	११

प ।

पक्षदोषाः	४७	८
पक्षलक्षणम्	४७	४
पण्यद्रव्यादावयवव्यवहारतो दण्डः	३१२	१२
पण्यद्वैविध्यम्	२५८	१३
पण्यप्रकारभेदाः	२५८	१६
पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये व्यवस्था	२३७	६
पतितस्य भरण्यभावः	३६७	१
पथि पुरीषादिकरणे दण्डः	२७८	१
परित्याज्याः स्त्रियः	३२४	५
प्राकृत्याकरणाय प्रतिभूदानम्	२८६	११
प्राज्ञदोषः	२६५	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पितापुत्रविरोधे साक्षादीनां दण्डः ...	३१२	५
पितृहर्त्रं दुहितरोऽप्यंशभागिन्यः ...	३४५	१
पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः ...	२२६	१०
पुनर्न्यायप्रकरणम् ...	१६०	६
पुत्रवतारतन्त्रेण दण्डव्यवस्था	१५६	१८
पूर्वपक्षशोधनकालः ...	५१	२
पूर्वपक्षस्य चतुर्विधत्वम् ...	५१	१६
पूर्ववादिगिर्यायः...	४५	११
पैतामहधनविभागः ...	३३७	४
पौत्रधनभोगकालः ...	१०४	२
प्रकाशतस्कराणां दण्डः ...	३००	१५
प्रकाशतस्कराः ...	२६६	१७
प्रकीर्णकलक्ष्यभेदौ ...	३६३	१६
प्रकीर्णकम् ...	३६३	१५
प्रकृतयः ...	३५	११
प्रतिग्रहप्राप्तभूमौ क्षत्रियादिपुत्राणामनधिकारः	३४३	११
प्रतिज्ञापादः ...	४६	१५
प्रतिभूयह्यप्रकरणम् ...	४४	१०
प्रतिभूदानासामर्थ्ये विधिः ...	४५	१
प्रतिभूभेदाः ...	१८५	६
प्रतिभूः ...	१८५	४
प्रत्यर्थिनः कालदानव्यवस्था	५५	१
प्रत्यर्थिनः कालदानम् ...	५४	१३
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम् ...	५६	१५
प्रमाणदोषस्योद्भावयितारः ...	६६	७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
प्रमाणदोषोद्भावप्रकारः...	६६	८
प्रमाणदोषोद्भावप्रमाणान्तरभाविज्ञानक्षयम्	६६	१६
प्रयत्ननिष्पत्त्यम्	८	५
प्रत्यक्षावसितब्राह्मणस्य निर्वाक्यप्रकारः	२४५	८
प्राङ्गन्यायोत्तरम्	५६	१७
प्राङ्गविवाक्यगुणाः	२२	७
प्राङ्गविवाक्यक्षयम्	२१	१३
प्राङ्गविवाक्यस्यानुकल्पः	२२	१०
प्रातिभाष्ये निषिद्धाः	१८६	१७
प्रातिभाष्ये वर्ज्याः	४४	११

फ ।

फालविधिः	१४६	१
----------	-----	---

ब ।

बलात्कारलक्ष्यम्	१६१	६
बान्धवाः	३५४	२

भ ।

भागभूतस्य द्वैविध्यम्	२४२	१८
भाटकेन परभूमौ वासव्यवस्था	२३६	२
भाटकेन यानादिग्रहणव्यवस्था	२३५	१०
भाषादोषाः	४६	७
भाम्नालक्ष्यम्	४८	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भिन्नजातीनां पुत्राणां विभागः	३४२	११
भिन्नमाहकानां सवर्णानां विधमसङ्ख्यानां पुत्राणां विभागः ३४२		६
भिन्नमाहकानां सवर्णानां समसङ्ख्यानां पुत्राणां विभागः ३४२		२
मुक्तिप्रकरणम्	१०१	१४
मुक्तिभेदाः	१०३	१२
भूतकानां त्रैविध्यम्	२३६	{ ११
” ” ” ”	२४२	{ १५
भूतिं गृहीत्वा कर्माकरणे विधिः	२३२	१३
भूतेरनिश्चये भागव्यवस्था... ..	२३०	१४
भूतेरनिश्चयेऽपि क्वचित् स्वामीच्छया न्यूनाधिकदानम्	२३१	१०
भूतत्वमङ्गीकृत्य कर्माकरणे दण्डः	२३२	१६
भूतानां रक्षणीयवस्तूनि	२३२	६
भोगाङ्गानि	१०२	१६
भोगाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ तत्साधनम्...	१०३	६

म ।

मनुष्यबधे श्रवादिसन्निधौ साक्ष्यग्रहणम् ...	७६	२०
मन्त्रतः	१२३	६
मर्त्यादाभेदने दण्डः	२७६	१४
मातरः	१२३	५
मित्थोत्तरस्यावान्तरभेदाः	५७	७
मित्थोत्तरम्	५६	११
मुख्यगौयानां पुत्राणां स्वरूपम्	३४६	१७
मौललक्षणां... ..	२७२	१२

य ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
व्याविधिविचारे राज्ञः फलम्	२५}	{ १०
” ” ” ”	१६५}	{ १२
धातितलक्षणम्	२०६	१६
युक्तिः	६२*	३

र ।

राजमार्गे पुरोवकरणे दण्डः	२७६	४
राजलेख्यविभागः	८७	१०
राजलेख्ये लेखनीयार्थाः	८८	८
राजशासनलक्षणम्	८६	११
राजलेख्या निर्णयविधिः	६३*	१६
राज्ञा शास्त्राद्यनुसारेणैव कार्यं कर्तव्यम्	३५	७
बन्दाः	१२२	२१

ल ।

लिखितनिरूपणम्	८४	२१
लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डः	१००	१७
लेख्यदोषाः	६५	७
लेख्यद्वैविध्यम्	६४	१६
लेख्यनाशे लेख्यान्तरं कार्यम्	६३	१८
लेख्यनिराकरणकारणानि	६८	१
लेख्यपरीक्षा	६४	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
लेखप्रयोजनम्...	६३	१२
लेखभेदाः ...	८५	७
लेखलक्षणां ...	८५	५
लेखमुद्रिप्रकारः ...	६६	५
लेखस्यावान्तरभेदाः ...	८५	११
लेखहानेरपवादः ...	६६	२
लेखानां मिथोविरोधे निर्णयः ...	१००	६
भौतिकलेखभेदाः ...	८५	{ १२ १८
” ” ” ”	६१	
भौतिकलेखभेदानां लक्षणाणि ...	८५	१४

व ।

वणिगादिसमयेषु समयिभिर्निर्णयः...	३२	१
वयोविशेषादिना दिव्यविशेषः ...	११८	४
वर्णलक्षणां ...	२०	५
वसवः ...	१२२	१३
वाक्पाठ्यत्रैविध्यम् ...	२६४	३
वाक्पाठ्यम् ...	२६३	१५
वागप्रस्थादिधनविभागः ...	३६५	२
वागप्रस्थादीनां धनसम्बन्धः ...	३६५	१७
विक्रीयासम्पदानम् ...	२५८	६
विभक्तानां कर्त्तव्यम् ...	३८४	२
विभागोपलप्ते निर्णयः ...	३८५	१२
विभागोत्तरकाणोत्पन्नस्य भागः ...	३३६	२०
विभाज्यद्रव्याणि ...	३७५	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
विवादमन्तरेणापि दम्भाहर्षपराधाः...	३४	३
विषमक्षयजनितविषयवेगाः ...	१४३	११
विषमविशेषेषु दिव्यविशेषाः ...	११३	११
विषयविधिः ...	१४१	८
वृद्धजनक्षयम् ...	२७२	१०
वृद्धिप्रतिमायम् ...	१६७	८
वृद्धिप्रमेदानां ज्ञानाणि ...	१६७	४
वृद्धिप्रमेदाः ...	१६६	१८
वृद्धुपरमः ...	१७२	७
वृद्धुपरमापवादः ...	१७२	१८
वेतनदानप्रकारः ...	२३०	११
वेतनस्यानपाकर्म ...	२३०	६
वेदकमन्तरेणापि कृणादयो राज्ञा स्वयं निर्योतथाः	३२	१५
व्यवहारदर्शनकालः ...	१८	६
व्यवहारदर्शनविधिः ...	२८	१०
व्यवहारदर्शने राज्ञः प्रतिनिधिः ...	२१	५
व्यवहारदर्शने वर्णास्तिथयः ...	१८	१३
व्यवहारदर्शनोपक्रमः ...	४१	१०
व्यवहारदर्शिनामुक्तमाधमभावः ...	३२	६
व्यवहारनिर्व्वचनम् ...	७	१३
व्यवहारपादाः ...	११ } ४६ }	{ १८ { १५
व्यवहारभेदाः ...	६	११
व्रातगायशब्दयोरर्थः ...	२५०	१

श ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
शपथाः	१११	१०
शस्यक्षेत्रे दृष्टिकरणम्	२६६	४
शरीरदण्डस्य प्रकारभेदाः	१५५	१७
शरीरार्थदण्डभेदेन दण्डद्वैविध्यम्...	१५५	११
शासनविरोधे सुक्तेरप्रामाण्यम्	१०५	२०
शिल्पिन्यासस्वरूपम्	२१०	२
शिशुवाजयोर्जक्षणे	१६३	५
शिव्याणां गुरुशुश्रूषा	२४०	१६
शुभाशुभकर्मणौ	२३६	२
शुश्रूक्षभेदाः	२३८	१५
शूद्रस्य दासीपुत्रविभागः	३५२	७
शौर्यधनक्षयम्	३७६	१५

स ।

सकारणमित्योत्तरम्	६३	१
सङ्गरोत्तरम्	६०	१२
सङ्गरोत्तरे क्रियाक्रमः	६१	१४
सजातिप्रभुकायाः स्त्रियाणक्षयम्	४०	६
सत्यप्रशंसा	७६	१
सत्यसाक्ष्यपवादः	७६	२२
सदो निरूपणम्... ..	२४	८
सनाभयः	६८	६
सन्दिग्धलेख्ये निर्णयप्रकारः	६७	४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सभाङ्गानां कर्माणि	२४	२०
सभाङ्गानि	२४	१४
सभानिरूपणम्	१७	१
सभाप्रवेशकालः	१७	१२
सभायामुपवेशनप्रकारः	२७	१६
सभायाश्चातुर्विध्यम्	१८	१६
सभ्यसङ्ख्या	२०	१३
सभ्याः	२०	१०
सभ्येषु वर्ग्याः	२१	२
सम्भूयकारिणां कर्त्तव्यम्	२१६	६
सम्भूयकारिणां कृषिकराणां कर्त्तव्यम्	२२३	३
सम्भूयकारिणां परस्परविवादनिर्णयप्रकारः	२२०	१
सम्भूयकारिणाम्पत्तिजां कर्त्तव्यम्	२२१	६
सम्भूयकारिणाम्पत्तिजां दक्षिणाविभागः	२२२	१
सम्भूयकारिणां शिल्पिणां विभागः	२२३	१२
सम्भूयसमुत्थानाधिकारिणः	२१८	८
सम्भूयसमुत्थानम्	२१८	४
सर्वस्वदण्डे वर्जनौयानि	३६५	८
साक्षिणः	६५	२
साक्षिणां द्वादश भेदाः	७०	१३
साक्षिदोषोद्भावकालः	७४	१२
साक्षिदोषोद्भावनम्	७३	३
साक्षिद्वैधे निर्णयः	८३	१
साक्षिनिरूपणम्	६४*	६
साक्षिपरीक्षा	७५	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
साक्षिप्रश्नप्रकारः	७८	८
साक्षिभेदेन सङ्ख्याभेदः	७२	३
साक्षिषद्भाष्यम्	६४*	१४
साक्षिप्रश्नार्थः	६४*	७
साक्षिषु प्रतिप्रसवः	७०	१
साक्षिषु वर्ण्यः	६६	७
साक्षिसङ्ख्या	६५	१४
साक्ष्यदानकाले उपानदुष्परीक्षापरित्यागः	७६	११
साक्ष्यनियोजनम्	७५	१७
साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायाः	८४	११
साक्ष्यस्य हेयोपादेयता	८०	८
साक्ष्यकौ विशेषः	८०	३
साक्ष्ये मित्याकथनदोषाः	७७	८
साधारणस्त्रीगमने दण्डः	३१६	१२
साध्यनिरूपणम्	७	१६
साध्यपालस्य कर्तव्यता	२४	२
सामन्तलक्षणम्	२७१	१७
साहसभेदाः	३०७	१०
साहसस्वरूपम्	३०७	५
साहसिकज्ञानोपायः	३०६	१५
साहसे दण्डः	३०८	४
साहसम्	३०७	४
सीमाचिह्नानि	२७०	६
सीमानिर्णयप्रकारः	२७१	८
सीमाप्रकारभेदाः	२६६	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सीमायाः पञ्चविधत्वम्	२६६	२०
सीमाविवादनिर्णयः	२६६	१८
सुवर्णादिपरिमाणम्	११५	१३
सेतुदेविध्यम्	२८१	५
सोद्धारभागस्याननुष्ठानम्	३३६	१
सोपधिदानादेर्निवर्तनीयत्वम्	२२६	१७
सोपाधिदत्तस्य स्त्रोधनत्वाभावः	३७०	७
संविद्यतिक्रमः	२४७	१
संसर्गनिर्णयः	३६१	१
संस्कृतिविभागः... ..	३६०	१५
स्त्रेयम्	२६८	१
स्त्रेयसन्देहे निर्णयः	३०६	१७
स्त्रोभक्तसूचकयोर्लक्षणे	३५	२
स्त्रोधनदाने विशेषः	३६६	१०
स्त्रोधनभेदाः	३६८	६
स्त्रोधनविभागः... ..	३६८	५
स्त्रोपुंसयोगलक्षणम्	३२२	१२
स्त्रोरक्षणम्	३२२	१४
स्त्रोरक्षणोपायाः	३२३	६
स्त्रोसंग्रहणज्ञानोपायः	३१६	१५
स्त्रोसंग्रहणभेदाः	३१५	१७
स्त्रोसंग्रहणम्	३१५	१६
स्त्रोसंग्रहणे दण्डः	३१७	६
स्त्रादिविषये पुनर्यवहारप्रवर्तनम्... ..	१६१	८
स्त्रावरप्राप्तिनिमित्तानि	१०२	२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
स्यावरविषये देयनिरूपणम्	२२६	१४
स्यावरादौ कूटजेख्यकरणे दण्डः	१०१	२
स्यावरादौ जेख्यस्यावश्लक्षकत्वम्	८३	१३
सत्त्वकारणविचारः	३३०	१२
सत्त्वस्य शास्त्रीयत्वलौकिकत्वविचारः	३२८	४
स्वामिपात्रयोः कर्तव्यम्	२६३	२
स्वामिपात्रविवादः	२६२	१६

ह ।

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारः	५७*	१७
हीनवादी	६४	११
हेयोपादेयपूर्वपक्षौ	२५	८

(२२)

पराशरमाधवोद्धितश्रुतीनामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपथम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

श ।

श्रुति १८६ । ६ ॥ १६० । ३ ॥ ३८३ । १० ॥

पराशरमाधवोक्तिस्त्रितानिर्दिष्टसर्गनामसूतीनां

प्रज्ञापनयत्नः ।

(व्यवहारनामसूति)

स्त १

सूति वा सूत्यन्तर वा स्मरय २२ । ७ ॥ ४७ । १२ ॥ ६१ । १, ६ ।
१०४ । १० ॥ १०६ । १५ ॥ ११२ । ६ ॥ ११५ । ८ ॥ १३२ ।
१२ ॥ १३३ । १३ ॥ १३५ । ६, १२, १६ ॥ १३८ । २ ॥ १४१ ।
३ ॥ १५६ । ६ ॥ १६२ । १२ ॥ २०१ । ७ ॥ २१३ । १६ ॥
२३७ । ६ ॥ २५२ । १३ ॥ २६५ । १३ ॥ २६७ । १३, १७ ॥
२७५ । ५ ॥ २८० । ६ ॥ ३३२ । ११, १७ ॥ ३४० । ६ ॥ ३४१ ।
१३ ॥ ३५२ । ३ ॥ ३६० । १ ॥ ३८१ । १६ ॥ ३८४ । २० ॥
३८५ । ३ ॥ ३८५ । २० ॥

परमेश्वरमाधवोस्त्रिखितगीतावाक्यानां

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

ग ।

गीता ५।१॥

(२५)

पराशरमाधवोत्तिष्ठितपुराणनाम्नामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

भ ।

भविष्यपुराण २६।१० ॥

म ।

मत्स्यपुराण २३८।२ ॥

(२१)

धराशरमाधवोत्तिष्ठितानिर्दिष्टनामपुराणपञ्चमामा-
मकारादिक्रमैण प्रश्नापनपत्रम् ।

—•••—

(व्यवहारकाण्डस्य)

प ।

पुराण १८७ । १२ ॥

—

यराग्रमाधवोस्त्रिखितैतिहासनाम्नामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापमपचम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

म ।

महाभारत २८ । ४ ॥

पराशरमाधवोलिखितसप्तर्तुनाम्नामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

आ ।

आपस्तम्ब ३३६ । ६ । ३५४ । १६ ।

उ ।

उपशना ४२ । ८ ॥ २६८ । १७ ॥ २६६ । १३ ॥ ३८९ । १० ॥ ३८२ । ८ ।

क ।

कात्यायन ७ । १४ ॥ ८ । २० ॥ १२ । ४ ॥ १५ । १६ ॥ १७ । ६ ॥ १८ ।
६ ॥ २० । ५ ॥ २२ । १० ॥ २४ । ६, १२ ॥ २५ । १० । २६ ।
२, १२ ॥ २७ । ४, १३ ॥ ३१ । ८, ११, १४, १६ ॥ ३५ । २ ॥
३७ । १४ ॥ ३८ । ४ ॥ ४० । ४ ॥ ४१ । १, १४ ॥ ४२ । ११ ॥
४३ । ३, १० ॥ ४४ । ११ ॥ ४५ । १, ८ ॥ ४६ । १ ॥ ४७ । ६ ॥
४८ । ३ ॥ ५० । १३ ॥ ५१ । ४, १३ ॥ ५२ । ३ ॥ ५४ । १२ ॥
५५ । ७ ॥ ५ । २ ॥ ५७ । १०, १५ ॥ ६० । १३, १६ ॥ ६४ ।
८ ॥ ६६ । २ ॥ ६८ । ६, २० ॥ ७३ । ८ ॥ ७४ । ४, १२, १५ ॥
७५ । ३ ॥ ७६ । १३, १६ ॥ ८१ । ३ ॥ ८२ । १३ ॥ ८३ । ७ ॥
८० । ५ ॥ ८२ । ११ ॥ ८३ । ८ ॥ ८४ । १०, १५ ॥ ८६ । ३, ६,

६ ॥ ६७ ॥ १३ ॥ ६८ ॥ १ ॥ ६९ ॥ ८ ॥ १०० ॥ १७ ॥ १०१ ॥ ३ ॥
 १०३ ॥ ३, १२ ॥ १०४ ॥ १४ ॥ १०७ ॥ २, १३ ॥ १०८ ॥ ५ ॥
 १०९ ॥ ६ ॥ ११२ ॥ १३ ॥ ११३ ॥ ४, १६ ॥ ११४ ॥ १४ ॥ ११८ ॥
 २, १२ ॥ ११९ ॥ २, १४ ॥ १२१ ॥ ८ ॥ १३६ ॥ २० ॥ १४१ ॥
 ४ ॥ १४६ ॥ १७ ॥ १४७ ॥ ३ ॥ १५१ ॥ १३ ॥ १५२ ॥ १ ॥ १५४ ॥
 ११, १७ ॥ १५७ ॥ ४ ॥ १५८ ॥ ८, १२ ॥ १५९ ॥ ३ ॥ १६१ ॥
 २ ॥ १६२ ॥ २२ ॥ १६४ ॥ ४ ॥ १६८ ॥ १७, २० ॥ १६९ ॥ २, ८,
 ११ ॥ १७० ॥ ३ ॥ १७२ ॥ ३ ॥ ५७६ ॥ २१ ॥ १७७ ॥ ६, ६ ॥
 १७९ ॥ ७, १० ॥ १८१ ॥ ८ ॥ १८५ ॥ २१ ॥ १८६ ॥ १८ ॥ १८८ ॥
 ७, १७ ॥ १८९ ॥ ११, १७ ॥ १९१ ॥ १३ ॥ १९२ ॥ २२ ॥ १९३ ॥
 ४ ॥ १९४ ॥ १६ ॥ १९६ ॥ ७, ११, १४, २० ॥ १९७ ॥ ५, १७ ॥
 १९८ ॥ ७ ॥ १९९ ॥ ४, १८ ॥ २०० ॥ ११ ॥ २०२ ॥ २२ ॥ २०६ ॥
 २, १७ ॥ २०७ ॥ १ ॥ २०८ ॥ २० ॥ २१० ॥ ४, ८, १३, २१ ॥
 २११ ॥ ७, १८ ॥ २१३ ॥ १३ ॥ २१४ ॥ १, १५ ॥ २१५ ॥ ५, १०,
 १५, १८ ॥ २१६ ॥ १७ ॥ २२० ॥ १४ ॥ २२३ ॥ १६, १९ ॥
 २२४ ॥ ४ ॥ २२५ ॥ १५ ॥ २२६ ॥ ७, १० ॥ २२८ ॥ २१ ॥ २२९ ॥
 ७, १४ ॥ २३३ ॥ १ ॥ २३५ ॥ ७ ॥ २३७ ॥ ३ ॥ २४१ ॥ ८ ॥ २४३ ॥
 २, ८, ९, १७, २० ॥ २४५ ॥ ५ ॥ २५० ॥ १४ ॥ २५१ ॥ ३ ॥
 २५४ ॥ १०, १४ ॥ २५६ ॥ ९ ॥ २५८ ॥ २ ॥ २६० ॥ ४ ॥ २६६ ॥
 ५ ॥ २७१ ॥ १७, १८ ॥ २७२ ॥ २, ९ ॥ २७५ ॥ २ ॥ २७६ ॥ ३,
 ७, १७, १९ ॥ २७७ ॥ २ ॥ २७९ ॥ ९ ॥ २८० ॥ ८, ११ ॥ २८१ ॥
 १६ ॥ २८३ ॥ ६ ॥ २८५ ॥ ७ ॥ २८६ ॥ ५, ९ ॥ २८७ ॥ १९ ॥
 २८८ ॥ १८ ॥ २८९ ॥ ६, १३ ॥ २९१ ॥ ६, १९ ॥ २९४ ॥ ७ ॥
 ३०५ ॥ ७ ॥ ३१० ॥ ७, १९ ॥ ३११ ॥ १, ७ ॥ ३३५ ॥ ५ ॥ ३३७ ॥
 १५ ॥ ३३९ ॥ १५ ॥ ३४७ ॥ १७ ॥ ३४८ ॥ ९ ॥ ३५६ ॥ १६ ॥
 ३५७ ॥ १ ॥ ३५८ ॥ १६ ॥ ३५९ ॥ ३ ॥ ३६८ ॥ ११, १९ ॥ ३६९ ॥

(३०)

५, १० ॥ ३०० ॥ ७, १२, १८ ॥ ३०३ ॥ १२, १४ ॥ ३०५ ॥ ४,
१५, २० ॥ ३०६ ॥ २, ६ ॥ ३०७ ॥ ८ ॥ ३०८ ॥ ७ ॥ ३०९ ॥ १,
५, ६, १५ ॥ ३०९ ॥ १ ॥ ३१० ॥ १५ ॥ ३१५ ॥ २ ॥ ३१६ ॥ ५ ॥
५७* ॥ १७ ॥ ५८* ॥ २, ६, १६ ॥ ६०* ॥ ५, १७ ॥ ६१* ॥ ४,
७, १०, १३ ॥ ६२* ॥ ७, १८, २१ ॥ ६३* ॥ ३, ६, ६ ॥

कात्यायनसूत्र २२२ । ११ ॥

ग ।

गौतम ३१ ॥ ३ ॥ १५७ ॥ ७ ॥ १५८ ॥ १५, २० ॥ १७० ॥ ११ ॥ १७२ ॥
१५ ॥ २०१ ॥ १६ ॥ ३०६ ॥ १६ ॥ ३१८ ॥ १६ ॥ ३२८ ॥ ७ ॥
३२६ ॥ ६ ॥ ३३१ ॥ १३ ॥ ३३४ ॥ १४ ॥ ३३७ ॥ १ ॥ ३५४ ॥
१८ ॥ ३५७ ॥ १५ ॥ ३५८ ॥ १, २ ॥ ३६४ ॥ १ ॥ ३६५ ॥ १८ ॥
३७१ ॥ २, ५ ॥ ३७३ ॥ २, १८, १६ ॥ ३७८ ॥ १६ ॥ ३८१ ॥ १ ॥

द ।

दक्ष २२५ ॥ १ ॥

देवज ३२४ ॥ २० ॥ ३२७ ॥ २२ ॥ ३३८ ॥ ५ ॥ ३४४ ॥ १, ३ ॥ ३४६ ॥
६ ॥ ३६७ ॥ २, ७ ॥ ३७५ ॥ ११ ॥

न ।

नारद ८ ॥ ८ ॥ ६ ॥ १२ ॥ २१ ॥ २१ ॥ २७ ॥ १ ॥ २८ ॥ १४ ॥ २६ ॥ ३,
१६ ॥ ३२ ॥ ६ ॥ ३३ ॥ १८ ॥ ३६ ॥ ७ ॥ ३७ ॥ २, ७, १७, २० ॥
३८ ॥ १८ ॥ ३६ ॥ १२ ॥ ४२ ॥ १६ ॥ ४३ ॥ ६ ॥ ४५ ॥ ११, १७ ॥
४६ ॥ ७, १० ॥ ५० ॥ १ ॥ ५१ ॥ ७ ॥ ५२ ॥ ६ ॥ ५४ ॥ १५, २० ॥

५५ । १३ ॥ ५६ । ७ ॥ ६४ । ११, १८ ॥ ६६ । ४, १६ ॥ ६८ ।
 ५ ॥ ७० । १, ७ ॥ ७२ । ७, १०, १६ ॥ ७४ । १८ ॥ ८१ । ८ ॥
 ८३ । १२ ॥ ८४ । ११ ॥ ८२ । १२ ॥ ८३ । १५ ॥ ८४ । ३ ॥
 ८५ । ४, २२ ॥ ८७ । ७ ॥ ८८ । १० ॥ १०१ । १० ॥ १०२ । ५,
 ११, १५, १८ ॥ १०५ । ५, ८ ॥ १०६ । १२ ॥ १०७ । ५, १६ ॥
 ११२ । ८ ॥ ११३ । १ ॥ ११७ । ५, १६ ॥ ११८ । ३ ॥ १२० ।
 १० ॥ १२१ । ६, १३ ॥ १२४ । ६ ॥ १२५ । १५ ॥ १२६ । ६ ॥
 १२७ । २, २१ ॥ १२८ । ५, ११ ॥ १३० । १४ ॥ १३१ । ४ ॥
 १३२ । १७ ॥ १३३ । १४ ॥ १३४ । ५, १८ ॥ १३५ । ११ ॥ १३६ ।
 ११ ॥ १३७ । १४ ॥ १३८ । १२ ॥ १३९ । ३ ॥ १४० । १४ ॥
 १४१ । १५ ॥ १४२ । १, ४, ७, १६ ॥ १४३ । २० ॥ १४४ । ८,
 १८ ॥ १४५ । १८ ॥ १४६ । ५ ॥ १५१ । १६ ॥ १५२ । ६ ॥
 १५४ । २ ॥ १५५ । ७, १० ॥ १५६ । १७ ॥ १६० । १५ ॥ १६१ ।
 ८ ॥ १६२ । ३, ११ ॥ १६३ । १४, १८ ॥ १६५ । ३ ॥ १६६ । ८ ॥
 १६८ । १४ ॥ १६९ । १४ ॥ १७१ । १३ ॥ १७३ । १५ ॥ १७५ ।
 १५ ॥ १७६ । २ ॥ १७८ । ८ ॥ १८६ । ५, ८, १२ ॥ १८८ । ८ ॥
 १८० । ७ ॥ १८२ । १३ ॥ १८४ । ८, १८ ॥ १८५ । ६, १४ ॥
 १८७ । १, १४ ॥ १८८ । २२ ॥ १८९ । १० ॥ २०० । ५, १५ ॥
 २०१ । २२ ॥ २०२ । १८ ॥ २०३ । ३, १२, १८ ॥ २०४ । ५,
 २० ॥ २०६ । ५ ॥ २०७ । १२, १५ ॥ २०८ । १४ ॥ २११ । १२ ॥
 २१२ । १ ॥ २१३ । १० ॥ २१७ । ३ ॥ २१८ । ५ ॥ २१९ । १४ ॥
 २२२ । २१ ॥ २२४ । ८, १७ ॥ २२५ । ८, १२ ॥ २२७ । १३ ॥
 २३० । २, ७, ११, १५ ॥ २३२ । ५, २० ॥ २३३ । १३, १६ ॥
 २३५ । १० ॥ २३६ । २, १२ ॥ २३७ । ६, १४ ॥ २३८ । ५, ११,
 १४ ॥ २३९ । ११ ॥ २४० । १५ ॥ २४१ । २, ५, १२, १८ ।
 २४२ । २, १४, २० ॥ २४३ । १३ ॥ २४४ । १४, १८, २१ ॥

२४५ । ८, १२, २० ॥ २४६ । ५, ८, १२ ॥ २४७ । ३ ॥ २४८ ।
 १२ ॥ २४९ । ३ ॥ २५० । ५, ८ ॥ २५१ । १५ ॥ २५२ । ७, १० ॥
 २५३ । ५, १०, १३ ॥ २५४ । ११, १६ ॥ २५५ । १८ ॥ २५६ ।
 ७ ॥ २५७ । २ ॥ २५८ । ३, ६ ॥ २५९ । १३, १७ ॥ २६० । ८ ॥
 २६१ । १६, १८ ॥ २६२ । २, ७ ॥ २६३ । ६, १०, २० ॥ २६४ ।
 ५ ॥ २६५ । १२, १६ ॥ २६६ । ८ ॥ २६७ । १० ॥ २६८ । १५ ॥
 २६९ । २० ॥ २७० । १, ७ ॥ २७१ । १६ ॥ २७२ । २, १२, १८ ॥
 २७३ । ५ ॥ २७४ । १६ ॥ २७५ । ३ ॥ २७६ । ८ ॥ २७७ । ८ ॥
 २७८ । ८, २१ ॥ २७९ । ५, १५, १६ ॥ २८० । १७ ॥ २८१ ।
 ११ ॥ २८२ । २, २० ॥ २८३ । ५, १५ ॥ २८४ । ७ ॥ २८५ । १८ ॥
 २८६ । ५, ११ ॥ २८७ । २१ ॥ २८८ । २१ ॥ २८९ । १८ ॥
 २९० । ७ ॥ २९१ । १ ॥ २९२ । २ ॥ २९३ । २, १० ॥ २९४ ।
 ८ ॥ २९५ । १० ॥ २९६ । ६, १८ ॥ २९७ । ८ ॥ २९८ । १८ ॥
 २९९ । ७ ॥ ३०० । ८ ॥ ३०१ । १० ॥ ३०२ । ७,
 १७ ॥ ३०३ । ३ ॥ ३०४ । ३ ॥ ३०५ । १८ ॥ ३०६ । १० ॥
 ३०७ । १८ ॥ ३०८ । ५, १७ ॥ ३०९ । १७ ॥ ३१० । ८ ॥
 ५८* ॥ ५ ॥ ६३* ॥ १६ ॥

प ।

पाणिनि ६४* । ११ ॥

पारस्कार ३७२ । ५ ॥

पितामह २८ । ६ ॥ ३२ । ८, १२, १५, १८ ॥ ३३ । १३ ॥ ३४ । ११ ॥
 ३५ । १७ ॥ ३६ । १७ ॥ ३७ । ५५ ॥ ३८ । ८ ॥ ३९ । १८ ॥ ४० । २ ॥
 ४१ । १० ॥ ४२ । १३, १८ ॥ ४३ । ११ ॥ ४४ । ११ ॥ ४५ । ११ ॥
 ४६ । ७, २० ॥ ४७ । १७ ॥ ४८ । ७ ॥ ४९ । १२, १६ ॥

१२५ । ७, ८, १२, १७ ॥ १२६ । १, १३, १८ ॥ १२७ । ७, ११ ॥
 १२८ । ४ ॥ १२९ । ५, ११ ॥ १३० । ६, ८ ॥ १३१ । २० ॥
 १३२ । ३ ॥ १३३ । ३, ८ ॥ १३४ । ३, १५ ॥ १३५ । १३ ॥
 १३६ । ७, १७ ॥ १३७ । १, १५ ॥ १३८ । २, १७ ॥ १३९ । १,
 ६, ८ ॥ १४० । १३ ॥ १४१ । ११, १६ ॥ १४२ । ३, ११, १७ ॥
 १४३ । १० ॥ १४४ । २० ॥

६३* । २० ॥

पैठीनसि ३७४ । ५ ॥

प्रजापति २८ । ११ ॥ ५४ । ३ ॥ ५६ । १८ ॥ ५७ । ७ ॥ ६२ । १५ ॥
 १०० । ११ ॥ १०८ । ११ ॥ २४१ । ८, १२ ॥ १८२ । १० ॥
 २२६ । १५ ॥ २२७ । १८ ॥ २५६ । १६ ॥ २६३ । १२ ॥

ब ।

बृहद्बृहस्पति ८४ । ६ ॥

बृहन्मनु ३५३ । २० ॥

बृहद्विष्णु ३४४ । ११ ॥

बृहस्पति ६ । ६ ॥ ८ । १३ ॥ ११ । १७, २२ ॥ १३ । १३ ॥ १६ । १ ॥
 १७ । २ ॥ १८ । १६ ॥ २० । १३ ॥ २१ । २, १४ ॥ २३ । ६ ॥
 २४ । ५, १५ ॥ २५ । १६ ॥ २७ । १०, १६, २० ॥ ३० । ४ ॥
 ३८ । १३ ॥ ३९ । ६, ८ ॥ ४० । १३ ॥ ४१ । १८ ॥ ४६ । ६,
 १८ ॥ ५० । १८ ॥ ५१ । १०, १६ ॥ ५२ । ८ ॥ ५३ । ११, १६ ॥
 ५५ । १८ ॥ ५६ । १० ॥ ६५ । १४, १७ ॥ ६८ । १३ ॥ ७० । १३ ॥
 ७२ । २ ॥ ७३ । ३ ॥ ७५ । ६ ॥ ७६ । १० ॥ ८० । ११ ॥ ८२ ।
 १६ ॥ ८३ । १ ॥ ८४ । २१ ॥ ८५ । ११ ॥ ८५ । १५ ॥ ८६ ।
 १६ ॥ ८७ । १, १० ॥ ८८ । २ ॥ १०१ । १४ ॥ १०२ । २ ॥

१०३। १६। १०४। ५। १०५। २०। १०६। ६। १०८।
 १६। ११०। ५, ८, १२, १६। १११। २, १०। ११४। ५।
 ११६। १०। ११७। ११। ११८। ८। ११९। २। १५०।
 १०। १५१। १६। १५४। ८। १५६। १३, १८। १५७। १२।
 १६०। ५। १६४। ११। १६५। ११। १६६। ३, १५, १६।
 १७२। १६। १७३। ६। १७४। ५। १७५। ५। १७६। १२।
 १८०। १२, १७, २२। १८२। १७। १८४। ३। १८५। ५,
 ११, १८। १८७। १४। १८०। १६। १८१। १। १८२। १६।
 १८५। १०। १८६। १७। १८७। ८, ११। १८८। २, १६।
 १८९। १५। २०४। ८, १७। २०५। ३, १३, १६, १६।
 २०६। २०। २०७। २०। २०८। ५, ११। २०९। ३, २१।
 २११। १५। २१४। ५, १२। २१६। ७। २१८। ८, १५,
 १६। २१९। २। २२०। १, ६, १०, १६। २२१। ३। २२३।
 ३, ६, ६, १३। २२४। १४। २२६। २०, २१। २२७। ५,
 ११। २२९। ३, ६। २३२। ६, १३। २३६। १८। २४०।
 १८, २१। २४२। ५, १७। २४७। ७, १५, १८। २४८। १०,
 २०। २५०। ११, १७, २२। २५१। ६, ६, १७। २५५। १३।
 २६१। १६। २६३। १३। २६६। २। २७०। १६, २१।
 २७१। ४। २७३। ८, १८। २७४। ८। २७७। ६, १७।
 २७८। ४, ७, ११, १८। २७९। १। २८२। ८, ११। २८५।
 ४। २८६। १३। २८८। १४। २८५। ६, १६। २८७। १४,
 १७। २८९। १४। ३००। ४, १६। ३०१। १७। ३०७। ६।
 ३०९। १५। ३१०। १३। ३१५। १७। ३१६। ७। ३१८।
 १६। ३२२। ११। ३२३। १५। ३२३। २२। ३२५। ३, १४।
 ३२७। १०। ३२८। १०। ३२९। १२। ३३२। ६, ६। ३३३।
 १०। ३५३। ७। ३५४। १०। ३६०। ७। ३६१। २, ७।

(३५)

३६४ । १३, २१ ॥ ३६६ । १६, १८ ॥ ३७२ । २ ॥ ३७४ । १३ ॥
 ३७६ । १२ ॥ ३८० । ७, १६, २० ॥ ३८१ । १७ ॥ ३८२ । १० ॥
 ३८४ । १४ ॥ ३८६ । १४, १८ ॥ ३८७ । ३ ॥ ३८८ । ८ ॥ ३८९ ।
 ५, ८ ॥ ३९० । १२ ॥ ३९१ । १२ ॥ ३९२ । ११ ॥ ३९३ । ८, १५ ॥
 ५७* । ८, ११, १४ ॥ ५८* । १६ ॥ ५९* । २ ॥ ६०* । १४,
 २० ॥ ६२* । ३ ॥

गौधायन ३१० । १६ ॥ ३२५ । ७ ॥ ३५४ । ३ ॥ ३७४ । २ ॥

भ ।

भरद्वाज १७४ । १३ ॥ १८३ । ७ ॥

भृगु १८ । ४ ॥ १८६ । ७ ॥

म ।

मनु ५ । ८ ॥ १५ । २ ॥ १८ । २ ॥ २१ । ८ ॥ २२ । १५ ॥ २५ । १३ ॥
 २६ । १६ ॥ ३० । ११ ॥ ३१ । ४ ॥ ३६ । १ ॥ ४१ । ११ ॥ ४३ ।
 १७ ॥ ४६ । १० ॥ ६६ । ७ ॥ ७० । ४ ॥ ७५ । १७ ॥ ७८ । ८ ॥
 ७९ । २२ ॥ ८० । ८ ॥ ८१ । १४ ॥ ८३ । ४ ॥ १०६ । ३, १६ ॥
 ११५ । १३ ॥ १५३ । १३, १६ ॥ १५३ । १० ॥ १५५ । १७ ॥
 १५६ । १० ॥ १५७ । १२ ॥ १५८ । २२ ॥ १५९ । ६, ६ ॥ १६१ ।
 ५, १६ ॥ १६२ । १४ ॥ १६४ । १७ ॥ १६७ । ८ ॥ १७१ । ३ ॥
 १७२ । ८ ॥ १७८ । १२, २२ ॥ १७९ । ३ ॥ १८० । ११ ॥ १८५ ।
 १५ ॥ १८१ । १० ॥ १८२ । १६ ॥ १८३ । १४, २२ ॥ १८८ ।
 १३ ॥ २०१ । १६ ॥ २०४ । १४ ॥ २०५ । ६ ॥ २०६ । १०, १४ ॥

२०८ । २, ८, १५ ॥ २०९ । ५, ११ ॥ २१० । २, ६ ॥ २११ ।
 २ ॥ २१२ । ५ ॥ २१३ । ६, ८, १४, १७ ॥ २१४ । १३, १७ ॥
 २१५ । ६ ॥ २१६ । १७ ॥ २१७ । ५, ८ ॥ २१८ । २१ ॥ २१९ ॥
 ११ ॥ २२० । ३, ६, १० ॥ २२१ । ४ ॥ २२२ । १३ ॥ २२३ ।
 १२, १७ ॥ २२४ । १४ ॥ २२५ । २, ६ ॥ २२६ । १, ६, १० ॥
 २२७ । १२, १८ ॥ २२८ । १० ॥ २२९ । १२ ॥ २३० । ८ ॥
 २३१ । १६ ॥ २३२ । १३ ॥ २३३ । ४ ॥ २३४ । १७, २२ ॥
 २३५ । ४ ॥ २३६ । १ ॥ २३७ । ८, १२, २१ ॥ २३८ । ३, ८,
 १३ ॥ २३९ । ८, २२ ॥ २४० । ८, १२, १८ ॥ २४१ । १, ७ ॥
 २४२ । २ ॥ २४३ । २, १८ ॥ २४४ । ३, १८ ॥ २४५ । ८, १८ ॥
 २४६ । १ ॥ २४७ । १५ ॥ २४८ । ५ ॥ २४९ । ४, १५ ॥ २५० ।
 ७, १३ ॥ २५१ । ८ ॥ २५२ । ३, १५, २० ॥ २५३ । ६, १४ ॥
 २५४ । १२ ॥ २५५ । ११ ॥ २५६ । ५ ॥ २५७ । ७ ॥ २५८ ।
 ५, १२, १६ ॥ २५९ । ३, १६ ॥ २६० । ६ ॥ २६१ । १ ॥
 २६२ । १३ ॥ २६३ । ५, १० ॥ २६४ । ३, १४ ॥ २६५ । ७,
 १८ ॥ २६६ । १३, १८ ॥ २६७ । १३, १८ ॥ २६८ । ३ ॥ २६९ ।
 १४, १८ ॥ २७० । ८ ॥ २७१ । ८, १६ ॥ २७२ । ३, १५ ॥ २७३ ।
 ७, १६ ॥ २७४ । ८, ११ ॥ २७५ । ४ ॥ २७६ । ८ ॥ २७७ ।
 २ ॥ २७८ । ३ ॥ २७९ । ८, १८ ॥ २८० । ५, १५ ॥ २८१ ।
 १७ ॥ २८२ । ४, १४ ॥ २८३ । १७ ॥ २८४ । ५, १४ ॥ २८५ ।
 २, ११ ॥

६४* । ७, ११, १४ ॥

मरीचि ४० । ८ ॥ ६३ । १२ ॥ १०८ । १६ ॥ २१६ । १ ॥ २१७ । ६ ॥

य

यम १६२ । १६ ॥ ३२४ । ११ ॥ ३२५ । १२ ॥ ३६६ । ८ ॥

वाङ्मयवक्त्र ७ । १० ॥ ११ । १५ ॥ २० । १० ॥ २१ । ५ ॥ २७ । ७ ॥
 ३० । १, १६, २० ॥ ३६ । ४ ॥ ४२ । ३ ॥ ४४ । २, ६ ॥ ४६ ।
 १६ ॥ ५३ । ८ ॥ ६५ । ६ ॥ ६६ । १६ ॥ ८१ । ११ ॥ ८७ । १२ ॥
 ८८ । ६ ॥ ६१ । ६, १२ । ६३ । १०, १८ ॥ ६४ । १८ ॥ ६५ ।
 १ ॥ ६७ । ४ ॥ १०० । १४ ॥ १०६ । ६ ॥ १०८ । ८, १६ ॥
 १११ । १६ ॥ ११२ । १६ ॥ ११६ । १४ ॥ ११७ । ३ ॥ १२४ ।
 ६ ॥ १२८ । १३ ॥ १३२ । १७ ॥ १३५ । ४ ॥ १३६ । १७, २० ॥
 १४३ । ६ ॥ १५३ । १, ४, १३ ॥ १५५ । ४ ॥ १५६ । ६ ॥ १६० ।
 ८ ॥ १६१ । १३, १६ ॥ १६७ । ११, १८ ॥ १६८ । ४ ॥ १७० ।
 १३, १७ ॥ १७५ । १८ ॥ १७७ । १६, २० ॥ १७८ । १४ ॥
 १७६ । १४ ॥ १८० । १० ॥ १८१ । १५, १७ ॥ १८३ । ३, १८,
 २० ॥ १८४ । ८ ॥ १८७ । ४ ॥ १८८ । १० ॥ १८६ । ४, १४ ॥
 १८० । ३, १०, १४ ॥ १८१ । १६ ॥ १८२ । २, ७ ॥ १८४ । ५ ॥
 १८५ । ३ ॥ १८७ । २० ॥ १८६ । १२ ॥ २०० । २, ८, १८ ॥
 २०६ । ८ ॥ २०७ । १८ ॥ २०६ । १७ ॥ २१२ । ४, ७, १४ ॥
 २१३ । १६ ॥ २१६ । ५ ॥ २२५ । १८ ॥ २२८ । ६ ॥ २३० ।
 २० ॥ २३१ । १२, १६ ॥ २३२ । १६ ॥ २३४ । ६ ॥ २४१ । १५ ॥
 २४५ । २ ॥ २४६ । ३ ॥ २४७ । १० ॥ २४८ । २ ॥ २५१ । १३ ॥
 २५३ । १३ ॥ २५४ । ३, ७ ॥ २५६ । २० ॥ २५६ । २ ॥ २६० ।
 १५ ॥ २६१ । ७ ॥ २६२ । १० ॥ २६३ । २२ ॥ २६४ । २० ॥
 २६५ । १६, २० ॥ २६७ । ३ ॥ २६८ । १३ ॥ २७२ । २१ ॥
 २७३ । २२ ॥ २७५ । ११ ॥ २७६ । १४, २० ॥ २८० । १५ ॥
 २८१ । १० ॥ २८२ । २ ॥ २८५ । ११, १८ ॥ २८६ । १२, १७ ॥

२८७ । ४ ॥ २८८ । ४ ॥ २८९ । १६ ॥ २९० । १५ ॥ २९१ । ६ ॥
 २९२ । ४ ॥ २९३ । १ ॥ २९४ । ७, १६, १८ ॥ २९५ । ४ ॥
 २९६ । १७ ॥ ३०२ । ८ ॥ ३०४ । १६ ॥ ३०५ । ४, १५ ॥ ३०८ ।
 १०, १४ ॥ ३१० । २ ॥ ३११ । १० ॥ ३१६ । १५ ॥ ३१७ । ६ ।
 ३१८ । १२ ॥ ३२० । ५, ११, १८ ॥ ३२४ । १ ॥ ३२५ । १२ ॥
 ३२६ । १३ ॥ ३२८ । ३ ॥ ३३६ । १७, १८ ॥ ३३७ । ५ ॥ ३३८ ।
 १३ ॥ ३३९ । २० ॥ ३४० । १८ ॥ ३४१ । ८, १० ॥ ३४२ । ११ ॥
 ३४४ । १७ ॥ ३४६ । १८ ॥ ३४८ । १५ ॥ ३५२ । ७, १७ ॥
 ३५६ । १३ ॥ ३६१ । १२ ॥ ३६२ । ६ ॥ ३६३ । १७ ॥ ३६५ ।
 ३ ॥ ३६६ । १२ ॥ ३६७ । १०, १२, १७ ॥ ३६८ । ५ ॥ ३७१ ।
 ४, १५ ॥ ३७३ । २१ ॥ ३७४ । २१ ॥ ३७६ । ६ ॥ ३८२ । १४ ॥
 ३८५ । १३ ॥ ३८७ । ६ ॥ ३८८ । १३ ॥ ३९० । ६, १८ ॥
 ३९१ । ५, १५ ॥ ३९२ । ८ ॥ ३९४ । ११, २० ॥ ३९५ । १७ ॥
 ५८* । १२ ॥ ५९* । ६, १६ ॥ ६०* । १२ ॥ ६१* । १८ ॥

ख

जौगाक्षि ३८१ । ५ ॥

व

वशिष्ठ वा वसिष्ठ ७७ । ७, १५ ॥ ८० । ३ ॥ ८५ । ६ ॥ ८७ । ६ ।
 ८० । २, ११ ॥ ८१ । ४ ॥ ९६० । १८ ॥ ९७१ । १, १७ ॥ ९७३ ।
 ६ ॥ ९७६ । १५, १८ ॥ ९७७ । २२ ॥ ९७८ । ३ ॥ २२५ । २१ ।
 २२६ । ११ ॥ २२८ । ११, १६ ॥ २४१ । ६ ॥ २४७ । १६ ।
 २४८ । ६ ॥ २६५ । १४ ॥ २६६ । १२ ॥ २६७ । ५ ॥ २७८ ।
 १२ ॥

विष्णु ६७ । २० ॥ ११५ । ३ ॥ १२० । १५ ॥ १२६ । ८ ॥ १३७ । १७ ॥
 १३६ । ८ ॥ १४५ । १४ ॥ १५२ । ६ ॥ १६८ । ८ ॥ १७२ । ६ ॥
 १७६ । ६ ॥ १७७ । ४ ॥ १८४ । ७ ॥ २६० । १ ॥ २६७ । १ ॥
 २८६ । २० ॥ २८० । १ ॥ २८१ । ४ ॥ २८२ । ४ ॥ ३३२ । १ ॥
 ३४८ । २ ॥ ३६१ । ६ ॥ ३६२ । ३ ॥

६४* । ६ ॥

वृद्धमनु २३३ । १६ ॥ २३४ । ३ ॥ २३५ । ३ ॥ ३०६ । १७ ॥ ३५३ । १० ॥
 वृद्धयाज्ञवल्क्य ३८७ । १४ ॥

याज्ञ ७० । १० ॥

वास २३ । ६ ॥ २४ । २ ॥ ३२ । १ ॥ ४१ । ६ ॥ ६५ । १, २० ॥ ७६ ।
 १३ ॥ ७७ । १० ॥ ८८ । २, १२ ॥ ८६ । २, ६ ॥ ६० । १७ ॥
 ६१ । १७ ॥ १०० । ६ ॥ १०१ । ७ ॥ १०४ । १ ॥ ११० । २ ॥
 ११७ । ७ ॥ १२६ । १६ ॥ १३० । १७ ॥ १५१ । १० ॥ १५३ ।
 ७ ॥ १६७ । १५ ॥ १७० । ७ ॥ १७१ । २२ ॥ १७५ । ११ ॥
 १८० । ३, १६ ॥ १८३ । ६, १३, १५ ॥ १८७ । १, ११ ॥
 १८८ । २ ॥ २०७ । ४, ८ ॥ २१४ । ८ ॥ २१६ । ६ ॥ २५५ ।
 १६ ॥ २५६ । २ ॥ २६२ । ६ ॥ २६४ । ६ ॥ २७० । ५ ॥ ३०० ।
 ७ ॥ ३१० । १० ॥ ३४१ । १७ ॥ ३४२ । ३ ॥ ३४४ । १४ ॥
 ३७७ । ५ ॥ ३७६ । २० ॥ ३८४ । १६ ॥

६१* । २१ ॥ ६२* । १३ ॥

—
 अ ।

अक्षु १११ । ८ ॥ १५७ । २ ॥ १५८ । १८ ॥ ३२७ । १३ ॥ ३३३ । ६ ॥
 ३४६ । १५ ॥ ३५८ । ६ ॥ ३६४ । ४ ॥ ३७६ । १८ ॥

शङ्खनिखित ८४ । १६ ॥ १११ । १४ ॥ २६७ । २२ ॥ २८० । ६ ।
३७१ । २१ ॥

स ।

संवत्स १८ । १३ ॥ ३४ । ४ ॥ १०५ । १३ ॥ १०७ । १६ ॥ १६६ । २१ ॥

ह ।

हारीत ८ । १७ ॥ ३५ । ८ ॥ ३६ । १५ ॥ ५४ । ६ ॥ ६२ । २ ॥ ६३ ।
१५ ॥ ६५ । १२ ॥ १०० । ८ ॥ १०२ । ८ ॥ १०५ । १६ ॥ ११६ ।
१८ ॥ १५८ । १८ ॥ १६२ । ६ ॥ १६३ । ११ ॥ १७५ । २ ॥ ३२४ ।
१४ ॥ ३२७ । १६ ॥ ३४८ । १५ ॥ ३५६ । १२ ॥ ३६० । ३ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितग्रन्थकर्तृनाम्नामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

च ।

चन्द्रिकाकार ३४६ । ५ ॥

ध ।

धारेन्द्र ३५७ । ७ ॥

भ ।

भास्वचि ३४६ । ३ ॥

म ।

मेधातिथि ३४६ । २ ॥

वृ।

विज्ञानेश्वर ३४६।२॥

स।

संयहकार ४८। १५॥ ६२। ५॥ १०३। ६॥ १०७। ८॥ ११३।
११॥ १५१। ३॥ ३२६। ६॥ ३२७। ४॥ ३२८। १५॥ ३२६।
३॥ ३५५। ६॥ ३५७। १७॥

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अध्यायः ।	शुद्धिः ।
१	४	सङ्गि	सङ्ग
६	७	वाप्येन	वाप्येन (एवं परत्र)
११	८	कुत	कृत
१५	८	गौतम	गौतम (एवं परत्र)
१५	१६	बली	बली (एवमन्यत्र)
२३	१३	जायना	याजना
२६	३	शान्त	शान्त (एवं परत्र)
२६	१२	सप्त	सप्त
३६	१४	दावेतौ	दावेतौ
४७	८	यत्ना	यत्नाः
५३	१०	नक्षत्रार्थम्	नक्षत्रार्थम्
५५	१५	वाऽऽन	वाऽऽन
५६	६	दश	दश
५६	१४	ब्राह्मण्याः श्रद्धाज्जात ...	ब्राह्मण्याः श्रद्धाज्जात
६५	५	वत्सङ्गि	वत्सङ्गि
६८	१५	अवन्त्यां	अवन्त्यां
६९	१८	ऊयं	ऊयं
७१	५	अपान	अपान
७२	८	शुद्धं	शुद्धं

शब्दो ।	पङ्क्तौ ।	अप्रत्ययम् ।	प्रत्ययम् ।
७७	२१	प्रसादिक	प्रामादिक
८७	१२	केश	कोश
८८	२	पत्थ	सत्थ
८९	१७	त्रयम्	त्रयम्
१०२	३	वाक्त्र	वाक्त्र
१२७	२१	शुचिः	शुद्धिः
१२८	७	वसते	वसते
१३२	२	सम्पत्तं	संवर्त्तं (एवमन्यत्र)
१४१	२	शोधयित्वा	शोधयित्वा
१४५	१८	शुचिः	शुचि
१५३	६	मंणीषिभिः	मंणीषिभिः
१६२	२०	सङ्कृत	सङ्कृत
१६८	१०	मौदूषरा	मौदूषरा
१७५	१७	वृक्षार्थ	वृक्षार्थ
१७८	७	ते स	ते
१८६	१६	द्वय	द्वय
१८७	१०	उपरि	उपरि
२००	६	पाप	पाप
२११	५	च्छेदे	च्छेदे
२१२	६	बुद्ध्या	बुद्ध्या
२१६	१५	सङ्गन्तार्थ	सङ्गन्तार्थ
२२३	४	समता	समन्ता
२४२	६	ब्राह्मणं	ब्राह्मणं
२७३	६	विवाहाङ्गीकारेण	विवाहाङ्गीकारेण
२७७	१६	वत्सं	सं

शब्दो ।	पङ्क्तौ ।	अश्वत्थम् ।	शब्दम् ।
२६६	१६	उपोष्य ...	उपोष्य
३०४	१७	वाङ्मु ...	वाङ्मु
३०८	५	पूर्वग्य ...	पूर्वग्य
३१२	१०	विप्रेद् ...	विप्रेद्
३३१	४	कामिभूत्वा ...	कामिभूत्वा
३३१	१२	नयं ...	नयं
३३५	२	ब्रह्मोदने ...	ब्रह्मोदने (एवं परत्र)
३४५	३	सुहृता पूर्वग्य ...	सुहृतापूर्वग्य
३५२	५	भरति ...	भवति
३८३	१२	सिद्ध्यर्थ ...	सिद्ध्यर्थ
३९४	७	कामतः ...	कामतः
३९८	२	अतर ...	अतर
४००	७	मृत्वं ...	मैत्र्यं
४०६	१२	मृत्वं ...	मृत्वं
४०६	२	लोक ...	लोके
४०६	२१	माविष्ट ...	मारिष्ट
४२४	१	करोति ...	करोति
४२७	१४	मुक्कामस्य ...	मुक्कामस्य
४३८	१३	सकृद्भ्यासा ...	सकृद्भ्यासा
४४०	१८	कल्प ...	कल्पं
४४५	१०	नसना ...	नासना
४४६	२०	फलप्रम् ...	फलप्रदम्
४४७	१६	जपम् ...	जपम्
४५२	१३	मुद्रवत् ...	मुद्रवत्
४५२	१८	त्रौण्याज्या ...	त्रौण्याज्या

शब्द ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४५७	१५	अयनो ...	अयानो
४६८	११	भूमि ...	भूमि
४७०	२०	आहूतो ...	आहूतो
४७३	४	मोमूत्रेषु ...	मोमूत्रेषु
४७४	८	मृतोतस्य ...	मृतोतस्य
४७४	१२	प्रत्याज्ञाया	प्रत्याज्ञाया
४७५	१०	कक्षि ...	कक्षि
४८०	८	क्षमं ...	क्षमं
४८०	१७	कत्वा ...	कृत्वा
४८३	१७	क्षयं ...	क्षयं
४८४	५	विधेः ...	वधेः
४८६	१३	द्वेः ...	द्वेः
४८७	७	विषयात्मकः ...	विषयात्मकः
४८८	१६	राजसे ...	राजसे
४८९	१४	गुह्यं ...	गुह्यं
४८८	८	तामिस्रं ...	तामिस्रं
५०८	१	उरःस्तम्भा	उरःस्तम्भा
५०६	२	रोगो ...	रोगो
५१०	७	अग्नि ...	अग्नि (एवं परम्)
५१०	१२	मद्यपह्न ...	मद्यपह्न
५१२	१	क्षीरवास	क्षीरवासा
५१६	२२	क्षुधार्ता ...	क्षुधार्ता
५२४	६	प्रकार्यं ...	प्रकीर्णं
५२५	४	स्मृतयः ...	स्मृतयः

वचनोः पर्यावर्तनं स्वयमेव करणीयम् ।

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयस्तुची ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य) ।

—*—

अ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अकामतो विण्मूत्रभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३६५	४
अगम्यागमनकर्म्मविपाकः... ...	५१८	११
अगम्यागमनप्रायश्चित्तम्	२३८	७
अगम्यागमने गर्भोत्पत्तौ प्रायश्चित्तम् ...	२७०	२
अगम्यायां जातिभेदेन गर्भाधाने प्रायश्चित्तम्...	२७१	७
अगम्यायां श्रूद्रायां गर्भोत्पादने प्रायश्चित्तम् ...	२७०	५
अग्नित्यागप्रायश्चित्तम्	४२५	१६
अग्नेदिधिवपत्यादिप्रायश्चित्तम्	४२	३
अग्नेदिधिव्वादेर्लक्षणम्	४२	७
अघमर्षणलक्षणलक्षणम्	४७०	१०
अङ्गप्रत्यङ्गसङ्ख्या	२०६	८
अङ्गविलक्षणम्	१७७	८
अष्टिद्रवाव्यप्रशंसा	६७	१
अतिह्यलक्षणम्	३५६ } ४६४ }	{ ७ { ८
”		
अतिदाहादिनिमित्तगोबधप्रायश्चित्तम् ...	२१६	१३
अतिपातकानि	१२ } ४१८ }	{ १० { ८
” ” ”		

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अतिदृष्टियोगः	२२६	१
अत्यन्तापदित्राद्यावाक्यमात्रादपि शुद्धिः ...	६८	६
अत्युत्कटकर्मणा प्रारब्धकर्मणोविच्छेदः ...	५२७	१६
अत्युत्कटकर्मणा विच्छिन्नप्रारब्धकर्मशेषस्य देहान्त- रेण भोगः	५२७	१८
अनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्यसुरापानप्रायश्चित्तम्	४१३	५
अनाश्रमप्रायश्चित्तम्	४४०	१२
अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तस्य पापस्य प्रायश्चित्तम् ...	३६०	८
अनिश्चितनिमित्तगोबधप्रायश्चित्तम्...	२३२	७
अनुक्तप्रायश्चित्तपक्षिबधप्रायश्चित्तम् ...	६६	२
अनुक्तप्रायश्चित्तपापप्रायश्चित्तम्	४१७	१२
अनुगमनप्रकरणम्	४५	६
अनुगमनविचारः	४६	१
अनुगमने साध्वीनामधिकारः	४८	१६
अनुग्रहकर्तारः	६६	१०
अनुग्रहयोग्यस्याननुग्रहे दोषः	१००	१०
अनुग्रहविषयः	६६	६
अनुपनीतस्य मद्यपानप्रायश्चित्तम्	४१०	२१
अनुपातकप्रायश्चित्तम्	४१६	३
अनुपातकानि	१२१	१३
” ” ” ”	४१८	१८
अन्ततदनानुज्ञाविषयः	३६१	१०
अन्तरिक्षादिभरणाप्रायश्चित्तम्	३६२	१६
अन्त्यजभागद्वयजलादिपानप्रायश्चित्तम् ...	८६	५
अन्त्यजलक्षणम्... ..	८६	१०

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अन्धभागद्विस्थिताममांसादीनां निष्क्रान्ताणां शुचित्वम्	८६	१४
अन्ध्यावसायिलक्ष्यम्	८७	१७
अन्नशुद्धिः	१०७	१
अपचलक्ष्यम्	३५१	४
अपहृतधनं स्वामिने दत्त्वा स्तेयप्रायश्चित्तं करणीयम्	४१६	६
अपाङ्केयपङ्क्तौ भोजनप्रायश्चित्तम्	४४५	१२
अपात्रीकरणप्रायश्चित्तम्...	४४१	१३
अपात्रीकरणम्...	१४}	{ ५
” ” ” ” ”	४४१}	{ ११
अपेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविपाकः	५०६	१६
अप्रायत्वोत्पत्तौ मुख्यस्नानाशक्तस्य गौणस्नानम्	३७२	११
अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणम्	२६४	३
अभक्ष्यभक्षणे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तम्	३०१	१२
अभावाद्भावोत्पत्तिविचारः	६	१५
अभिनवक्षौरादिभक्षणप्रायश्चित्तम्	३१६	११
अभिशप्तप्रायश्चित्तम्	४५०	१
अभोज्यान्नस्य जलादिपानप्रायश्चित्तम्	३३६	७
अभोज्यान्नाः	३०६	४
अयान्ययाजनप्रायश्चित्तम्	४२६	१०
अर्द्धक्षुण्णलक्ष्यम्	४६१	१५
अवकीर्णप्रायश्चित्तम्	१४}	{ १०
” ” ” ”	४३६}	{ १
अवकीर्णलक्ष्यम्	४३७	१६
अविक्रोयविक्रयप्रायश्चित्तम्	४३१	१७
अविज्ञातचण्डालादिसहितैकगृहवासाप्रायश्चित्तम्	८८	१७
अविज्ञातरजक्यादिभिरेकगृहवासप्रायश्चित्तम्	६७	७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अशक्तौ ब्राह्मणद्वारा व्रताद्याचरणम् ...	६७	१७
अशुचिभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४४४	१
असत्यतियहप्रायश्चित्तम् ...	४३०	४
अस्वातादिभोजननिषेधः ...	४८३	२

आ ।

आचमनप्रतिनिधिः ...	३७४	१२
आचमने नियमाः ...	३७३	१५
आफुकपरिमाणम् ...	१०७	१३
आतुरस्य स्नानप्राप्तौ विधिः ...	१३०	३
आत्मघातोद्यमे प्रायश्चित्तम् ...	३६५	१३
आत्रेयीलक्षणम् ...	७८	८
आत्रेयीवधप्रायश्चित्तम् ...	७८	३
आपत्काले धर्मादिविन्तामहात्वाऽऽत्मरक्षा कर्तव्या	१४६	८
आयसादिशुद्धिः ...	१३३	१८
आर्धिकलक्षणम् ...	३३७	१३
आलस्येन पापोत्पत्तिः ...	८	५
आहिताग्नेः शरीरालाभे पर्यागरदाहविधिः ...	५८	३

उ ।

उच्छिद्योच्छिष्टादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् ...	१३१	१६
उच्छिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तप्रकरणम् ...	३११	६
उद्धतोदकशुद्धिः ...	११६	१३
उद्धन्धनमरणनिन्दा ...	१४	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
उद्भवमृतस्याशौचादिनिषेधः	१६	३
उपपातकप्रायश्चित्तम्	७२ }	{ ७
” ” ” ”	७२५ }	{ १
उपपातकरुद्धस्यप्रायश्चित्तम्	७५८	१७
उपपातकानि	१३ }	{ ५
” ” ” ” ”	७२१ }	{ १७
उपेक्षया पापोत्पत्तिः	८	२

च ।

ऋतौ दम्पत्योः परस्परानुपसर्पणनिन्दा	२७	१६
ऋतौ पत्यनुपसर्पणप्रायश्चित्तम्	२६	१७
ऋतौ भार्याऽगमनप्रायश्चित्तम्	२६	७
ऋषिचान्द्रायणव्रतम्	२७५	११

छ ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येण दाने प्रायश्चित्तम्	७७३	१७
एकभक्तादिषु ग्रासपरिमाणम्	७६१	७
एकभक्तादिषु ग्राससङ्ख्या	७६०	२१
एकव्यापारेणानेकगोबधे प्रायश्चित्तम्	२२८	१

ज ।

कन्धादूषणप्रायश्चित्तम्	७३६	१२
कम्बलादौ नीचीरागस्यादोषता	७७६	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
कर्मविपाकप्रकरणम्	४८०	७
कर्मविपाकसमयादि	४८६	१
कार्यकार्यार्थदृष्टाच्छेदने दोषाभावः	४३५	११
कणौ क्षत्रियवैश्योच्छेदः	३५३	५
कस्यचित् श्रुद्धान्नस्याभ्यनुज्ञानम्	३२३	{ ५ १६ २
” ” ”	३२६	
” ” ”	३२७	
कामकृतगोबधे निमित्तविशेषात् प्रायश्चित्तविशेषः	२१३	१४
कामकृतपापे प्रायश्चित्तसङ्भावविचारः	११	{ ८ १७
” ” ”	१५२	
कामकृतपापे व्यवहार्यत्वविचारः	१५४	४
कार्यिकत्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११५	१६
काले कान्यामददतो निन्दा	१२०	१५
कौटादिसंयुक्तामशुद्धिः	१०४	८
कुण्डगोणकयोः स्वरूपम्	३५	१५
कुमारोष्णां वपने क्षुण्णकेशच्छेदनम्	२३४	६
क्षुण्णातिक्षुण्णक्षुण्णम्	४०	{ १६ १८
” ” ” ”	४६४	
कृतप्रायश्चित्तानामपि नैष्ठिकादीनामव्यवहार्यता	१५६	७
क्षुण्णपहतदेहस्य शुद्धिः	६५	१
क्रौञ्चादिबध्नप्रायश्चित्तम्	६२	१
क्षचित् कृतप्रायश्चित्तस्याव्यवहार्यता	३०६	१३
क्षचित् राज्ञौ दाताभ्यनुज्ञा	३७५	२
क्षत्रियादीनां सर्वपापेषु प्रायश्चित्तस्य प्रादपादहानिः	१७६	१
क्षत्रियाद्यभिवादनप्रायश्चित्तम्	४४६	२
क्षत्रियान्नभोजनाभ्यनुज्ञा	३२४	५

विषयः ।	ख ।	एछे ।	पक्षौ ।
खरोद्वयानारोहणादिप्रायश्चित्तम् ...	...	४४२	१५
<hr/>			
	ग ।		
गजदन्तादिगानाविधिव्यशुद्धिः ...	...	१३४	७
गणिकालक्षणां ...	...	२६०	४
गण्डूषाद्युपहतकांस्यशुद्धिः ...	...	१३३	८
गर्भपातप्रायश्चित्तम् ...	...	३४	१६
गर्भपातादिनिन्दा ...	...	२८	७
गवाभ्रातादिशुद्धिः ...	...	१३३	२
गुरोरलीकनिर्वन्धस्य प्रायश्चित्तम् ...	...	४२५	१७
गृध्रादिबध्नाप्रायश्चित्तम् ...	...	६४	८
गृहखातादौ गोमरणे प्रायश्चित्तम् ...	...	१२३	१६
गृहदाहादिना गोबध्ने प्रायश्चित्तम् ...	...	२१८	१
गृहशुद्धिः ...	...	१४८	४
गृहीतव्रतस्यासमापने दोषः ...	...	४७४	८
गृहे रक्षणीयानि ...	...	३८४	१६
गोगमनप्रायश्चित्तम् ...	...	२७५	२
गोगर्भवधप्रायश्चित्तम् ...	...	२०७	११
गोचर्म्मलक्षणां ...	...	३८५	४
गोपाललक्षणां ...	...	३३७	११
गोप्रत्यासनायः ...	...	३०२	६
गोमांसभक्षणस्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्रतभेदः ...	...	३००	४
गोमूल्यम् ...	...	४७५	३
गोरवयवविशेषभङ्गे प्रायश्चित्तम् ...	...	२१०	८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
गोबधनिमित्तानि	२१८	८
गोबधप्रायश्चित्तेतिकर्तव्यता	१८८	३
गोबधप्रायश्चित्तम्	१५२	८
गोबधव्रतम्	१८६	४
गोबधापवादः	१२३	२
गोष्ठ्योदकस्नानम्	५२	१०
गौर्यादिदानफलानि	१२०	८
गौर्यादिलक्षणाणि	१२०	७

घ ।

घातस्य स्वरूपम्	२०५	१०
------------------------	-----	----

च ।

चण्डालखातजलपानप्रायश्चित्तम्	८४	१
चण्डालभाग्यस्थोदकपानप्रायश्चित्तम्	८५	१
चण्डालभाग्यस्थपृष्ठपृथूपस्थजलपानप्रायश्चित्तम्	८४	१७
चण्डालसम्पर्के स्त्रियाः प्रायश्चित्तम्	२७७	७
चण्डालस्य गृहे प्रवेशे शुद्धिः	६३	१३
चण्डालस्य त्रैविध्यम्	२४८	६
चण्डालादिवासे गृहादिशुद्धिः	२६०	१६
चण्डालादिसम्बन्धेऽपि महत्सु जलाशयेषु दोषाभावः	८६	१८
चण्डालादिसम्भाषणादिप्रायश्चित्तम्	८१	११
चण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम्	८२	७
चण्डालादीनां व्यवधाने देशपरिमाणम्	३८७	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
चण्डालाद्यभोगमयाह्वता	१४६	१६
चण्डालान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	८७	२
चण्डालान्नभोजने प्रायश्चित्तान्ते पुनरुपवयनम्	८८	१०
चण्डालीगमने क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषः	२४६	१
चण्डालीगमने शूद्रस्य विशेषः	२४६	५
चण्डाल्यादिगमनप्रायश्चित्तम्	२४८	३
चातुर्वेद्यलक्षणम्	१७७	४
चान्द्रायणफलस्य द्वैविध्यम्	२४७	४
चान्द्रायणम् (यवमध्यम्)	२३६	८
चान्द्रायणम् (पिपीलिकामध्यम्)	२३६	१२
चान्द्रायणलक्षणम्	२३६	६
चान्द्रायणादिप्रत्याज्ञायः	४७५	२०

ज ।

जलशुद्धिः	११६	२१
जलं विना जले वा मूत्रपुरीषकरणाप्रायश्चित्तम्	४४२	२१
जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम्	४४०	२२
जातिभ्रंशकराणि	१४ } { १	
” ” ” ” ” ४४० } { २०		
जारदूषितायाः शुद्धिः	११५	३
जारस्य प्रायश्चित्तम्	३६	१८

त ।

तप्तस्य स्वरूपम्	२१	१४
तर्पणकाले पाणितले तिलस्थापनम्	३७३	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
तर्पणात् पूर्वं वस्त्रनिष्पीडननिषेधः	३७२	१५
तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने प्रायश्चित्तम्	३७७	६
तुलाप्रबलक्षायम्	३६७	५
तूष्णिकादिमुद्भिः	१४०	१०

द ।

दण्डकमण्डल्वादिनाशे प्रायश्चित्तम्	३४८	२
दण्डस्वरूपम्	२०६	८
दत्तकलक्षायम्	४०	३
दारत्यागप्रायश्चित्तम्	३२७	२
दासलक्षायम्	३३७	८
दुःखप्रलक्षायम्	३६२	१३
दुःखप्रादौ स्नानम्	३६२	६
दुःखप्रारिष्टदर्शनादौ प्रायश्चित्तम्	३४७	४
दुर्जनस्पर्शादौ स्नानम्	३६३	१५
दुर्वाक्ष्यागृहे भोजनप्रायश्चित्तम्	३८१	२०
दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने प्रायश्चित्तम्	५६	८
दुर्मृतस्याहिताग्नेर्लौकिकामौ दग्धस्यास्त्रां पुनर्यथाविधि-		
दाहः	५७	७
दुर्मृतानां नारायणवलिः	१८	५
दुर्मृतानां प्रायश्चित्तम्	१८	८
दुर्मृतानामशेषप्रेतक्रियाकरणप्रायश्चित्तम्	२०	१४
दुर्मृतानां वर्षमध्ये प्रायश्चित्तकरणे कालभेदेन प्रायश्चित्त-		
द्वैगुण्यादि	१८	१३
दुर्मृतानां वर्षादूर्ध्वं प्रायश्चित्तस्य कर्त्तव्यता	१८	१२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
दुर्मृतानां वह्नादौ प्रायश्चित्तम्	१६	६
देवहूतकण्डलक्षणां	४७१	१२
द्यूतादिव्यसनप्रायश्चित्तम्	४३६	२०
द्रव्यजे रजसि शुद्धिः	१२८	७
द्रव्यशुद्धिप्रकरणम्	६०	{ १२
” ” ” ”	१०६	
द्रुमादिहिंसाप्रायश्चित्तम्	४३४	१६
द्रोणपरिमाणम्	१०७	१३
द्विराचमननिमित्तानि	३७४	१०

ध ।

धर्मपाठकलक्षणां	१७७	१०
------------------------	-----	----

न ।

नानानिविद्धकर्मफलानि	४६६	१७
नानाविधद्रव्यशुद्धिः	११३	४
नापितलक्षणां	३३७	१०
नामधारकब्राह्मणाः	१५८	७
नास्तिक्यप्रायश्चित्तम्	४३५	१६
नास्तिक्यभेदाः	४३५	१४
नित्यलक्षणां	५	१५
निमित्ततारतम्येन प्रायश्चित्ततारतम्यम्	२०	१०
निरवकाशस्मृतेः सावकाशश्रुतितः प्राबल्यम्	४६	५
नीलोरक्तवस्त्रधारणे प्रायश्चित्तम्	४४५	१५
नैमित्तिकस्य रजसोलक्षणां	१२८	११

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
	प ।	
पक्षिषु भक्ष्याः	३२३	६
पशुपुष्टिभोजनप्रायश्चित्तम्	३१५	१३
पशुगणविधिः	३४०	१५
पशुमहायज्ञाद्यकरणप्रायश्चित्तम्	३४३	१२
पशुविधस्नानजक्षणानि	३७०	५
पशुविधस्नानम्	३७०	२
पतितसंसर्गकालविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषः ...	२४	६
पतितसंसर्गविशेषस्य कालविशेषेण पातित्यहेतुता	२३	४
पतितोत्पन्नस्य पतितत्वम्	२४	३
पतितसंसर्गनिन्दा	२२	१५
पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम्	३१६	२०
पतितादिसन्निधावध्ययनप्रायश्चित्तम् ...	३४२	३
पतितादीनां सिद्धाम्नामन्नमन्त्राद्ययोः सङ्गदभ्यासात्प्रभ्यास-		
भेदेन प्रायश्चित्तभेदः	३००	१०
परपाकनिवृत्तजक्षणम्	३५०	१७
परपाकरतजक्षणम्	३५१	२
परस्त्रीगर्भोत्पादनप्रायश्चित्तम्	३६	१७
परस्वहरणप्रायश्चित्तम्	३२७	५
पराक जक्षणम्	२६	{ १६ ७ }
” ” ” ”	३६५	
परिविद्यादिप्रायश्चित्तम्	४०	८
परिवेष्टादिस्वरूपम्	४०	१५
परिवेदनदोषापवादः	४७	३
परिषदयोग्यब्राह्मणाः	१५६	१६

विषयः ।	...	...	...	एछे ।	पङ्क्तौ ।
परिषदुपसत्तिः	...	...	...	१५६	१५
परिषदः कर्त्तव्यम्	...	...	...	१६२	३
परिषद्भेदाः	...	...	...	१६५	५
पर्याङ्गच्छलक्षणम्	...	...	...	३६५	१०
पर्याधाने विशेषः	...	...	...	४७	१७
पक्षपरिमाणम्	...	...	...	२२	६
पवित्रगृहान्नभोजनस्य पापनाशकत्वम्	...	...	...	३६२	४
पश्चात्तापादीनां पापनाशकत्वम्	...	...	...	३३६	११
पञ्चादिगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३७३	५
पादङ्गच्छलक्षणम्	...	...	...	४६० }	{ १३
” ” ” ”	...	...	...	४६१ }	{ १०
पादप्रायश्चित्तादौ वपने विशेषः...	...	...	...	२०८	१
पादोङ्गच्छलक्षणम्	...	...	...	४६१	१५
पापभेदाः	...	...	...	१२	७
पापसंशयेऽपि तन्निश्चयपर्यन्तं भोजनं न कर्त्तव्यम्	...	...	...	१५७	१३
पापविशेषे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्ततारतम्यम्...	...	...	...	४०७	१६
पापविशेषेण योनिविशेषः	...	...	...	४८६	५
पापौघस्या अपि भर्त्तनुगमनम्	...	...	...	४८	८
पापोत्पत्तिकारणम्	...	...	...	६	८
पितृव्यसुतादिविवाहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	२७२	१४
पित्रनुमत्याऽप्यग्न्याधाननिषेधः	...	...	...	४४	२
पौतावशेषितपानौघपानप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३४६	१६
पुत्रभेदानां लक्षणानि	...	...	...	३८	१
पुत्रभेदाः	...	...	...	३७	१६
पुनःसंस्कारनिमित्तानि	...	...	...	३६४	६
पुनःसंस्कारे वपनादीनां निवृत्तिः	...	...	...	३६४	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पुनश्च प्रत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्याङ्गं स्त्रियाः ...	२६	१७
प्रकीर्णकम्	१४	१२
प्रव्रज्यावसितस्य प्रायश्चित्तम्	३६५	१४
प्रव्रज्यावसितापत्ननिन्दा	३६८	४
प्रतिनिधिना प्रायश्चित्ताचरणम्	४०३	१६
प्रतिपादोक्तारहस्यप्रायश्चित्तानि	४५५	१८
प्रवृत्तियावकव्रतलक्षणम्	४७२	३
प्रजापत्यव्रतलक्षणम्	२५५	६
” ” ” ”	४६०	११
प्रजापत्यव्रतस्य चतुर्विधत्वम्	१८६	१३
”	२६	१५
प्रजापत्यव्रतस्य प्रत्याज्ञायाः	३६३	५
”	४७४	१२
प्राणिहत्याप्रायश्चित्तम्	६१	७
प्रायश्चित्तमध्ये मरणोऽपि पापक्षयः	४०८	१६
प्रायश्चित्तशब्दस्यार्थद्वयम्	२	१७
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वमतखण्डनविचारः	६	५
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वमतखण्डनम्	४	१५
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वमतम्	३	१५
प्रायश्चित्तस्य जात्यादितारतम्यानुसारेण कल्पनीय- त्वोपदेशः	४०५	२
प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वमतखण्डनम्	५	३
प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वमतम्	३	१६
प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वादिविचारः	३	१४
प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वमतम्	३	१७
प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वव्यवस्थापनम्	४	१३

विषयः ।	एके ।	पक्षौ ।
प्रायश्चित्ताङ्गवपनाकरणे विशेषः	२३३	३
प्रायश्चित्तानन्तरं परिचेतुः कर्त्तव्यम्	४१	१३
प्रायश्चित्तेऽपराधमिणां विशेषः	४०८	१७
प्रायश्चित्तसंज्ञककर्मसु प्रायश्चित्तसङ्गावासङ्गावविचारः	५२५	११
प्रेतत्वकारणानि	४८६	७
प्रौढतडागादिष्वमैध्यसम्पर्केऽपि दोषाभावः ...	११८	१३

फ ।

फलछात्रादिलक्षणानि	४६६	१
---------------------------	-----	---

ब ।

बन्धकीलक्षणम्	२६६	२१
बन्धनस्वरूपम्	२०४	२
बज्रभिरैकगोबधे प्रायश्चित्तम्	६३०	३
बालातुरयोः प्रायश्चित्तं तत्पित्रादिना करणीयम्	५५५	१५
बालाद्युच्छिष्टान्शुद्धिः	३११	१५
ब्रह्मकूर्चमहिमा	३४५	७
ब्रह्मतन्निर्मितखट्वाधारोद्गणे प्रायश्चित्तम् ...	४४७	१६
ब्रह्मबधप्रायश्चित्तम्	३६५	७
ब्रह्मसूत्रं विना मूत्रपुरीषादिकरणे प्रायश्चित्तम्	४४५	१
ब्राह्मणताडनादिप्रायश्चित्तम्	३५६	६
ब्राह्मणतिरस्कारप्रायश्चित्तम्	३५५	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ब्राह्मणात्वविधायकानि	१५६	१
ब्राह्मणनिन्दकस्यान्नभक्ष्यप्रायश्चित्तम् ...	३५२	१६
ब्राह्मणब्रुवनक्षयम्	१५६	१२
ब्राह्मणाद्यन्तरागमनप्रायश्चित्तम्	४४६	२०
ब्राह्मणावगोरेणादिप्रायश्चित्तम्	३५७	८
ब्राह्मण्याः प्रातिकोन्धेन गमनप्रायश्चित्तम् ...	२८१	४
ब्राह्मस्नाननक्षयम्	३७०	१७

भ ।

भगिनीसपत्नीनां भगिनीत्वम्	२६५	६
भगिन्यादिगमनप्रायश्चित्तम्	१५२	१२
भर्तृरि जीवति उपवासप्रतादिनिन्दा ...	२८	३
भर्तृतिक्रमप्रायश्चित्तम्	३०	१७
भर्तृवञ्चानिन्दा	२८	१
भस्मस्नानद्वैविध्यम्	३७०	६
भार्यादिविहीनानां मृतानां प्रायश्चित्तविधिः...	१७	१८
भार्याया अगम्यत्वप्रतिज्ञाप्रायश्चित्तम् ...	३८८	१६
भार्याया अगम्यत्वप्रतिज्ञायां वर्णभेदेन प्रायश्चित्तभेदः	३६०	१
भूमिशुद्धिः	१४७	४
मृतकाध्ययनाध्यापनप्रायश्चित्तम्	४३४	१६
भोजनकालीननियमाः	१०५	६
भोजनकाले अशुचित्वोत्पत्तौ प्रायश्चित्तम् ...	४४८	११
भोजनकाले मौनविधानम्	३८१	१६

विषयः ।	म ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
मखूकादिमांसमद्यप्रायश्चित्तम्	...	३१०	१४
मत्स्येषु भक्ष्याः	...	३२५	२
मद्यपानप्रायश्चित्तम्	...	४०८	१६
मद्यमास्त्रस्थितोदकपानप्रायश्चित्तम्	...	३४८	१५
मद्यभेदाः	...	४०८	२०
मत्तावहानि	...	१४	७
मलिनीकरणप्रायश्चित्तम्	...	६६१	{ ८
” ” ” ”	” ” ” ”	४४१	{ १८
मलिनीकरणम्	...	४४१	१६
महापातकरहस्यप्रायश्चित्तम्	...	४४५	२०
महापातकानि	...	१२	११
मादममनप्रायश्चित्तम्	...	२५२	८
मानस्यभिचारप्रायश्चित्तम्	...	११६	१०
मिथ्याऽभिप्रांसनप्रायश्चित्तम्	...	४४८	७
मिथ्याज्ञपथप्रायश्चित्तम्	...	३८०	२
मुखमैद्युनप्रायश्चित्तम्	...	२७१	१५
मुख्यामुख्यब्राह्मणाः	...	१५८	११
मेधामेधनिरूपणम्	...	३८४	१२
मैद्युनस्याष्टविधत्वम्	...	२५३	१

य ।

यज्ञज्ञानक्षयम्	४७०	१७
यतिचान्द्रायणक्षयम्	२४५	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
यतेः पुनर्गार्हपत्यसूक्तकारे प्रायश्चित्तम् ...	४३८	२
यावत्तत्तत्तत्तत्तत्तम्	४७०	१७
युगप्रवृत्तधर्माचरणाभ्युत्थानम्	४५४	१०
योक्तृस्वरूपम्	२०४	१६
यौगिकज्ञानम्	४७१	१८

२।

रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२२	१४
रजस्वलयोऽच्छिद्योरन्योन्यस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२५	५
रजस्वलागमनप्रायश्चित्तम्	२७१	१८
रजस्वलामरणे विशेषः	१३१	१२
रजस्वलाया उच्छिद्यद्विजस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२५	८
रजस्वलाया नियमाः	१२६	८
रजस्वलाया बन्धुमरणश्रवणादौ प्रायश्चित्तम् ...	१२६	५
रजस्वलाया भोजनकाले चण्डालदर्शनप्रायश्चित्तम्	१२५	१४
रजस्वलाया भोजनकाले रजस्वलाऽन्तरदर्शने प्रायश्चित्तम्	१२५	११
रजस्वलाया मृतादिस्पर्शपूर्वकभोजनप्रायश्चित्तम् ...	१२५	२०
रजस्वलायाः श्रवादिसर्पश्रायश्चित्तम्	१२५	१७
रजस्वलायाश्चण्डालादिसर्पश्रायश्चित्तम्	१२४	६
रजस्वलायाः श्रादिदर्शनप्रायश्चित्तम्	१२६	३
रजस्वलोदाहनिन्दा	१२१	१४
रजस्वलोदाहप्रायश्चित्तम्	१२२	१
रजोनिमित्ताशुद्धिः	१२६	१६
रजोनिमित्ताशुद्धौ विशेषः	३८७	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
रथाकर्दमादिस्पर्शे श्रुतिः	१४३	६
रसश्रुतिः	११०	१६
रहस्यप्रायश्चित्तम्	४५०	११
रागजादिभेदेन रजसश्चतुर्विधत्वम्	१२७	८
रागजादिरजसां लक्षणानि	१२७	१०
रागजे रजसि श्रुतिः	१२८	४
रात्रावपि काम्यनैमित्तिकस्नानम्	३७६	८
रात्रौ चण्डालादिस्पर्शे श्रुतिः	१२२	६
रात्रौ दीपं विना भोजननिषेधः	३८३	३
रात्रौ स्नाननिषेधः	३७४	१८
रेतःस्वस्नानप्रायश्चित्तम्	३६४	३
रोधस्वरूपम्	२०३	६
रोधादिनिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम्	२०१	११

व ।

वधनिमित्तसन्देहे निर्णयः	२३१	१०
वधोद्यमे प्रायश्चित्तम्	४०६	६
वर्णभेदेन परिषत्सङ्ख्या	१७८	१०
वाचिकव्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११६	१०
वारणक्षेत्रलक्षणम्	४६६ }	{ १२
” ” ” ”	४७० }	
वार्धुषिकलक्षणम्	४०६	५
विकल्पिलक्षणम्	१७७	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
विष्णुभोपहतजलपानप्रायश्चित्तम्	३६५	१०
विष्णुवागमनप्रायश्चित्तम्	२७१	१२
विष्णुवागमनार्थम्	४५	२
विप्रोपदिष्टमेव प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ...	१०२	५
विवाहादौ आदिस्पृष्टाग्नस्यावर्जनीयता ...	१११	१८
विघ्नेष्वेव कर्मविपाकः	५०२	७
वृककाकादिवधप्रायश्चित्तम्	६३	८
वृकशुभेर्देः	५१	१३
वृथापाकलक्षणम्	३५२	१४
वृथापाकस्याग्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३५२	१६
वृथलक्षणम्	३७८	३
वृथलोनां पक्षविधत्तम्	२५१	१२
वृथलक्षणम्	१२१	१८
वेदविक्रयिलक्षणम्	३५३	१
वेदविश्वासरहितस्य प्रायश्चित्तम्	३५	८
वेष्ट्यागमनप्रायश्चित्तम्	२७४	१
वेष्ट्यागर्भोत्पादनप्रायश्चित्तम्	२७४	६
व्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११५	१२
व्यभिचारिणीपरित्यागविचारः	२८४	१
व्यभिचारिणीप्रायश्चित्तम्	३०	१८
व्यभिचारिणीलक्षणम्	२८०	४
व्रतग्रहणप्रकारः	४७३	६
व्रतलक्षणादि	४५८	७
व्रतादेशनम्	१७८	५
व्रतान्तरलोपे प्रायश्चित्तम्	४३८	१३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
व्रते वर्जनीयानि	४७४	८
ब्राह्मप्रायश्चित्तम्	४९९	१४

श ।

शक्तितारतम्येन प्रायश्चित्ततारतम्यम् ...	२०	६
शङ्कितव्यभिचारायां कर्त्तव्यनिर्णयः	२८६	५
शरणागतत्वान्ने प्रायश्चित्तम्	४४१	२२
शिशुकाष्ठलक्ष्यम्	४६०	८
शिशुचान्द्रायणलक्ष्यम्	२४५	१९
शीतलक्ष्यलक्ष्यम्	२९	१०
शूद्रग्रहात् खेहपाचितादिकं गृहीत्वा नदीतीरं गत्वा तत्र तद्भोजने दोषाभावः ...	३२४	१७
शूद्रसेवाप्रायश्चित्तम्	४४०	१५
शूद्रस्य प्रायश्चित्ते जपहोमाद्यभावः	४६४	४
शूद्रस्य शुक्लान्नादिभोजनाभ्यनुष्ठा	३३५	१५
शूद्रस्यापि मद्यपाने दोषः	५१०	११
शूद्रान्नभोजननिषेधः	२७८	१५
शूद्रान्नस्य गर्हितता	३०९	१३
शूद्रार्थे होमनिषेधः	३८१	१०
शूद्रेषु भोज्यान्नाः	३३७	५
श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तम्	३३२	१
श्राद्धे निमन्वितस्य कालातिक्रमे प्रायश्चित्तम् ...	४४८	१६
श्रीलक्ष्यलक्ष्यम्	४६६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
श्रौतस्मार्तकर्मणादिकोपे प्रायश्चित्तम् ...	४४३	८
आदिदर्शनप्रायश्चित्तम्	५०	१०
आदिमरणोपहतकूप्यादिजलपानप्रायश्चित्तम् ...	३४७	३
श्वेतकम्पुनादिभक्ष्यप्रायश्चित्तम् ...	३१६	१२

स ।

सङ्घरोक्तरणप्रायश्चित्तम् ...	६७}	{२
” ” ” ”	४४१}	{६
सङ्घरोक्तरणानि ...	१४}	{१
” ” ” ”	४४१}	{५
सचेतनगर्भवधप्रायश्चित्तम् ...	२८६	३
सञ्चितकर्मसु प्रवक्तव्य कर्मणः प्रसारम्भकता...	५२८	६
सधवाणां वपने द्युक्लकेशच्छेदनम् ...	२३४	५
सन्ध्यादिकार्यलोपे प्रायश्चित्तम् ...	४४८	६
समुद्रयानप्रायश्चित्तम् ...	४४०	१५
सर्पाद्यन्तरागमने प्रायश्चित्तम् ...	४४२	८
सर्व्वव्रतसाधारणाङ्गानि ...	४५६	८
सहभोजने जातिभेदेन प्रायश्चित्तभेदः ...	३१४	५
संस्काराङ्गआहुभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३३४	१४
साधारणरहस्यप्रायश्चित्तानि ...	४५१	११
साधारणस्त्रियां गुरुतत्त्वदोषाभावः...	२६३	११
सान्तपनभेदानां लक्षणानि ...	२५	१४
सान्तपनलक्षणम् ...	२८३	१२
सान्तपनस्य चतुर्विधत्वम् ...	२५	१२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सान्त्वननादिप्रत्याज्ञायाः	४७७	१
सारस्वतस्नानम्	४७९	१५
सौमन्तोन्नयनादौ आह्नमभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४३५	१
सुतादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	४३६	२
सुरादिनिमित्तकांस्तृप्तिः	१३२	१३
सुरापस्य सुखगन्धान्नाप्रायश्चित्तम् ...	४४६	१०
सुरापानप्रायश्चित्तम्	४११	४
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	४१३	८
सुखप्रलक्षणात्	४६२	८
सूतकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४२८	४
सूतिकाभरणे विशेषः	१३१	६
सूर्योद्भूतिसूर्यनिर्मुक्तयोर्लक्षणात्	४४७	१०
सूर्योदयादिकाले शयने प्रायश्चित्तम् ...	४४७	६
सौम्यचान्द्रायणलक्षणात्	२४६	६
सौम्यकृच्छ्रलक्षणात्	४६६	१६
स्तेयकर्मविपाकः	५११	१२
स्त्रीणां पत्युलक्षणां व्रताचरणम्	३१	१५
स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्य युगान्तरविषयत्वम् ...	४४	१६
स्त्रीणां पुनरुद्वाहः	४४	१२
स्त्रीणां प्रायश्चित्तप्रते विशेषः	२३४	१३
स्त्रीव्यभिचारे पत्युः प्रायश्चित्तम्	३७	३
स्त्र्याद्युच्छिष्टपानप्रायश्चित्तम्	३४६	१३
स्नानकाले केशधूनादिनिषेधः	३७३	६
स्नाननिमित्तानि	३७६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सर्वलोपप्रायश्चित्तम्	४१५	८
सप्तज्ञप्तिरोक्तप्रायश्चित्तम्	४४८	६

इ ।

हन्तृभेदेन प्रायश्चित्तभेदः...	...	...	७६	४
हिंसाविशेषात् योनिविशेषः	...	...	५०२	८

पराशरमाधवोस्त्रिखितप्रवक्तृणामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

आ ।

आथर्वणिक १६६ । ३ ॥

—

व ।

वज्रच ३६२ । १४ ॥

—

स ।

सामय वा ऋन्दोग १७४ । १ ॥ ३२५ । ७ ॥ ३६२ । ६ ॥

—

(२६)

पराशरमाधवोस्त्रिखितस्मर्त्तृणामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

अ ।

अत्रि २१ । १४ ॥ ३१ । ३ ॥ १२५ । ३, १३, १६ ॥ १३० । ५ ॥ १३१ ।
२० ॥ १४५ । २० ॥ ४५८ । ५ ॥

आ ।

आपस्तम्ब ११ । १ ॥ ३० । १७ ॥ ८२ । ८ ॥ ८४ । ३, ७, १० ॥ ८५ ।
१६ ॥ ६४ । ७ ॥ ६७ । ४ ॥ ६८ । २ ॥ ११८ । १ ॥ १२५ । १० ॥
१२६ । १७ ॥ २०२ । १३ ॥ २०३ । १६ ॥ २०४ । १२ ॥ २०५ ।
२ ॥ २०६ । २ ॥ २०८ । ८ ॥ २१० । २ ॥ २११ । ३ ॥ २१८ । ४ ॥
२२८ । ७ ॥ २३३ । १५ ॥ २७० । १८ ॥ २७१ । २० ॥ ३०४ । ४ ।
३१४ । ६, १६ ॥ ४०० । ५ ॥ ४१६ । १३ ॥ ४३४ । ५ ॥ ४४५ ।
१५ ॥ ४६० । २२ ॥ ४६१ । ३, ८, १४, १८ ॥

उ ।

उपमन्यु २६२ । २० ॥

उशना ३० । १८ ॥ ४४ । ६ ॥ ४७ । ४ ॥ ५२ । ७ ॥ ६७ । १८ ॥ ७५ ।
३ ॥ १३० । १० ॥ १३५ । ६ ॥ १४० । ५ ॥ १४४ । ६, १६ ॥
२५४ । १ ॥ २७० । ३ ॥ २७१ । १५ ॥ २७६ । १२ ॥ २६६ । २ ॥
३१२ । १८ ॥ ३२० । १७ ॥ ३३४ । ११ ॥ ३६१ । ४ ॥ ४४४ । ११ ॥

क।

कृष्णशृङ्ग २७६।१, ४॥

क।

कण्व २३।३॥ २६१।१०, १८॥ २६७।१२॥ २७४।७॥ ३६४।
११॥ ४३७।१२॥ ४७७।१०॥

कल्पसूत्रकार ४७।७॥

काश्यप वा काश्यप ६४।१३॥ ६८।६॥ ७१।८॥ ७२।३॥ १२३।
७॥ १३६।१३॥ १३६।१४॥ २६८।१२॥ ३६४।१४॥
४०१।१४॥ ५०७।१६॥ ५११।१०॥

कात्यायन ३२।६॥ १६४।१४॥ ३६६।१४॥

ग।

गर्ग ३३०।१॥ ३६१।४॥

गौतम ६।५॥ १५।८॥ ४२।२॥ ७२।१३॥ ७४।८॥ १०५।५॥
१२०।१७॥ १६५।६॥ २४०।७॥ २५०।११॥ २७२।११॥
२७४।१३॥ २७५।१७॥ ३१७।१५॥ ३५७।१८॥ ३५६।१५॥
३६६।११, १४॥ ४०१।११॥ ४१४।६॥ ४२६।१६॥ ४३७।
१५॥ ४४३।२०॥ ४४७।१७॥ ४६२।३॥ ४६५।१, ६॥ ५१४।
७॥ ५१८।१५॥

च।

चवण २१।१३॥ ६२।१॥ ६६।१२॥ १८८।३॥

छ।

छामलेय १५३।१५॥ ३२६।२॥ ४७४।८॥

ज ।

जातुकर्ण १४ । ६ ॥ ५६ । २ ॥ १६६ । ८ ॥ २६१ । १५ ॥ ३१३ । १३ ॥
 ४१० । २२ ॥ ४२६ । १८ ॥ ४३७ । १७ ॥
 जाबाल २६ । ४ ॥ ४६६ । २० ॥ ४७३ । १६ ॥
 जाबालि ७० । ७, १६ ॥ १५३ । १ ॥ १६६ । ५ ॥ २६२ । १५ ॥ २७५ ।
 ६ ॥ ३४५ । १५ ॥ ४२८ । १, १८ ॥ ४६७ । ४ ॥

द ।

दक्ष ३६६ । १७ ॥ ४०४ । १७ ॥
 दीर्घतमा २६३ । ३ ॥
 देवल २३ । १५ ॥ २५ । ६ ॥ २६ । ४ ॥ ४२ । ७ ॥ ७६ । ८ ॥ ८२ ।
 १३ ॥ ८३ । ८ ॥ ८५ । १२ ॥ ६६ । ६ ॥ १०० । ४ ॥ ११७ । ५ ॥
 ११८ । १६ ॥ ११६ । ४, १३ ॥ १३७ । १३ ॥ १४० । १७ ॥ १४१ ।
 ४ ॥ १४६ । ६ ॥ १४७ । ६ ॥ १५३ । ४ ॥ १७६ । १५ ॥ १६४ । ११ ॥
 २४१ । ६ ॥ २६१ । ७ ॥ २६४ । ११ ॥ २६७ । १६ ॥ ३३८ । २२ ॥
 ३४८ । १५ ॥ ३७६ । ६ ॥ ४०२ । ४ ॥ ४०५ । ३ ॥ ४१२ । ८ ॥
 ४४७ । ६ ॥ ४७१ । २१ ॥ ४७८ । २ ॥

ध ।

धौम्य ३३५ । १ ॥

न ।

नारद ३६३ । १४ ॥ ३६६ । ११ ॥ ४३१ । १० ॥

प ।

पुलस्त्य ५५ । १७ ॥ ४०६ । १६ ॥

पैठीनसि ४६ । ८ ॥ ५५ । १३ ॥ ६६ । ६ ॥ १४० । ७ ॥ १४५ । २० ॥

१६६ । १ ॥ १२६ । ४ ॥ ३५८ । १७ ॥ ३७७ । ७ ॥ ४०३ । ४ ॥

४२८ । ५ ॥ ४३० । १ ॥ ४३६ । ६ ॥ ४४८ । २ ॥ ४५० । ५ ॥

४५४ । ८ ॥

प्रचेताः ७८ । १२ ॥ ११५ । १६ ॥ १६५ । १० ॥ ४२६ । १४ ॥ ४४० । ४ ॥

प्रजापति २० । ११ ॥ १२८ । १० ॥ २६२ । ७ ॥ २६८ । १२ ॥ २६० ।

३ ॥ ३०० । ५ ॥ ३०२ । ५ ॥ ३०५ । १३ ॥ ३४१ । ८, १५ ॥ ३४४ ।

२, १२ ॥ ३४५ । १३ ॥ ४५८ । २० ॥ ३६० । १७ ॥ ३६४ । २० ॥

४०८ । २ ॥

ब ।

बृहत्संवर्त्त २७० । १५ ॥

बृहद्वयम् २६८ । १५ ॥ ३१४ । १३ ॥ ३१८ । १६ ॥ ३३४ । १, ६ ॥

बृहद्वयाज्ञवल्क्य ४१० । १५ ॥

बृहद्विष्णु ३१३ । १६ ॥ ४१० । ११ ॥ ४५६ । १४ ॥

बृहन्मनु २५७ । १२ ॥

बृहस्पति ६ । १ ॥ ११ । ६ ॥ १६ । १७ ॥ २३ । ११ ॥ २६ । ७ ॥ ४८ ।

२२ ॥ १०४ । १४ ॥ १२० । ७ ॥ १४४ । २० ॥ १४५ । ४ ॥ १६७ ।

३ ॥ १६७ । १५ ॥ २६५ । १८ ॥ ३०६ ॥ ३ ॥ ३०८ । ६, १६ ॥

३५२ । १३ ॥ ३५६ । १० ॥ ३५८ । १४ ॥ ३७१ । १५ ॥ ३७६ । ५ ॥

४०७ । १५ ॥ ४१० । ४ ॥ ४११ । १२ ॥ ४१३ । २ ॥ ४४३ । १२ ॥

४४४ । १४ ॥ ४५० । १६ ॥ ४५७ । २० ॥

बौधायन ११ । १५ ॥ २३ । ८ ॥ २६ । ६ ॥ ५२ । १७, २२ ॥ ५३ । १७ ॥

७५ । ६ ॥ १०० । ७ ॥ १०६ । १३ ॥ ११३ । १३ ॥ ११४ । १७ ॥

१२४ । १६, १८ ॥ १३३ । १४ ॥ १३५ । १५ ॥ १३६ । १० ॥ १४० ।
 ६ ॥ १४३ । ५ ॥ १४६ । १ ॥ १४८ । १० ॥ १५३ । ११ ॥ १८१ । १५ ॥
 २५६ । २ ॥ २७३ । १ ॥ ३३६ । १६ ॥ ३५६ । १६ ॥ ३५७ । १ ॥
 ३७१ । २ ॥ ३८२ । १० ॥ ४३८ । २१ ॥ ४४० । १५ ॥ ४५३ । १८ ॥
 ४५६ । ४ ॥ ५३० । १७ ॥

ब्रह्मगर्भ ७८ । १५ ॥

भ ।

भरद्वाज ३३४ । १ ॥ ३३५ । ५ ॥ ३५० । ५ ॥ ४२६ । ७ ॥
 भृगु २८ । १७ ॥ ४४६ । १२ ॥ ४६३ । १६ ॥

म ।

मध्यमाङ्गिरा ४०४ । ८ ॥ ४०६ । १८ ॥

मनु ३ । २० ॥ ६ । १२ ॥ ८ । ५ ॥ ११ । १२ ॥ १३ । ४ ॥ २२ । २० ॥
 २५ । ८ ॥ २६ । १६ ॥ ३० । ७ ॥ ३१ । १८ ॥ ३२ । १८ ॥ ३७ ।
 ७, १७ ॥ ४५ । ५ ॥ ५२ । ४ ॥ ५४ । २ ॥ ५६ । १७ ॥ ६२ । ११ ॥
 ६३ । १५ ॥ ६६ । १२, २१ ॥ ६७ । ८ ॥ ६८ । १० ॥ ६९ । १७ ॥
 ७२ । १४ ॥ ७३ । १४ ॥ ७६ । १३ ॥ ८८ । ७ ॥ ८६ । ५ ॥ १०५ ।
 १ ॥ ११४ । ४, ७ ॥ ११६ । १६ ॥ ११८ । ७ ॥ १२१ । २, १७ ॥
 १३४ । १३, १६ ॥ १३६ । ६ ॥ १३८ । ६ ॥ १३८ । ११ ॥ १४५ ।
 ६ ॥ १४६ । ३ ॥ १४७ । १८ ॥ १४८ । १२, २० ॥ १४८ । २ ॥ १५२ ।
 १६ ॥ १५५ । ८, २० ॥ १७२ । ५ ॥ १७४ । २ ॥ १८० । १४ ॥
 २१५ । ८ ॥ २४० । ४ ॥ २४१ । ३ ॥ २४८ । १२ ॥ २५१ । ८, १४ ॥
 २५२ । १ ॥ २५३ । १४ ॥ २५५ । ३ ॥ २५८ । १८ ॥ २५८ । ५ ॥
 २६३ । ८ ॥ २६४ । ५ ॥ २७२ । ८ ॥ २७६ । ५ ॥ २८५ । १२ ॥
 २८६ । १० ॥ २८८ । ६ ॥ २८३ । ८, ११ ॥ २८६ । ८ ॥ २८८ । ७ ॥

३००।१॥ ३०५।५, १६॥ ३१२।८॥ ३१३।६॥ ३१७।८, ११॥
 ३२६।२॥ ३२६।१३॥ ३२८।२०॥ ३२९।१०॥ ३५५।६॥
 ३५७।२०॥ ३६०।१२॥ ३६४।४॥ ३७६।२॥ ३८४।४॥
 ३८५।८॥ ३९०।१२॥ ३९४।१७॥ ३९८।१८॥ ३९९।६, १८॥
 ४०१।१७॥ ४०२।३॥ ४०५।१८॥ ४११।६॥ ४१२।५, १०॥
 ४१४।१२॥ ४१५।५॥ ४१६।१४, २१॥ ४२१।११॥ ४२३।
 १६॥ ४२४।८॥ ४२५।१४, २१॥ ४२७।५॥ ४२९।११॥
 ४३०।७॥ ४३३।१४॥ ४३४।१६॥ ४३६।४॥ ४३८।१४॥
 ४४०।२२॥ ४४१।१३, २२॥ ४४२।१८, २१॥ ४४३।८॥
 ४४७।१४॥ ४५१।७, ११॥ ४५४।३॥ ४५६।११॥ ४५७।
 १॥ ४५८।१२॥ ४५९।२, १४॥ ४६०।४॥ ४८४।२१॥ ४८७।
 १३॥ ४८२।११॥ ५०२।८॥ ५१०।१६॥ ५११।१३॥
 मार्कण्डेय ३१।१५॥ १२५।७॥ ३२६।८॥ ४४५।१२॥ ५६६।१॥

य ।

यम २०।३॥ २१।२०॥ २५।१६॥ ४१।३॥ ६८।१६॥ ७५।१०॥
 ७८।४, ७॥ १११।१७॥ ११६।१०, १६॥ १२०।१८॥ १३५।
 ३॥ १४३।११॥ १४५।६॥ १४७।६॥ १६३।११॥ १६५।७॥
 २४१।८॥ २४५।१०॥ २४७।५॥ २४८।८॥ २५०।७॥
 २५२।४॥ २५५।८॥ २६८।१२॥ २७१।४॥ २७५।२०॥
 २८८।४॥ ३१४।४॥ ३१६।१०॥ ३४८।१५॥ ३४९।१८॥
 ३५५।१२॥ ३५८।१०॥ ३५९।१८॥ ३६३।१५॥ ३८६।१६॥
 ३९०।५॥ ४००।१८॥ ४०३।१३, १६, १६॥ ४२६।१६॥
 ४३१।७॥ ४३३।२१॥ ४४२।८॥ ४४३।३, १७॥ ४४७।६॥
 ४४८।६, १६॥ ४५२।४॥ ४५६।३, १७॥ ४५७।१७॥ ४५८।
 ११, १८॥ ४६५।७, १४॥ ४६६।११॥ ४६७।१०॥ ४७०।
 ७॥ ४७१।१२॥ ४७४।३॥ ५०७।४॥ ५१७।१८॥

यमदमि वा जमदमि १०६ । १६ ॥ ४०० । ३ ॥

याज्ञवल्क्य ४ । २ ॥ ६ । ६ ॥ १६ । १५ ॥ २२ । ४, १० ॥ २५ । १४ ॥
 २७ । ४ ॥ ३३ । ६ ॥ ३४ । ४, १३ ॥ ३६ । ६ ॥ ३७ । ४ ॥ ३८ । ६ ॥
 ४० । १६ ॥ ५४ । ५ ॥ ५६ । १४ ॥ ६२ । १४ ॥ ६४ । ३ ॥ ६६ । १५ ॥
 ६८ । १८ ॥ ७४ । ३ ॥ ७६ । २, १७ ॥ ७७ । ७ ॥ ८० । १८ ॥ ८७ ।
 ६ ॥ ८५ । १५ ॥ ११४ । ११, १५ ॥ ४१५ । ६ ॥ १३७ । १८ ॥ १३८ ।
 ७ ॥ १४३ । १ ॥ १४४ । ११ ॥ १४७ । ३ ॥ १४८ । ५ ॥ १५० । १६ ॥
 १५४ । ६ ॥ ५८८ । १६ ॥ २२७ । ७ ॥ २५१ । १७ ॥ २५५ । १२ ॥
 २५७ । २ ॥ २५८ । ३ ॥ २६० । १० ॥ २६४ । १६ ॥ २८२ । १७ ॥
 २८५ । ६, २० ॥ २८६ । ७ ॥ २८७ । ४ ॥ ३०६ । ६ ॥ ३०७ । ५ ॥
 ३१३ । १६ ॥ ३१८ । १६ ॥ ३२१ । ६ ॥ ३२५ । १८ ॥ ३३६ । ११,
 १६ ॥ ३३८ । १६ ॥ ३५६ । १३ ॥ ३५८ । ७ ॥ ३५९ । १२ ॥ ३६० ।
 १५ ॥ ३६८ । २० ॥ ३६९ । ११ ॥ ३८४ । ५ ॥ ३८८ । १४ ॥ ३८९ ।
 ५ ॥ ४०५ । १० ॥ ४०६ । ८ ॥ ४०८ । ११ ॥ ४०९ । ६ ॥ ४११ ।
 १६ ॥ ४१३ । १३ ॥ ४१६ । १७ ॥ ४२१ । १, ८ ॥ ४२२ । ४ ॥ ४२३ ।
 १३ ॥ ४२५ । ४ ॥ ४३० । ४ ॥ ४३५ । २ ॥ ४३६ । १ ॥ ४३८ । १७ ॥
 ४४२ । १५ ॥ ४४६ । ७ ॥ ४५० । १, १६ ॥ ४५५ । १६ ॥ ४५६ ।
 २० ॥ ४५८ । ३, ८, २१ ॥ ४५९ । ८ ॥ ४६० । १२ ॥ ४६४ । १३,
 १६ ॥ ४६५ । १० ॥ ४६६ । १६ ॥ ४६७ । ७ ॥ ४८६ । ७ ॥ ४८७ ।
 ४ ॥ ४८६ । १० ॥ ५१२ । १४ ॥

ल ।

लिखित ३०५ । ६ ॥

लौगाक्षि वा लोकाक्षि ८० । १५, २१ ॥ ११० । २१ ॥ २६२ । ३ ॥

व ।

वश्लि २० । १५ ॥ २४ । ३ ॥ ३५ । ६ ॥ ४१ । १४ ॥ ४२ । ४ ॥ ५४ ।

१६ ॥ ७५ । ४ ॥ ७७ । १५ ॥ ७८ । १० ॥ ८८ । १३ ॥ ११५ । ८ ॥

११६ । १० ॥ १०० । १६ ॥ १०५ । २० ॥ १६० । ८ ॥ २३६ । २० ॥
 २५१ । २ ॥ २५० । ५, ६ ॥ २६० । २ ॥ २६८ । ० ॥ २६६ । २ ॥
 २७२ । ७ ॥ २८३ । ३ ॥ २८५ । ६ ॥ ३३१ । २ ॥ ३६८ । १८ ॥
 ३७६ । ८ ॥ ४०० । ७ ॥ ४०६ । ११ ॥ ४०७ । १० ॥ ४१६ । ६, १७ ॥
 ४२० । ३, ६ ॥ ४३५ । २० ॥ ४३३ । १७ ॥ ४३५ । १८ ॥ ४३६ ।
 १३ ॥ ४४२ । ३ ॥ ४४७ । १६ ॥ ४४६ । १० ॥ ४५० । ० ॥ ४५१ ।
 १८ ॥ ४५७ । ८ ॥ ४६० । ७ ॥

विश्वामित्र १८२ । १ ॥ १६६ । २ ॥ ३६० । १२ ॥ ४७६ । ५ ॥

विष्णु १२ । ७ ॥ १० । १२ ॥ २५ । ० ॥ ६६ । ७ ॥ ६७ । ६ ॥ ६६ । १, ८ ॥
 ७० । १ ॥ ७५ । ८ ॥ ७६ । ५ ॥ ८६ । १६ ॥ ८७ । १६ ॥ ११८ ।
 ०, १६ ॥ १३५ । ६ ॥ १३६ । ६ ॥ १८६ । ८ ॥ २२५ । ११ ॥ २४५ ।
 १७ ॥ ३७५ । ११ ॥ २६८ । १० ॥ ३१० । ६ ॥ ३१२ । ११ ॥ ३१६ ।
 ३ ॥ ३२२ । ३ ॥ ३३० । १३ ॥ ३३१ । १३ ॥ ३३२ । २ ॥ ३४८ । ३ ॥
 ३४६ । ३ ॥ ३६० । १२ ॥ ३६४ । १६ ॥ ३६५ । ८ ॥ ४०० । ६ ॥
 ४१८ । ७ ॥ ४१६ । ३ ॥ ४२० । १० ॥ ४२१ । १६ ॥ ४२४ । २१ ॥
 ४२५ । १७, १६ ॥ ४४० । २०, २२ ॥ ४४१ । ५, ७, ११, १६, १८ ॥
 ४५२ । १२ ॥ ४६४ । २१ ॥ ४७० । १० ॥ ४७३ । ७ ॥ ५१० । २२ ॥
 वृद्धगौतम ४६६ । ६ ॥ ५०० । १३ ॥ ५०६ । ३ ॥ ५१० । २२ ॥ ५२२ ।
 १३ ॥

वृद्धपराशर २६६ । १० ॥ ३४१ । ११ ॥ ३६३ । १८ ॥ ३६८ । ३ ॥ ४३८ ।
 ५ ॥ ४३६ । ० ॥

वृद्धप्रचेताः १८८ । ८ ॥

वृद्धबोधायन ५२२ । ८ ॥

वृद्धमनु ३८५ । १५ ॥

वृद्धवशिष्ठ ५ । १२ ॥ १२३ । १३ ॥ १२४ । ८ ॥

वृद्धविष्णु १२४ । ५ ॥

द्विधातातप ३१५।१॥ ४४४।४॥ ४४८।११॥

द्विहारीत ४३०।१५॥

ध्यात्र २०।७॥ ३६।१८॥ ७७।२॥ १६६।११॥ २६१।२॥ २६३।
११॥ २६४।८॥ २६७।१७॥ ४११।१५॥ ४२६।१४॥ ४४४।
७॥

ध्यात्रपाद ४६।१८॥

ध्यास ४७।१५॥ ७१।१६॥ ७७।२१।१०५।१८॥ १२६।२,५॥
१४०।२॥ १५६।६॥ १६५।१३॥ २२०।७॥ २२४।१६॥
२५६।८॥ ३०३।१५॥ ३३४।१४॥ ३५२।२०॥ २७१।१०,
१८॥ ४०६।३॥ ४१०।१८॥ ४१२।२॥ ५०८।१०॥

श ।

शङ्खलिखित ३२।५, १३॥ ४१।७॥ ४५।१८॥ ६६।१८॥ ७४।
११॥ १८६।११॥ २५४।२॥ २५७।१०॥ २६६।१२॥ २७२।
११॥ २७५।१४॥ २८६।१६॥ ३०८।११॥ ३२०।२॥ ३२१।
४॥ ३५६।१॥ ३६०।१८॥ ४४६।१५॥ ४५६।१॥ ५०७।१॥
५११।६॥ ५१५।३॥ ५१७।१३॥ ५२२।१॥

धातातप १२।३॥ १६।१०॥ ७१।१८॥ ७४।१४॥ ८३।१, १४॥
१०२।७॥ ११०।४॥ १११।८, २०॥ १२५।१६॥ १३३।४॥
१३४।२०॥ १४४।२॥ १४६।१॥ १५५।३॥ २७०।२१॥
२७२।५, १७॥ २८६।११॥ ३१५।४॥ ३१८।११॥ ३४५।
१८॥ ३४६।५, ७॥ ३५२।१३॥ ३५३।१॥ ३६१।१॥ ३६४।
१॥ ३६६।१०॥ ४२७।२॥ ४४४।१॥ ४५७।१४॥

श्राद्धिल्य ४३७।६, २०॥

श्रीनक ५३०।११॥

स ।

सुमन्तु ४४ । ६ ॥ ७१ । १ ॥ ८२ । १० ॥ १४५ । ३ ॥ १६० । १२ ॥ २४६ ॥
 ६ ॥ २६५ । ५ ॥ २६६ । १ ॥ २७२ । १५ ॥ २७३ । ११ ॥ ३०४ । ११ ॥
 ३०७ । १२ ॥ ३१८ । ४, ६ ॥ ३५६ । २ ॥ ४०२ । १२, १७ ॥ ४०३ ।
 ३ ॥ ४०७ । ५ ॥ ४१२ । २० ॥ ४१६ । १४ ॥ ४४३ । ६ ॥
 संवत् ६२ । ६ ॥ ६३ । ४ ॥ ६७ । १५ ॥ ७० । ४, १३ ॥ ७३ । ७ ॥ ६२ ।
 १५ ॥ ११७ । १६ ॥ १३२ । २ ॥ १४८ । ३ ॥ १८६ । १४ ॥ २०२ ।
 ८ ॥ २२६ । १६ ॥ २२८ । ४ ॥ २५१ । ५ ॥ २५८ । ७ ॥ २६० । ५ ॥
 २६४ । १३ ॥ २६५ । १० ॥ २६८ । १४ ॥ २७० । १० ॥ २७१ । १७ ॥
 २७५ । ४ ॥ २८० । ७ ॥ २८१ । ५ ॥ २८६ । ३ ॥ २८७ । १६ ॥
 ३१२ । २ ॥ ३८८ । ३ ॥ ४०० । ३, ६ ॥ ४१४ । २ ॥ ४३८ । २ ॥
 ४४८ । ६ ॥

ह ।

हारीत ४० । १५ ॥ ४१ । ११ ॥ ४५ । ११ ॥ ५२ । ११ ॥ ५४ । ८ ॥ ५५ ।
 ३ ॥ ५७ । ११ ॥ ५६ । ६ ॥ ७४ । १६ ॥ ७७ । १८ ॥ ८० । ११ ॥
 ८२ । १६, २० ॥ ८८ । १ ॥ ६१ । १४ ॥ ६२ । १८ ॥ ६३ । १८ ॥
 ११० । ११ ॥ ११७ । १३ ॥ ११८ । ६ ॥ १४५ । ४ ॥ १७६ ।
 २० ॥ १८१ । ३, १८ ॥ १८३ । १६ ॥ १८४ । ३ ॥ १८६ । १४ ॥
 २१७ । १० ॥ २५७ । ८ ॥ २६२ । १२ ॥ २६७ । २ ॥ ३०० । ६ ॥
 ३११ । १ ॥ ३३२ । ८ ॥ ३४८ । ६ ॥ ३४६ । १३ ॥ ३६१ । १ ॥
 ३६५ । ३ ॥ ४०८ । २० ॥ ४२६ । ४ ॥ ४३० । २० ॥ ४३३ । ४ ॥
 ४३४ । १६ ॥ ४३५ । ६ ॥ ४३६ । १४ ॥ ४४० । १२ ॥ ४४६ । २, १२ ॥
 ४५० । १३ ॥ ४६० । १ ॥ ४६७ । १६ ॥ ४७२ । ३ ॥ ४८५ । १८ ॥
 ५०७ । ११ ॥ ५११ । ६ ॥

(३६)

**पराशरमाधवोद्धिखितपौराणिकानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।**

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

प ।

पौराणिक ४३५ । १२ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितदार्शनिकानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

ई ।

ईश्वरादी ८ । १० ॥

त ।

तार्किक ७ । ८ ॥

न ।

न्यायविदः ४८९ । १३ ॥

प ।

पतञ्जलि ४८० । १२ ॥

प्राभाकर ७ । १० ॥

भ ।

भाट्ट ७ । ८ ॥

म ।

मीमांसक ७ । ८ ॥

व ।

वादरायण ३६३ । १० ॥ ५२६ । ८ ॥

(३८)

पराशरमाधवोत्तिष्ठितस्मृतिनिबन्धकर्तृणामका-
रादिक्रमेश प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

अ ।

अपरार्क १८ । ३ ॥

(३६)

पराशरमाधवोस्त्रिखितवैयाकरणानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

व ।

वररुचि ३५२ । १० ॥

—

पराशरमाधवोस्त्रिखितप्रवचनानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

आ ।

आथर्वण ६८ । १६ ॥

—

त ।

तैत्तिरीयब्राह्मण १७१ । २० ॥ ३५७ । १४ ॥ ३६८ । १, ५ ॥

तैत्तिरीयकशाखा ५३१ । ५ ॥

—

प ।

पवमानसूक्त १७३ । १६ ॥

—

म ।

मन्त्र १७३ । ४ ॥

—

व ।

वाजसनेयिब्राह्मण ३६८ । ५ ॥

—

स ।

सामविधान १७४ । १ ॥

—

पराशरमाधवोस्त्रिखितानामनुक्तप्रवचनानां
श्रुतीनामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

श ।

श्रुतिः १०।७॥ ३२।१६॥ ३६।२,५॥ ६८।१६॥ १०३।७,१२,
१६॥ १०६।१२॥ १५८।११॥ २८२।७॥ ३५२।२॥ ३५७।
१०१०॥ ४१६।७॥

पराशरमाधवोत्तिष्ठितस्मृतिग्रन्थानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्ड)

क ।

ऋग्विधान ५२६ । २ ।

—

ख ।

चतुर्विंशतिमत् २६ । १४ ॥ ३५ । २ ॥ ४४ । २ ॥ ७३ । ४ ॥ ८३ । १७ ॥
८६ । १५ ॥ ११५ । ११ ॥ ११६ । ४ ॥ १५६ । ११ ॥ १६० । ७ ॥
१६४ । ८ ॥ १७१ । ११ ॥ १७५ । १५ ॥ १७८ । १८ ॥ १८७ । १० ॥
२५७ । १० ॥ २५८ । ४ ॥ २५९ । १३ ॥ २६६ । २ ॥ २७० । ५, ७ ॥
२७१ । ७, १२ ॥ २७२ । २ ॥ २७४ । १० ॥ २७५ । ६ ॥ २८४ । ७ ॥
२८५ । ३ ॥ २८७ । ५ ॥ ३०७ । १ ॥ ३१७ । १८ ॥ ३२० । ४ ॥
३२४ । १२ ॥ ३२६ । १७ ॥ ३३२ । १०, १५ ॥ ३३८ । १६ ॥ ३७६ ।
११ ॥ ३८३ । १४ ॥ ४०८ । ५ ॥ ४१५ । २२ ॥ ४३१ । ३, १७ ॥
४३६ । ६ ॥ ४५२ । १, २२ ॥ ४५५ । ६ ॥ ४६१ । ५ ॥ ४६४ । ६ ॥
४७४ । १२ ॥ ४७५ । ६, १२, २१ ॥ ४७६ । १० ॥ ४७७ । १२ ॥

—

भ ।

भरद्वाजगृह्य ४२६ । १० ।

—

व ।

विष्णुसूक्ति २५६ । १६ ॥

व ।

मट्त्रिंशन्मत १४१ । ८ ॥ २०६ । १३ ॥ २८१ । ८ ॥ ३१५ । ८ ॥ ३३४ ।

११ ॥ ४०७ । १२ ॥ ४१५ । ८ ॥ ४३० । ११ ॥ ४३१ । १ ॥ ४४२ ।

६ ॥

मह्विंशन्मत २६६ । १५ ॥

पराशरमाधवोद्धितानामनिर्दिष्टसर्तृकानां स्मृतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्राचक्षितकाण्डम्)

स्मृति वा स्मृत्यन्तर ३ । १६ ॥ ४ । १५ ॥ ८ । ११ ॥ ८ । १५ ॥ १० ।
 ११ ॥ ११ ॥ २० ॥ १८ । १० ॥ २४ । ५ ॥ ३४ । ६ ॥ ३६ । ८ ॥ ५२ ।
 २ । ८६ । १२ ॥ १०६ । १२ ॥ ११४ । ३ ॥ १२७ । ७ ॥ १२९ । ६ ॥
 १३२ । १६ ॥ १३६ । २ ॥ १४४ । ५ ॥ १४८ । २० ॥ १५५ । ५ ॥
 १५६ । ७ ॥ १६० । २, ३ ॥ १७२ । १७ ॥ २०८ । ७ ॥ २२९ । ५ ॥
 २५१ । ११ ॥ २५३ । ५ ॥ २६८ । २१ ॥ २७८ । १० ॥ २८९ । १४ ॥
 २८८ । ८ ॥ ३११ । १ ॥ ३१२ । ५ ॥ ३१६ । ६ ॥ ३२५ । १५ ॥
 ३३८ । ३ ॥ ३६० । १८ ॥ ४०८ । ८ ॥ ४१० । १० ॥ ४१६ । ८ ॥
 ४२० । १८ ॥ ४२४ । १८ ॥ ४२७ । २१ ॥ ४३५ । १२ ॥ ४४५ । १ ॥
 ४४४ । १८, २१ ॥ ४४६ । १८ ॥ ४७७ । १, ६ ॥ ४८९ । १, ५ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां पुराणानामकारादि- क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

अ ।

अभिपुराण ४६० । २१ ॥

आ ।

आदिपुराण ४४ । १७ ॥ १३६ । १६ ॥

क ।

कूर्मपुराण ८८ । १० ॥ ३१६ । १३ ॥ ३६५ । ६ ॥ ३६६ । ६, १० ॥
३७० ॥ १०, १८ ॥ ३७२ । १० ॥ ४५४ । ११ ॥ ४५५ । १२ ॥

ग ।

गण्डपुराण ४६४ । ६ ॥ ४६८ । १६ ॥

न ।

नन्दिपुराण ५०२ । १५ ॥

नारदीयपुराण, नारदीय वा नारदपुराण २८ । १६ ॥ ३० । १४ ॥ ४६ ।

५ ॥ ४६५ । १५ ॥ ५२० । १२ ॥

प ।

पद्मपुराण ४८६ । १३ ॥ ५०१ । १२ ॥ ५२१ । ५ ॥

प्रभासखण्ड ४६७ । १५ ॥

व ।

वज्रपुराण वा व्राज १६ । ५, १८ ॥ १६ । २२ ॥ १४६ । २२ ॥ २६७ ।

५ ॥ ३६१ । १६ ॥ ४७५ । ३ ॥ ४८३ । ७ ॥ ४८४ । ११ ॥ ४६३ । ८ ॥

५०६ । १४ ॥ ५१६ । ८ ॥ ५२४ । ५ ॥

वज्रायुधपुराण ३० । ३ ॥ १३६ । १६ ॥

भ ।

भविष्यत्पुराण १०८ । ४ ॥

भविष्योत्तर ४८४ । ३ ॥

म ।

मार्कण्डेयपुराण १२४ । १ ॥ ५०२ । २ ॥ ५०६ । २ ॥ ५१३ । ३ ॥

५१८ । १८ ॥

ल ।

लिङ्गपुराण ३७० । १२ ॥

व ।

वराहपुराण ५२० । १६ ॥

वामनपुराण ४६२ । १८ ॥

वायुपुराण ५०६ । ५ ॥ ५१६ । ८ ॥

विष्णुपुराण १७ । १७ ॥ ४८३ । १२ ॥

स ।

स्कान्दपुराण ८ । २ ॥ ५२८ । १३ ॥

स्कान्दचमत्कारखण्ड ४८६ । १८ ॥

स्कान्दनागरखण्ड ४६० । ४ ॥

स्कान्दरेवाखण्ड ४६३ । १ ॥ ४६८ । ३ ॥ ५११ । ७ ॥ ५१८ । ४, १२ ॥

पराशरमाधवोद्धिखितानामनिर्दिष्टपुराणनाम्नां
पुराणवाक्यानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्राचक्षिप्तकाण्डम्)

प ।

पुराण ३२ । १ । ५३५ । २ ।

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां स्मृतिपुराणातिरिक्तानां
धर्मग्रन्थानामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डश्च)

आ ।

आश्वमेधिक ४४५ । ८ ॥

उ ।

उपपुराण ५२७ । ३ ॥

उमामाहेश्वरसंवाद ४६१ । १६ ॥ ४६५ । ८ ॥ ४६६ । १७ ॥ ५०१ । ५ ॥
५०६ । २० ॥ ५१६ । १४ ॥

म ।

महाभारत ५ । ८ ॥ ३१ । ६ ॥ ३६ । १३ ॥ ४८ । ७ ॥ ५०३ । १० ॥
५२८ । १४ ॥

व ।

वायुसंहिता ४६५ । ३ ॥

विष्णुधर्मोत्तर ४८२ । १६ ॥ ४८३ । १६ ॥ ४८६ । ६ ॥ ४८६ । ५ ॥
५०६ । १२ ॥ ५१५ । १२ ॥ ५२१ । ६ ॥ ५२४ । १२ ॥

श ।

शिवधर्मोत्तर ४८२ । १३ ॥ ४८४ । १८ ॥ ५०४ । १ ॥ ५०५ । ८ ॥
५०६ । १७ ॥ ५११ । ६ ॥

पराशरमाधवोत्तिष्ठितानां दर्शनग्रन्थानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डम्)

ज ।

जेमिनिसूत्र ३५२ । ६ ॥

व ।

वैयासिकन्यायसूत्र वा वैयासिकसूत्र वा व्याससूत्र १५६ । ३ ॥ ३२५ ।
१४ ॥ ३५२ । ८ ॥

(५१)

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां स्मृतिनिबन्धानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

स ।

स्मृत्यर्थसार ४१७ । ४ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां व्याकरणग्रन्थानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

व ।

वार्त्तिक ३५२ । १० ।

Nyayabinduṭīkā, (Text) ...	Rs. 0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	3	6
Padumawati Fasc. 1 and 2 @ 2/ ...	4	0
Pariṣiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part I, Fasc. 1, Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 ...	0	12
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1 ...	1	8
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	7	2
Parācāra, Institutes of (English) ...	0	12
*Sāma Vēda Samhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc. ...	12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each ...	2	4
Suśruta Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/ ...	0	12
*Taittiriya Samhitā, (Text) Fasc. 9-42 @ /6/ each ...	12	12
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	7	2
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	12	6
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1 & 2 @ /6/ ...	0	12
Tu'ṣi Sat'sai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Uvasagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/ ...	4	8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each ...	5	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each ...	4	8
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each ...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	2	10
Vṛhannārādiya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ ...	2	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. I to V ...	1	14
<i>Tibetan Series.</i>		
Pag-Sam Thi S'iñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each ...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1 to 3, @ 1/ each ...	11	0
Rtogs brjod āpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each ...	10	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>		
'Alamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each ...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1 ...	0	12
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each ...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ /12/ each ...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each ...	37	0
Ditto English Fasc. I-III @ 1/ each ...	3	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger ...	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each ...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each ...	21	0
Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each ...	14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each ...	3	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each ...	3	6
Ditto of Āzādi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1 ...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	1	2
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each ...	38	4
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10 Index to Vol. I Fasc. X & XI & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII Index to Vol. II, Fasc. X, XI & XII @ /6/ each ...	13	2

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	Rs. 1	14
Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each	...	5	10
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 @ /12/ each	...	9	0
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
Ma'āsir-i-'Ālamgiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1	...	0	6
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each	...	1	8
Riyāzu-s-Salātīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
*Suyūṭy's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7-10 @ 1/ each	...	4	0
Ṭabaqāt-i-Nāṣiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Ditto Index	...	1	0
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
Tārikh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each	...	3	0
Wis o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	6	6
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1	...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 50 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
  - General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ... 2 0
  - Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ... 2 0
  - Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ... 4 0
  - Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ... 4 0
5. Anis-ul-Musharrāḥīn ... 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion ... 3 8
8. Iṣṭilāḥāt-uṣ-Ṣūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ... 1 0
9. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32 0
10. Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
11. Khizānatu-l-'ilm ... 4 0
12. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
13. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
14. Sharaya-aool-Islām ... 4 0
15. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös ... 10 0
16. Ditto Grammar " " ... 8 0
17. Kaṣmīraḥabdāmṭa, Parts I & II ... 3 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-26 @ 1/ each ... 26 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

6-9-98.

Books are supplied by V-P. P.